307.2

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXIX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1982

ANTIK TANULMÁNYOK

XXIX (1982)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Adamik Tamás: Grammatika, retorika, logika Joannes Saresberienisnél 39
Bíró Margit: A hunok kaukázusi szerepléséhez 31
Borzsák István: Az új *Horatius Teubnerianus* 21
Fodor Géza: Antik dráma — mai színpadon 151
Gaál Ernő: Egy újabb osztrakon az «Egy férfi intelme fiához» című didaktikus alkotás szövegével 139
Harmatta János: A görögök kapcsolatai a Kárpát-medencével Dareios szkita hadjáratának idején 1
Hoffmann Zsuzsanna: Római vallási elemek Plautus komádiáiban 161
Molnár Imre: A vis maior eredete és fejlődése a preklasszikus és klasszikus római jogban 179
Ritoók Zsigmond: A szóbeliségtől a szövegtörténetig 9
Töttössy Csaba: A Śukasaptati-változatok papagáj-történetei 199

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Filkorn Pál—Udvarhelyi Dénes: A Paschal család görög származásának kérdéséhez 213
Füves Ödön: Kiegészítés Horváth Endre Magyar—Görög Bibliográfiájához 56
Wagner József: A jobboldal a megtisztelés helye 51

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Harmatta János: Emlékezés Stein Aurélra 216

MEGEMLÉKEZÉS

†Dimitriosz Hadzisz (1913—1981). (*Szabó Kálmán*) 220

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

Németh György: Küzdelem a hatalomért. Athén i. e. 411—403 224
Hoffmann Zsuzsanna: Virágok és dísznövények Horatiusnál 231

VITA

Falus Róbert: Görög harmónia. (Ism. *Steiger Kornél*) 61
Válasz Steiger Kornél recenziójára (*Falus Róbert*) 66
Dér Katalin: Duplex Argumentum 70
A. Lengyel—G. T. B. Radan; The Archaeology of Roman Pannonia. (Ism. *Tóth Rndre*) 241

KÖNYVSZEMLE

Hegyi Dolores: Az iónok Kisázsiában. (Ism. *Németh György*) 85
Maróth Miklós: A görög logika Keleten. (Ism. *Steiger Kornél*) 87
Kovács Mihály: A politikai ellenzék Nero korában. (Ism. *Dér Katalin*) 91
Adamik Tamás: Martialis és költészete. (Ism *Tar Ibolya*) 92
L. Barkóczi—A. Mócsy: Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Lief. L. Barkóczi—S. Soproni: Die römischen Inschriften Ungarns. 3. Lief. (Ism. *Lőrincz Barnabás*) 95
A. Sz. Burger: Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil. (Ism. *Topál Judit*) 97
Hamza Gábor: Az ügyeleti képviselet. Dogmatikai és elméleti vizsgálatok az antik jogoktól napjainkig. (Ism. *Földi András*) 100
ΘΑΝΑΣΗ Π. ΚΩΣΤΑΚΗ: ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΣΑΚΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ (Ism. *Katona László*) 102
E. Fleischer: שריד מהשנותיו של חיוי הבלכי על סיפורי המקרא (Ism. *Scheiber Sándor*) 107
J. Gy. Szilágyi: Corpus Vasorum Antiquorum. Hongrie 1. Musée des Beaux-Arts, Budapest 1., (Ism. *Szabó Miklós*) 247
Maróti Egon: Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. (*Havas László*) 248
Gáspár Dorottya: Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae. (Ism. *Visky Károly*) 250
Douglas M. Mac Dowell: The Law in Classical Athens (Ism *Hamza Gábor*) 252
H. J. Wolff: Das Problem der Konkurrenz von Rechtordnungen in der Antike. (Ism. *Hamza Gábor*) 253
Gy. Diósdi: Contract in Roman Law. (From the Twelfe Tables to the Glossators). (Ism. *Csillag Pál*) 255
Gianna Petrone: Morale e antimorale nelle commedie die Plauto. (Ism. *Dér Katalin*) 257
L. Várady: Die Auflösung des Altertums. (Ism. *Kapitánffy István*) 259
F. Bourriot: Recherches sur la nature du genos. — D. Roussel: Tribu et cité. (Ism. *Vilmos László*) 261
J. Christes: Bildung und Gesellschaft. (Ism. *Hamza Gábor*) 263
Enrico Flores: Latinità arcaica e produzione linguistica. (Ism. *Dér Katalin*) 264
Judith Ginsburg: Tradition and Theme in the Annals of Tacitus. (Ism. *Borzsák István*) 268
Aage Kabell: Skalden und Schamanen. (Ism. *Voigt Vilmos*) 269

HÍREK

Beszámoló az V. Szanszkrit Világkongresszusról. (*Wojtilla Gyula*) 108
Omnium Gentium ac Nationum Latinis Litteris Linguaeque Fovendis Conventus Quintus (*Csillag Pál*) 109
Az Ókortudományi Társaság huszonnegyedik éve (*Ritoók Zsigmond*) 270
Az 1982. évi Ábel Jenő Emlékérem (*Harmatta János*) 272

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Szepessy Tibor: Dión Chrysostomos esztétikai nézetei. I. A szépségről (or XXI). . 112

307.224

29
1982

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXIX. KÖTET 1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1982

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 76,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: A görögök kapcsolatai a Kárpát-medencével Dareios szkita hadjáratának idején 1
Ritoók Zsigmond: A szóbeliségtől a szövegtörténetig 9
Borzsák István: Az új *Horatius Teubnerianus* 21
Biró Margit: A hunok kaukázusi szerepléséhez 31
Adamik Tamás: Grammatika, retorika, logika Joannes Saresberiensisnél 39

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Wagner József: A jobboldal a megtisztelés helye 51
Füves Ödön: Kiegészítés Horváth Endre Magyar–Görög Bibliográfiájához 56

VITA

Falus Róbert: Görög harmónia. (Ism. *Steiger Kornél)* 61
Válasz Steiger Kornél recenziójára. *(Falus Róbert)* 66
Dér Katalin: Duplex argumentum 70

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Borzsák István: Spicilegium biblio-biographicum 81

HARMATTA JÁNOS

A GÖRÖGÖK KAPCSOLATAI A KÁRPÁT-MEDENCÉVEL DAREIOS SZKÍTA HADJÁRATÁNAK IDEJÉN

E. CONDURACHI
SEPTUAGENARIO

Az ókortudományban eléggé általánosan elterjedt vélemény szerint a Kárpát-medence ismerete csak aránylag későn jelentkezik az ógörög irodalomban s első ízben talán csak Hekataiosnál találunk részletesebb adatokat erről a területről.[1] Ez a megállapítás kétségtelenül híven tükrözi az irodalmi adatok szegényességét, egyébként azonban a régészeti leletanyag világos útmutatást nyújt arra vonatkozólag, hogy Görögország területe és a Kárpát-medence között már a bronzkortól kezdve léteztek kapcsolatok, amikor a Morava és a Vardar folyók völgyein keresztül nagy ethnikai mozgalmak zúdultak le dél felé.[2] Korábban azt is feltették, hogy ugyanezen a fontos kereskedelmi útvonalon a mykénéi kultúra is hatást gyakorolt a Kárpát-medence népeire a bronzkor folyamán.[3] Minthogy azonban ezideig még egyetlen biztosan mykénéi eredetű tárgy sem került elő a Kárpát-medencében, a kutatás ma már túlhaladottnak tekinti ezt a feltevést.[4]

Úgy látszik, hogy a mykénéi görögök már rendelkeztek bizonyos ismeretekkel a Fekete-tengerről, míg a Kárpátok medencéje még ismeretlen maradt számukra. Ennek bizonyságául a *Phasis* folyónevet idézhetjük, amely **Phati*-alakra megy vissza (s szemmelláthatólag összefügg a mai *Photi* helynévvel), s amelyben a *-ti-* ~ *-si-* hangváltozás csak a mykénéi korban mehetett végbe. Igy fel kell tennünk, hogy a görögök a *Phasis* folyónevet még az i. e. XIII. század előtt vették át, ennek az előfeltétele pedig az volt, hogy a Fekete-tenger keleti részét már ebben a korban megismerjék. Valóban, a régészeti kutatások újabban kimutatták,[5] hogy a mykénéi hatások helyett inkább a Kárpát-medence és Kis-Ázsia közötti kapcsolatokkal kell számolnunk, ahonnan az importált tárgyak a Dunán érkezhettek ide, azaz a kereskedelmi kapcsolatok a parti és a folyami hajózás útján valósultak meg.[6]

A Fekete-tenger elsőbbsége a görögség északi kapcsolataiban változatlan maradt az archaikus korban is. Ennek világos jele a kimmerek említése az

[1] Pl. *S. Borzsák:* Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. Budapest 1936. 8 skk. *J. Gy. Szilágyi:* Trouvailles grecques sur le territoire de la Hongrie. Actes du VIIIe Congr. Internat. d'Arch. Class. Paris 1965. 386.

[2] Pl. *A. Mozsolics:* Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung. Acta Arch. Hung. 8 (1957) 119 skk., 152 skk.

[3] *A. Mozsolics:* Acta Arch. Hung. 8 (1957) 135 skk. irodalommal.

[4] *A. Mozsolics:* Beiträge zur Geschichte und Chronologie der ungarischen Bronzezeit. Acta Ant. Hung. 21 (1973) 4 skk.

[5] *A. Mozsolics:* Die Herkunftfrage der ältesten Hirschgeweihtrensen. Acta Arch. Hung. 12 (1960) 134.

[6] *A. Mozsolics:* Acta Ant. Hung. 21 (1973) 8 irodalommal.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Odysseiában (XI 14).[7] Ugyanakkor az Ilias XIII 3 skk. sorai már a Kárpátok medencéje iránti érdeklődés felébredését mutatják. Zeus az Ida hegyén ülve tekintetét a thrákokra és a mysekre s a rajtuk túl élő lovasnomádokra veti:

3 . . . αὐτὸς δὲ πάλιν τρέπεν ὄσσε φαεινώ,
4 νόσφιν ἐφ' ἱπποπόλων Θρῃκῶν καθορώμενος αἶαν
5 Μυσῶν τ' ἀγχεμάχων καὶ ἀγαυῶν Ἱππημολγῶν
6 γλακτοφάγων, Ἀβίων τε, δικαιοτάτων ἀνθρώπων.

Ha az Ida hegységet, a thrákokat és a Duna mellett élő myseket összekötő vonalat meghosszabbítjuk, akkor a lovasnomádokat a Nagy-Alföldön vagy esetleg a Déli-Kárpátok és a Duna alsó folyása között kell keresnünk. Az első görög kolóniák létrejötte a Fekete-tenger déli partján (Sinope, Amisos, Trapezus) és az északi partvidékén (Istria, Berezan') az i. e. VII. század folyamán[8] jól tükrözi a görögök érdeklődését egyrészt Kis-Ázsia és Transzkaukázia, másrészt a Duna és a Dnyeper völgyei iránt.

Berezan' majd Olbia településének létrejötte a Bug limanjánál és Istria alapítása a Duna deltájától délre lehetővé tették volna a görögök számára, hogy kereskedelmi kapcsolatokat fejlesszenek ki nemcsak a thrák és a dák törzsekkel, hanem a pontusi steppék, a Havas-Alföld és a Nagy-Alföld iráni nomádjaival is. Valóban, elég gazdag irodalmi és régészeti forrásanyaggal rendelkezünk Olbiának és a Dnyeper völgyének kapcsolataira vonatkozólag, de ami Istriának a Kárpátok medencéjébe irányuló kereskedelmét illeti, ennek régészeti bizonyítóanyaga hiányzik. Igaz ugyan, hogy Magyarország területén előkerült néhány hitelesen görög eredetű lelettárgy (2 korinthosi aryballos, egy bronz oinochoe és egy bronz hydria), azonban ezek a görög árucikkek minden valószínűség szerint az Adriai-tengeren keresztül jutottak a Kárpátok medencéjébe. Az Adrián a görög kereskedelem már az archaikus kor kezdete óta megindult és az i. e. VI. század harmadik negyedéig elsősorban a korinthosiak bonyolították le.[9]

Herodotos elbeszélése szerint (V 9) a sigynnák, egy méd öltözetet viselő nép, laktak a Dunától északra, akik hosszú szőrű lovakat tartottak, amelyek lovaglásra alkalmatlanok voltak, de kocsiba fogva gyorsan futottak. A sigynnák területének határai az Adriai-tengernél lakó venétekig értek *(μούνους δὲ δύναμαι πυθέσθαι οἰκέοντας πέρην τοῦ Ἴστρου ἀνθρώπους τοῖσι οὔνομα εἶναι Σιγύννας, ἐσθῆτι δὲ χρεωμένους Μηδικῇ, τοῦς δὲ ἵππους αὐτῶν εἶναι λασίους ἅπαν τὸ σῶμα καὶ ἐπὶ πέντε δακτύλους τὸ βάθος τῶν τριχῶν, σμικροὺς δὲ καὶ σιμοὺς καὶ ἀδυνάτους ἄνδρας φέρειν, ζευγνυμένους δὲ ὑπ' ἅρματα εἶναι ὀξυτάτους · ἁρματηλατέειν [δὲ] πρός ταῦτα τοὺς ἐπιχωρίους. κατήκειν δὲ τούτων τοὺς οὔρους ἀγχοῦ Ἐνετῶν τῶν ἐν τῷ Ἀδρίῃ.)*[10] Az utóbbi évtizedek folyamán sikerült azonosítani a sigynnák régészeti hagyatékát. Temetőik jellemző sajátosságai a ló- és kocsitemetkezések, a lószerszám, egy különleges vas zabla-típus és a Közép-Dnyeper valamint a Kaukázus vidé-

[7] Ld. újabban *U. Cozzoli:* I Cimmeri. Roma 1968. 17. *A. И. Тереношкин:* Киммерийцы. Kiev 1976. 7. A következőkre *J. Harmatta:* Le problème cimmérien. Arch. Ért. 7—9 (1946—48) 79 skk., különösen 130 skk.

[8] *A. A. Иессен:* Греческая колонизация Северного Причерноморья. Leningrad 1947. 50 skk., 58 skk.

[9] *J. Gy. Szilágyi:* Actes du VIIIe Congr. Internat. d'Arch. Class. 388 és Art antique au Musée Déri de Debrecen et dans d'autres collections hongroises. Bull. du Musée Hongr. des Beaux-Arts 46—47 (1976) 9—11.

[10] E szöveghely magyarázatáról *J. Harmatta:* Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 154.

kével kimutatható élénk kapcsolatok. E régészeti kultúra súlypontja a Nagy-Alföldön fekszik, de erős kisugárzásai vannak nyugat felé egészen a venétek területéig.[11]

A sygynnák lovainak archeozoológiai vizsgálata megállapította, hogy 135 cm-es marmagasságukkal közbenső helyet foglalnak el a 145—150 cm marmagasságú szkita lovak és a lényegesen kisebb termetű nyugati lovak között.[12] Ha figyelembe vesszük, hogy a sigynnák és a venétek között élénk kereskedelmi kapcsolatok állottak fenn, bizonyára feltehetjük, hogy a sigynnák által tenyésztett lófajta eljutott a venétekhez is.[13] Így a venétek híres lótenyésztésüket a sigynna lófajtára alapozhatták s ez lehetővé tette számukra, hogy kitűnő versenylovakat és fogatokat szállítsanak ill. adjanak el a görögöknek (*κέλης Ἐνετικός* Alkman, 1.50 frg., *Ἐνετίδας πώλως στεφαναφόρως* Alkman 91 frg., *πώλους Ἐνέτας* Euripides, Hippolytos 231).[14] Mindebből önként adódik az a következtetés, hogy az említett görög eredetű tárgyak, elsősorban az Ártándnál egy sigynna fejedelem temetkezésében talált bronz hydria, a Spárta és a venétek között az Adrián keresztül folyó kereskedelem, majd a venétek és a sigynnák közötti kereskedelmi kapcsolatok útján jutottak a Nagy-Alföldre az i. e. VI. század első felében. Következésképpen a görög földrajztudósok a venétek és a sigynnák közötti kapcsolatokra és az Alpis és Karpis (Dráva és Száva) folyókra vonatkozó ismereteiket ugyanezen a kereskedelmi útvonalon szerezhették.

Minthogy Istros városa az i. e. VI. század második felében történetének virágkorszakát élte[15] és igen élénk kereskedelmi kapcsolatokat fejlesztett ki észak felé Moldva irányában,[16] felmerül az a kérdés, miért nem jutottak el a görög áruk Istroson és az Al-Duna folyami útvonalán keresztül a Kárpátok medencéjének területére, jóllehet ez lett volna a legközvetlenebb útvonal a Feketetenger partvidékének görög települései számára. Ez a jelenség annál is feltűnőbb, mert a görög földrajztudósok (pl. Hekataios, akinek *Periegesis*-ét valószínűleg Herodotos is felhasználta) elég pontos ismeretekkel rendelkeztek az Al-Dunáról és mellékfolyóiról.

Ezek az ismeretek nem származhatnak a görögök és a venétek illetőleg a venétek és a sigynnák közötti kereskedelmi kapcsolatokból, mert a két tudósítás — az egyik a sigynnákról, a másik az Al-Duna mellékfolyóiról — ellentmond egymásnak. A sigynnákról szóló elbeszélés (Herodotos V 9) szerint csak ez a nép lakik a Dunától északra, ugyanakkor az Al-Duna mellékfolyóinak rendszerére vonatkozó tudósítás (Herodotos IV 48—49) csak az agathyrsosokról tud mint a Dunától északra élő népről. Következésképpen minden amellett szól, hogy a két elbeszélés két különböző forrásra megy vissza s ha a sigynnákra vonatkozó tudósítás az Adriai-tengeren keresztül északra jutó görög kereskedelem útján jutott el a görög földrajztudósokhoz, akkor az Al-Duna mellékfolyói rendszerének ismerete szükségszerűen olyan forrásra megy vissza, amely ezzel az utóbbi területtel állt valamilyen kapcsolatban. Ezt a forrást azonban nem kereshetjük

[11] *J. Harmatta:* Kimmerek és szkiták. Ant. Tan. 13 (1966) 107 skk., kül. 111 skk., *J. Harmatta:* Acta Arch. Hung. 20 (1968) 153, 155. Waatsch (Vače) a lelőhelye egy Szentes-Vekerzug-i típusú zablának, de ugyanott előkerült egy sisak is venét felirattal, *P. Reinecke:* 32 BRGK (1942) 145.

[12] *S. Bökönyi:* Acta Arch. Hung. 16 (1964) 234 skk.

[13] Mint erre rámutatott *S. Bökönyi:* Acta Arch. Hung. 16 (1964) 236.

[14] *J. Harmatta:* Acta Arch. Hung. 20 (1968) 156—157.

[15] *E. Condurachi:* Problèmes économiques et sociaux d'Histria à la lumière des dernières recherches. Nouvelles Études d'Histoire. Bucarest 1955. 74.

[16] *E. Condurachi:* id. m. 72—73.

az Istros és az Al-Duna völgye valamint a Kárpát-medence közötti kereskedelmi kapcsolatokban, mivel az ezt bizonyító régészeti leletek teljes mértékben hiányoznak.

Herodotosnak az Al-Duna mellékfolyói rendszeréről szóló elbeszélése része annak a tudósításnak, amely Dareiosnak az európai szkiták ellen vezetett hadjáratának történetét mondja el. Így ebben az összefüggésben szükségszerűen merül fel az a feltevés, hogy azok a görög hajósok, akik a Dunán hajóhidat építettek Dareios hadserege számára a szkiták elleni hadjárat folyamán, ugyanebben az időben felderítették az Al-Duna völgyét is.

Dareiosnak a dél-orosz steppéken lakó szkiták ellen vezetett hadjárata egyike az ókortudomány legvitatottabb kérdéseinek. Vannak, akik nagy jelentőséget és messzemenő hadászati elgondolást tulajdonítanak ennek a hadjáratnak, mások viszont gyakran kétségbe vonják Herodotos elbeszélésének hitelességét erre az eseményre vonatkozólag.[17]

Ami Herodotos tudósítását illeti, szemmelláthatóan két különböző eredetű részből tevődik össze.[18] Az első rész a hadjárat eseményeit a Dunán való átkelésig ismerteti. Ez a tudósítás nyilvánvalóan azoktól a görögöktől származik, akik résztvettek Dareios hadjáratában és a perzsa hadsereg Dunán való átkelését lehetővé tevő hajóhíd elkészítésében s egészében véve megbízható forrásnak tekinthető s összevethető az óperzsa feliratok tanúbizonyságával.

Az óperzsa feliratoknak az Európában szervezett perzsa tartományokra vonatkozó adatai a következőkī[19]

DPe *dahyāva : tyā : para : draya*[20]
«a tartományok, amelyek a tengeren túl (fekszenek)»

[17] Pl. *H. Bengtson:* Griechische Geschichte. München 1951. 128 sk., *R. Ghirshman:* L'Iran des origines à l'islam. Paris 1951. 127 skk., *P. Alexandrescu:* Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius dinexpediția scitică. SCIV 7 (1956) 319—329. CAH. IV. The Persian Empire and the West.[5] Cambridge 1960. 212—213 *(M. Gary), R. N. Frye:* The Heritage of Persia. Cleveland—New York 1963. 117, История Древнего Востока. Под ред. *В. И. Кузищина.* Moskva 1979. 302. *S. Parlato;* La cosidetta campagna scitica di Dario. AION 41 (1981) 213—250 (a tanulmány címe megtévesztő, mert tulajdonképpen nem Dareios szkita hadjáratával foglalkozik). *P. Daffinà:* Il nomadismo centrasiatico. I. Roma 1982. 28 az antik hagyomány szempontját elfogadva úgy gondolja, hogy «che gli Sciti non venissero sottomessi da Dario e restassero poi sempre indipendenti dal dominio persiano, e del resto confermato dal particolare che un po' di anni piu tardi, verso il 496 av. Cr., essi poterono impunemente compiere un' incursione nel Chersoneso tracico . . .» — azonban éppen az a tény, hogy a szkiták csak 17 év időköz után (ez csaknem azonos a két világháború közötti korszakkal !) tudtak támadást intézni az európai perzsa tartományok ellen, mutatja, hogy ez alatt az idő alatt legalább is egy részük perzsa uralom alatt állott.

[18] *В. Д. Блаватский:* О стратегии и тактике скифов. КСИИМК 34 (1950) 21.

[19] *R. G. Kent:* Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon.[2] New Haven 1953., *R. G. Kent:* Old Persian Texts. IV. The Lists of Provinces. JNES 2 (1943) 302 skk., *G. G. Cameron:* Darius, Egypt, and the «Lands Beyond the Sea». JNES 2 (1942) 307 skk., *E. Herzfeld:* The Persian Empire. Wiesbaden 1968. 288—365, *J. Yoyotte:* Les inscriptions hiéroglyphiques. Darius et l'Égypte. JA 260 (1972) 253—266, *W. Hinz:* Altiranische Funde und Forschungen. Berlin 1969. 95—113, *G. G. Cameron:* Darius the Great and His Scythian (Saka) Campaign. Bisitun and Herodotus. Acta Iranica 4 (1975) 77 skk.

[20] Újabban *I. N. Khlopin:* Zur DPe-Inschrift ZZ. 13—15. Orientalia Lovaniensia Periodica 4 (1973) 113—119 kétségbe vonja a *dahyāva : tyā : para : draya* olvasat helyességét és a korábbi *dahyāva : tyā : parauvaya* «a tartományok, amelyek keleten (vannak)» olvasathoz és értelmezéshez tér vissza. Ezzel szemben le kell szögezni, hogy a DPe feliratnak ez a szöveghelye valamennyi újabban közzétett fényképén világosan és minden kétséget kizárólag olvasható. A 15. sor kezdetének olvasata a következő:

DNa *Sakā : tyaiy : paradraya : Skudra*[21]
«a sakák, akik a tengeren túl (laknak), Makedonia-Thrakia»

DSab *Skudra* «Makedonia-Thrakia»

XPh *Skudrā* «makedónok-thrákok»

A?P *iyam : Saka : paradraiya : iyam : Skudra*
«ez a tengerentúli saka, ez a makedón-thrák»

E feliratok közül DPe i. e. 511 felé keletkezett,[22] amikor az európai szkiták elleni hadjárat (i. e. 514 vagy 513) után az építkezési munkálatok Persepolisban megkezdődtek. Ebben az időpontban az újonnan meghódított európai területek tartományi szervezetét és hivatalos nevét még nem állapították meg, ezért szerepel a feliratban az általános «tartományok, amelyek a tengeren túl (fekszenek)» kifejezés.

A DNa felirat i. e. 500 felé készült.[23] Ez már arról tanúskodik, hogy a perzsák két új satrapiát szerveztek Európában: az egyik az Al-Dunától északra fekvő szkita területet, a másik Makedoniát és Thrakiát foglalta magába.

DSab (egyiptomi nyelvű, hieroglif írásos felirat) készítését i. e. 495-re lehet tenni.[24] Ez már nem említi az európai szkiták satrapiáját s e tény összhangban áll Herodotos (VI 40) tanúbizonyságával, amely szerint a szkiták i. e. 496-ban betörtek Thrakiába és eljutottak egészen a Chersonesosig. Ez az esemény azt mutatja, hogy i. e. 496 felé a szkiták már felszabadultak a perzsa uralom alól. DSab híven tükrözi ezt a történeti helyzetet.

XPh néhány évvel Xerxes trónralépése után azaz i. e. 483 felé készült. Az európai szkiták itt már hiányoznak az Óperzsa Birodalom tartományainak felsorolásából, de a Madedoniát és Thrakiát magában foglaló *Skudra* még szerepel benne.

Ami az A?P feliratot illeti, ez annak a DNa feliratnak a másolata, amely a nagykirály trónját tartó népek képviselőit azonosítja. Következésképpen szö-

ya-a : pa-ra : da-ra- ○ *-ya*

A *: da* jelek olvasata biztos, semmiképpen sem lehet helyettük *u*-t olvasni. Ugyanígy kétségtelen, hogy a következő jel csak *ra*-nak olvasható, a *va* olvasat lehetetlen. Az sem vitatható, hogy ezután egy üres betűhely, majd a *ya* írásjel következik. A *ra* jelnél a kő kissé kitöredezett, de ez az írásjel meghatározását nem befolyásolja. Érdemes viszont megjegyezni, hogy a kő kitöredezése azt a benyomást kelti, mintha eredetileg a kőfaragó a *ha* jelet véste volna be s ezt javította volna át később *ra*-ra. Ha nem egyszerűen véletlen a kő *ha* írásjel benyomását keltő kitöredezése, akkor arra gondolhatunk, hogy a vésésnél a kőfaragó a 14. sorban felette olvasható *ha* jel hatása alatt tévedett vagy pedig a kevéssel előbb bevésett *da-ha-ya-a-va* jelsor vezette félre. A tévedés észrevevése után a javításra üresen hagyott egy betűhelyet, majd bevéste a *ya* jelet. Ezután visszatért a *ha* jelhez s azt sikerült *ra*-ra kijavítania. Így nem volt szüksége az üresen hagyott betűhelyre s az felhasználatlan maradt.

[21] *S. Parlato:* AION 41 (1981) 247–248 úgy gondolja, hogy az egész *Sakā : tyaiy : paradraya* kifejezés csak egy diktálási hibának köszönheti létét s a *paradraya* jelző voltaképpen az iónokra vonatkozik. Sajnos ez az egész ötlet csak az óperzsa feliratok pontatlan ismeretén alapszik. *S. Parlato* szemmelláthatólag nem tudja, hogy a *Sakā : tyaiy : paradraya* nemcsak a DNa felirat szövegében szerepelnek, hanem képviselőjük ábrázolva is van mint a nagykirály trónjának egyik hordozója s a magyarázó felirat azonosítását kétségtelenné teszi. Így a *Sakā : tyaiy : paradraya* feliratos szöveggel és domborműves ábrázolással egyaránt bizonyított történeti létezése rendíthetetlen tény.

[22] *G. G. Cameron:* JNES 2 (1943) 312 skk.

[23] *E. Herzfeld:* The Persian Empire. 295.

[24] *J. Yoyotte:* JA 260 (1972) 266.

vege fontos ugyan a rossz állapotban fennmaradt DNa helyreállítása szempontjából, de nincs történeti forrásértéke az Óperzsa Birodalom területének kiterjedésére II. vagy III. Artaxerxes korában.

Az óperzsa feliratok adatai alapján feltehetjük, hogy Dareiosnak az európai szkiták ellen vezetett hadjárata (i. e. 514/513) után két satrapiát szerveztek: 1. *Sakā : tyaiy : paradraya* «a sakák, akik a tengeren túl (laknak)» és 2. *Skudra*, amely Makedoniát és Thrakiát foglalta magában. Az Al-Dunától északra fekvő szkita satrapia i. e. 496-ig állott fenn, amikor azután a szkiták lerázták a perzsa uralmat, betörtek Thrakiába és eljutottak egészen a Hellespontosig. A perzsa fennhatóság azonban hamarosan helyreállt Thrakiában és Makedoniában s e területeken egészen i. e. 479-ig fennállott. Így tehát az Al-Dunától északra eső területen i. e. 513-tól i. e. 496-ig, Thrakiában és Makedoniában pedig i. e. 513-tól i. e. 479-ig számolhatunk perzsa uralommal.

Újabban kétség merült fel *Skudra* és *Skydra*, Makedonia városa, azonossága tekintetében, minthogy e vélekedés szerint *Skydra* jelentéktelen település volt s így aligha lehetett az óperzsa *Skudra* tartománynév alapja s azonkívül a *Skudra*-t képviselő tróntartó ugyanolyan öltözetet visel, mint a szkita, így tehát a *Skudra* névnek is szkitákat kell jelölnie.[25] Valójában azonban *Skydra*-nak fontos településnek kellett lennie, mert a földrajzi források mindig *Edessa*-val *(Aigai)* és *Pella*-val együtt sorolják fel, de az is előfordul, hogy az utóbbiakat mellőzik, viszont *Skydra*-t megemlítik. Minthogy *Skydra* csak mintegy tíz kilométerre feküdt *Edessa/Aigai*-tól, a makedón királyok székhelyétől, kiválóan alkalmas lehetett nyári rezidenciának vagy külföldi követségek szálláshelyének s ez a funkciója érthetővé is teszi, miért jelölhette neve a perzsáknál Makedoniát. Ami a *Skudra* tróntartónak az öltözetét illeti, az világosan különbözik a *Saka : tyaiy : paradraya* viseletétől. A *Skudra* nem hordja a sakák hegyes baslikját.[26] Ebből az is következik, hogy a *Skudra*-t nem lehet az óperzsa feliratok *Saka* nevet viselő népei közé sorolni.

Régi megfigyelése a régészeti kutatásnak, hogy a perzsa háborúk a Fekete-tenger medencéjében az attikai termékek importját egyszerre megszakították.[27] Azonban nyilvánvalóan csak a föníciai flotta megjelenése és hadműveletei érintették igazán súlyosan i. e. 495-től kezdve az athéni hajózást. Dareios hadjárata a szkiták ellen és az Al-Duna területe feletti perzsa uralom még nem járhatott komolyabb következményekkel az Athén és Istros között folyó kereskedelem számára. Ellenkezőleg, a két város közötti kapcsolatok élénkebbé váltak i.e. 520 és 490 között, sőt régészeti szempontból éppen ezt a periódust lehet az «attikai korszak»-nak tekinteni Istros történetében.[28]

Következésképpen az Istroson keresztül érkező görög áruk hiányát a Kárpátok medencéjében nem magyarázhatjuk Dareios szkita hadjáratával és az Al-Duna területének perzsa meghódításával. E jelenség okát nyilvánvalóan más irányban kell keresnünk.

[25] *E. Herzfeld:* The Persian Empire. 348–349, *O. Szemerényi:* Scythian — Skudra — Sogdian — Saka. Wien 1980. 23 skk. Ld. ezzel szemben *S. Parlato:* AION 41 (1981) 245 skk. érvelését.

[26] *W. Hinz:* Altiranische Funde und Forschungen. 105 a 46–47. táblával. *Szemerényi* figyelmét elkerülte, hogy *Hinz* már helyesbítette *Herzfeld* és *Walser* tévedését. *J. M. Balcer* (The Date of Herodotus IV. 1. Darius' Scythian Expedition. HSCPh 76 (1972) 99–132 és The Occupation of Thrace. Actes du IIe Congr. Internat. des Etudes du Sud-Est Européen. II. 1972. 241–258) idevágó feltevései sem fogadhatók el, ld. *J. Harmatta;* Darius' Expedition against the Sakā Tigraxaudā. Acta Ant. Hung. 24 (1976) 15–24.

[27] *E. Condurachi:* id. m. 74.

[28] *E. Condurachi:* id. m. 74.

Herodotos elbeszélésének második része egész sor fantasztikus elemet tartalmaz. Ezek a túlzások azonban érthetővé és megmagyarázhatóvá válnak, ha feltesszük, hogy egy szkita eposzra mennek vissza, amelyet Herodotos az olbiai görögök révén ismerhetett meg,[29] akik a szkita hőskölteményt természetesen a saját felfogásuknak, érzelmeiknek és érdeklődésüknek megfelelően értelmezték és módosították. Éppen ez a sajátos epikus stílus, amelyet az orosz bilinák is képviselnek, magyarázza meg a perzsa hadsereg erősen eltúlzott létszámát, a perzsa sikerek átformálását vereséggé, a hadszíntér fantasztikus kitágítását s a szkiták és a perzsák közötti szimbolikus értékű jelenteket és követségeket. E mesemotívumok mellett vannak azonban az elbeszélésnek valóságos és történeti elemei is. Ilyen történeti valóságnak kell lennie az agathyrsosok szkiták elleni ellenséges magatartásának Dareios szkita hadjárata idején.

Az antik irodalmi források szerint az agathyrsosok Erdélyben laktak, ahol egykori jelenlétüket régészeti leletek is bizonyítják.[30] Iráni eredetű lovas nép voltak *(*Ākā-θruša-)*, királyuk, Spargapeithes is iráni nevet visel *(*Spargapīθa-)*. A kimmer királyság felbomlása után az i. e. VI. század folyamán vándorolhattak be Erdélybe s ott a helyi lakossággal, a dákokkal, olyan államot szerveztek, amely ellent tudott állni a szkiták terjeszkedésének a Kárpátok medencéje felé.

A Nagy-Alföldön élő sigynnákban is egy prészkita iráni törzset kell látnunk. E két nép, az agathyrsosok és a sigynnák, valószínűleg a régi kimmer törzsszövetség maradványai voltak, amelyet a Kárpátok hegyvonulataitól védve sokáig meg tudták akadályozni a szkiták nyugati irányú gazdasági és politikai terjeszkedését. A sigynnáknak és agathyrsosoknak ez a Havas-Alföldön és Moldvában élő szkitákkal szembeni ellenséges magatartása leküzdhetetlen nehézségeket okozott Istros kereskedőinek, amikor az Al-Duna völgyén keresztül be akartak hatolni a Kárpátok medencéjébe. Ez az oka annak, hogy az Adriai-tengeren vezető útvonal és a venétek és sigynnák közötti kereskedelem lett a fő behatolási útja a görög kultúrának a Kárpát-medencébe.

A Dareios ión flottája által végzett folyami felderítés következtében azonban ismertté vált az Al-Duna mellékfolyóinak rendszere és folyása a görög kereskedők számára. S ha a politikai viszonyok az adott pillanatban nem tették is lehetővé, hogy az Al-Duna medencéjének belsejébe behatoljanak, egy századdal később Ps.-Aristoteles már tájékoztat arról a transzkontinentális kereskedelemről, amely az Al-Duna és a Száva völgyén keresztül az Adriai-tenger és a Pontos-vidék kereskedelmi forgalmát összekötötte (*π. θαυμ. ἀκ.* 104): *εἶναι δὲ καί τινα τόπον ἐν τοῖς ἀνὰ μέσον διαστημάσιν, εἰς ὃν ἀγορᾶς γινομένης πωλεῖσθαι παρὰ μὲν τῶν ἐκ τοῦ Πόντου ἐμπόρων ἀναβαινόντων τὰ Λέσβια καὶ Χῖα καὶ Θάσια, παρὰ δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ἀδρίου τοὺς Κερκυραϊκοὺς ἀμφορεῖς.*[31] Azok a földrajzi ismeretek, amelyek szükségesek voltak ennek a két jelentős kereskedelmi szférát folyami útvonalon összekötő forgalomnak a megteremtéséhez, annak a hadjáratnak voltak köszönhetők, amelyet az európai szkiták ellen vezetett Dareios, a «nagykirály», aki nemcsak meghódítani, hanem megismerni is akarta a világot.[32]

[29] *В. Д. Блаватский:* id. m. 21.

[30] Az agathyrsosokról *Harmatta J.:* Kimmerek és szkiták. Ant. Tan. 13 (1966) 11.

[31] Ld. *Brandis:* PWRE s. v. Danuvius. 2126. A pseudo-aristotelesi iratnak ezt a tudósítását *M. Rostovtzeff:* The Social & Economic History of the Hellenistic World. I. Oxford 1941. 120 az i. e. IV. századra vonatkoztatja.

[32] Az ión flottának az Al-Duna mellékfolyó rendszerének felderítésében végzett munkáját a Karyanda-i Skylax vállalkozásához hasonlíthatjuk, aki Dareios parancsára az Indus folyó völgyét derítette fel.

RITOÓK ZSIGMOND

A SZÓBELISÉGTŐL A SZÖVEGTÖRTÉNETIG*

Paul Maas meghatározása szerint «a szövegkritika feladata egy az autográfhoz (eredetihez) lehetőleg közeljáró szöveg helyreállítása»[1] s e célkitűzés helyességét aligha fogja manapság valaki is vitatni. Felvetődnek azonban mindjárt kérdések is. Először is az, hogy jogosult-e egyszerűen *az* autográfról, *az* eredetiről beszélnünk. Mint ismeretes, modern szerzők esetében, ahol esetleg több eredetivel (autográffal, ill. a szerzőtől javított nyomtatvánnyal) is lehet dolgunk, ez különösen fontos, és nem mindig könnyen megválaszolható kérdés;[2] az átdolgozás, «második kiadás» stb. azonban az ókorban sem volt ismeretlen,[3] s ez a szövegkritika szempontjából sem közömbös.[4] Azonban még ha ezt a kérdést kirekesztjük is, legalább három továbbira kell választ keresnünk: Mióta vannak a szövegekkel foglalkozók, különösképpen a másolók annak tudatában, hogy a szöveg, amellyel dolgoznak, amelyet másolnak, nem szükségképpen szószerint azonos az eredetivel; mennyiben van ennek számukra jelentősége; s hogyan próbálnak az eredetihez lehetőleg közeljutni. Ezzel a módszer kérdéséhez jutunk el, amelyet eddig, amennyire én tudom, többnyire csak önmagában vizsgáltak s nem a többi tudományokkal való összefüggésében. (Örvendetes kivétel S. Timpanaro tanulságos könyvecskéje a Lachmann-féle módszer kialakulásáról, mely a nyelvtudományban mutatkozó párhuzamos jelenségekre is tekintettel van.) Van végül még egy szempont, melyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, nevezetesen a befogadókat, az olvasóközönséget, melynek érdeklődése szintén szerepet játszhatott a szövegekkel való foglalkozásban.

Kezdetben volt a szóbeliség, amikor is eredetiről csak fenntartásokkal lehet beszélni. Az epikus énekmondók természetesen nem egyszer állítják, hogy

* Az NDK Akadémiájának Központi Ókortörténeti és Régészeti Intézetében 1979. november 23-án elhangzott előadás. A téma kidolgozásában sokat köszönhetek a *Maróth Miklós*sal folytatott beszélgetéseknek, valamint az előadás elhangzása után folyt eszmecserének. Nem volt szándékomban a szövegkritika történetének összefoglalása, hiszen ez nem egyetlen előadás tárgya, csak bizonyos szempontokra kívántam a figyelmet ráirányítani. A szövegkritika történetére vonatkozólag l. különösen *L. D. Reynolds – N. G. Wilson:* Scribes and Scholars. Oxford ²1974. és *S. Timpanaro:* La genesi del metodo del Lachmann. Firenze 1963, mely műveket az alábbiakban csak a szerzők nevével idézek, valamint természetesen az ókortudomány történetével foglalkozó munkákat.

[1] *P. Maas:* Textkritik. Leipzig ⁴1960. 5. (A továbbiakban mindig e kiadás szerint idézzük a művet.)

[2] Vö. pl. *G. Martens – H. Zeller* (szerk.): Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation. München 1971.

[3] Ma is alapvető: *H. Emonds:* Zweite Auflage im Altertum. Leipzig 1941. További bibliográfia M. D. Reve tanulmányában: Author's Variant in Longus? PCPA 15 (1969) 75. l. jegyzet.

[4] Vö. pl. *B. G. Pasquali:* Storia della tradizione e critica del testo. Firenze 1934. 397–465; *M. L. West:* Textual Criticism and Editorial Technique. Stuttgart 1973. 15.

az éneket szóról szóra úgy éneklik, ahogy hallották vagy ahogy régebben ők maguk énekelték, ez azonban bizonyíthatóan nem igaz, s ezt, ha más énekesek énekeiről van szó, ők maguk is észreveszik.[5] Így történhetik, hogy a közfelfogás Nurpejs Bajganint tartja a kazah nemzeti eposz, a Koblandy Batyr szerzőjének, habár maga azt állítja, hogy ő ezt mesterétől, Maksuttól tanulta.[6] Nem szabad természetesen az újraelbeszélés más voltát eltúlozni. A népköltészet kutatása már régen felfigyelt arra a jelenségre, melyet az önkijavítás törvényének szokás nevezni,[7] s amely epikus énekek esetében olykor szervezett keretekben valósul meg. Így az üzbégeknél az énekmondók összejöveteleken beszélik meg az új változatokat, s azokat, amelyek nincsenek összhangban a hagyományos stílussal és a hagyományos epikus világképpel, elvetik.[8] A kevésbé tehetséges, nem alkotó énekmondók azonban amúgyis nyilván joban ragaszkodnak ahhoz, amit megtanultak.[9] Bármily kis jelentőséget tulajdonítunk is azonban a változtatásoknak, ez a hagyományozás még mindig nagyon laza az írásos hagyományozás pontosságához képest, ahogyan mi azt ma értjük; másfelől annak eldöntése, hogy mi hagyományozott, mi új, a hallgatóktól függ, akiket nyilván nemcsak a szöveg szavai, hanem az előadás egész légköre is befolyásol.

Arra a kérdésre, hogy mikor és hogyan jutott valaki arra a gondolatra, hogy egy szöveget, melynek sem adminisztratív, sem más gyakorlati szempontból nem volt jelentősége, írásban rögzítsen, minden esetre érvényes feleletet valószínűleg nehéz volna adni, az okok más-más népek és körülmények között eltérőek lehettek. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy görög területen egyes verssorokat már a 8. század vége felé felírtak vázákra, s a 7. századtól már feltétlenül kell azzal számolnunk, hogy a lírikusok költeményeit írásban is rögzítették. Kérdések természetesen itt is maradnak — csak találgathatjuk, hogyan hagyományozódtak ezek a szövegek írásban[10] — az a nézet azonban, hogy a líra egészében az 5. századig mint «oral poetry» hagyományozódott, nem látszik valószínűnek.

Ami az eposz írásban való rögzítését illeti, ez a kérdés, mint ismeretes, hevesen vitatott, s ugyanez áll az ún. peisistratosi redakcióra is.[11] Akárhogy vélekedünk is azonban ezekben a kérdésekben, abban szinte mindenki egyetért, hogy a 6. századi Athénban fel kell tételeznünk egy legalább nagyjában és egé-

[5] Vö. *A. B. Lord:* The Singer of Tales. Cambridge Mass. 1960. 27—29. Általánosabban *Gy. Ortutay:* Principles in Oral Transmission in Folk Culture. Acta Ethn. Hung. 8 (1959) 175—221.

[6] *N. K. Chadwick—V. Zhirmunsky:* Oral Epic of Central Asia. Cambridge 1969. 328.

[7] *W. Anderson:* Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwankes. Helsinki 1923. 397—40C. FFC 42.

[8] *В. М. Жирмунский — Х. Т. Зарифов:* Узбекский героический эпос. Москва 1947. 38—39.

[9] *G. S. Kirk:* Homer and the Oral Tradition. Cambridge 1976. 121—128; *В. М. Жирмунский:* Народный героический эпос. Москва — Ленинград 1962. 247.

[10] Vö. pl. *H. Erbse:* Überlieferungsgeschichte der griechischen klassischen und hellenistischen Literatur. In: *H. Hunger—O. Stegmüller—H. Erbse—M. Imhof—K. Büchner—H.-G. Beck—H. Rüdiger* (szerk.): Geschichte der Textüberlieferung. Zürich 1961. I. 216; *J. A. Davison:* From Archilochus to Pindar. London 1968. 101.

[11] Az adatok: *R. Merkelbach:* Die pisistratische Redaktion der homerischen Gedichte: RhM 95 (1952) 23—47; vele szemben többek között *F. Krafft:* Vergleichende Untersuchungen zu Homer und Hesiod. Göttingen 1963., amivel természetesen a kérdés nincs lezárva, vö. pl. *A. Dihle:* Homer-Probleme. Opladen 1970. 94—119.

szében rögzített szöveget.[12] Emellett szól nemcsak a peisistratosi redakcióval kapcsolatos hagyomány, hanem az ún. Panathénaia-törvény is, mely szerint a rhapsódosoknak egymást felváltva ott kellett folytatniuk az éneklést, ahol az előző abbahagyta.[13] A tekintetben azonban, hogy a szöveg mennyiben volt rögzített, megállapított, tehát kötelezőnek elfogadott, vagyis hogy mennyiben beszélhetünk egy alexandriai kor előtti Homéros-vulgátáról, a vélemények nagyon eltérőek. Egyfelől azt bizonygatják, hogy az alexandriai Homéros-filológia előtt valójában egyáltalában nem volt általánosan elfogadott Homéros-szöveg,[14] másfelől éppen ellenkezőleg azt, hogy igenis volt magától a szerzőtől származó, pontosan rögzített szöveg, s minden ettől való eltérés, más olvasat, többlet vers stb., beleértve az alexandriaiak olvasatait is, csak mint puszta önkény, emlékezet-zavar stb. magyarázandó.[15]

Mint többnyire, a valóság ezúttal is valószínűleg a két szélsőség között keresendő. Az 5. század előtt a könyv valószínűleg nem volt túlságosan gyakori. Az 5. században a könyvek száma jelentékenyen megnövekedett,[16] Aristophanés minden jel szerint egy nem is egészen befejezett, és így nem is előadható vígjátékot is közre adott,[17] de — bár nem osztom azok véleményét, akik szerint a polgárok között sokan voltak az írni-olvasni nem tudók[18] — azok, akik rendszeresen olvasták a költői műveket vagy a tudományos irodalmat, alkalmasint nem alkottak túl széles réteget. A könyvmoly-tudományosság, talán már a puszta könyvolvasás is könnyen adott lehetőséget a komédiában a gúnyolódásra.[19] Ez nem jelenti azt, hogy az irodalom a szélesebb rétegek számára hozzáférhetetlen volt, csak azt, hogy az irodalom létformája az írásbeliség és a könyv terjedése után is jelentős mértékben a szóbeliség maradt.[20]

Az eposzokat szavaló rhapsódosok közkedveltek voltak, ezrek hallgatták előadásaikat, az 5. század második felében még új rhapsódos-előadásokat vezettek be ünnepeken, s valószínűleg nem csupán az ünnepek adtak alkalmat a rhapsódosoknak a szereplésre, hiszen különben nem hallgathatta volna a xenophóni Nikératos «szinte naponta» őket; a lakomákon is énekeltek epikus részleteket, mint azt Aristophanésból következtethetjük.[21] Nem kevésbé élt szóbeli formában a líra is. A komédiák számos helyéből tudjuk, milyen különböző köl-

[12] *R. Sealy:* From Phemius to Ion: REG 70 (1957) kül. 349–351, a **6.** századra csak a jelenetek sorrendjének rögzítését teszi, a szövegét csak a 6. század végére vagy az 5. századra.

[13] Ps.-Plat. Hipparch. 228 b; D. L. 1, 57. *H. T. Wade-Gery*vel szemben, The Poet of the Iliad. Cambridge 1952. 30–31, 77–78., aki a Panathénaia törvényt az 5. századra keltezi vö. *Ritoók Zs.:* A görög énekmondók. Bp. 1973. 40–41.

[14] Pl. *G. Jachmann:* Vom frühalexandrinischen Homertext. NGG Phil.-Hist. Kl. 1947. 167–224.

[15] *M. H. A. L. H. van der Valk:* Textual Criticism of the Odyssey. Leiden 1949. és *uő.:* Researches on the Text and Scholia of the Iliad. Leiden 1963–1964.

[16] *E. G. Turner:* Athenian Books in the Fifth and Fourth Centuries B. C. London 1952. kül. 18–25.

[17] *K. J. Dover:* Aristophanic Comedy. Berkeley — Los Angeles 1972. 104., de már Aristophanés Felhők-jének kiadásához írt bevezetésében is: Aristophanes Clouds. Ed. with Introd. and Comm. by *K. J. Dover*. Oxford 1968. XCVIII.

[18] Helyesen *Turner:* i. m. 8–9.

[19] *Turner:* i. m. 22.

[20] Irásbeliség és szóbeliség viszonyára az 5. században nem térhetek ki, egyelőre csak utalok az eltérő álláspontokat képviselő *Turner*re, i. m., *E. A. Havelock*ra, Preface to Plato. Oxford 1963., *F. D. Harvey*ra, Literacy in the Athenian Democracy. REG 79 (1966) 585–635, *St. Flory*ra, Who read Herodotus' Histories? AJPh 101 (1980) 12–28.

[21] Plat. Io 530 a, 535 d; Leg. 658 d–e, 764 c–e; Xen. Conv. 3, 6; Aristoph. Pax 1270–1287.

tőket énekeltek különféle alkalmakkor, kivált a lakomákon,[22] együtt a rögtönzött skolionokkal. A drámáról nem kell sokat beszélnünk: a dráma valódi létformája ma is a színpad, vagyis a szóbeliség, és nem a könyv. Nem árt azonban talán arra is emlékeztetni, milyen gyakran olvastak fel prózát is.[23]

Szóbeliségnek és írásbeliségnek ez az egymásmellettisége nem maradhatott hatás nélkül a szövegek állapotára sem, ha prózai és költői szövegek között e tekintetben lehettek is különbségek.[24] Elég az elvadult Homéros-szövegekre és a színész-interpolációkra utalni; a líra vonatkozásában egy különösen szép példánk van arra, hogy mi lehetett egy lírikus, adott esetben Alkaios egy — még hozzá az összefüggésből kiragadott — versszakából az attikai symposionokban.[25] Mindez közismert. Azt a kérdést is gyakran tárgyalták, hogy az 5. és 4. századi Homéros-idézetek alapján kell-e, szabad-e ebben az időben egy a mienktől eltérő Homéros-szöveget feltételeznünk.[26] Keveset törődtek azonban azzal, hogy milyen visszhangot váltottak ki a közönségben ezek a — mi szövegünkhöz képest laza, pontatlan — idézetek és szöveg-elvadulások.

Egy más összefüggésben gyakran idézett Pindaros-scholion beszél a rhapsódos Kynaithosról és társairól, akik, miután sok verset költöttek, ezeket betoldották Homéros költeményeibe.[27] Kynaithos a 6. század végén élt. Ekkor tehát már a homérosi költemények olyan mértékben rögzítettek voltak, hogy egy betoldást, mindenesetre, úgy látszik, egy nagyobb terjedelműt, észrevettek.[28] Arról, hogy ez az eljárás milyen visszahatást váltott ki a közönség körében, nem hallunk semmit. Ezt természetesen el lehet még intézni azzal, hogy a scholion csak a legszükségesebbeket mondja el, különben is a Homéridákról beszél. Figyelemreméltó azonban, hogy a költőkből vett idézetek pontatlanságát sem kifogásolta tudomásom szerint senki — a pontatlanságot a mi szövegünkhöz képest véve —, még akkor sem, ha az idézetet érvként használták, elannyira, hogy még a szónokoknak sem kellett attól félniük, hogy a vita során, mikor

[22] Aristoph. Acharn. 1298—1299 (Archilochos); Nub. 1355 (Simónidés); Vesp. 1232—1235 (Alkaios); 1238—1239 (Praxilla) stb. Tragédiaírókat is énekeltek: Nub. 1265—1371.

[23] Hérodotosra vonatkozólag vö. Luk. Herod. 1. A felolvasás ténye vitathatatlannak látszik, bárhogyan színezték is ki. Vö. még Hieronym. Chron. p. 113 Helm, a 445. évhez. Prótagorasra vonatkozólag l. D. L. 9, 54., hogy csak a legkorábbi eseteket említsük.

[24] A prózából vett idézetek általában pontosabbak, mint a költő-idézetek *(Pasquali:* i. m. 248—249), nyilván, mert ezekben az esetekben az emlékezetből való idézés ritkább volt.

[25] Az Iliasra vonatkozólag l. a *P. Mazon — P. Chantraine — P. Collart — R. Langumier* féle kiadás apparátusát, vagy *G. M. Bolling* Ilias Atheniensium-át (New York 1950); a kérdés egészére vonatkozólag *S. West:* The Ptolemaic Papyri of Homer. Köln—Opladen 1967. A színészinterpolációkra vonatkozólag a klasszikus mű *D. L. Page:* Actors' Interpolation in Greek Tragedy. Oxford 1934. Az Alkaios töredékről (Fr. 249 LP Carm. conv. 8 P) legutóbb *W. Rösler:* Dichter und Gruppe. München 1980. 96—99.

[26] Vö. pl. *A. Ludwich:* Die Homervulgata als voralexandrinisch erwiesen. Leipzig 1898. és már Aristarchos-könyvében is (vö. lent, 41. j.), továbbá fentebb, a 14. és 15. jegyzetben idézett munkákat.

[27] Schol. in Nem 2, 1. A tudósítás a scholionokban egy hosszabb és egy rövidebb változatban olvasható. A hosszabb változat nem értékeli Kynaithos tevékenységét, a rövidebb így foglalja össze: «sok kárt okozott bennük» (ti. a homérosi költeményekben). Semmi sem bizonyítja azonban, hogy ez a megfogalmazás Kynaithos közönségének véleményét adja vissza. «Homéros költeményén» általában elsősorban az Apollón-himnuszt szokás érteni (vö. pl. *H. T. Wade-Gery:* Kynaithos. In: Greek Poetry and Life. Essays Presented to G. Murray. Oxford 1936. 56—78), a szöveg alapján azonban nem kell szükségképpen csak erre gondolnunk.

[28] *J. A. Notopoulos:* The Homeric Hymns as Oral Poetry. AJPh 83 (1962) 343—347.

az ellenfelek minden lehető és lehetetlen gyalázattal elhalmozták egymást, valaki a pontatlan idézést is szemükre hányja. Pontatlan idézeteket, nyomós érvként felhozva írásban közzétett szövegeikben is benne hagyhattak,[29] mint ahogy írók, akik költői szövegekkel tudományosan foglalkoztak (pl. Aristotelés), minden jel szerint szintén nem tulajdonítottak az idézetek pontosságának különösebb jelentőséget. És ahogyan szavalók vagy színészek úgy alakíthatták szövegeiket, ahogyan azok igényeiknek a leginkább megfelelőnek látszottak, úgy használt pl. Platón olyan szövegváltozatot, amely céljainak leginkább megfelelt.[30]

Az idézetek pontatlanságának magyarázatául természetesen ismételten arra szoktak hivatkozni, hogy a szerzők emlékezetből idéztek, nem utolsó sorban azért, mert a tekercsben sokkal nehezebb egy helyet megtalálni, mint a mi könyvformánk esetében.[31] Ez vitathatatlan, s az a megfigyelés is megerősíti, hogy pl. Plutarchosban a hosszabb Homéros-idézetek általában pontosabbak, mint a rövid idézetek: a hosszabb idézetek esetén kevésbé hagyatkozhatott csak emlékezetére.[32] Az azonban, hogy a szövegekkel ilyen szabadon lehetett bánni, azt jelenti, hogy a közönség, a művelt is, a különféle szövegváltozatokat egyformán hitelesnek, vagyis egyenlő értékűnek tartotta, s e tekintetben egyre megy, hogy az eltérések oka az volt, hogy a szöveghagyomány nem volt egységes, vagy az, hogy a szerzők nem elég lelkiismeretesen idéztek. Nem mond ennek ellent az a kevés sem, amit az alexandriai kor előtti Homéros-kiadásokról tudunk: Euripidés (a tragédia-író unokaöccse) kiadása tartalmazott többlet-verseket,[33] s Antimachosé is minden jel szerint nem jelentéktelen mértékben tért el az alexandriaiak szövegétől vagy a vulgátától.[34]

A szóbeliség tehát nemcsak annyiban hat a szövegek alakulására, hogy a szóbeli változatokat alkalmilag írásban is rögzítik, hanem az írásbeliségen belül is, amennyiben az írásban egyszer már rögzített szövegeket is bizonyos határok között éppúgy nemcsak a beszélő, hanem az író (leíró) helyzetéhez alkalmazzák és ennek megfelelően esetleg átalakítják, mint a szóbeliség viszonyai között — s ezen senki sem botránkozik meg. Ellenkezőleg: a kevéssé műveltek egyszerűen csak nevetségesnek tartották a könyvet, bizonyos művelt körök azonban, mint Platón és az Akadémia, elvileg is elutasították vagy alacsonyabb rendűnek tartották a szóbeliségnél. A könyvszöveg megváltoztathatatlansága ui. az ő szemükben hátrány volt, amennyiben kizárta az újraelmondás=újraértelmezés lehetőségét, vagyis az igazi valóságot, az ideák világát mindig jobban megközelítő (tehát változó) gondolkodás megfelelő kifejezését.[35] Ilyen körülmények között olyan szövegkritikáról, mely «egy az autográfhoz (eredetihez) lehetőleg

[29] Igy Aischinés a Timarchos ellen mondott beszédben (149). *Van der Valk* ebben céltudatos szövegváltoztatást akar látni (Researches II. 326—331), de ilyesmi csak akkor lehetséges, ha a hallgatók számára egy idézet pontossága még ilyen esetekben is másodrendű kérdés. Vö. *Pasquali:* i. m. 244. is.

[30] Platón Homéros-idézeteiről *J. Labarbe;* L'Homère de Platon. Liège 1949; *Van der Valk:* Researches II. 309—326; Aristotelés Homéros-idézeteiről uő. uo. 335—342.

[31] *Pasquali:* i. m. 188; *Reynolds—Wilson:* 2, 198.

[32] *Van der Valk:* Researches II. 316.

[33] Róla l. *R. Pfeiffer:* Geschichte der klassischen Philologie. Von den Anfängen bis zum Hellenismus. Übers. v. *M. Arnold.* Reinbek 1970. 98., 81. j. A többletversek: Il. 2, 848a, és 866a.

[34] *P. Chantraine* in: *P. Mazon—P. Chantraine—P. Collart—R. Langumier:* Introduction a l'Iliade. Paris 1943. 25.

[35] Plat. Prot. 329 a; vö. *J. A. Notopoulos:* Mnemosyne in Oral Art: TAPA 69 (1938) kül. 477—491; *Turner:* i. m. 23.

közeljáró szöveg helyreállítását» tűzi ki céljául és jobb illetőleg rosszabb szövegeket különböztet meg, természetszerűleg nem lehetett szó.

A szövegkritika akkor jelenik meg, a 4. században, mikor a megarai történetírók azzal vádolják Solónt és Peisistratost, hogy egyes sorokat betoldottak az Iliasba illetőleg az Odysseiába, amivel szemben ők egy más változatra hivatkozhattak,[36] és amikor Lykurgos előírta, hogy a városi jegyző a színészeket a tragédia-írók állami szövege alapján ellenőrizze, s megtiltott minden eltérést ettől a szövegtől.[37] Ezzel ti. egy új szemlélet jelenik meg: a szövegek nem egyenlő értékűek, a szerző szövege (amit annak tartanak) a nagyobb értékű, ezt kell megőrizni, s a szöveggel nem lehet az igényeknek megfelelően, szabadon elbánni.

Egy ilyen szemlélet megjelenésének különféle okai voltak. Az egyik egészen bizonyosan az volt, hogy a könyvek száma gyarapodott, és így a kritikus olvasóknak fel kellett hogy tűnjék a szövegek különbözősége. Ilyen kritikus olvasó azonban aligha volt nagyon sok, s nekik is valószínűleg csak akkor tűntek fel az eltérések, ha ennek számukra különös jelentősége volt. Ez nyilvánvaló a megaraiak esetében. Másképp áll a dolog a lykurgosi törvény körül. A törvény a lykurgosi restaurációs politika része volt, mellyel ő, Démosthenés párthíve, Athén egykori nagyságát és fényét akarta visszahozni. A tragédia-szövegek megőrzése tehát úgy, amint voltak, része egy a múlt irányában való sajátos magatartásnak, mely a múltban valami a jelennél értékesebbet, pozitívabbat lát, egy magatartásnak, mely Athénban az 5. század végétől fokozatosan erősödhetett. Itt tehát legalábbis a kezdetén vagyunk egy olyan törekvésnek, mely már valóban egy az eredetihez közeljáró szöveg helyreállítására irányul. Következetesen ezt először az alexandriai filológia próbálta meg, az alexandriai filológusok tevékenysége jelenti tehát a fejlődés következő mérföldkövét.

A filológia első alexandriai művelői költők voltak, akiknek esztétikájában a stílus és a szóválasztás finomságainak és árnyalatainak különleges fontossága volt.[38] Ők még nem foglalkoztak szövegkritikával, a stílus finomságainak nagy szerepet tulajdonító esztétikájuk és költészetük által azonban a szövegkritika nagy mestereinek tevékenységét is előkészítették, azokét a mesterekét, akik nagyobb számú kézirat alapján, mint amennyi korábban bárkinek is rendelkezésére állt, az új, kifinomult stílusérzékenység légkörében ítélhették meg e kéziratok eltéréseit. Ezek a kritikusok, közelebbről Aristophanés és Aristarchos, állították össze az egyes műfajok nagy képviselőinek mértékadó listáit,[39] s bár ez nem jelentette a kortárs irodalom kifejezett alábecsülését, azáltal, hogy kortárs írókat ezekbe a listákba nem vettek fel, a múlt irodalmának különleges jelentőséget adtak, mint példaképnek, amelytől tanulni, esetleg mint példaképnek, amelyet utánozni vagy amellyel versenyezni lehet. A szövegkritika fejlődésében tehát ezúttal is szerepet játszott a múlthoz való értékelő viszony.[40]

[36] Plut. Solo 12, 2; D. L. 1, 48; 57; Str. 9, 10, 10. A kérdésekről részletesen *Dihle:* i. m. 97–102.

[37] Plut. Vit. dec. orat. 841 f.

[38] Költészet és filológia viszonyáról a hellénizmusban és a költő filológusokról vö. *Pfeiffer:* i. m. kül. 114–124.

[39] Vö. *Pfeiffer:* i. m. 251–255.

[40] Részben talán ugyancsak a múlt nagyraértékelésével függ össze egy másik jelenség, mely bizonyos mértékig a szövegkritika fordítottjának tekinthető, mikor ti. egy-egy művet a múlt valamely nagy mesterének a neve alatt hoznak forgalomba, akár, mert az ő iskolájában keletkezett, akár, mert iskolai feladatképpen az ő nevében írták, akár, mert egyszerű hamisításról van szó.

A kérdés, hogy az alexandriaiak módszeresen hogyan jártak el a szövegekkel kapcsolatban, kivált Aristarchos módszere, mint ismeretes, hevesen vitatott.[41] Ennek a vitának a taglalásába nem mélyedek. Bizonyos dolgokat azonban józanul nem lehet tagadni. Először is azt, hogy több kéziratot használtak, másodszor, hogy egyeseket jobbaknak, másokat rosszabbaknak tartottak,[42] végül, hogy egyes kéziratokat (nyilván azokat, amelyeket jobbaknak ítéltek) oly mértékben tiszteletben tartottak, hogy pl. Aristarchos olykor jobb meggyőződése ellenére is elfogadta olvasatukat.[43] Meglehet, hogy konjektúrákat is csináltak,[44] bár erre kifejezett bizonyítékunk nincs, de ezt sem találomra művelték (legalább Aristarchos nem), hanem bizonyos elvek alapján.[45] Ezek részben jelenségek módszeres megfigyelésén alapultak — ez a gyakorlat a kor nyelvtudományában általában fontos szerepet játszott,[46] az orvostudományról és a csillagászatról nem is beszélve —, részben a kor esztétikai-etikai nézetein. Ha arra gondolunk, hogy a szofisztika utáni korok esztétikájában milyen jelentősége volt a *πρέπον*-nak,[47] úgy nem csodálkozhatunk azon, hogy az alexandriaiak a Homéros-szövegben minden *ἀπρεπές*-t kifogásoltak. Aki nem felejti el, hogy a hexameter Aristotelés óta valami a köznapitól eltérőnek, emelkedettnek számított,[48] az megérti, hogy miért iparkodtak az alexandriaiak a Homéros-szövegnek «klasszicizálóbb», a köznapitól eltérő színezetet adni. Aki nem téveszti szem elől, hogy mit jelentett e kor számára a rétorika, az érthetőnek tartja, ha az alexandriaiak a rétorikusabb változatokat részesítették előnyben stb. Ezek a szempontok természetesen szubjektívak, a kor ízléséből és ezzel összhangban kialakított Homéros-képéből adódók, mindig magukban rejtik tehát a téves értelmezés, vagyis a rossz szövegalakítás veszélyét. Ezt a veszélyt a megfigyelés és a szövegek tiszteletben tartása csökkentette, de kétségkívül nem küszöbölte ki. Mégis, az alexandriaiak egy korban, melyben egyfelől adva voltak a tárgyi feltételek, az eladdig páratlanul nagy számú kézirat együttese, másfelől a szóművészet nagyfontosságú és a múlt művészete nagy becsben álló volt, a kéziratok vizsgálatában a kor tudományos szempontjait és módszereit alkalmazva különbséget tettek jó és rossz szövegek között, s ezzel megvetették a szövegkritikának mint tudománynak az alapját. Kialakították a szövegekkel való bánásnak azt a módszerét, melyet később emendatio ope codicum-nak és emendatio ope ingenii-nek neveztek, s melyen lényegében a 18. századig nem jutott túl a filológia.

Ez annál különösebb, mert jelentős filológusok már a reneszánsz idején olyan felismerésekre juttak, melyek a fejlődés új útjait nyithatták volna meg. Csak a legfontosabbakra emlékeztetek. Poliziano 1489-ben példát adott az eliminatio codicum descriptorum-ra, amennyiben a Cicero-féle Epistulae ad fami-

[41] Példaképpen utalok az egyik oldalon *A. Ludwich* könyvére, Aristarchs homerische Textkritik. Leipzig 1884—1885, a másik oldalon *van der Valk* könyveire (l. fent, 15. j.).

[42] Vö. *van der Valk:* Textual Criticism 157—167; *Ludwich:* Aristarchs homerische Textkritik I. 12—16.

[43] Vö. pl. Schol. Il. 9, 222 A; Schol. Il. 2, 665 A, stb.

[44] *Pasquali:* i. m. 223—235; *Chantraine:* i. h. 18—19.

[45] Ezeket az elveket éppen *van der Valk* állította szépen össze: Textual Criticism 91—157, Aristarchosról kül. 108—157.

[46] *H. J. Mette:* Parateresis. Untersuchungen zur Sprachtheorie des Krates von Pergamon. Halle 1952. E tekintetben a vita, hogy a nyelvtudományban az analógia vagy az anomália a mértékadó szempont, közömbös, mert ha különböző célok érdekében is, ugyanazt a módszert alkalmazta mindkét irány.

[47] *M. Pohlenz: Τὸ πρέπον.* In: Kleine Schriften. Hildesheim 1965. I. 100—139.

[48] Poet. 1449 a 27—28; 1459 b 31—37; Rhet. 1408 b 32—33.

liares egyes kéziratainak rokonságát kimutatta; s azt is felismerte, hogy a konjektúrának a szöveghagyomány legrégibb szakaszából kell kiindulnia.[49] Erasmus 1538-ban már valamivel általánosabban fogalmazott, mikor egyes kódexek közös hibáit azzal magyarázta, hogy ezeket közös archetípusról másolták.[50] J. J. Scaliger 1582-ben megpróbálta paleográfiai alapon bizonyítani, hogy valamennyi Catullus-kézirat egy Karoling-kor előtti kéziratból származik.[51] Mind ezek a fontos felismerések, melyek már egy új kort készítettek elő, teljesen visszhang nélkül maradtak. Még a 18. században is, mikor 1734-ben J. A. Bengel elsőként megjegyezte, hogy a szövegkritika szempontjából nagyjelentőségű volna az újszövetségi kéziratok tabula genealogicája, az újszövetségi szövegkritika másik nagy mestere, J. J. Wetstein teljesen értetlenül és elutasítólag állt ezzel szemben.[52]

Ha azonban meggondoljuk, hogy mi volt az új ezekben a felismerésekben, úgy ez az értetlenség valamivel érthetőbbé válik. A közös új ti. a történeti szemlélet, s éppen ez iránt az ókornak és kivált a középkornak vajmi csekély érzéke volt. Voltak természetesen kisebb csoportok, egyes jelentős személyek — mint az atomisták, a szofisták, Thukydidés vagy Polybios, a reneszánsz idején pl. az imént említettek — akik egy vagy más téren helyes felismerésekre, helyesebb látásmódra jutottak, ez azonban kevés volt ahhoz, hogy a társadalmi tudatban általában változást idézzenek elő.[53] Ezt a tudatot ti. nem határozhatták meg egyes, bár még oly kiváló szellemek: a történetietlen szemléletmód az időszemlélet következménye volt, mely az ókorban s talán még inkább a középkorban túlnyomóan ciklikus volt, részben talán az életnek a lényegénél fogva ciklikus mezőgazdasággal és általában a természettel való szoros kapcsolata folytán.[54] Mindenesetre az iparosodás szélesebb körűvé való válása idején fejlődött ki egy új, lineáris időszemlélet s vele összefüggésben egy új, történeti látásmód oly mértékben, hogy nemcsak egyes kérdésekben, hanem a társadalmi tudat és így — természetesen különféle módon — a tudományos gondolkodás egészében is érvényesülhetett. A történelmet sem lehetett tovább úgy tekinteni, mint amelynek során sok dolog esik meg, lényegében azonban mindig ugyanaz történik: folyamatot láttak benne, melyben a dolgok változnak. Így jelent meg az emberi haladás eszméje a történelemben, előbb az angol filozófiában, majd a francia felvilágosodásban és a német újhumanizmusban.

A filológia szempontjából ez utóbbinak volt a legnagyobb a jelentősége. Míg ti. például Bacon nézete szerint az embereket a tudományos haladásban az ókor tisztelete csak akadályozza — ahogy az antiquitas megjelölést is egészen fonákul alkalmazzák e korra, hiszen az az emberiség ifjúkora volt, és érett nagykorúságra csak az újkor jutott el[55] —, míg Voltaire a barbár bölcsek (= az újkor) nagy felfedezéseiről beszélt, akikhez képest a görögök nem többek, mint a

[49] *Reynolds—Wilson:* 128; *Timpanaro:* 5—6.
[50] *Timpanaro:* 7—8.
[51] *Reynolds—Wilson:* 159; 189; *Timpanaro:* 9—10.
[52] *Timpanaro:* 17—21.
[53] Az ókori fejlődésgondolatokat illetően alapvető *E. R. Dodds:* The Ancient Concept of Progress. Oxford 1973. 1—25. A berlini eszmecserék során *R. Müller* egy az ókori és az újkori fejlődés-elgondolások közötti érdekes különbségre hívta fel a figyelmet: míg az újkori elgondolások a fejlődést a jövőre nézve is feltételezik, tehát elméletben határtalannak tartják, az ókor gondolkodói csak a maguk koráig terjedőleg beszélnek a fejlődésről, amely korral tehát a fejlődés elérte a maga végső határát.
[54] *A. Ja. Gurevics:* A középkori ember világképe. Ford. *Előd N.* Bp. 1974.
[55] Novum Organon 1, 84.

gyermekek,[56] a klasszikus filológusoktól elindított német újhumanizmus számára az ókor, különösen a görög ókor, a példakép volt, melyet követni kellene; az emberiség gyermekkorának képe itt egészen más, pozitív értelmet nyert.[57] Az öntudattól duzzadó, tettrekész francia polgárság az ókorban nem látott mást, mint valami régen túlhaladottat, valamit, amit félre kell tolni, aminek tisztelete és követése a haladás gátját, az élet megcsonkítását jelentené; a fejlődésben visszamaradottabb, politikailag szétszaggatott német polgárság számára viszont az ókor hajtóerőt jelentett, mely segít a nyomorúságos jelen meghaladásában, a teljes emberi élet megélésében. Mindkettő lineárisan szemlélte az időt, mindkettő igenelte a polgári fejlődést, a múlthoz, különösen pedig az ókorhoz való viszonyuk azonban egészen eltérő volt. Így adódott, hogy míg a francia felvilágosodás képviselői nem túl sok megértést tanúsítottak az elmúlt korok iránt, Németországban a történeti szemléletet mind szélesebb területeken alkalmazták. Így fedezte fel Winckelmann (1768) a művészet történetét,[58] így ismerte fel Lessing (1780), hogy a vallásnak is megvan a maga története,[59] így látta meg Herder (1784), hogy az egész emberi művelődés történetileg fejlődött,[60] így próbálta meg Hegel (1807) a világtörténelem egész folyamatát megragadni és ábrázolni,[61] s így vált Wolf számára világossá (1795), hogy a szövegeknek is van története.[62]

Az újhumanizmusnak az ókorhoz való viszonya azonban más módon is hatott a szövegkritikára. Az újhumanizmus már J. M. Gesner óta hangsúlyozta az egész művek olvasásának fontosságát. Ennek folytán a figyelem a részletekről az egészre irányult. A szövegkritika sem érhette be részletek, egyes helyek vizsgálatával, hanem valahogyan az egészet kellett szemügyre vennie. Már Scaliger nem szenvedhette a variae lectiones és miscellanea critica műfaját, s szerzőket inkább a maguk egészében akart interpretálni és szövegkritikailag vizsgálni.[63] A teljes szövegek kritikai tiszogatása mint cél hozta magával, hogy a kéziratokat is mint egészeket vizsgálták, s egy oly korban, melyben a történelem nem pusztán időrendi egymás utánt, hanem összefüggő folyamatot, fejlődést jelentett, az kéziratok egymáshoz való viszonyának kérdése is újszerűen vetődött fel: nem pusztán mint időrendi kérdés, hanem mint a kéziratok létrejöttének kérdése, ami a kéziratok összehasonlításának teljesen új értelmet adott. Az idők változása azonban nemcsak a történeti szemlélet kialakulásával járt. A természettudományok, kivált a mechanika, bámulatos eredményeket

[56] Dialogues d'Evhémère c. munkájában a tételt, melyet a 8. dialógus címe foglal össze (Grandes découvertes des philosophes barbares; les Grecs ne sont aupres d'eux que des enfans) a természettudományok és a technika vonatkozásában fejti ki, de a mitológiát is nagyon kurtán elintézi. Vö. Oeuvres completes de Voltaire. XXIX. Paris 1829. kül. 418; 421; 430; 444; 456.

[57] A görög ókornak mint az emberiség ifjú- vagy gyermekkoraként való felfogására vonatkozólag *G. Billeter* sok anyagot gyűjtött össze könyvében: Die Anschauungen vom Wesen des Griechentums. Leipzig—Berlin 1911., anélkül azonban, hogy a különféle nézeteket valahogy értékelné vagy valamilyen nagyobb összefüggésbe állítaná. Ebből a szempontból és a német klasszikának az ókorra vonatkozó nézeteit illetően tanulságos *R. Müller:* Hegel und Marx über die antike Kultur. Philologus 116 (1972) 1—31.

[58] Geschichte der Kunst des Altertums.

[59] Die Erziehung des Menschengeschlechts.

[60] Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, de lényegében ugyanígy tíz évvel korábban írt művében is: Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit.

[61] Phänomenologie des Geistes.

[62] Prolegomena ad Homerum.

[63] Egy J. Dousahoz, 1594-ben írt levelében, idézi *Timpanaro:* 9.

értek el, s ez mély hatást gyakorolt általában a tudományos gondolkodásra. Így fejlődött ki az a mechanikus gondolkodásmód, mely az okságban pusztán valami mechanikusat látott, és ennek következtében meg volt győződve arról, hogy valamely folyamat végeredményéből az okokat és a kiindulópontot éppoly pontosan és megbízhatóan ki lehet következtetni, mint a mechanikában. Ezt az általánosítást is először a felvilágosodás filozófiája tette meg.

Így érthető, hogy míg korábban csak egyesek kísérelték meg, hogy a szövegkritika kérdéseit ilyen értelemben vessék fel és válaszolják meg, s ők is visszhang nélkül maradtak, most éppen Németországban, és egyetlen kivétellel csak ott, a kutatók egész sora közelítette meg a problémát ilyen módon: Ernesti (1772), Heyne (1775), Schweighäser (1798),[64] azután három évtized szünettel Lachmann (1830), Zumpt (1831), Ritschl (1832), a dán Madvig (1833), Sauppe (1841), újra Lachmann (1850),[65] hogy csak a legfontosabb évszámokat említsem. Így épültek ki fokozatosan a recensio módszerei: a kéziratok összehasonlítása, a kódex-családok megállapítása, az archetípusnak mechanikus módszerrel való rekonstruálása, a szöveghagyomány tisztázása, s csak azután az emendatio.

Bármennyire is eltérőek a hangsúlyok az egyes kutatóknál s bármily különbözők voltak is szempontjaik, bizonyos vonatkozásokban egységesek vagy egymáshoz nagyon közelállók voltak. Mind lineárisan szemlélték az időt, s a fejlődést egyenesvonalúnak látták. A recentiores csak deteriores lehetnek, így figyelmen kívül hagyhatók. Többé kevésbé mindnyájan, mint egész koruk, egy dialektikátlan, mechanikus szemlélet bűvöletében éltek. Egyikük sem volt e tekintetben oly következetes, mint Lachmann a recensio sine interpretatione elvével, de mindnyájan az archetípus mechanikus rekonstrukciójára törekedtek, még ha Ritschl a kultúra befolyásának, Madvig a másolók egyéni, tudatos változtatásainak nagyobb jelentőséget tulajdonított is.[66] Mindnyájan valami boldog magabiztossággal jártak el, abban a meggyőződésben, hogy egy feltétlenül helyes, tudományos módszert találtak, mellyel minden kérdést pontosan és megbízhatóan oldhatnak meg Timpanaro rámutatott arra, hogy a nyelvtudományban hasonló fejlődés ment végbe, minden jel szerint nem azért, mert a filológia közvetlen hatást gyakorolt volna rá, hanem a kor szellemi légköre következtében,[67] s nem sokkal később fejlődött ki a folklór-kutatásban az ún. finn (földrajz-történeti) iskola, mely lényegében ugyanezen módszereket alkalmazta, bár igazi virágjában majd csak a 20. század első évtizedeiben volt.[68]

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül végül azt a változást sem, mely az olvasóközönség tekintetében ment végbe. A filológia szaktudománnyá vált, görög és latin szövegek olvasása mind kevésbé volt művelt laikusok dolga, akik beérték akármely simán olvasható szöveggel, s egyre inkább szakképzett filológusoké, akiknek különféle irányú kutatásokhoz megbízható, az eredetihez lehetőleg közeljáró szövegekre volt szükségük, s akik számára így nélkülözhetetlenné vált a szövegek tudományos kritikája.

A 19. század hatvanas és hetvenes éveinek szövegkritikusai ezen a harmincas és negyvenes évek kutatói által tört úton haladtak tovább. A szellemi légkör azonban fokozatosan megváltozott. Ez már a pozitivizmus kora volt. Szorgalmasan gyűjtötték a tényeket, az adatokat, a pozitivumokat, de meg is

[64] *Timpanaro:* 25—26.
[65] *Timpanaro:* 37—55.
[66] *Timpanaro:* 47; 53.
[67] *Timpanaro:* 5—6; 73—78; 83.
[68] Hangsúlyozni kell azonban, hogy *W. Anderson* már 1923-ban szót emelt a mesék egyszerű mechanikus családfái ellen, i. m. 402.

maradtak ezeknél: óvakodtak az elhamarkodott elméleti általánosításoktól, hova-tovább mindenféle általánosítástól, másfelől viszont mind jobban elharapódzott a szubjektivizmus. A polgári társadalom magabiztossága tűnőben volt, az egész fölötti áttekintés mind jobban elveszett, a haladásban kezdtek kételkedni, majd egyáltalán tagadni, mintha még a jelen és a múlt közti határok is meginogtak volna. A történeti megértés és a történeti tárgyalás helyett a leírást részesítették előnyben, a jelenségek leírását úgy, amint azok nekünk megjelennek. Mind ez nem maradt hatás nélkül a szövegkritikára sem. A nyelvtudomány már a hetvenes évek elején tudatára ébredt annak, hogy a klasszikus, Schleicher-féle családfa elmélet nem állja ki minden ponton a kritikát. Hasonlóképpen, minél szorgalmasabban gyűjtögették és vették tekintetbe a kéziratváltozatokat, annál világosabbá vált, hogy a kéziratok közti kapcsolatok is sokkal bonyolultabbak, semmint hogy olyan egyszerű, mechanikus módszerekkel tisztázni lehetne azokat, mint a Lachmanntól és kortársaitól kínáltak. Kiderült egyfelől, amit Otto Jahn már 1843-ban észrevett, hogy a recentiores-t nem lehet olyan fölényesen figyelmen kívül hagyni, mint azt Lachmann gondolta,[69] másfelől, hogy a szövegtörténetben nem lehet az archetípusnál megállni, mert bizonyos jelenségek okai nem a középkorban keresendők, s mert valahogyan a papiruszleleteket is bele kell illeszteni a hagyományozás történetébe. Így jöttek létre Wilamowitznak és tanítványainak nagyszabású szövegtörténetei. Világossá vált továbbá az is, hogy a kéziratok gyakran kontamináltak, tehát a régi módszer alapján egyáltalában semmiféle stemmát nem lehet megszerkeszteni. Ez azután éppen a messzebbre tekintő, tehát módszertani általánosításoktól nem idegenkedő kutatókat egy fajta szövegkritikai agnoszticizmushoz vezette.[70]

Ilyen előzmények után és ilyen körülmények között jelent meg 1927-ben Paul Maas Textkritik-je.[71] A szövegkritikát éles elmével mint szigorúan logikai tudományt mutatta be, a történetiségnek nem sok teret engedett. Az idő tulajdonképpen csak annyiban játszott az ő gondolatrendszerében szerepet, hogy korábbi kézirat nem függhet későbbitől.[72] A személyes szándékot vagy a véletlent igyekezett lehetőleg kirekeszteni, ami formális-logikai rendszerébe nem illett, félretolta, mint «módszeresen ki nem bogozható hagyományt». A kontamináció kérdése ezzel el volt intézve.

Ezzel szemben, barátságosan vitatkozva Maasszal, G. Pasquali a szövegkritikának egy másik elképzelését vázolta fel.[73] Az ő nézete szerint a szövegkritika történeti tudomány, melynek a történeti fejlődés minden lehetséges kanyarulatát figyelembe kell vennie, minden esetet külön-külön kell megvizsgálni s az eljárást így kidolgozni, mert a fejlődés nem mindig egyenesvonalú, a recensio távolról sem mindig zárt, és a horizontális változatokat nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Maas sokkal világosabban látó tudós volt, semmint hogy ne látta volna, miben van Pasqualinak igaza, és sokkal becsületesebb, semmint hogy ezt ne ismerte volna is el. Felelete azonban a stemmatikus eljárás még pontosabbá tétele

[69] *Timpanaro:* 79—80.

[70] Igy pl. *Ed. Schwartz:* Eusebios Kirchengeschichte. Leipzig 1909. CXLVI—CXLVII. Leegyszerűsítések ellen küzdve és mégis valamilyen szilárd módszert akarva megőrizni, írta könyvét *L. Havet:* Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins. Paris 1911., de az ő módszere sem volt elég rugalmas.

[71] Először a *Gercke—Norden* féle Einleitung in die Altertumswissenschaft füzetekben megjelenő 3. kiadásában látott napvilágot: I. 7. Leipzig 1927.

[72] *Maas:* i. m. 31, az 1956-ban írt visszapillantásban.

[73] Először *Maas* munkájának bírálatában, Gnomon 5 (1929) 417—435; 498—521, majd már többször idézett könyvében (fent, 4. j.).

volt csupán és a kontamináció kérdésköre tárgyalásának elvi elutasítása: «Gegen Konatmination ist kein Kraut gewachsen»,[74] ami azonban a módszer korlátainak beismerése.

Ez már magában sem kicsiség, hiszen a hagyomány nem kis mértékben kontaminált, tehát nem «szűz».[75] Tanulságos azonban a vita más szempontból is. Nem csupán arról volt itt szó, hogy a szövegkritika mennyiben történeti tudomány. Maas a szövegkritikát olyan «időtlenné», történetietlenné — és ebben az értelemben «modernné» — tette, amennyire csak ez egy az időben lefolyó folyamatokat tárgyaló tudomány esetében lehetséges volt, a korábban mondottak alapján azonban talán nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a Maas-féle szemlélet, igen magas színvonalon, de mégis csak a 19. század mechanikus szemléletmódjának továbbvitele. A módszert a tökélyig vitte, de éppen az az éleselméjűség és következetesség, amellyel eljárt, leplezte le e módszer gyengéit. Másfelől, bár annak hangsúlyozása Pasquali részéről, hogy minden egyes esetet külön-külön kell megvizsgálni, a pozitivizmussal áll rokonságban, s a horizontális változatok fontosságának hangsúlyozása szintén nem volt egészen új —a nyelvtudomány ezt a módszert már a 19. század végén sikeresen alkalmazta —, mégis, a mechanikus-dialektikátlan vertikális szemlélettel vagy az agnoszticizmussal szemben, mely a horizontális változatokból hajlamos volt csak az ignoramus tanulságát levonni, jelentős lépés volt előre. Maas hatalmas személyiség — egy korszak végén, Pasquali már a jövő ajtaját nyitotta ki.

Azt jelenti ez, hogy Maas eljárása használhatatlan, módszere elavult? Semmiképpen! A szemlélet avult el, mely a módszer mögött rejlik, az a szemlélet, mely szerint a szellemi művelődés területén hasonló exaktsággal lehet és szabad visszakövetkeztetni, mint a mechanikában, az a szemlélet, mely szerint az ember, egy társadalmi, tehát rendkívül bonyolult erők eredőjében álló lény tevékenységét mechanikus törvényszerűségekre lehet visszavezetni. A kéziratok összehasonlítása, amit az alexandriaiak óta műveltek, a stemmatikus módszer folytán nem vált feleslegessé, sőt, ezáltal vált csak igazán fontossá, ezzel nyerte el igazi, mélyebb értelmét; a szemlélet avult el és vált elvetendővé, mely szerint a szövegváltozatok között egyéni tetszés szerint lehet válogatni, mert a kódexek sokasága csak valami külsőleges egymás után következést jelent, nem pedig genetikus egymásból következést. Mint gyakorlati eljárást nem nélkülözhetjük Maas módszerét, de sohasem szabad elfelejteni, hogy csak bizonyos körülmények között alkalmazható, és hogy valamiképpen arra kell törekedni, hogy módszertanilag meg tudjuk haladni, s egy olyan módszert tudjunk kidolgozni, mely mai világképünknek megfelel.

Lehetséges ez? M. L. West már megmutatta, hogyan lehet éppen egy olyan kérdésben módszeresen tovább jutni, ahol Maas nem látott lehetőséget a megoldásra, ti. a kontamináció esetében.[76] Számos részletkutatás mutatja, hogy miképpen lehet egy-egy esetben a Maas-féle stemmatikát egy dialektikusabb, történeti megközelítéssel ötvözni. Szép volna, ha egyszer egy olyan általános dialektikus módszert sikerülne kidolgozni, mely a stemmatikus módszert úgy olvasztaná magába, megőrizve tagadva azt, mint ahogyan ez a kéziratok minden módszer nélküli összehasonlítgatását.

[74] Leitfehler und stemmatische Typen. BZ 37 (1937) 289—294, A. 2. kiadás (1949) óta a Textkritik is tartalmazza ezt a cikket. Az idézet ennek utolsó mondata.

[75] *West:* i. m. 5.: *Maas* «treats contamination as a regrettable deviation about which nothing can be done, instead of as a normal state of affairs».

[76] *West:* i. m. 37—47., aki bölcs mértéktartással «'serviceable' stemmatic relationship»-ről beszél, «meaning 'not necessarily historically exact'»» (39).

BORZSÁK ISTVÁN

AZ ÚJ *HORATIUS TEUBNERIANUS**

Pontosan huszonöt év telt el azóta, hogy Horatius magyarországi utókoráról írott tanulmányommal a *mare Horatianum* vizeire merészkedtem. Negyed századnyi hányattatás után, bármennyire «kis készülettel indultam tengeren túl», «már én mágnes küvem portushoz hoz engem.» Most, amikor *multum iactatus* megtérek, nem a közbeeső évek kalandozásainak állomásait, nem is a sok részlettanulmány és előkészületnek szánt kiadvány historikumát óhajtanám feleleveníteni, inkább arról adok számot a t. Társaságnak, hogy egy újabb kritikai kiadás — közismerten hálátlan vállalkozás — mivel járulhat hozzá 1982-ben egy kétezer éve *élő* poéta továbbéléséhez.

Méltatlan és igaztalan volna az elődök bírálatával kezdenem, hiszen ha valóban az élet fáklyájának hordozói voltak, minden igyekezetükkel előbbre akarták vinni azt a bizonyos fáklyát, *vitai lampada*, és szinte nincs is köztük egy sem, akinek Horatius mai kutatója nem köszönhetne valamit. Ki ne volna hálás a késő-ókori grammatikusoknak testimoniumaikért, a középkori másolóknak görnyedésükért, a humanistáknak a lappangó kéziratok felhajtásáért és az életrekeltés örömében fogant ötleteikért, az *editio princeps*-ekért és tökéletesítéseikért, Bentleynek és követőinek a *ratio* elsőbbségének meghirdetéséért, Winckelmann és Goethe századának az antik szépségeszmény szolgálatáért, — és így folytathatnám máig, a változó korok változó parancsszavára előálló kísérletekből a *maradandó* értékekért hálásan, a múlt kisebb-nagyobb nagyságaitól vetett alapokra építve.

Tíz éve, hogy a horatiusi szöveg hagyományozásának kérdéséhez — Társaságunk nyilvánossága előtt — hozzá mertem szólni. Elszántság kellett ahhoz, hogy Friedrich Klingner Teubner-kiadásának alapjait elvitassam. A tények világában erőszakoltnak bizonyult a költemény-címeknek külső érvként való felhasználása és ezen az alapon a Keller—Holder-féle kézirati osztályok «finomítása», valójában még mesterkéltebb elkülönítése, illetőleg bonyolítása. Ehhez járult a genfi Bodmer-könyvtár X. századi Horatius-kódexének a reménytelenül kontaminált scholion-tömkeleggel *együtt* vállalt feldolgozása, amely megerősített bennünket a kontextus esetenkénti elbírálásának nélkülözhetetlenségében, függetlenül minden prekoncepciótól vagy tetszetős, de használhatatlan sablontól. Mellőztük tehát a németországi Horatius-filológiában hagyományos általánosító jeleket és át-, illetőleg visszatértünk az apparátusokban egyébként szokásos kódexjelölések felsorakoztatására, lehetőleg a rokonság sorrendjében, következetesen a végére hagyva az eddiginél tüzetesebben vizsgált oxfordi (Ox.), továbbá az újonnan bevont genfi (P = Bodmerianus, olim Phillippsia-

* Az Ókortudományi Társaság 1982. évi közgyűlésén elhangzott előadás.

nus) és edinburghi (Э) kéziratokat. [*Korr.-pótlás:* Azóta kollacionáltam a frankfurti városi és egyetemi könyvtár Ms. Lat. Qu. 40 jelzetű *(saec. XI. in.)* — eddig számon nem tartott — kódexmaradványát is.]

Az újratervezésnél és az egyes szöveghelyek tisztázásánál alig könnyebb feladatra vállalkozom most, amikor az imént vázolt eljárási módot néhány kiragadott példával szemléltetni próbálom.

Az Asterie-óda férfiszereplője ostromlásnak van kitéve: epekedő háziasszonyának szószólója *mille modis* kísérti, egyebek közt bűnre csábító mitológiai történetekkel, de hiába (C. III 7,21—):

. . . *nam scopulis surdior Icari*
v o c e s a u d i t *adhuc integer* . . .

Klingner apparátusa a beavatottaknak is rejtvény: *audit (lu-* A) Ξ(acc.λ'R) om. Ψ. Ugyanez Vollmer korábbi kiadásában: *audit* (I) (II), om. Φ ((I) = ABE, (II) = RΦ, Φ = φψ); Lenchantin — Bo és Villeneuve apparátusában pontosabban: *audit* om. Fδp, *spernit* *ḷụḍịṭ* A. Villeneuve ezenkívül idézi a Ps.-Acro-kommentárt, amelyben Vergilius Aeneisére (IV 488—) történik utalás: *sed nullis ille movetur fletibus aut* v o c e s *ullas tractabilis* a u d i t. Mindez Keller—Holder apparátusának a kivonata: *audit*] *spernit* *ḷụḍịṭ* A *spernit* dett. (n s corr.) om. Fδp.

Ebből annyit látunk, hogy a hagyományban megfigyelhető kavarodást az «Icarus szikláinál *süketebb*» hős *hallása* idézte elő, és valaki az *audit ellentétét* iktatta a szövegbe. (Keller a párhuzamos testimoniumok között idézi Seneca Phaedráját, 580—: *ut dura cautes . . . , verba sic* s p e r n i t *mea*, de a párhuzam fontosságának kiaknázása nélkül.) Mód nyílik itt egyúttal a Bodmer-kódex (P) használhatóságának bemutatására is, amennyiben az illető — alaposan kontaminált — kéziratban az *audit* fölött a következő, egyébként ismeretlen glosszát olvassuk: *ñ č̃sentit.* Ez nem más, mint a kérdéses *(audit)* szónak az óda 13. és 16. sorához írott Porphyrio-kommentárra (104,7 *quae* . . . n o n c o n s e n t i e n t e m s i b i *adulterum criminata est; ibid.*11 *quod hospitae in amore* n o n c o n s e n t i r e t, vö. Thes. *s. v.* 397,30 sqq. és 398,43) visszavezethető értelmezése. Így most már magyarázni tudjuk a félreérthetősége miatt látszólag javításra szoruló horatiusi mondat *romlását:* vagy csak az *audit*-ot változtatták *spernit*-re, vagy a tárgyat *(voces)* is elhagyták, hogy a «megoldásként» kínált parafrázis beleférjen a versbe: *nam scopulis surdior Icari* n o n c o n s e n t i t *adhuc integer.* Világosan látjuk a szövegromlás okát és menetét, most már értjük a különféle érthetetlen jelzéseket és leszűrhetjük a tanulságot: így jár az a klasszikus, akinek szövegében az állítmányi kiegészítőt tudálékos iskolamesterek jelzőnek nézik.

A tárgyalt példa az apparátus Testimonia-részének fontosságát is mutatta. Nem utolsó érdeme Kellernek és Holdernek az, hogy T-, ill. S-jelzéssel rengeteg közeli vagy távolabbi párhuzamot stb. hordtak össze. Ennek tetemes hányada minden bizonnyal fölösleges ballaszt, az apparátus mégsem eléggé teljes, mert akárhány esetben éppen *nem* idézett párhuzam segíthet a szövegmegállapítás vitás kérdéseiben. Például a *Pastor cum traheret* . . . zárósoraiban (C. I 15,35—):

post certas hiemes uret Achaicus
i g n i s I l i a c a s *domos*

a kiadók — főleg Lachmann óta — nem hagyják megjegyzés nélkül a *versus Glyconeus* «egyedülálló trochaikus bázisát», már mint az *ignis* végszótagjának «szabálytalan» rövidségét, és éppen ezért a magánhangzóval kezdődő *Iliacas* jelző helyett ki *Pergameas*-t, ki *Dardanias*-t vagy *barbaricas*-t javasolna. Keller—Holder kiadásában is *Pergameas*-t találunk, az imént felduzzasztottnak mondott apparátus pedig Statiust (Silv. IV 6,100 I l i a c a s *Geticasque* d o m o s) idézi, — ami nem sokat bizonyít. Itt elkelt volna még más is, még pedig a Pharsaliának egy félreismerhetetlenül *horatiusi* részlete, amelyben Lucanus Kleopatra bajkeverését a horatiusi óda Helenéjének végzetes kalandjához hasonlítja, és amelyből a Ps.-Acro-kommentár éppen a Kleopatra-óda (C.I 37) magyarázatához két helyet is idéz. Az illető passzus (Phars.X 60—) egyszersmindenkorra fölöslegessé teszi a vers tökéletesítésére irányuló szövegmódosításokat:

> . . . *quantum impulit Argos*
> I l i a c a s q u e d o m o s *facie Spartana nocenti,*
> *Hesperios auxit tantum Cleopatra furores.*

A testimoniumok közt külön helyet foglalnak el a császárkori és késő-antik grammatikusok hivatkozásai. Az ezekben kitapintható változatok többet érdemelnek a puszta regisztrálásnál. Például az I 13. óda rózsás nyakú Telephusának karját a II. századi Flavius Caper (p. 98) nem *viasz*-, hanem *tej*színűnek tudta, míg Servius *(ad* B.2,53 *cerea pruna)* pontosabban emlékezett. Capernek egy *másik* Vergilius-hely, Ascanius ifjúi szépségének hagyományos leírása (Aen. X 137 *fusos cervix cui* l a c t e a *crines accipit)* járhatott az eszében. Kalandosabb a *Herculis ritu* . . . -óda *vagans Spartacus*-ának (III 14,19) önkényes jelzőcseréje egy másik grammatikusnál. Charisius (I 66,2) a *testa* szó magyarázatához idézi a sort, de *vagans* helyett *vagax* jelzővel. Apparátusunkban először is a Davus-szatíra rabszolga-jellemzésére hivatkoztunk (II 7,113 *fugitivus et erro,* 115 *fugax),* majd Plautus Persájára, amelyben csokorba vannak gyűjtve a hasonló hangzású rabszolga-aposztrofálások (421): *perenniserve, lurco edax, furax, fugax* (vö. 410 *procax, rapax, trahax).* Spartacusra, mint kat' exochén *servus*-ra innen ragadhatott a szótárakban nem is szereplő *vagax.*

A grammatikus-citátumok keletkezését jól szemlélteti a *Iam veris comites* . . . (C.IV 12) 4. sorának torzulása: *(fluvii) hiberna nive* t u r g i d i helyett Victorinusnak a horatiusi metrumokról írott függelékében (p. 177) *candidior*-t találunk, amit csak a kiadó Keil szabályosított *candidi*-vá. A tényállás világos: a «téli hótól *megduzzadt*» folyók helyett gépiesen a hótól *fehérlő* Soractéra (C.I 9,1) vagy Thrakiára (III 25,10 *nive candidam Thracen)* gondolt, de közbeszólt a közhelyszerű *nive candidior* szókapcsolat (vö. Ovid. Met. VIII 373), és így nemcsak az értelem, hanem a metrum is jókora csorbát szenvedett.

Ilyen gépies behelyettesítések meglehetősen gyakorta ismétlődnek a hagyományban. A *Donec gratus eram* . . . utolsó strófájának szokásos középfokú hasonlatát (C.III 9,21 *sidere pulchrior)* Porphyrio lemmájában *sidere clarior* formában látjuk viszont. Klingner ebben az esetben — kivételesen — utalt az első római óda hasonló hangzású 42. sorára *(sidere clarior),* míg mi az efféle eligazító utalásokat következetesen beleépítettük apparátusunkba. Ezzel néha nemcsak a rendszerint *emlékezetből* idéző *átvevő* szándékára sikerül fényt deríteni. Például a *Septimi, Gadis aditure mecum* . . . kezdetű ódában Tarentum dícséretét olvassuk, egyebek közt (II 6,17—): *ver ubi longum tepidasque praebet | Iuppiter brumas* . . . Servius a Georgica Italia-himnuszához (II 149 *hic ver assiduum* . . .) a sor máso-

dik felét metrikailag is, értelmileg is lehetetlen formában idézte: *Iuppiter brumas* helyett *Iuppiter umbras*-t írt. A rövidség kedvéért apparátusunk fogalmazását reprodukáljuk: Maronis commentator tenebat clausulas sui poetae ad septuagies in *umbra* desinentes (ex. gr. Aen. VI 271 sq. *condidit umbra Iuppiter)*, et carmen Sapphicum uno plus Adonio auxit.

Máshol viszont — nem egyszer — annyira gépies a másolói képzet-, ill. hangzattársítás, hogy a minta azonosítása legfeljebb az illető *librarius* olvasottságát, de nem elmeélét dícsérheti, mint ahogy például a Scaeva-levél Augustus-magasztalásának (I 17, 33— *res gerere . . . attingit solium Iovis et* c a e l e s t i a t e m p t a t) a müncheni C kódex variánsaként jelentkező, a kontextusban értelmetlen torzulása — *caelestia templa* — Lucretius XI. századi ismeretét bizonyítja.

A scholiasták hírhedt bölcsességei csak úgy, mint új- és legújabbkori Horatius-magyarázók *acumen philologicum*-ának túlzásai *közvetve* üdvös hatásúak is lehetnek, amennyiben arra késztetik a szöveg gondozóját, hogy járjon végére a dolognak. Csak egy-két példát említünk. Tarentum dícsérete (C. II 6,18—) így folytatódik:

> *. . . et (sc. ubi) amicus Aulon*
> *fertili Baccho minimum Falernis*
> *invidet uvis.*

Az érthető sorokat Nic. Heinsius az *amicus*-nak *amictus*-ra, Richard Bentley pedig ugyanennek a szónak *apricus*-ra való «javításával» akarta még érthetőbbé tenni, holott Statius (Silv. II 2,4 *Bromio dilectus ager)*, ill. Silius Italicus nyilvánvaló Horatius-utánköltései (Pun.XII 526— *Iaccho haud inamatus ager)* kétségtelenül bizonyítják az *amicus Baccho* olvasat helyességét és bármiféle szövegmódosítás szükségtelenségét. De a latin párhuzamoknál is súlyosabban esik a latba a megfelelő görög kifejezések bevonása, annak megfontolása, hogy a *deo amicus* szókapcsolat voltaképpen a *θεοφιλής* tükörfordítása (vö. Aisch. Eum. 869 *χώρα θεοφιλεστάτη*, Pind. Isthm. 6,66 *πόλις*, Bacchyl. 10,60 *Ἄργος* stb.), a Nisbettől párhuzamként felhozott *Musis amicus* (C.I 26,1, Verg. Aen.IX 774) pedig a. m. *μουσοφίλητος* vagy *μουσοφιλής*.

Következő példáinkat az irodalmi levelekből vesszük. Az Augustus-levélben egyebek közt a termés betakarításának örömére bemutatott áldozatokról és az ezekkel együttjáró szabadszájú párversekről van szó (145—):

> *Fescennina per hunc* i n v e n t a *licentia morem*
> *versibus alternis obprobria rustica fudit.*

Megint csak jól érthető, *így* hagyományozott sorok, amelyeket azonban Poliziano annak idején az *inventa*-nak *invecta*-ra való változtatásával megbolygatott, és konjektúráját korántsem csak Bentley tette a magáévá. Csakugyan, az előbbiekben leírt szokás nyomán *feltalálták*-e, vagy inkább *behozták* ezt a népi szabadosságot, ill. műfajt? *Invehere* jelentheti a hadizsákmány hazavitelét, pénzösszegek, gabona stb. beszolgáltatását, külföldi áruk importját, «tengeren túli» szokások behurcolását, de itt az egyébként következetesen számontartott *inventor*-ok helyett egy hazai *szokás* kezdeményezői szerepéről, mintegy névtelen *πρῶτος εὑρετής*-ről van szó, vagyis Poliziano szellemesnek látszó változtatása tulajdonképpen értelmétől fosztaná meg a horatiusi gondolatmenetet, *ergo nil mutandum!*

Ne változtassunk hát a hagyományon még akkor sem, ha ezzel Bentley neheztelését zúdítjuk magunkra, aki ti. az *inventa* itteni használatát «teljességgel szokatlannak», egyáltalán «erőltetettnek» érezte (durius tamen exit et insolens prorsus est *inventa licentia)*. Ezek szerint a *ratio* bajnoka az ész-érvek felvonultatása közben néha *érzett* is, csak éppen nem mindig csalhatatlanul.

Hogyan is állunk a szövegkritikusi érzésekkel? A Damasippus-szatíra bolondjainak galériájában egy olyan bolond is szerepel, aki minden ok nélkül egyszerre csak kővel hajigálja embertársait, köztük tulajdon rabszolgáit is (II 3,128—):

. . . populum si caedere saxis
incipias servosve tuos, quos aere pararis . . .

Itt Keller a jó hangzás *(euphonia)* kedvéért részesítené előnyben a fölöttébb gyéren dokumentált *tuo* olvasatot (R pr., g) a *tuos*-szal szemben. Mi úgy érezzük, hogy a bolond kőzápor koppanásait hívebben, találóbban érzékelteti az azonos végződések *kako*phóniája. Meg is tartottuk a *tuos*-t.

Itt említjük a nagy Florus-levélnek (II 2) egy régesrégen, még valamelyik humanistától ötletesen és megnyugtatóan szanált helyét. A római közönség kritikátlanságáról, pontosabban a tollforgatók elvtelen szembedícséréséről szólván egy illusztris testvérpárt — egy jogászt és egy szónokat — figuráz ki, akik folyvást csak magasztalták egymást (87—):

. . . ut alter
alterius sermone meros audiret honores:
Gracchus ut hic illi, foret huic ut Mucius ille.

Ez a tökéletesen megnyugtató szövegformálás engem nem nyugtatott meg, mivelhogy a kódexekben nem ez, hanem sokkal monotonabb fogalmazás olvasható:

Gracchus ut hic illi, foret hic ut Mucius illi.

Mondanom sem kell, hogy a régi és új kiadók konszenzusával ellentétben *visszaállítottam* az eredeti szöveget, hisz éppen ez a monoton ismétlődés jellemzi az illető testvérpár kölcsönös bókolásának unalmas, sőt undorító, elviselhetetlen egyhangúságát.

A tetszetős szövegmódosításoknak nemcsak hajdanában voltak ékesen szóló képviselői. Így változtatná pl. az Ars poetica 160. sorában az egyöntetűen hagyományozott *colligit*-ot *concipit*-ra legújabban C. O. Brink, még pedig az 1474. évi *editio Zarottina* szövegére való hivatkozással. Az említett helyen az életkori sajátosságoknak a költői jellemzésben megkívánt figyelembevételéről van szó: a már nem *infans* gyermek biztosan áll a lábán, szívesen játszik, de szinte óráról-órára változik, hol haragra gerjed, hol megbékél *(iram colligit ac ponit temere)*. Ha a tudós modern kiadó a tiszteletreméltó ősnyomtatványban nem bukkant volna a *concipit* olvasatra, alig hiszem, hogy a tökéletesen odaillő *colligit* helyett eszébe jutott volna. Pedig eszébe juthatott volna csak úgy, mint ahogy valamelyik XV. századi humanistának a kérdéses *ovidiusi* szókapcsolat (Met. I 166) annyira megtetszett, hogy a hagyományozottnál jobbnak találta és *ezt* iktatta a kinyomtatandó szövegbe. A Metamorphoses elejét, a vaskor elvetemültsége miatt haragvó Iuppiter és az özönvíz leírását nemcsak a középkori *aetas Ovidiana* litterátorai tudták könyv nélkül, és az onnan ismert fordulat *(ingentes animo et dignas Iove concipit iras)* érthető módon szivárgott a horatiusi szövegbe. Ez az eset kitűnően példázza az ovidiusi floszkulusok gyakori beszü-

remkedésének folyamatát, amelynek szemléltetésére akárhány horatiusi szövegváltozatot sorolhatnánk fel apparátusunkból.

A sok közül következzék *egy:* a *Dive, quem proles* . . . vitatott helyének (C.IV 6,21 *victus* vagy *flexus?)* tisztázási kísérlete. Az apparátusok bővülése a legújabbkori Horatius-filológia *pedetemptim* tapogatózó előbbrejutását tükrözi: a Bentley nyomán Kiessling — Heinzétől, Plessis — Lejay-től és a legtöbb kiadótól elfogadott *Blandinianus vetustissimus*-olvasat *(flexus)* bizonyságait szaporítja három újabban bevont variáns (U^2 var., Laur. 34,1², P^2), az egyébként — tehát valóban megnyugtató bizonyossággal — hagyományozott *victus* olvasható viszont egy újabban kiásott testimoniumban (schol. Stat. Theb. V 277). Heinze finom, de körmönfont érvelésével (a *flexus* indokolásával) szemben áll egyrészről a szinte egyöntetű hagyomány, másrészről Horatius tulajdon párhuzama (Ep. XVII 43 *victi prece)* és az ódában végigvonuló — feltűnő! — Aeneis-visszhangoknak a *victus* olvasatot támogató háttere, legfőképpen a közvetlenül ideillő gondolati és nyelvi párhuzam a XII. ének olympusi jelenetéből (Iuppiter meggyőzetéséről, 833: *victusque volensque).* Egymás mellett van a két egyenértékű kifejezés pl. a Metamorphoses Deukalión és Pyrrha-történetében, vagyis még szintén az I. ének általánosan ismert részében, és a Bömer-kommentárban felsorolt további párhuzamok ugyanúgy erősítik a horatiusi *victus* helyénvalóságát, mint az ugyanitt (ugyanabban a 378. sorban!) szereplő *flectitur* (és párjai, vö. Bömer *ad* XI 439) a *flexus*-változat benyomulásának szinte elkerülhetetlen voltát. Ha pedig valaki a rejtélyes *Blandinianus vetustissimus* olvasatát mindenáron előnyben akarná részesíteni, arra emlékeztetjük, hogy néhány sorral alább (28) *Apollo Agyieus* vitathatatlanul helyes *levis* (= *imberbis)* jelzője helyett a fetisizálni óhajtott Blandinianusban a nyilvánvalóan romlott és használhatatlan *laetus* díszelgett. Ezt pedig még senkinek sem jutott eszébe a szövegbe iktatni.

Legyen szabad most kommentátori próbálkozásainknak néhány szövegmegállapítási eredményét feleleventenünk. Nem részletezem a *Vile potabis* . . .-óda Maecenas-megszólításához fűződő kontroverziákat. Az egyöntetűen hagyományozott *care Maecenas eques*-t (C. I 20,5) Lambinus javaslata — tehát négyszáz év — óta mindmáig a legtöbben *clare*-nak olvassák és magyarázzák, így legújabban Syndikus és Nisbet. Kommentárunkban (és apparátusunkban) rámutattunk a baráti ódát éltető ellentétre (a strófák kezdőszavaiban: *vile — care):* ő bizony csak *olcsó, ócska* borral várja *drága* vendégét. Hasonló ellentét élteti az előző (I 19) ódát is: *mater saeva Cupidinum*-mal kezdődik és ennek a *kegyetlen* istennőnek bizton remélt *megenyhültével* zárul (16): *mactata veniet lenior hostia.*

Horatius-kiadó legyen viszont a talpán, aki igazat tesz a szöveghagyomány minden hasonló buktatójában, mint pl. a könnyen összekeverhető *dirus — durus* változatok dolgában. *Dirus* volt-e pl. Hannibal, vagy *durus?* Amennyire biztos, hogy a II 12. ódában *durum Hannibalem*-et kell olvasnunk (a dett. *dirum* olvasattal szemben), mivel a *kemény (durva)* ellenség nem illik a horatiusi líra *lágy* dallamaihoz *(mollibus modis),* ugyanannyira biztos az is, hogy másutt viszont (C.III 6,36; IV 4,42) a *dirus* olvasatot kell megtartanunk, mivel az illető helyeken a paraszti Rómát ostromló *monstrumokról,* Hannibalról mint istencsapásról van szó. (Ezen az alapon javasoltuk az ovidiusi Fasti IV 53 szövegében is *fordítva* a vérrokona ellen őrjöngő zsarnok hagyományozott *durus* jelzőjének *dirus*-ra való változtatását.) Meggyőződésünk, hogy a *Beatus ille* . . . kezdetű epódoszban sem a szórakozott középkori másolók keverték bele az ősz

megjelenésének ábrázolásába a vergiliusi (G.II 341) *caput* a r v i s *extulit*-ot (a költőtárs szándékosan elrugaszkodó *agris* fogalmazása helyett), hanem fordítva: a baráti átvételt (vagyis az *arvis*-t) tették «választékosabbá» a Vergiliusétól eltérő *agris* beiktatásával. Ugyanígy nem mondvacsinált sablon kényszere alatt, hanem kizárólag gondos, esetenkénti mérlegelés eredményeképpen kell választanunk többször is a *sapiens*, ill. *patiens* jelző között.

Szívesen emlékezünk vissza szöveghagyomány-mentő tényke désünknek egy mulatságos epizódjára, az I 7. levél róka-hasonlatának — mondhatni: — természettudományos értelmezésére. T. hallgatóim mindnyájan ismerik a soványan kezdő, majd gömbölyűre hízva a hombárból kijutni nem tudó róka példázatát. A kéziratokban olvasható *vulpecula*-t Bentley *nitedula*-ra (menyétre) változtatta, elvégre ki látott már búzától kövérre dagadt rókát? A *ratio* filológusprófétája diadalmas gúnnyal ostorozta a librariusok ostobaságát, akik Horatiusnak ilyen tudatlanságot merészeltek tulajdonítani; nyilván másfajta állat gömbölyödött ki a hombárban! Mint a vers diktálja, csakis a *nitela* kicsinyítő formájáról, *nitedula*-ról, kis menyétről lehet szó, nem rókáról, vagyis a hagyományozott *vulpecula* helyett *nitedula* írandó és értendő. A bökkenő csak ott van, hogy 1.) a menyét sem gabonával él, 2.) pedig Horatius egy árva szóval sem céloz a *vulpecula* gabona-pusztítására, mivel Brehm Tierleben-jének segítségülhívása nélkül is tudta, hogy a róka nem gabonát rágcsál, viszont annál ügyesebben vadászik a gabonarágcsáló egerekre, — azoktól hízott degeszre. Így hát Bentley diadalmaskodása elsietettnek bizonyult, a *nitedula* konjektúrát mégis alig lehet kiirtani. Egy késői — mai — tisztelője (Giangrande) még mindig csak azért is *cornicula*-val óhajtaná helyettesíteni a szegény rókafit. De idézhetjük a klasszikus szövegek hagyományozásának olyan szakértőjét, mint az oxfordi L. D. Reynolds, aki nélkülözhetetlen összefoglalásában (Scribes and Scholars.[2] Oxford, 1974, 168) — Bentleyről szólván — *más* érveléssel «mentené» a *vulpecula*-t: «quite oblivious (sc. Bentley) of the consideration that the author of the fable chose the animal as the representative of *cunning greed* (furfangos mohóság) at the expense of the facts of natural history.» Nyugodjunk bele, hogy Horatius nem akart erőszakot elkövetni a természetrajzon.

Richard Bentley teljesítményével — és módszerével — minden Horatius-kiadónak ma is szembe kell néznie. Ed. Norden mondotta, hogy radikális kritikája elhibázott volt ugyan, tanulmányozása az értekezésnyi megjegyzésekből áradó «erfrischende Genialität» miatt mégis «egyik legvonzóbb foglalkozása» az ifjú filológusoknak. Hozzátehetjük: nemcsak az ifjaknak. Jelmondatnak tekinthető kijelentését — *nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt* — az Europe-óda 15. sorához fűzött észrevételei közt olvassuk, fatális módon olyan javaslat kapcsán *(vetat* a hagyományozott *vetet* helyett), amely azóta régesrég feledésbe merült. Ugyanez ismétlődött meg a következő (III 28) Lyde-óda kezdőmondatával:

Festo quid potius die
Neptuni faciam? —

amelynek állítmányát Bentley Lydére vonatkoztatná; a kéziratokban található 1. személyes alakot «idétlenségnek» (omnino ineptum) bélyegzi és erélyesen felszólítja olvasóit a «nyilvánvaló hiba» (tam conspicuum mendum) emendálására: «Tu vero, *vel centum codicibus invitis*, non cunctanter repone: *Festo quid potius die Neptuni f a c i a s ? . . .* » *Codicibus invitis* (sőt: *invita Minerva)* előterjesztett javaslatát sajnos legeslegutóbbi utódja sem fogadhatta el, mert bármeny-

nyire kedveli is Bentley «üdítően friss genialitását», a III 28-at — úgy, ahogy Horatius írta — még jobban kedveli.

Akkor hát a horatiusi — és általában: minden klasszikus — szöveg gondozása csupa halvaszületett ötlettel való előhozakodásban merülne ki, és a Nietzsche-féle «királyi könyvek» szó-testének ápolása, épségben-szépségben tartása szemfényvesztés volna? Remélhetőleg szükségtelen bizonygatnunk, hogy *nem*. A feladat kényességének bemutatására egyetlen példát hozok fel, a szövegproblémákban nem szűkölködő *Herculis ritu* . . . -óda 13—14. sorát (Augustus győzelmes hazatérésének napjáról):

hic dies vere mihi festus atras
e x i m e t *curas* . . .

Klingner kiadásának használója *exiget*-et talál a szövegben, az apparátusban pedig a következő eligazítást: *exiget* B *exigit* π Prisc. *eximet* AaQFλ'δR(²?): nescio an Ξ var. Ψ var. (Bo egyszerűbben: *exiget* B *exigit* π *eximet* cett.) Magyarázkodás helyett ideiktatjuk a magunkét: *eximet* A . . . Э (opp. S.I 6,32 *iniciat curam*, cf. Epist.I 5,18 *ebrietas . . . animis onus eximit;* Cic.Tusc. II 12,29 *quod me angebat, non eximis;* Verg.Aen.IX 447) *exiget* B *exigit* p Prisc.; cf. et infra C.IV 15,17 sq. *custode rerum Caesare non furor civilis aut vis exiget otium*. Ezzel a szöveg tisztázódott: a Bernensis és a Parisinus 10310 (p) másolója, valamint az emlékezetből idéző Priscianus az utolsó óda *(non) exiget otium* kifejezésére gondolva *rontotta el* a kifogástalan hagyományt. Kifogásolhatatlan, mivel a párhuzamos helyek világosan mutatják a gond *(cura)* elültetésének (beoltásának), ill. kivételének (eltávoztatásának) szemléletes képét; döntő a vergiliusi párhuzam, amelyben — mint Horatiusnál — *egy bizonyos nap* megszemélyesítését találjuk: a két elsiratott ifjú — Nisus és Euryalus — emléke örökkön él, *nulla dies unquam memori vos* e x i m e t *aevo*.

Korlátoznunk kellene tehát szövegkritikusi ténykedésünket az ilyen — ritka — egyértelműen biztos, eldönthető esetek bemutatására? Nem, mert a hibák és torzulások felderítése is a *helyes* szöveg megállapítását szolgálja. Scholion-kutatásaink során sikerült pl. az *Exegi monumentum* . . . egy hírhedt szövegromlásának eredetét és folyamatát tisztáznunk. Valamennyien emlékszünk az illető (10—) sorokra:

dicar, qua violens obstrepit Aufidus,
et qua pauper aquae Daunus agrestium
regnavit populorum . . .

Ezt a merész költői nyelvet az ókori olvasónak is magyarázni kellett, elsősorban a *regnare* ige görögös szerkesztését (genitivusszal). Majd hamarosan kiveszett a műveltebbek tudatából is Daunusnak, Apulia mitikus királyának az emléke, kiváltképpen a *pauper aquae* jelzővel súlyosbítva, és királyból, a «szomjas» tartomány megszemélyesítőjéből az Aufidus párja, ki-kiszáradó folyó lett. Ennek a furcsa átlényegülésnek csak a nem kevésbé furcsa igei alak *(regnavit* + gen.) állott az útjában. Ekkor jött rá egy Vergilius-ismerő a «megoldásra», még pedig arra, hogy ha másutt (C.IV 14,25) maga Horatius beszélhet a *tauriformis* Aufidusról, és ennek a thériomorph képzetnek jó magyarázata akad a Tiberis vergiliusi megjelenítésében (Aen. VIII 77 c o r n i g e r *Hesperidum fluvius* r e g n a t o r *aquarum)*, akkor egy ügyes kommentátor két legyet üthet egy csapás-

ra: megmagyarázza a bika alakjában megjelenő folyóistent, és a *regnator* találékony beiktatásával megmagyarázza az érthetetlen genitivusokat. Így torzult el a büszke óda szülőföld-jellemzése, a záporok után bővizű folyó és a nyaranta «vízben szegény» Apulia költői ellentéte színtiszta értelmetlenséggé:

dicar, qua violens obstrepit Aufidus,
et qua (sc. obstrepit) p. a. Daunus (mint folyó !),

a vergiliusi Tiberis mintájára *agrestium* r e g n a t o r *populorum*. Ezt a torzulási folyamatot, amely azonban a költő eredeti szándékát is — *e contrario* — még világosabbá teszi, az eddigi apparátusokból ugyan ki nem hámozhatná senki.

Hasonló a XIII. epódosz vitatott helye, ahol Cheirón, a bölcs kentauros megjósolja növendékének, a gyermek Achilleusnak (13—):

te manet Assaraci tellus, quam frigida parvi
findunt Scamandri flumina . . .

A problémát pontosan érzékelteti Lenchantin — Bo jegyzete: «cum *parvus* vix dici posse videretur ille *μέγας ποταμός*, qui vim Achillis contra hostes saevientis coercuit (cf. Hom.Il.XX 73), alii alia protulerunt: *pravi, proni, puri, tardi, flavi, ravi.*» Ehhez annyit, hogy a Parisinus 7975 (= γ) scholionjaiban (Kurschat 48,28) a *parvi : exigui* magyarázat mellett szintén megtaláljuk a *pravi*-t: *tortuosi, non recti, sinuosi*, vagyis M. Hertz és Giangrande modern konjektúrája már a későantik—koraközépkori scholiasták agyában felötlött, maga a *parvus—pravus* torzulás pedig az I 12. levél szövegében (15) is kitapintható. Kérdés csak az, hogy joggal kifogásolják-e a *parvus* jelzőt. Apparátusunkban azt jegyeztük meg, hogy a *μάχη παραποτάμιος*-ra hivatkozók nem tudják elképzelni Homéros «nagy folyóját» kicsinynek, viszont a másik *(frigida)* jelzőt ellenvetés nélkül elfogadják, holott emlékezhetnének, hogy később a Skamandros vize éppen nem hideg, hanem *ég* (XXI 356), mivel a méltatlankodó folyóisten Héphaistost is segítségül híva «tűzzel-vízzel» gátat akar vetni Achilleus őrjöngésének. Ebből kiderül a valódi tényállás és az epódoszköltő szándéka: Cheirón a kisgyermek Achilleusnak a kicsiny, békésen-hűsen folydogáló Skamandrost jósolja meg, amely csak majd annak idején akarja zúgva-forrva elnyelni, vagy legalább az esztelen vérontásban megakadályozni a korai halálra rendelt hőst.

T. hallgatóim az eddigiekből annyit szűrhettek le, hogy Horatius legújabb kiadója frivol módon gúnyt űz tiszteletreméltó elődeinek fáradságos munkájából, alig helyeselhetően ragaszkodik a kézirati hagyományhoz, azt próbálja menteni, közben — *suo Marte, ut dicunt*, — egyetlen szellemes konjektúrával sem járul hozzá a notóriusan *jó* Horatius-szöveg még jobbá tételéhez. Hát azzal valóban nem. De ha már apparátusomban — és előadásomban — itt-ott tiszteletlen iróniával aposztrofáltam számos elődöm konjiciáló viszketegét *(prurigi-nem coniciendi)*, legyen szabad végül a magam *prurigo restituendi*-jét egyetlen példával szemléltetnem.

A pindarosi áradású Drusus-ódának olyan részletéről lesz szó, amely eddig senkinek sem szúrt szemet. Mindenki tudomásul vette, hogy az illető ódában szónokló Hannibal — az ellenfél legyűrhetetlenségéről szólván — Rómát olyan tölgyfához hasonlítja, amelyet hasztalan *nyírnak* (!) fejszékkel, újra meg újra kihajt, kiirthatatlannak, még erősebbnek, végül mindig győztesnek bizonyul (C.IV 4,57—):

duris ut ilex t o n s a bipennibus . . . ,
per damna, per caedis ab ipso
ducit opes animumque ferro.

Ezt a szöveget és ezt az értelmezést én ugyanúgy elfogadtam volna, mint előttem mindenki, ha az oxfordi Bodleianában a Queen's College XI. századi Horatius-kódexének *tunsa*-olvasatára nem bukkanok. Nem untatom én itt a t. hallgatóságot ennek az apró — egy betűnyi! — trouvaille-nak a részletezésével. Ismertethetném az illető hasonlatnak Pindaroson (Pyth. IV 263—) át Homérosra (Il. XIII 389—; XIV 414; XXI 243 stb.) visszavezethető eredetét, ottani funkcióit, a *tundo*-nak «fadöngetés» értelmében Plautustól (Asin. 262) fogva kimutatható használatát, rokon horatiusi helyeket (pl. ugyancsak a IV. könyvből, 6,9: *icta ferro pinus)*, legfőképpen pedig a fejszecsapásokkal döngetett fának pl. Trója ostromára alkalmazott vergiliusi képét (Aen.II 626—) és az eposz egyéb hasonlatait (IV 448: Aeneasnak kérlelő szavakkal való «döngetését»). Nem kevésbé volna tanulságos a kérdés paleográfiai vetülete (általában az *o/u*, közelebbről a *tondeo/tundo* összetévesztésének rengeteg dokumentuma, vö. Epist.I 18,7, ahol fordított irányú torzulással találkozunk: *tunsa cute* az értelmes *tonsa cute* helyett). Sokat mond számunkra a bibliai Jób panaszainak ide vonható 14. fejezete (7. v.: mert a fának van ereje; *ha kivágják*, ismét kihajt, és az ő hajtásai el nem fogynak), és a tölgyfa kidöntésének egy Gregorius-kéziratban (a Jób könyvéhez írott kommentár 1111-ből való cîteaux-i kódexében) talált ábrázolása, egy ötletesen stilizált I-iniciále, amelyen együtt láthatjuk a gallyak levagdosását és a törzs döngetését. (L. Marosi Ernő, A román kor művészete. Bp. 1972, 189.) Mindezek ismeretében indokolható, talán el is fogadható az a javaslatunk, hogy a többi kódexben hagyományozott, sántikáló *tonsa* helyett a hibátlanul érthető *tunsa* változatot iktassuk az «új» Horatius-szövegbe.

Mutatóba ennyi untig elegendő, *satis superque*. Klasszikus kiadásaink apparátusát, mint amilyenből ezt a nehéz próbát előterjesztettem, nemcsak kívüllállók minősíthetnék nélkülözhetetlen, csak éppen nem ünnepi előadás tárgyául kínálkozó telefonkönyvnek. Egyetemi gyakorlatomban szívesebben hasonlítottam mindig partitúrához, melyet a zenerajongók a hangversenyterem sötétjében görnyedve követnek zseblámpájuk sovány kis fényével, hogy a *symphonia* minden összhangzatát élvezhessék. Horatius — és minden klasszikus — hívebb megértéséhez, a versek gyümölcsözőbb élvezéséhez óhajtottam volna kiadásommal csak úgy hozzájárulni, mint mostani előadásommal.

BÍRÓ MARGIT

A HUNOK KAUKÁZUSI SZEREPLÉSÉHEZ

A ǰUANŠER KRÓNIKÁJÁBAN EMLÍTETT «OVS» TÁMADÁS KRONOLÓGIÁJÁHOZ

J̌uanšer, XI. századi grúz történetíró krónikájának egyik rövid, de igen érdekes epizódja az utóbbi években több kutató[1] érdeklődését vonta magára. A krónikának ez a részlete Vaxtang Gorgasalnak,[2] Grúzia V. századi legendás hírű királyának az életrajzához kapcsolódik. Ebben az epizódban J̌uanšer egy — K'art'li (Kelet-Grúzia), valamint a kaukázusi Albánia ellen irányuló — «ovs» támadásról tudósít:[3] «Amikor tíz éves lett Vaxtang, megszámlálhatatlan ovs sereg jött át, és kifosztották K'art'lit a Mtkvari[4] eredetétől Xunaniig.[5] Elpusztították a sík területeket, de az erődvárosokat (épen) hagyták Kaspi[6] kivételével. Kaspi városát pedig elfoglalták és lerombolták, és magukkal vitték Miranduxtot, Vaxtang három esztendős húgát. Anélkül, hogy elfoglalták volna

[1] *C. Toumanoff:* Studies in Christian Caucasian History. Georgetown 1963. 363, n. 15.; *A. Bogveraje:* Priske Panionelis ert'i c'nobis šesaxeb (Panioni Priskos egyik adatáról): Ivane J̌avaxišvilis dabadebis 100 clist'avisadmi mijγvnili saiubileo krebuli (Jubileumi tanulmánygyűjtemény Ivane J̌avaxišvili születésének 100. évfordulójára). T'bilisi 1976. 196; *Г. В. Цулая:* Мровели Леонти: Жизнь Картлийских Царей. (Szövegrészlet-fordítások, bevezetés és jegyzetek). Москва 1979. 88—89; *А. В. Гадло:* Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. Ленинград 1979. 45. Vö.: *Bíró Margit:* Vaxtang Gorgasal életrajzának néhány kérdése. Századok (Megjelenés alatt) n. 25.

[2] *Bíró Margit:* i. m.

[3] «Mašin vit'ar ik'mna Vaxtang clisa at'isa, gardamovides ovsni spani uric'xuni da motquenes K'art'li t'avit'gan Mtkurisat' vidre Xunanamde, da moaoq'rnes velni aramed c'ixe-k'alak'ni daurč'es, t'winier Kaspisa. Xolo Kaspi k'alak'i šemusres da tque qves, da cariqvanes daï Vaxtangisi Miranduxt, samis clis k'ali. Romel daurč'es carutquenvelad q'evni K'art'lisani, Kaxet'i da Egrisi, č'avles Ranisa da Movakanisa, cartquenes igic'a da ganvles kari Darubandisa, ramet'u t'wit' gza sc'es darubandelt'a, da ševides Ovset's gamarǰuebulni.»: K'art'lis C'xovreba (Grúzia története) I. szerk.: *S. Qauxč'išvili.* T'bilisi 1955. 145_{21}—146_3.

[4] Grúzia főfolyójának grúz neve. (Az idézett epizód földrajzi neveit a «Vaxtang Gorgasal életrajzának néhány kérdése» című tanulmányomban tárgyalom részletesebben.)

[5] Xunani a Mtkvari folyó jobb partján, a Tauz-čaï (régen: Kotman) folyó betorkollása fölött lokalizálható: *Д. Л. Мусхелишвили:* К вопросу о локализации Хунана || Хнаракерта: P'eodaluri Sak'art'velos ark'eologiuri jeglebi (A feudális Grúzia régészeti emlékei) II. T'bilisi 1974. 275—277; *uő.:* Sak'art'velos istoriuli geograp'iis jirit'adi sakit'xebi. (Grúzia történeti földrajzának fő kérdései) I. T'bilisi 1977. 153—159.; *В. М. Ваидов — Н. М. Гулиев:* О тождестве городища Торпаггала и города Хунана: P'eodaluri Sak'art'velos ark'eologiuri jeglebi II. i. m. 278—279.

[6] Ősi település Grúziában Tbiliszitől északnyugatra, a Mtkvari folyó bal partján.: *А. Апакидзе:* Города древней Грузии. Тбилиси 1968. 5., 6., 118; *З. И. Ямпольский:* Каспи Грузии и этно-топонимические закономерности: P'eodaluri Sak'art'velos ark'eologiuri jeglebi II. i. m., 273—274.

K'art'li völgyeit, Kaxet'it,[7] Klarǰet'it[8] és Egrisit,[9] lementek Raniba[10] és Movakaniba,[11] azokat is feldúlták, és a Daruband[12] Kapun távoztak, mivel maguk a darubandiak adtak nekik utat, és győztesen mentek be Ovset'ibe.»

Az idézett «ovs» támadást a kutatók többnyire azonosítják a Priskos rhetor történeti munkájának töredékeiből ismert két perzsa-ellenes nomád betörés (a 448 előtt történt hun,[13] illetve a 466-os saragur)[14] valamelyikével, amelyek elsősorban a kaukázusontúli területek népeit sújtották.

Az alábbiakban megkísérlem ezt az «ovs» támadást azonosítani az V. századi örmény Ełišēnél,[15] valamint «Az albánok története» című krónika Moses Kałankatvac'i[16] illetve Moses Dasxuranc'i néven ismert szerzőjénél és szerkesztőjénél közölt, kronológiailag eléggé pontosan behatárolható V. századi hun támadással. Ez a hun támadás azonban a Priskos rhetornál említett támadásokkal ellentétben nem a perzsák ellen, hanem az ő kérésükre az albán lázadás leverésére irányult.

[7] Eredetileg Grúziának az Iori folyó völgyét Erco T'ianet'itől Ujarmáig (Ujarmát is beleértve) magába foglaló területe. A későbbiek folyamán területe kibővült, s így a IV. században már az Alazani folyó medencéjének északnyugati része is Kaxet'ihez tartozott.: *D. Musxelišvili:* Sak'art'velos istoriuli geograp'iis jirit'adi sakit'xebi. I. i. m. 179–184.

[8] A Čorox folyó alsó szakaszának a medencéje.: *D. Musxelišvili:* i. m., 80, 215.

[9] A Nyugat-Grúzia területén létrejött állam grúz neve.: *Д. Л. Мусхелишвили:* Основные вопросы исторической географии Грузии: Сборник по исторической географии Грузии. V. Тбилиси 1976. 26; uő.: Sak'art'velos istoriuli geograp'iis jirit'adi sakit'xebi I. i. m. 206.

[10] A kaukázusi Albánia grúz neve.: *T'. Papuašvili:* Heret'is istoriis sakit'xebi (Hereti történetének kérdései), T'bilisi 1970. 16.

[11] A kaukázusi Albániának a Mtkvari folyó bal partján fekvő része.: *T'. Papuašvili:* i. m. 55–56.

[12] Derbend.

[13] Excerpta de legationibus (ed. *De Boor)* 1903, 141. Frg. 3. *(Mü. Di.* Frg. 8). Német nyelvű fordítása: Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. (Ford.: *E. Doblhofer).* Graz 1955. 49–50; Angol nyelvű fordítása: *C. D. Gordon:* The Age of Attila. Ann. Arbor 1961. 91–92.

[14] Excerpta de legationibus, 588. Frg. 19. *(Mü. Di.* Frg. 37); Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. 74; *C. D. Gordon:* i. m. 12–13.

[15] V. századi örmény történetíró, aki a «Vardanról és az örmények háborújáról» című művében az örmény népnek a perzsák ellen folytatott szabadságharcát írta meg. Életpályájáról igen keveset tudunk. A tradíció szerint a szabadságharc vezérének, Vardan Mamikoniannak volt a titkára, 451-ben maga is részt vett a döntő ütközetben. A szabadságharc bukása után szerzetes lett, ekkor kezdte meg írói működését.: *Манук Абегян:* История древнеармянской литературы. Ереван 1975. 163—176; *Л. К. Тер-Мкртичян:* Армянские источники о Средней Азии. V–VII вв. Москва 1979. 26–30.

[16] «Az albánok története» vagy az «Albánia története» című örmény nyelven készült mű — amely a kaukázusi Albánia történetét a legrégibb időktől a X. századig mondja el — szerzőjének (szerzőinek) és összeállítójának személye, továbbá keletkezésének az ideje mindmáig nem tisztázott. A kutatók közül ezt a művet egyesek Moses Kałankatvac'inak, míg mások Moses Dasxuranc'inak tulajdonítják, de akadnak olyanok is, akik szerint a mű az említett két személy közös munkája. A mű szerzőjének személyére vonatkozó kutatások összefoglalását lásd: *Фарида Мамедова:* «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку 1977. 32—69.

A legújabb kutatások szerint a három könyvből álló mű I. könyvét, a II. könyvet a 9. fejezettől és a III. könyv néhány fejezetét (3–12. fejezetig) egy és ugyanaz a személy írta a VII. század végén, a VIII. század elején. A mű megírásához a szerző számos történeti forrást, egyházi és állami dokumentumot használt föl szinte a legcsekélyebb átalakítás nélkül. A II. könyvben (a 9. fejezettől), és a III. könyv egyes első fejezeteiben tárgyalt eseményeket a szerző többnyire mint kortárs és szemtanú mondja el. A III. könyv többi fejezetét egy másik szerző írta a X–XI. században: i. m. 32–69.

Elišē[17] elmondja, hogy Yazdgerd, perzsa uralkodó halála (457) után fiai között két éven át folyt a harc a hatalom megszerzéséért. Albánia uralkodója, Vače, a viszályt kihasználva fellázadt a tűzimádó kultuszt terjesztő perzsa hatalom ellen. Korábban ugyanis Yazdgerd a mazdaizmus felvételére kényszerítette Vačét, aki — bár anyja révén közeli rokonságban állt a perzsa uralkodói családdal — apja után eredetileg keresztény vallású volt. Yazdgerd kisebbik fiának, Pērōznak a győzelme és trónra lépése után Vače kinyitotta a Čor Kaput és segítségül hívta a mazkʿutʿokat,[15] szövetségre lépett a tizenegy hegyi királlyal, s az ily módon megerősített seregével tovább folytatta a harcot a perzsák ellen. Vačének azonban ez a — ténylegesen az ország függetlenségének kivívására irányult — kísérlete nem járt sikerrel. Pērōz, aki sem harc, sem tárgyalások útján nem tudott egyezségre jutni a lázadó albán királlyal, nagy mennyiségű kincset küldött a xaïlendurok[19] országába, kinyitotta az Alán Kaput és nagy számú sereget hívott be az albánok ellen. A perzsák megsegítésére behívott hun csapatok minden kétséget kizáróan Pērōz uralkodása (459—484) idején, de még uralkodásának ötödik éve előtt (amikorra már lezárultak az albániai események),[20] tehát 459 és 463 között vonultak Albánia területére.

Az örmény forrás tárgyalt epizódjának egyes részletei (egyrészt az, hogy a hun betörésre csak a perzsák Albánia elleni sikertelen támadása valamint az azt követő többszöri követjárások után került sor, másrészt az, hogy ez a betörés volt az utolsó, a lázadás bukásához vezető fegyveres akció Albánia ellen) azonban arra engednek következtetni, hogy a perzsák nem közvetlenül Pērōz trónra lépése (459) után, hanem feltehetően uralkodásának csak a negyedik, esetleg a harmadik évében — tehát 461 és 463 között — hívták segítségül a hunokat.

Moses Dasxurancʿi,[21] aki kétségkívül forrásként használta Elišē munkáját,[22] szinte szóról szóra megismétli az örmény krónikás elbeszélését.

A fenti részletek ismeretében elmondhatjuk, hogy a grúz forrásban említett hadjáratnak két olyan momentuma van, amelyek lehetővé teszik az Elišē

[17] *Егишэ:* О Вардане и войне армянской. Перевод с древнеармянского акад. *И. А. Орбели.* Подготовка к изданию, предисловие и примечания *К. Н. Юзбашяна.* Ереван 1971. 169—170. Az albániai epizódot részletesen tárgyalja: *К. В. Тревер:* Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. — VII. в. н. э. Москва—Ленинград 1959. 213—217.

[18] *Gadlo* szerint a mazkʿutʿokat Vače telepítette át Albániába a Szamur folyótól délre, a Kaukázus keleti széle és a Kaspi tó közötti területre. Feltételezése szerint korábbi lakhelyük Dagesztánnak a Kaspi tó melletti része lehetett. (*А. В. Гадло:* i. m. 31—35.) Az arab források az arab—kazár háborúk kapcsán a Szamurtól délre fekvő területet gyakran említik *M.s.q.t* néven. Az örmény *'mazkʿutʿkʿ''* (nominativus) és az arab *'M.s.q.t'* kapcsolatba hozható a régi masszagéták nevével: *В. Ф. Минорский:* История Ширвана и Дербенда. Москва 1963. 108—111.

[19] Az idézett helyen az Elišēnél szereplő xaïlendurok országa Ałuandreay néven szerepel Moses Dasxurancʿi művének egyik kéziratában (The History of Caucasian Albanians by Movsēs Dasxurançi. Ford. *C. J. F. Dowsett.* London 1961. 9. n. 3.). Elišē a xaïlendurokat Čortól északra, a Kaspi tó és az Alán Kapu (Darialan) közötti területre helyezi. (*А. В. Гадло:* i. m. 29—31., 55.) *J. Marquart* (Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenacʿi. AGWG. Berlin 1901. 3/2. 56., 96., 98.) szerint az örmény forrásokban szereplő *xaïlendurkʿ* név a hunok vezértörzsét, Czeglédy (Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok: Ant. Tan. 2 [1955], 134; n. 70.) szerint viszont inkább a kaukázusi hunok vezértörzsét jelöli.

[20] *Егишэ:* i. m. 170.

[21] The History of Caucasian Albanians by Movsēs Dasxurançi 9—10.

[22] I. m. 9. n. 1.; *Манук Абегян:* История древнеармянской литературы. Ереван 1975. 259; *Фарида Мамедова:* i. m. 50.

és Moses Dasxuranc'i művében leírt hun támadással való azonosítást. Az egyik az időbeli megfeleltethetőség, a másik az «ovs» támadás iránya.

A grúz forrás ugyan nem említi, de kétségtelennek tűnik, hogy az «ovsok» a Darialanon keresztül törtek be, mégpedig nemcsak azért, mert a Kelet-Grúziát észak felől támadó népeknek ez volt a fő vonulási útjuk, hanem azért is, mert a támadás először a Darialantól délre levő területeket érintette, s a támadók csak ezt követően vonultak keleti irányba. A krónikának az a részlete, hogy «anélkül, hogy elfoglalták volna K'art'li völgyeit, Kaxet'it és Egrisit, lementek Raniba és Movakaniba, azokat is feldúlták, és a Daruband Kapun távoztak, mivel maguk a darubandiak adtak nekik utat, és győztesen mentek be Ovset'ibe», egyenesen azt sugallja, hogy a támadás fő célja Rani és Movakani, azaz a kaukázusi Albánia területe volt.

Az «ovs» támadás idejével kapcsolatban egy másik oldalról, az eddigiektől független adatokra támaszkodva is lényegében a fent megállapított következtetésekre jutunk. Juanšer ugyanis az «ovs» támadás elbeszélését követően arról tudósít,[23] hogy «ugyanebben az időben a görögök kijöttek Ap'xazet'iből, mivel (korábban) az övék volt az Egris-cqali folyótól lefelé eső egész terület és (most) elfoglalták az Egris-cqali folyó és C'ixe-Goji közti területet.»

Bizánc egy Nyugat-Grúzia elleni támadásáról Priskos is beszámol a 25. fragmentumban.[24] Tudósításából arról értesülünk, hogy a császárnak valamilyen okból nézeteltérése támadt Gobazes láz királlyal, s ezért háborút indított ellene. Röviddel ezután a bizánci sereg visszatért és a császár új háborúra készült. A császárnak azonban gondot okozott, hogy milyen úton támadjon Lazikére: tengeri úton, ahogy az előző alkalommal tette, vagy a Perzsa Birodalommal határos Örményország felől. A tengeri utat azért nem tartotta alkalmasnak, mert a kolchisi tengerparton a zátonyok megnehezítették a partraszállást.

Priskos leírásából tehát nyilvánvaló, hogy a császári seregek első alkalommal a tenger felől, minden bizonnyal a Lazikétől északnyugatra, a tengerpart mentén húzódó és Bizánc fennhatósága alatt álló Ap'xazet'in keresztül támadtak Lazikére. Ez esetben viszont — ami a támadás irányát illeti — nincs akadálya annak, hogy a Priskosnál említett Nyugat-Grúzia elleni első támadást azonosítsuk Juanšernek a már idézett közlésével, tudniillik azzal, hogy az «ovs» támadás idején «a görögök kijöttek Ap'xazet'iből, mivel (korábban) az övék volt az Egris-cqali folyótól lefelé eső egész terület, és (most) elfoglalták az Egris-cqali folyó és C'ixe-Goji közti területet».

A 25. fragmentumból a továbbiakban megtudjuk, hogy az újabb bizánci támadás veszélye miatt Gobazes a perzsákhoz fordult segítségért, a sah azonban a kidarita hunokkal folytatott háborúja miatt visszautasította Gobazes kérését. A bizánci-láz konfliktus további fejleményeit tárgyalja Priskos a 26.[25] és a 34.[26] fragmentumokban. Ezekből arról értesülünk, hogy miután a perzsa uralkodó megtagadta a segítséget a láz uralkodótól, Gobazes követeket küldött Bizáncba, hogy kiegyezzen a császárral. Fia javára lemondott a trónról, majd a császár

[23] «Masve žamsa gamovides berjenni Ap'xazet'it', rametʻu berjent'a hkonda Egris-cquals k'uemot'i kerji qoveli, da daipqres Egris-cqlit'gan vidre C'ixe-Goǰadmde.» (K'art'lis C'xovreba I. i. m. 146_{4-5}.)

[24] Excerpta de legationibus, i. m. 152. Frg. 8. *(Mü. Di.* Frg. 25); Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. 68; *C. D. Gordon:* i. m. 11.

[25] Excerpta de legationibus. 584. Frg. 12. *(Mü. Di.* Frg. 26); Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. 68—69; *C. D. Gordon:* i. m. 11—12.

[26] Excerpta de legationibus, i. m. 587. Frg. 16. *(Mü. Di.* Frg. 34); Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. 73; *C. D. Gordon:* i. m. 12.

parancsára Konstantinápolyba utazott, ahol lázadása miatt először megrótták, de végül jóindulattal viseltettek iránta, és visszabocsátották a hazájába.

A Juanšernél említett «ovs» támadás idejének meghatározásához azt kell tisztáznunk, hogy a Priskos töredékeiben fennmaradt bizánci-láz események mikor történtek. Ezek idejének a megállapítása azonban több nehézségbe ütközik. A 25. fragmentum ugyanis nem említi sem az akkori bizánci, sem a perzsa uralkodó nevét. Egyetlen támpontunk itt Priskosnak az a közlése lehetne, amely szerint a perzsa uralkodó Gobazes segítségkérése idején a kidarita hunokkal harcolt. A kidariták említése azonban mindössze annyit jelent, hogy Bizánc Nyugat-Grúzia elleni támadása mindenképpen még 467 előtt történt — ebben az évben aratott ugyanis Pērōz döntő győzelmet a kidariták fölött.[27] A kidariták elleni háború azonban több évtizeden át tartott, és nemcsak Pērōz, hanem már az apja, II. Yazdgerd (438—457) is hadat viselt ellenük.[28]

A bizánci-láz események idejének meghatározását segítő egyetlen konkrét adatot a 34. fragmentum tartalmazza. Eszerint Gobazes Leon császár idején, a konstantinápolyi tűzvész után ment Bizáncba, hogy békét kössön a császárral. Ismeretes, hogy I. Leon 457 és 474 között uralkodott, s hogy 465 szeptember 2-án hatalmas tűzvész pusztított Bizánc fővárosában.[29] A bizánci-láz békekötésre tehát minden bizonnyal 465-ben kerülhetett sor.

A konfliktus korábbi eseményeire vonatkozóan nincsenek adataink. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell említenünk, hogy a kutatók a közelmúltig általában ilyen adatként kezelték Markianos császár (450—457) említését Priskos 26. fragmentumában, és ennek alapján úgy vélték, hogy a konfliktus kezdetei Markianos uralkodásának éveire nyúlnak vissza.[30] A magam részéről azonban azokhoz a kutatókhoz[31] csatlakozom, akik szerint a nyugat-grúziai események nem Markianos, hanem I. Leon császár uralkodása idején történtek. Nézetem szerint ugyanis Markianos említése a 26. fragmentumban csak visszautalás egy korábbi, a konfliktust megelőző időszakra és nem kapcsolódik a fragmentumban tárgyalt eseményekhez. Markianos említését visszautalásként értelmezve pedig semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy Priskos 25., 26. és 34. fragmentuma egyetlen eseménysor történéseit mondja el, amelyek mind egyetlen császár (I. Leon) uralkodása alatt történtek.

I. Leon császár uralkodásának idejére esik tehát a bennünket érdeklő esemény, Bizánc tengeri úton indított Laziké elleni támadása is: a terminus post quem tehát I. Leon trónra lépésének éve, azaz 457. Annak az eseménysornak, amely ezt a támadást a békekötésig követte (a bizánci seregek visszavonása, majd — feltehetőleg hosszabb-rövidebb szünet után — újabb támadás szervezése, Gobazes tárgyalásai, és a békekötést megelőző többszöri követváltás Gobazes és I. Leon között), a legszűkebb számítások szerint is legalább egy-két évet kellett igénybe vennie. Így kellő biztonsággal állíthatjuk, hogy a támadás legkésőbbi időpontja 463 lehetett.

[27] *Czeglédy Károly:* Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest 1969. 156.

[28] *Czeglédy ároly:* Ki. m. 73.

[29] *Ю. Кулаковский:* История Византии I. Киев 1913. 392—393.

[30] PWRE VII. Stuttgart 1912. 1548; *E. Stein:* Histoire du Bas-Empire. I. Paris 1959. 352—353; *М. И. Артамонов:* История хазар. Ленинград 1962. 62. *C. Toumanoff:* i. m. 363; *Ivane Javaxišvili:* T'xzulebani t'ormet tomad (Művei tizenkét kötetben). I. T'bilisi 1979. 278—279; *D. Musxelišvili:* Sak'art'velos istoriuli geograp'iis jirit'adi sakit'xebi, 200—201; *A. B. Гадло:* i. m. 45; *B. Baldwin:* Priscus of Panium. Byzantion 50 (1980) 25.

[31] *C. D. Gordon:* i. m. 11; *A. Bogveraje:* i. m. 192.

Azt tehát pusztán a Priskos-szövegben ténylegesen és explicite szereplő adatok alapján is elmondhatjuk, hogy a szóbanforgó görög támadás Laziké ellen 457 (I. Leon trónra lépése) és 463 között történt. Mivel azonban igen kevéssé valószínű, hogy a támadástól a békekötésig vezető fentebb már említett eseménysor 4—5 évnél többet vett volna igénybe, aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a támadás csak a 460-as években, azaz 460 és 463 között következett be.

Amennyiben elfogadjuk J̌uanšernek az «ovs» és a bizánci támadás egyidejűségéről szóló állítását, úgy nyilvánvaló, hogy az «ovs» betörés idejét is ezek között az időhatárok között (460—463) kell megállapítanunk. Ezek az időhatárok gyakorlatilag egybeesnek az Elišēnél és Moses Dasxuranc'inál említett és a dolgozatom elején tárgyalt Albánia elleni hun betörés időhatáraival (461—463), ami megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a J̌uanšernél említett «ovs» betörés azonos az Albánia elleni hun támadással. Ily módon tehát Bizánc Laziké elleni támadásának időhatárai is ezekre az évekre szűkülnek le.

A fentieket összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy J̌uanšer krónikájának az «ovs» betörésről szóló — kronológiai adatot nem tartalmazó — epizódja azonosítható az Elišē és Moses Dasxuranc'i történeti művében említett Albánia elleni hun betöréssel, amely minden valószínűség szerint 461 és 463 között történt. Lényegében ugyanilyen időhatárokat kapunk az «ovs» betörésre abban az esetben is, ha elfogadjuk J̌uanšernek egy másik — az «ovs» betörés és egy Nyugat-Grúzia elleni bizánci támadás egyidejűségéről szóló — tudósítását, és az utóbbit egybevetjük a Priskos töredékeiben említett Nyugat-Grúzia ellen irányult támadással.

Kiterjesztve vizsgálódásainkat Priskosnak egy másik — a fentiekben még nem tárgyalt, de ugyancsak nyugat-grúziai eseményeket felemlítő — fragmentumára és J̌uanšer néhány további közlésére, újabb megfeleléseket állapíthatunk meg a két forrás között.

J̌uanšer krónikájából egy helyen arról értesülünk, hogy amikor Vaxtang Gorgasal, K'art'li királya tizenhat esztendős lett, nagyszabású hadjáratot indított az «ovsok» ellen.[32] A győzelmes hadjárat után Nyugat-Grúziában folytatta hódításait. J̌uanšer ezúttal sem közöl évszámot, tudósításának azonban van két olyan momentuma, amelyek támpontul szolgálnak: az egyik, a bizánci császárnak, Leonnak az említése, a másik pedig a hadjárat időtartamának a közlése. K'art'li királya «Ap'xazet'i útjára[33] ment. Sietség és félelem nélkül kezdett harcolni az ap'xaz várak ellen, mivel a görögök királya, a hatalmas Leon, a perzsák elleni harccal volt elfoglalva, és (ezért) nem tudott Ap'xazet'ibe küldeni seregeket;[34] és három év alatt elfoglalta Ap'xazet'i minden várát C'ixe-Goǰiig.»[35]

[32] Vaxtang Gorgasalnak az «ovsok» ellen folytatott hadjáratával a «Vaxtang Gorgasal életrajzának néhány kérdése» című fent említett tanulmányomban foglalkozom részletesen.

[33] A grúz források a Kluxori hágót nevezik «Ap'xazet'i útjá»-nak: *Д. Л. Мусхелишвили:* Основные вопросы исторической географии Грузии. 26.; Атлас Грузинской ССР. Тбилиси—Москва 1964. 7.

[34] Más források adatai nem támasztják alá J̌unašer idézett közlését. Ismereteink szerint ugyanis I. Leon és Pērōz uralkodása idején nem volt háború a két nagyhatalom között: *A. Christensen:* L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen/Paris 1944. 283—316, 336—352).

[35] «... carmovida gzasa Ap'xazet'isasa. Sulgrjelad da ušišad icqo brjolad c'ixet'a Ap'xazet'isat'a. Ramet'u mep'e berjent'a Leon didi uc'alo iqo brjolisagan sparst'asa, da veršemjlebel iqo spat'a gamogzavnad Ap'xazet's; da sam cel cartquenna qovelni c'ixeni Ap'xazet'isani vidre C'ixe-Goǰamde.» (K'art'lis C'xovreba I. 157_{16-20}.)

Úgy tűnik, hogy a fentebb tárgyalt 34. Priskos-fragmentum — amelyből Leon bizánci császár és Gobazes békekötésének idejéről (465) értesülünk — valamint az alábbiakban vizsgálatunk tárgyát képező 41. fragmentum[36] — habár ennek szövege két helyen is hiányos — itt is segítségünkre lehet az események idejének és menetének pontosabb meghatározásában.

A 41. fragmentum arról tudósít, hogy az V. század 60-as éveiben — valószínűleg a láz függőségtől szabadulni akaró szvánok oldalán — perzsa és ibér szövetséges seregek fenyegették Nyugat-Grúzia egyes városait. A láz király ekkor azzal a kéréssel fordult a császárhoz, hogy küldjön a megsegítésére római csapatokat, mégpedig az Örményországban állomásozó római csapatokból. Ez — amint azt Priskos elbeszéléséből megtudjuk — azért volt fontos a láz királynak, mert közelségük miatt bármikor beavatkozhattak a nyugat-grúziai eseményekbe, és ugyanakkor túl sokba sem került volna a bizánci sereg eltartása a háború esetleges elhúzódása esetén. Itt a történetíró visszautal egy korábbi háborúra, amikor szintén hadban álltak a lázok a perzsákkal és az ibérekkel. A láz uralkodó akkor is a császár segítségét kérte, aki egy bizonyos Herakleios[37] nevű hadvezér vezetése alatt sereget küldött vazallusának a megsegítésére. Mire azonban megérkezett a bizánci segítség, «a perzsák és az ibérek, akikkel most viszályban állt, akkor (azaz Herakleios idején) más irányú háborúkkal voltak lekötve», s ezért a láz uralkodó visszaküldte a bizánci sereget. E kitérő után a történetíró azzal folytatja az elbeszélését, hogy a császár ígéretet tett római segédcsapatok küldésére. Ugyanebben az időben érkezett azonban a császárhoz a perzsa követ is, aki hírül adta neki a kidariták fölött aratott győzelmüket és Balkh város elfoglalását.

Ismeretes, hogy a perzsák 467-ben arattak döntő győzelmet a kidariták fölött, s ekkor foglalták el Balkh városát is.[38] A 41. fragmentumban leírt eseményeket tehát 467-re kell tennünk. Az a korábbi hasonló konfliktus, amelynek során a császár Herakleiost küldte segítségül, nyilvánvalóan nem eshetett a bizánci-láz szembenállás éveire, hiszen ekkor a láz király aligha kérhetett volna segítséget attól a császártól aki ellen fellázadt. Amennyiben ez a konfliktus Gobazes lázadását nem megelőzte — ami kevéssé valószínű —, úgy csak Gobazes és Leon békekötése után következhetett be. Erre a békekötésre, mint már említettük, a 465 szeptember 2-i tűzvész után kerül sor. Itt azonban nem szabad megfeledkeznünk arról a körülményről, hogy a kaukázusi hágók és a Svanet'ibe vezető utak a téli hónapokban teljesen járhatatlanok. 465-ben tehát már aligha érhette Svanet'it külső támadás. Mindezek alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a 41. fragmentumban említett események (a Laziké ellen irányuló két perzsa-ibér támadás) 466—467-ben történtek.

Kétségtelen tehát, hogy 467-ben perzsák és ibérek támadták meg Nyugat-Grúziát, s hogy ezt megelőzően egy korábbi, valószínűleg 466-ban történt Laziké elleni perzsa-ibér támadás félbeszakadt a támadók «más irányú» háborúi miatt. Feltételezhető egyrészt, hogy mindkét perzsa-ibér támadás Vaxtang Gorgasal nyugat-grúziai hadjáratának lehetett a része, másrészt, hogy a «más irányú» háború, ami miatt az ibér és a perzsa csapatok átmenetileg elhagyták Nyugat-Grúziát, nem más, mint a Priskos 37. fragmentumában említett saragur támadás, ami észak felől 466-ban érte Grúziát.

[36] Excerpta de legationibus, i. m. 590. Frg. 22. *(Mü. Di.* Frg. 41.); Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. 77—78; *C. D. Gordon:* i. m. 13.

[37] PWRE VIII. 503; *Ю. Кулаковский:* i. m. 367—368.

[38] *Czeglédy Károly:* Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. 156.

ADAMIK TAMÁS

GRAMMATIKA, RETORIKA, LOGIKA JOANNES SARESBERIENSISNÉL

IN MEMORIAM JOANNIS HORVÁTH

1. Joannes Saresberiensis azt írja egy helyütt — Quintilianust idézve —, hogy csak a nagy szerzők műveit szabad olvasni.[1] Ő a szó valódi értelmében a «nagy szerzők» közé tartozik. Amikor 1136-ban Angliából Párizsba érkezett, részben itt, részben Chartres-ban olyan mesterektől tanult logikát, grammatikát és retorikát, mint Abaelardus, Albericus, Willelmus de Conchis, Theodoricus, Petrus Helias, Gilbertus Porretanus és Rodbertus Pullus.[2] Tanulmányainak befejezése után, 1146-ban Clairvaux-i Bernát ajánlására III. Eugenius pápa udvarában tevékenykedett,[3] majd Theobald canterburyi érsek titkára lett, később Thomas Becketé, aki 1162-ben Theobald örökébe lépett. Elkísérte őt franciaországi száműzetésébe, s később, amikor Becketet 1170-ben meggyilkolták a canterburyi székesegyházban, e tragikus eseménynek ő is szemtanúja volt.[4] 1177-ben VII. Lajos francia király Chartres püspökévé tette, s a híres chartres-i iskola vezetőjeként fejezte be életét 1180-ban. Két főművét, a Policraticust és a Metalogicont Becketnek ajánlja, 1159-ben. A Policraticust úgy emlegetik a szakirodalomban, mint a középkor nagy «államelméleti művét»,[5] a Metalogicont pedig «a nyugat első filozófiai művének»[6] tekintik. Fennmaradt ezenkívül 325 levele, Entheticus c. filozófiai tanköltemény, Historia Pontificalis c. történeti műve, továbbá Szent Anselmus és Thomas Becket élete c. munkái.[7]

Joannes Saresberiensis gazdag életműve bőséges forrásanyagot kínál a történészek, a jogászok, irodalmárok, filozófusok és nyelvészek számára. E szerteágazó tematikából egy kisebb kérdést kívánok megvizsgálni Metalogicon c. műve alapján: a kifejezésbeli világosság problémáját. A Metalogicont — ahogy erre már e különös cím is utal — a beszéd és a logika védelmében írta.[8] Az előszóban aztán kifejti, hogy művében egy szemtelen fecsegő vádaskodásaira vála-

[1] Metalog. 1, 24, W. 56, 28. skk. A Metalogicont *Clemens C. I. Webb* kiadása alapján idézem (Oxford 1929); a W. *Webb* kiadására utal, az utána következő két szám az oldal- és sorszámra. Quint. Inst. 1, 8, 18.

[2] Vö. Metalog. 2, 10; *M. Kerner:* Johannes von Salisbury und die logische Struktur seines Policraticus. Wiesbaden 1977, 7—58.

[3] III. Eugenius udvarában való tevékenysége vitatható, vö. *G. Misch:* Johann von Salisbury und das Problem des mittelalterlichen Humanismus. Studien zur Geschichte der Autobiographie. Göttingen 1960, 231; *M. Kerner:* i. m. 58—70.

[4] *G. Misch:* i. m. 232—233.

[5] The Metalogicon of John of Salisbury. Translated with an Introduction and Notes by *D. D. McGarry*. Berkeley 1971³, XVIII.

[6] *K. Guth:* Johannes von Salisbury (1115/20—1180). München 1978, 5.

[7] Joannis Saresberiensis Opera omnia nunc primum in unum collegit et cum codicibus manuscriptis contulit *J. A. Giles*. I—V. Oxonii 1848; 1969².

[8] A 12. sz.-i szerzők kedvelték a görög címeket: *μετα* ért, érdekében (gen.-szal), *λογικῶν* logika: a beszéd és a logika védelmében, vö. *D. D. McGarry:* i. m. XXI.

szol,[9] akit a hírhedt Vergilius-gyalázóról álnéven Cornificiusnak[10] nevez. Ez a Cornificius, akit — ha a keresztény név tisztelete engedné — szívesen nevezne igazi nevén, hogy így a világ elé tárhassa «hasának és agyának felfuvalkodottságát»,[11] a következő pedagógiai nézeteket képviseli:

a) Ékesszólást nem kell tanítani, mert azt ingyen adja a természet annak, aki nem néma.[12]

b) A költők és történetírók elvetendők, aki pedig az ókoriak műveit tanulmányozza, Árkádia szamaránál is ostobább.[13]

c) Nem kell a drága időt tanulással fecsérelni, rövid idő alatt filozófussá lehet válni.

Valóban — folytatja Joannes — Cornificius tanítványai annyi időt töltenek az iskolában, amennyit a madárfiókák a fészkükben, s tüstént nagy filozófusként lépnek a világ elé: megújítják a nyelvtant, megváltoztatják a logikát és haszontalannak mondják a retorikát. Csak saját tanaikon rágódnak, de azokon sem sokáig, mert folyton új elméleteket eszelnek ki és új szektákat alapítanak.[14]

Tudományos színezetű terminusokkal tömik tele beszédüket, s aki értelmesen beszél, azt «műveletlennek» tekintik: «Bűnszámba ment, vagy nagy ostobaságnak, műveletlenségnek és a filozófustól idegennek számított, ha valaki «szamarat», «embert» vagy valamely természetes jelenséget mondott. Éppen ezért lehetetlennek tartották, hogy «konveniensen» és «racionálisan» lehessen mondani vagy tenni bármit is, ha a «convenientia» és a «ratio» szót kifejezetten nem szúrták közbe».[15]

E tanaikat a Cornificius-követők Seneca tekintélyével támasztják alá, akinek az a véleménye, hogy a szabad művészetek nem tesznek jóvá, a grammatika sem: «A grammatikus beszédműveléssel foglalkozik, s ha egy kissé tovább merészkedik, a történelemmel, s ha ennél is messzebbre rugaszkodik, a költészettel».[16]

2. Joannes Saresberiensis szerint Cornificiusék efféle nézeteket hangoztatva és tanítva nyilvánvalóan tanúságot tesznek arról, hogy nincsenek tisztában a trivium tárgyainak, a retorikának, a grammatikának meg a logikának fogalmával és alapvető feladataival. Ha föltárjuk a trivium valódi lényegét — mondja Joannes —, ez elégségesnek bizonyul tévtanaik cáfolására is. Cáfolatát a retorika fogalmának tisztázásával kezdi: «Az ékesszólás ugyanis az a képesség, melynek birtokában megfelelően tudjuk elmondani azt, amit lelkünk ki akar fejezni. . . . Mert nem az az ékesszóló, aki bármit bárhogyan hajlandó elmon-

[9] W. 2,21 skk.

[10] Vö. Die Vitae Vergilianae und ihre antiken Ouellen. Herausgegeben von *E. Diehl*, Bonn, 1911, 35.

[11] Metalog. 1,2, W. 8,4—4: *tumorem ventris et mentis.*

[12] Metalog. 1,6, W. 20,17 skk.

[13] Metalog. 1,3, W. 11,9. skk.

[14] Metalog. 1,3, W. 11,19. skk.

[15] Metalog. 1, 3, W. 12, 7—12: *'asinum' nominare vel 'hominem' aut aliquid operum naturae instar criminis erat aut ineptum nimis aut rude et a philosopho alienum. Impossibile credebatur «convenienter» et ad «rationis» normam dicere quicquam, aut facere nisi «convenientis» et «rationis» mentio expressim esset inserta.*

[16] Metalog. 1, 22, W. 52, 2. skk.: *Grammaticus, inquit, circa curam sermonis versatur: et ut longius evagetur, circa historias: ut longissime procedat, circa carmina.* Johannes idézete eltér a mértékadó kritikai kiadások szövegétől; vö. Sen. Epist. 88, 3: *Grammaticus circa curam sermonis versatur et, si latius evagari vult, circa historias, iam ut longissime fines suos proferat, circa carmina.*

dani, hanem csak az, aki lelkének szándékát megfelelően adja elő».[17] A megfelelőség, az illőség *(commoditas, commode dicere)* képességének elsajátítása sok-sok tanulást, gyakorlást igényel, mert tanulás nélkül a velünk született tehetség lassabban bontakozik ki és sok esetben elsatnyul: «Ugyanis akiben megvan a járás képessége, még nem biztos, hogy járni tud, és aki természettől kétlábú, annak a valóságban olykor hiányozhat akár mindkét, akár az egyik lába».[18] Igen jellemző az *eloquentiá*nak Joannes által adott meghatározása: nem az ékességet, nem a megejtő csillogást tartja a stílus lényegének, hanem a megfelelőséget, azt, amit a Herenniushoz címzett Retorika és Cicero is hangsúlyoz a stílus meghatározásában: «A stílus megfelelő szavaknak és mondatoknak az adott tárgyhoz való alkalmazkodása».[19] Ez az ékesszólás, mely városokat alapított és gyakran békét teremtett a háborúzó nemzetek között, etikával párosul. Joannes itt Cicero nyomán fogalmaz, aki *De inventione* c. művében így ír a retorika és a rétor áldásos tevékenységéről: «Mert miután városokat építettek, miképpen alakulhatott ki az, hogy megtanulták tisztelni a hűséget és megtartani az igazságot, s hogy hozzászoktak másoknak engedelmeskedni saját akaratukból, és meggyőződéssel vallották, hogy a közösség érdekeiért nemcsak a fáradalmakat kell vállalni, hanem a halált is? Ez csak úgy volt lehetséges, ha mindarról, amit értelmükkel kitaláltak az emberek, ékesszólásukkal meg is tudtak győzni másokat.[20] A megfelelően mondani fogalmában tehát az éthosz is bennefoglaltatik. Ezzel magyarázható, hogy a Moralista (Joannes így nevezi Horatiust) a megfelelő kifejezőkészséget az értékek hierarchiájában a második helyre, közvetlenül a bölcsesség után teszi,[21] az anyagi jólétet pedig az utolsóra:

> Mit kérhetne neveltjének hű dajka nagyobbat,
> mint bölcs szívet s készséget, kifejezni, mit érez,
> s hogy tisztelje, szeresse, ki ismeri; gyomra legyen jó,
> ennivalója legyen bőven, s ki ne fogyjon az erszény?[22]

Ez a ravasz Cornificius, amikor az ékesszólást csepüli, tulajdonképpen nem a mindenki számára szükséges beszédet támadja, hiszen ő is beszél — mégpedig a varjak károgásához hasonlóan[23] —, hanem azokat a tudományokat, amelyeknek végtermékeként megszületik az értelmes beszéd, a logikát, illetve ennek egyik részét, a grammatikát. Mi is valójában a logika? «A logika, hogy a szó jelentése a lehető legteljesebben feltáruljon, beszéd- és érveléstudomány. . . . A jelentésnek ez a kettőssége a görög eredetire vezethető vissza; a görögben

[17] *Est enim eloquentia facultas dicendi commode quod sibi vult animus expediri. . . . Siquidem non est eloquens quisquis loquitur, aut qui quod voluerit utcumque loquitur, sed ille dumtaxat qui animi sui arbitrium commode profert* (Metalog. 1, 7, W. 22, 6. skk.).

[18] Metalog. 1, 8, W. 25, 7: *Quod enim gressibile est, interdum gradi non potest, et qui bipes est natura, actu plerumque caret utroque pede vel altero.*

[19] Rhet. Her. 1, 3: *Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem adcommodatio.* Cic. szó szerint ugyanezt mondja: *Elocutio est idoneorum verborum ad inventionem adcommodatio* (Inv. 1, 9).

[20] Cic. Inv. 1, 3: *Age vero, urbibus constitutis, ut fidem colere et iustitiam retinere discerent et aliis parere sua voluntate consuescerent ac non modo labores excipiendos communis commodi causa, sed etiam vitam amittendam existimarent: qui tandem fieri potuit, nisi homines ea, quae ratione invenissent, eloquentia persuadere potuissent?*

[21] Metalog. 1,7, W. 22,27.

[22] Hor. Epist. 1,4,8–11; fordította *Trencsényi-Waldapfel Imre.*

[23] Metalog. 1,7, W. 21,29 skk.

ugyanis a *logosz* olykor beszédet, olykor érvelést jelent.»[24] Meglehetősen sajátos ez a definíció. Cicero a dialektikát *ratio diligens disserendi*nek[25] (gondos érveléstudomány), Boethius pedig őt követve *ratio disserendi*nek, illetve *peritia disserendi*nek difiniálja.[26] Joannes a *loquendi vel disserendi ratio* szövegezéssel kitágítja a logika fogalmát: a retorikát és a grammatikát is a logika fogalomkörébe utalja. Bár a beszédnek, a logikának és a filozófiának szoros kapcsolatát az antikvitásban is hangsúlyozták Platóntól[27] és Aristoteléstől kezdve Boethiusig,[28] a logika fogalmának említett kitágítása a 12. században válik általánossá, nemcsak Joannesnél, hanem a már említett tanítómestereinél is.[29]

A logika előtérbe kerülésének azonban nem szabad háttérbe szorítani a grammatikát, hiszen nélküle csak úgy filozofólhatunk, mint a süketnémák. «A grammatika a helyes beszéd és írás tudománya, az összes szabad művészetek alapja. De minden filozófia bölcsője is, és — hogy úgy mondjam — az egész irodalomtudomány első táplálója».[30] Az első mondat, a grammatika meghatározása, szinte szó szerinti átvétel Isidorustól,[31] a második pedig az isidorusi definíció második felének bővebb kifejtése: Hogyan tölti be a grammatika ezt a sokoldalú, jelentős funkciót? Úgy, hogy a természetet utánozva, az ember kezébe adja azokat az eszközöket, amelyeknek birtokában az ember világosan ki tudja fejezni szándékát, illetve segít mások beszédéből vagy írásából kihámozni a nyilvánvaló vagy rejtett szándékot, vagy éppen a tudományos szövegezés ködfelhőibe burkolt semmitmondást. A grammatika ugyanis három hatékony fegyverrel vértezi fel az értelmes embert: a helyes beszéd szabályrendszerével, a nyilvánvaló nyelvi hibák, a *soloecismus*ok és *barbarismus*ok ismeretével, valamint a kettő közötti átmeneti kifejezésformák, a trópusok és az alakzatok tisztánlátásával. «A szabályrendszer olyan, mint a közút, amelyen bárkinek jogában áll menni, sétálni vagy hajtani anélkül, hogy szidnák vagy ütlegelnék. A hiba mindenki számára tévút, úgyhogy aki ezen megy vagy utazik, vagy szakadékba zuhan, vagy kénytelen eltűrni a tiltakozók szitkozódásait és ütlegeit. Az alakzat pedig a középutat foglalja el: bizonyos mértékig mindkettőtől távoltartja magát, nem téved egyik területére sem. Mindenki követi tehát az elméleti sza-

[24] Metalog. 1, 10, W. 27, 8. skk.: *Est itaque logica (ut nominis significatio latissime pateat) loquendi vel disserendi ratio. . . . Duplicitatem vero huius significationis nomen a Graeca quidem origine contrahit, quoniam ibi logos nunc sermonem, nunc rationem significat.*

[25] CIC. Top. 6.

[26] Boeth. in Top. Cic. 1. *(Migne* P. L. 64, 1045).

[27] Isid. Etym. 2, 24, 7: *Logicam, quae rationalis vocatur, Plato subiunxit, per quam, discussis rerum morumque causis, vim earum rationabiliter perscrutatus est, dividens eam in Dialecticam et Rhetoricam.*

[28] Boeth. in Categ. Arist. Lib. 1. *Migne* P. L. 64, 161: *Quare quoniam omnis ars logica de oratione est, et in hoc opere de vocibus principaliter tractatur (quoniam enim sit huius libri relatio ad caeteras quoque philosophiae partes), principaliter tamen refertur ad logicam, de cuius quodammodo simplicibus elementis, id est, de sermonibus in eo principaliter disputavi.*

[29] Vö. *Finácz E.:* A középkori nevelés története. Budapest 1914, 181—182; *J. M. De Rijk:* Logica Modernorum. II. Assen 1967, 99—100.

[30] Metalog. 1, 13, W. 31, 16. skk: *Est enim Grammatica scientia recte loquendi scribendique et origo omnium liberalium disciplinarum. Eadem quoque est totius philosophiae cunabulum, et (ut ita dixerim) totius litteratorii studii altrix prima.*

[31] Isid. Etym. 1, 5, 1: *Grammatica est scientia recte loquendi, et origo et fundamentum liberalium litterarum.*

bályokat, mert elő vannak írva, kerülik a hibákat, mert meg vannak tiltva, de némelyek használnak alakzatokat is, mert meg vannak engedve».[32]

A szavak jelentésének alaposabb vizsgálatával a grammatika nagy segítséget nyújt a szofizmák ködfelhőinek szétoszlatásában: «A szavak jelentését is gondosabban kell vizsgálni: mit jelent bármelyik szó önmagában, és mit szókapcsolatot alkotva a szövegösszefüggésben».[33] Ha önmagában vizsgáljuk a szót, akkor hasznunkra válik, ha a sztoikusokat követve a szó etimológiájával is foglalkozunk. Komoly veszélyeket rejtenek magukban a szókapcsolatok. Akcidentális részeikben (nem, szám, eset) ugyanis szabályosak lehetnek, de mégis abszurd kijelentéssé válhatnak, ha szemantikailag összeférhetetlen szavakat fűzünk össze, például első *impositiós* főnevekhez második *impositiós* melléknevet kapcsolunk. Első impositiósak azok a szavak, amelyeket az ember az első névadáskor «helyezett a dolgokra», második *impositió*sak pedig azok, amelyek akkor keletkeztek, amikor az ember az első impositiós neveket osztályozta, s az egyes osztályokat névvel látta el, például ami szubsztanciát jelöl, azt főnévnek nevezte, ami a szubsztancia milyenségét, azt melléknévnek, ami mozgását, azt igének stb.[34] Az ebben az értelemben felfogott szavakat nevezi Joannes második impositiós szavaknak *(verba secundae impositionis)*; a kortárs és későbbi skolasztikusok *materialis suppositió*nak[35] nevezték a szavaknak ezt az önmagukra vonatkoztató használatát, a mai nyelvészek pedig metanyelvi szavaknak mondják őket.[36] Ha tehát első *impositiós* főnevekhez második *impositiós* melléknevet kapcsolunk, értelmetlen beszéd jön létre; például: «hipotétikus cipő», «patronimikus ló».[37] Hogy ezek a szókapcsolatok mit jelentenek, senki sem tudja. Aki tehát ilyen szókapcsolatokat alkot, vagy semmit sem mond, vagy ostobaságokat fecseg. A nyelvi norma, a nyelvszokás ugyanis nem ismer efféle szókapcsolatokat. Márpedig «a szóhasználat a beszéd megítélésének igazi bírája: nem terjed el az, amit a használat háttérbe szorít, kivéve, ha a használat ismét divatba nem hozza; erre utal az alábbi vers is:

> Újjáéled sok kiveszett szó, s meghal az élő,
> bármely becsben tartsuk is azt — ha az úzus akarja,
> mely legfőbb hatalom, törvény és norma a nyelvben.[38]

[32] *Ars itaque est quasi strata publica, qua ire, ambulare et agere, sine calumnia et concussione omnibus ius est. Vitium est omnibus devium, ut qui in eo iter actumve exercet, aut precipitum subeat, aut calumniam et concussionem interpellantium patiatur. Figura vero medium tenet locum; et dum aliquatenus recedit ab utroque, non cadit in alterutrius rationem. Omnes itaque sequuntur artem, quia precipitur: declinant vitium, quia prohibetur; sed nonnulli figuris utuntur, quia permittitur.* (Metalog. 1, 18, W. 45, 12 skk.).

[33] Metalog. 1, 19, W. 48, 5 skk.: *Verborum autem significatio diligentius excutienda est, et quid sermo quilibet in se, quid ab adiunctis in contextu possit, sollertius perscrutandum.*

[34] Metalog. 1, 15, W. 35, 5 skk.

[35] Vö. *J. Pinborg:* Logik und Semantik im Mittelalter. Stuttgart 1972, 61. A *suppositio* elmélet részletes tárgyalását a modern szemantika szempontjából l. *H. Enders:* Sprachlogische Traktate des Mittelalters und der Semantikbegriff. München, Padeborn, Wien 1975, 56—102.

[36] Az ún. metanyelvi szavak elméleti és gyakorlati kérdéseiről. l. *A. Pentilä:* Über die metasprachlichen oder linguistischen Ausdrücke. Sitzungsbericht der Finnischen Akademie. 1962, 133—147. A grammatikai terminus technikusok középkori használatáról l. *S. Heinimann:* Zur Geschichte der grammatischen Terminologie im Mittelalter. Zeitschrift für romanische Philologie 79 (1963) 23—37.

[37] Metalog. 1, 15, W. 35, 32.

[38] Hor. A. P. 70—2. Fordította *Szepessy Gyula.*

Joggal mondjuk tehát: ahogy a jogszokás a törvények legjobb értelmezője, úgy a nyelvszokás a helyes beszéd szabályainak legjobb tolmácsolója».[39] Az első és második impositio tanát Joannes nyilvánvalóan Boethiustól[40] vette, az pedig Porphyriostól.[41] A Joannes-korabeli szemantikai vitákban az első és második impositió középponti kérdéssé vált; mások is leírják, de a legrészletesebben Joannes tárgyalja, mert észreveszi a benne rejlő veszélyeket: az ilyen szókapcsolatok ugyanis igen alkalmasak tudományos színezetű halandzsaszövegek gyártására.[42]

Második impositiós főnevekhez viszont lehet első impositiós melléknéveket kapcsolni. Ennek az az oka, «hogy a dolgok tulajdonságai kiáradnak a szavakra, ugyanakkor értelmünk is törekszik arra, hogy beszédünk hasonló legyen azokhoz a dolgokhoz, amelyekre vonatkozik. Ezért mondhatjuk a *beszédet keménynek* vagy finomnak, a *szót durvának* vagy *simának*, a *nevet édesnek* vagy *keserűnek*, jóllehet ezek tulajdonképpen a testek tulajdonságai, nem a szavakéi».[43] Amikor dolgok tulajdonságait visszük át szavakra, illetve szavakét a dolgokra, metaforával élünk. A metafora használata azonban ugyanolyan veszélyes, mint az alakzaté, mert ha túlságosan messziről vesszük, homályossá teszi a beszédet. «De mint az alakzatoknak, a metaforáknak is megvannak kiváltságaik: csak a legképzettebbek alkalmazhatják őket, mert szoros szabály alatt állnak, melytől nem szabad messzebbre eltávolodni».[44] Joannes itt lényegében arra a veszélyre hívja fel a figyelmet, amelyet először Aristotelés fejtett ki Retorikájában: «A fagyosság negyedik oka a metaforákban leledzik. Ugyanis a metaforák is lehetnek helytelenek, egyesek azért, mert nevetségesek (a komédiaszerzők is alkalmaznak metaforákat), mások azért, mert túlságosan ünnepélyesek és tragédiába illők. Homályosak, ha túlságosan távolról vesszük őket».[45]

A metaforák tehát könnyen válhatnak a homályosság forrásává; ez pedig alapvető hiba: «A beszéd legjobb erénye ugyanis a világosság és a könnyen érthetőség. . . . A beszéd azért alakult ki, hogy kifejezze a gondolatot; az alakzatok is polgárjogot nyertek, hogy ami bennük eltér a szabálytól, azt kellemességgel pótolják».[46] E megállapításban ismét van egy különleges mondat: «a beszéd legjobb erénye a világosság». Joannes ugyanis a stílus erényével kapcsolatban nem sorolja fel azt a hagyományos négy erényt, mely a Herenniushoz címzett Retorika után, Cicerótól kezdve szinte valamennyi görög és római retorikában

[39] *Preterea penes usum est summa examinandi sermonis auctoritas neque eo non restituente convalescet quod ipse condemnat. . . . Sicut enim in iure dicitur quod consuetudo optima legum interpres est: sic et usus recte loquentium est potentissimus interpres regularum.* (Metalog. 1, 16, W. 41, 30 skk.)

[40] Boethius in Cat. Arist. I. praef. (*Migne* P. L. 64, 159); vö. *J. Pinborg:* Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter. Münster–Kopenhagen 1967, 38.

[41] Porphyrius: in Categ. Prooem. ed. *Busse* 57–58.

[42] Metalog. 1, 15, W. 37, 22–29. Vö. *J. M. De Rijk:* i. m. 217–218.

[43] Metalog. 1, 16, W. 39, 32: *proprietas rerum redundant in voces, dum ratio affectat sermones rebus de quibus loquitur esse cognatos. Dicitur ergo durus sermo aut mollis; verbum asperum aut leve; nomen dulce aut amarum; cum hec tamen proprie corporum sint, non sermonum.*

[44] Metalog. 1, 19, W. 46, 22: *Sed et hi ad modum scematum privilegiati sunt, et solis eruditissimis patet usus eorum; unde et lex eorum artior est, qua non permittuntur longius evagari.*

[45] Arist. Ret. 3, 3, 1046b. *R. Kassel* kiadása alapján fordítottam.

[46] Metalog. 1, 19, W. 46, 28: *Virtus enim sermonis optima est perspicuitas, et facilitas intelligendi . . . Nam sermo institutus est ut explicet intellectum; et figure admisse, ut quod in eis ab arte dissidet, aliqua commoditate compensent.*

megtalálható (helyes, világos, illő, ékes),[47] hanem csak a világosságot említi meg, s azt a legobbnak mondja (*virtus optima — perspicuitas*). Web kitűnő Metalogicon-kiadásának lábjegyzetében utal arra, hogy e fogalmazást Quintilianustól veszi Joannes. Valóban egyértelmű az átvétel; Quintilianus ezt írja: «A beszéd pedig, melynek legfőbb erénye a világosság, mennyire kifogásolható, ha magyarázatra szorul».[48] Quintilianus a *summa virtus est perspicuitas* kifejezést használja, Joannes a *summa* helyett *optimát* ír. Feltűnő ez a kijelentés Quintilianusnál is, hiszen ő több helyen is kifejti, hogy négy stíluserény van, egy helyütt azonban leszögezi, hogy közülük az illőség a legfontosabb: *dicere apte, quod est praecipuum.*[49] Az említett helyekből joggal következtetünk arra, hogy Quintilianus a négy stíluserényből kettőt fontosabbnak tartott a másik kettőnél: a világosságot és az illőséget. Joannes ugyanezt tanítja: az ékesszólás meghatározásában a megfelelőséget, illőséget emeli ki, a stílus erényével kapcsolatban pedig a világosságot. Joggal merül fel itt az a kérdés, hogy e két stíluserény kiemelése, Quintilianus, illetve Joannes saját ötlete-e, vagy pedig átvétel egy korábbi szerzőtől, aki a stílus erényének egyedül a világosságot tekinti, de hangsúlyozza az illőséget is. Ez utóbbi feltételezés tűnik igaznak, hiszen Aristotelés a Retorika III. könyvében így határozza meg a stílus erényét: «Fogadjuk el, hogy a stílus erénye a világosság (mert a beszéd egyfajta jel, úgyhogy ha nem tesz világossá valamit, nem tölti be funkcióját), és ne legyen tárgyánál sem alacsonyabb, sem szárnyalóbb, hanem hozzá illő legyen».[50] Aristotelés tehát egy stíluserényt ismer, a világosságot; ez a világosság viszont mindig tárgyához illő, azaz a világosság mellett Aristotelés fontosnak tekinti az illőséget is. Tárgyalja a nyelvhelyességet[51] is, de azt nem tekinti a stílus erényének, hanem csak alapfeltételének. Tehát a Quintilianus, illetve a Joannes kiemelte világosság és illőség mint végső forrásra, Aristotelésre vezethető vissza.

Joannest nagyon izgatja a szerző, a beszélő szándékának kiderítése. E problémával mint diplomata feltehetően a gyakorlati életben is gyakran szembekerült. Azt állítja, hogy a művek, a különféle közlések meg nem értésének oka abban van, hogy nem ismerjük szerzőjük szándékát, azaz a hallgató és beszélő szempontjainak, szándékainak különbözősége a megértés legfőbb akadálya. Hogyan lehet mégis a közlések miértjét, a szövegező szándékát kihámozni. Erre Joannes a következő modellt javasolja: «A beszéd körülményeiből, a szerző milyenségéből, a hallgatóság milyenségéből, a helyből és időből, és más olyan dolgokból, amiket a gondos kutatónak több szempontból meg kell fontolnia».[52] E megállapítás a mai olvasó számára is meglehetősen modernnek tűnik: azt mondja ugyanis, hogy a beszélő szándéka — vagy tágabb értelemben —, a szöveg jelentése viszonyfogalom: a kommunikációs folyamat összetevőinek egymáshoz való viszonyából adódik. Lényegében ugyanezt tanítja R. Jakobson

[47] Rhet. Her. 4, 17 (e retorika stiluserényei: *elegantia, compositio, dignitas*); Cic. De orat. 1,144; Quint. Inst. 1, 5, 1; 8, 1, 1; 11, 3, 30; Fortunat. 3, 8; Sulp. Vict. 15.

[48] Quint. Inst. 1, 6, 41: *oratio vero, cuius summa virtus est perspicuitas, quam sit vitiosa, si egeat interprete?*

[49] Quint. Inst. 1, 5, 1: *Iam cum oratio tris habeat virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est praecipuum, plerique ornatui subiciunt).*

[50] Arist. Ret. 3, 2, 1406b.

[51] Arist. Ret. 3, 5, 1407a.

[52] Metalog. 1, 19, W. 48, 8 skk: *Dicendi autem ratio pensanda est ex circumstantia dictorum, ex qualitate persone, ex qualitate auditorum, ex loco et tempore, aliisque vario modo apud diligentem exploratorem considerandis.*

kommunikációs modellje, csak más szavakkal,[53] és B. Spillneré[54] is, aki a stílust, a jelentést olyan virtualis minőségnek fogja fel, melyet az olvasó rekonstruál. Most ismét feltehetjük a kérdést, hogy Joannes maga találta-e fel e nagy gondolatot, vagy itt is valamilyen antik előzményt sejthetünk. Aristotelés egyértelműen válaszol kérdésünkre, amikor így határozza meg a szónoki beszédet: «A beszéd három dologból tevődik össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja ez utóbbira irányul, azaz a hallgatóra».[55] A ma meglehetősen divatos kommunikációs modell első megfogalmazója tehát Aristotelés, s ebben nincs semmi különös, hiszen a retorika mindig a kommunikációs modell keretein belül vizsgálódott. Az idő, a hely és a többi körülmény vizsgálata is a retorika körébe tartozott: a külső illőség címszó alatt tárgyalták, mely azt vizsgálta, hogy a beszéd egésze és részei hogyan viszonyulnak a beszéd elmondásának szociális körülményeihez: az érdekelt személyekhez, az elmondás alkalmához, idejéhez és helyéhez.[56] Cicero az Orator c. művében így foglalja össze a külső illőségre vonatkozó tudnivalókat: «A szónoknak ügyelnie kell arra, mi a helyénvaló, nemcsak gondolatai, hanem kifejezései tekintetében is. Mert nem élhetünk ugyanolyan fajta kifejezésekkel a szónoki beszédben a vagyoni helyzettől, a viselt tisztségtől, a tekintélytől, az életkortól, vagy akár a helytől, az időponttól, a hallgatóságtól függetlenül; hanem a beszéd minden egyes részletében, akárcsak az életben, tekintetbe kell vennünk, mi a helyénvaló. Ez magától a szóban forgó ügytől függ, s a szereplőktől: azoktól, akik beszélnek, és azoktól, akik hallgatják őket.»[57] Az illőségnek a hallgatóság vagy az olvasóközönség felé irányuló része a pártosság *(utilitas partium)*.[58] A retorika születésétől kezdve pártos, azaz minden szónoki megnyilatkozást valakinek, vagy valaminek az érdekében hangzott el. A pártosságot oly fontosnak ítélték az antik elméleti munkák, hogy szempontjai alkalom adtán a retorika szabályrendszerét is módosíthatták, vagy teljesen mellőzhették.[59] A pártosság a szerző rejtett szándékával azonosítható, azokkal a szempontokkal, amelyeket csak a szerző ismer, de kellő módszerrel — vallja Joannes — a műelemző kideritheti őket. Az általa ajánlott módszert — miként az a mondottakból nyilvánvaló — az antik retorikaelmélet dolgozta ki, természetesen hosszas bírósági és szónoki gyakorlat tapasztalatai alapján.

A kommunikációs modell felismerése tehát meglehetősen régi keletű. Fontosságát kiemeli az a tény, hogy minden olyan korban újra fölfedezték, s a kor tudományos szintjén újrafogalmazták, amikor az elméleti kutatások elmélyültek. Napjainkban a kommunikációs modell bevonult az iskolai tananyagba, s ez jó dolog. De az már nem dicsérhető, hogy valójában nem fogtuk fel lényegét, s nem vontuk le belőle a megfelelő következtetéseket. Legalább is erre lehet

[53] *R. Jakobson:* Hang-Jel-Vers. Budapest 1969, 216—217.

[54] *B. Spillner:* Linguistik und Literaturwissenschaft, Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik. Stuttgart 1974, 64—67.

[55] Arist. Ret. 1, 3, 1358a.

[56] Vö. *H. Lausberg:* Handbuch der literarischen Rhetorik. München 1960, I. 508—509.

[57] *Est autem quid deceat oratori videndum non in sententiis solum sed etiam in verbis. Non enim omnis fortuna, non omnis honos, non omnis auctoritas, non omnis aetas nec vero locus aut tempus aut auditor omnis eodem aut verborum genere tractandus est aut sententiarum semperque in omni parte orationis ut vitae quid deceat est considerandum; quod et in re, de qua agitur, positum est et in personis et eorum qui dicunt et eorum qui audiunt.* (Cic. Orat. 71). Az idézett részletet a dolgozatban *Kárpáty Csilla* fordításában idézem.

[58] Vö. *H. Lausberg:* i. m. 510—511.

[59] Quint. Inst. 7, 1, 63; 2, 13, 7.

következtetni abból a tényből, hogy tanítjuk iskoláinkban a kommunikációs modellt, de nem tanítunk kellő mélységben irodalomtörténetet. Jóllehet a kommunikációs modell éppen arra figyelmeztet, hogy alaposan ismernünk kell az író korának történetét, kultúráját, nyelvi állapotát, a mű keletkezésének indítékait, továbbá alaposan ismerni kell magát a művet, mely az író üzenetét közvetíti, s végül alaposan ismernünk kell saját korunknak kultúráját, ideológiai mozgását, nyelvét stb. A kommunikációs modell alapján végzett elemzés tehát igen komplex és igen mély ismereteket kíván meg az elemzőtől.

A Metalogicon II. könyvében Joannes a dialektikával foglalkozik; e könyvet az universalék vizsgálatával zárja. Itt olvashatjuk azt a híres mondatot, melyet Charles Sanders Peirce sokszor idéz műveiben: *aliud scilicet esse quod appellativa significant et aliud esse quod nominant. Nominantur singularia, sed universalia significantur* («tudniillik más az, amit a köznevek jelentenek, és más az, amit megneveznek; megnevezik az egyedi dolgokat, de jelentik a fogalmakat»).[60] E mondat jelentőségét Peirce több helyen hangsúlyozza műveiben, én az alábbiakban csak három megjegyzését idézem: *a)* «Szerencsétlenül történt, ... hogy azt a precíz jelentésfogalmat, melyet Joannes idejében úgy ismertek fel, mint a *significare* terminus sajátját, sohasem vették pontosan észre, sem Joannes előtt, sem utána. Sőt a jelentés mindig a denotatum felé csúszott el. Joannes megjegyzésének igazát még ma is fel kell fedezni» (Elements of logic, 434. §).[61] *b)* «A jelentéstan szűkebbnek tűnik számomra, mint a szemiotika, mivel a significatio a jel két fő funkciója közül csak az egyik, ahogy erre az elegáns és korrekt Joannes Saresberiensis felhívja a figyelmet: *aliud scilicet esse quod appellativa significant, et aliud esse quod nominant. Nominantur singularia, sed universalia significantur.* A jelentéstan — úgy látom — a jel és az értelmező viszonyának tanulmányozására korlátozódik, s feltételezésem szerint ön is erre korlátozza. A logika viszont inkább a jelek igazságtartalma iránt érdeklődik, vagyis az iránt, hogyan viszonyulnak a jelek tárgyaikhoz.» (Welby: On the classification of signs 378. §.).[62] *c)* Egy másik dolgozatában Peirce mélyrehatóan fejtegeti a *comprehensio* és az *extensio* fogalmát, majd megjegyzi, hogy a két

[60] Metalog. 2, 20, W. 104, 6—8. *Jakobson* egyik tanulmányában rövidítve idézi Joannes fenti kijelentését, fordítást nem fűz hozzá, de gondolatmenetéből nyilvánvaló, hogy helyesen értelmezi. A magyar fordító félrefordítja, és nem tűnik fel neki, hogy fordításának szövege nincs összhangban annak a bekezdésnek a gondolatmenetével, amelyben szerepel. A fordító elkerülhette volna ezt a tévedést, ha e mondatot visszakereste volna Joannes eredeti szövegében; vö. «Nominantur singularia, sed universalia significantur». [Az egyedi dolgokat megnevezzük, az általánosakat azonban jelöljük]: *R, Jakobson:* i. m. 112; francia változata: Diogène 51 (1965) 37.

[61] Collected Papers of Charles Sanders Peirce. II. Elements of logic. Cambridge, Massachusettes 1960, 264: «It unfortunately happened, as the above quotations show, that the precise meaning recognised as proper to the word "signify" at the time of John of Salisbury ... was never strictly observed, either before or since; and on the contrary, the meaning tended to slip towards that of "denote". Yet even now the propriety of John's remark must be recognized».

[62] «The fact that I have entertained this idea shows how near together you and I are. "Significs" sounds to me narrower than Semiotic, since signification is only one of the two chief functions of signs; as the elegant and correct John of Salisbury notices in referring to "quod fere omnium ore celebre est, aliud scilicet esse quod appellativa significant, et aliud esse quod nominant. Nominantur singularia, sed universalia significantur." ... So *significs* appears to be limited to the study of the relations of Signs to their Interpretans; ... On the other hand Logic is more interested in the *Truth* of Signs, i.e. in their relation to their Objekts». Collected Papers of Charles Sanders Peirce. VIII. Cambridge 1958, 243—244.

terminus helyett S. Mill bevezette a *connotatio* és *denotatio* terminust. Megállapítja továbbá, hogy ez a kettős felosztás ismeretes jelenség volt a középkori skolasztikusoknál, akik az *extensiót partes subiectivae*nek, a *comprehensiót partes essentiales*nak nevezték, majd így folytatja: «Joannes Saresberiensis úgy utal a *comprehensio* és az *extensio* megkülönböztetésére, mint olyasmire, amit szinte mindenki ismer: *quod fere in omnium ore celebre est, aliud scilicet esse quod appellativa significant, et aliud esse quod nominant. Nominantur singularia* (a létező egyedi dolgok és tények), *sed universalia* (azaz a fogalmak) *significantur* (Elements of logic 391. §.).[63]

Peirce megállapításai szerint Joannes fentebb idézett mondatában a jelentéstan olyan kérdéseit vetette föl, melyek ma is a jelentéstan alapkérdései közé tartoznak. A köznevek *nominatiójának* és *significatiójának* megkülönböztetésével, azaz a jel és a jeltárgy, illetve a jel és az interpretans közötti viszony különbségének felismerésével felfedezte azt, amit ma Mill terminusaival *denotatió*nak és *connotatió*nak,[64] Frege terminusaival pedig *Bedeutung*nak és *Sinn*-nek neveznek.[65] Frege a fogalom terjedelmét nevezi *Bedeutung*nak (jelentés), a fogalom tartalmát pedig *Sinn*-nek (értelem). Frege Bedeutungja a fogalom extensiójának, Sinnje pedig a fogalom intensiójának felel meg. Az extensio a fogalom designatumainak osztálya, az intensio a fogalom jegyeinek összessége. E dichotomiát több filozófus és logikus felismerte már, s általában különbözőképpen értelmezte és különböző nevekkel látta el. Peirce részletesen foglalkozik ezen eltérő értelmezésekkel és felsorolja különböző elnevezéseit.[66] Még nála is teljesebb felsorolást közöl H. Enders. Csak néhányat a legjellemzőbbek közül: *Bedeutung — Sinn; referens — meaning; extension — comprehension; extensio — intensio; denotation — connotation; (Begriffs-) Umfang — (Begriffs-) Inhalt; Bezeichnung — Bedeutung* stb.[67] E listához nyugodt lélekkel hozzákapcsolhatjuk Joannes terminusait: *nominare — significare.* E felsorolás szemléletesen példázza, hogy ez a dichotomia jelentős szerepet játszott a legkülönbözőbb korszakok szemantikai munkáiban. Joannes megállapítása szerint ez a megkülönböztetés az ő korában széles körökben ismeretes volt. Joannesnek tulajdonképpen csak a precíz megfogalmazás köszönhető, mert e dichotomia alapgondolata már Boethiusnál fölmerült a nemek és fajok kapcsán, de ő is mástól vette, nevezetesen Porphyriostól, akinek viszont e gondolatot Aristotelés Kategóriái sugallták.[68]

A Metalogicon III. könyvében Aristotelés Topikájával kapcsolatban Joannes az egyértelműség és a kétértelműség problematikáját vizsgálja, s megállapítja, hogy a kétértelmű terminusok nem tűrik egymás viszonylatában az összehasonlítást és a többes számot.[69] Például, külön-külön lehet azt mondani,

[63] «John of Salisbury refers to the distinction of comprehension and extension, as something quod fere omnium ore celebre est, aliud . . .». Collected Papers of Charles Sanders Peirce. II 238.

[64] Vö. *Ch. S. Peirce:* Elements of logic 393 §.

[65] *G. Frege:* Sinn und Bedeutung; in: Funktion, Begriff, Bedeutung. Hrsg. *G. Pathig.* Göttingen 1962.

[66] *Ch. S. Peirce:* Elements of logic 395 § — 399 §.

[67] *H. Enders;* Sprachlogische Traktate des Mittelalters und der Semantikbegriff. München — Padeborn — Wien 1975, 19.

[68] L. erről részletesebben: *Ch. S. Peirce:* Elements of logic 391 §.

[69] Metalog. 3, 5, W. 142, 2 skk: *Siquidem ad multa prodest vel illud nosse, quod equivocatio neque comparationem neque numerum pluralem admittit, ut coniunctim colligat quod divisim positum est. Nam vox et angulus aut cultellus nequaquam dicuntur acuta, vel alterum acutius altero, quamvis singulum dicatur acutum.*

hogy a hang éles *(vox acuta)*, a szög éles *(angulus acutus)*, a kés éles *(cultellus acutus)*, de nem lehet azt mondani, hogy a hang élesebb, mint a szög, a szög élesebb, mint a kés. De azt sem, hogy a hang, a szög és a kés éles(ek), mert mindegyik szókapcsolatban mást jelent az éles szó. Nem kis haszonnal jár, ha az ilyen kétértelmű terminusok esetében bevonjuk a vizsgálódásba e szavak antonimjait — mondja Joannes —; például az éles hang *(vox acuta)* ellentéte a mély hang *(vox gravis)*, a súly vonatkozásában viszont a *gravis* (nehéz) ellentéte a *levis* (könnyű), ebből pedig nyilvánvaló, hogy a *gravis* is kétértelmű, azaz más más szóhoz kapcsolva mást mást jelenthet. Következésképpen, ha egy szöveg esetében tudni akarjuk, miről van benne szó, akkor e szöveg jelentését *(vis sermonis)* alapos vizsgálat alá kell vetnünk. Ebben segít — írja Joannes — Augustinusnak az a megállapítása, hogy «minden kijelentésben három összetevőt kell figyelembe venni: a kifejezést *(dictio)*, a fogalmat vagy gondolati tartalmat *(dicibile)* és a dolgot *(res)*. A dolog az, amiről állítunk valamit, a fogalom az, amit állítunk valamiről, a kifejezés pedig az, ami által ezt állítjuk arról.»[70] Olykor előfordul, hogy maga a kifejezés a dolog, amikor a kifejezést önmagára vonatkoztatjuk, s ez esetben materiális suppositióban van, például: «Az ember főnév» *(Homo est nomen)*, «A fut ige» *(Currit est verbum)*. «Az igazság kiderítéséhez tehát feltétlenül szükséges, hogy bizonyos mértékig ismerjük a dolgot, és hogy a fogalom megfeleljen ennek a dolognak, mely alá van rendelve, továbbá hogy a kifejezés mindkettővel egyenértékű legyen».[71] Az idézetből — úgy vélem — joggal következtethetünk arra, hogy Joannes szerint a jelentés viszonyfogalom: a *res*, a *dictio* és a *dicibile* egymáshoz való viszonyítása alapján állapítható meg:

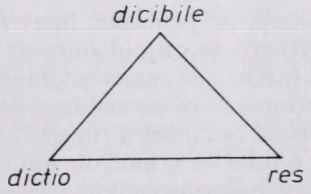

Ha e három összetevőből — *res*, *dictio*, *dicibile* — egyet is figyelmen kívül hagyunk a műelemzésnél, elemzésünk hamis eredményre vezethet. Ha ugyanis csak a *rest* és a *dictiót* vizsgáljuk, esetleg szellemtelen adathalmazokat és tényeket nyerünk, ha viszont csak a *dictiót* és a *dicibilét*, akkor elszakítjuk a művet a társadalmi valóságtól, s elemzésünk esztétizáló frázispufogtatássá válik.

3. Végül összefoglalva az elmondottakat, az alábbi gondolatokat szeretném még egyszer kiemelni:

a) A Joannes korabeli oktatásban olyan tananyagcsökkentő tendenciák kezdtek érvényesülni, melyek az oktatást már-már a fecsegés szintjére süllyesztették le. Joannes határozottan állást foglal ezen irányzat ellen, s annak káros voltát Cornificius személyén keresztül nyíltan és keményen elítéli. De ugyanezt

[70] Metalog. 3, 5, W. 142 16. skk.: *Eo spectat illud Augustini, tractum ab Aristotele, quoniam de fonte isto hauserunt omnes, quia in omni enuntiatione spectanda sunt tria, dictio, dicibile, et res. Est autem res de quo aliquid, dicibile quod de aliquo, dictio quo dicitur hoc de illo.*

[71] Uo.: *Itaque ad veri examinationem necesse est rem non omnino notitie esse subtractam, rei subiecte, id est de qua agitur, dicibile convenire, et dictionem, ut omnis increpandi tollatur occasio, utrique esse cognatam:* vö. Augustinus: De dialectica 5. c.; *Adamik T.*: Augustinus jelelméletének terminológiája és funkciója. Ant. Tan. 26 (1981) 77—78.

teszi e korszak minden nagy professzora: Willelmus de Conchis, Abaelardus, Bernardus Carnotensis, s különösen Gilbertus Porretanus, aki őrültségnek *(insania)* nevezi a tanyagcsökkentést, s szószólóinak a pékmesterséget ajánlja, mivel itt szoktak összeverődni azok, akik kenyeret akarnak, nem pedig tudományt.[72]

b) Joannes antik forrásokhoz, elsősorban Aristoteléshez, Ciceróhoz, Quintilianushoz, Augustinushoz, Boethiushoz visszanyúlva alakította ki grammatikai és retorikai nézeteit.[73] E gazdag örökségből főleg azokat a tanításokat emelte ki és fejlesztette tovább, amelyek a világos és illő beszéd témakörével kapcsolatosak. Meggyőződéssel vallotta, hogy csak alapos és elmélyült grammatikai és logikai képzés birtokában lehet vitatkozni. A vita ugyanis, mely Joannes szerint a tudomány legfontosabb forrása, nem locsogás, hanem szilárd grammatikai és logikai alapokon nyugvó tudomány, melyhez csak Aristotelés Organonján keresztül vezet út. Ezt a gondolatot hangsúlyozza a Metalogicon felépítésével is: az I. könyvben a retorikát és a grammatikát tárgyalja, a II-ban a dialektikát, a III-ban az aristotelési Kategóriákat, a Hermeneutikát és a Topikát, a IV. könyvben az Első és Második Analitikát és a Szofisztikus Cáfolatokat. Többször is kifejezésre juttatja, hogy aki e művek ismerete nélkül próbál filozofálni, az csak üres szócsépléssel tölti az idejét, mint Cornificius.

c) A világosság és az egyértelműség eszközeinek elemzése közben a jelentéstannak olyan kérdéseit érintette és fogalmazta meg, melyek a modern jelentéstani kutatásokban is középponti helyet foglalnak el; például a szemantikai síkok, a szó- és szókapcsolatjelentés, a mondat- és szövegjelentés, a jelentésviszonyok.[74]

d) Joannes Metalogiconja jól példázza, hogy régebbi korok tudományos eredményei megtermékenyíthetik egy újabb korszak tudományát, s ettől még e korszak alkotói modernnek tarthatják magukat, mert értő módon építik tovább az átvett örökséget. Ez a felismerés készteti Joannest arra, hogy saját korának tudományát magasabbra értékelje, mint a régiekét. Művének előszavában öntudatosan kijelenti: «Nem átallottam hangot adni a modernek tanításainak sem, mert őket sok esetben habozás nélkül előnybe részesítem a régiekkel szemben».[75] S hogy valóban modern volt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Peirce életművén keresztül közvetlenül is hatást gyakorolt a modern nyelvtudományra.

[72] Metalog. 1, 5, W. 16, 7: skk.

[73] Véleményem szerint nincs még kellőképpen tisztázva, hogyan tanulmányozta Joannes Aristotelés műveit; vö. *M. Kerner:* i. m. 77—82; *M. Grabmann:* Aristoteles im 12. Jahrhundert, in: Mittelalterliches Geistesleben. Abhandlungen zur Geschichte der Scholastik und Mystik, B. III. Hrsg. von *L. Ott.* München 1956, 64—127. Joannesnek Aristotelés stíluskoncepciójához való közelállását mutatja az a tény is, hogy teljesen mellőzi a «három stílusfajtát», jóllehet ezt részletesen tárgyalják a középkori retorikák ugyanúgy, mint azok a római retorikák, amelyeket Joannes ismert; vö. *F. Quadlbauer:* Die antike Theorie der genera dicendi im lateinischen Mittelalter. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 241. B. 2. Wien 1962, 66; *L. Arbusow:* Colores Rhetorici. Göttingen 1963², 15—20.

[74] A logikát Joannes olyan alaptudománynak is tekinti, amely módszert szolgáltat a többi tudománynak; vö. *M. Grabmann:* Die Geschichte der Scholastischen Methode. Darmstadt 1957, B. II. 441—452.

[75] *H. Enders:* i. m. 8—24. l.

[76] Metalog. Prol. 1., W. 3, 26: *Nec dedignatus sum modernorum proferre sententias, quos antiquis in plerisque preferre non dubito.*

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

WAGNER JÓZSEF

A JOBBOLDAL A MEGTISZTELÉS HELYE*

A társadalmi együttélés kifejleszt bizonyos illemszabályokat, minők az udvariaskodás különböző fajtái. Ezek közé sorozhatjuk azt az általános szokást is, hogy a művelt ember idősebb útitársának vagy kísérőjének, felebbvalójának vagy magasabb társadalmi pozíciót élvező sétatársának, továbbá asszony vagy felnőtt leánykísérőjének átengedi a jobboldalt, s ő maga társának a baloldalán helyezkedik el.

Az ilyen szokások nem egyszer igen régi eredetűek, s keletkezésük visszavezethető az ókori társadalomig. A legrégibb adat, mely a megtiszteltetés helyéről szól, Xenophonnál található, aki Kyros perzsa király udvartartásáról ezt jegyzi fel: «Amikor a lakomára meghívott vendégek megérkeztek, nem vaktában találomra ültek le, hanem akit a király a legjobban meg akart tisztelni, azt balkéz felől ültette maga mellé, mert ez az oldal jobban ki van téve alattomos támadásnak, mint a jobboldal.»[1]

A perzsák ugyanis mindig jobboldalukon tartották a tőrüket, melyet az asztalnál, még az udvari étkezés alkalmával sem tettek le. A király tehát különös kitüntető bizalmát azzal akarta kifejezni, hogy az ilyen vendégét a védtelen baloldalára ültette maga mellé. Viszont az, aki a balján ült, vagy balfelől kísérte, eredetileg urának baloldalát védte éppenúgy, mint a pajzs, melyet a harcban kiki a baljában tartott, míg jobbját támadásra vagy védekezésre használta.

A XVI. században élénk polémia folyt *Justus Lipsius*[2] humanista és *Goropius Becanus* közt, aki Hermathenájában azt bizonygatta, hogy a legtöbb nép, így a római is a baloldalt tartotta megtisztelőbbnek. Véleménye szerint először is az idősebbeknek akár ülés, akár járásközben vagy a baloldalt, vagy a középső helyet engedték át, amely tehát a baloldal után a legmegtisztelőbb volt. Véleményének alátámasztására Ovidiusnak e helyét idézi

«Et medius juvenum non indignantibus ipsis
ibat, et interior, si comes unus erat,»

Itt az *interior* szót Serviusra való hivatkozással *sinisterior* értelműnek tekinti.

Második argumentuma Vergilius, aki Pallasnak, mint Aeneas segítségére siető vendégének és királyfinak minden tiszteletet megad. Gorovius szerint a rítust gondosan szemmel tartó költő Pallast mindig vagy középen, vagy baloldalt helyezi el. Középen (Aeneis VIII 587):

ipse agmine Pallas
In medio chlamyde et pictis conspectus in armis,

ellenben baloldalt is látjuk őt (X 159 sk.):

* Ez évben van Wagner József (1882—1956), az ókortudomány sokoldalú művelője, a felejthetetlen pedagógus születésének 100. évfordulója (l. róla Borzsák István megemlékezését, Ant. Tan. 4 [1957] 127). Amikor az alábbiakban hátrahagyott írását közöljük, ezzel nemcsak szeretetreméltó egyéniségének emlékét idézzük, hanem tiszteletünket is kifejezzük a fáradhatatlan nevelő iránt, aki egész munkásságával az antik humanitaseszményt szolgálta. — Szerk.

[1] Cyrup. VIII. 4, 3: *ὡς δ' ἦλθον οἱ κληθέντες ἐπὶ τὸ δεῖπνον, οὐχ ὅπου ἔτυχεν ἕκαστος ἐκάθιζεν, ἀλλ' ὃν μὲν μάλιστα ἐτίμα, παρὰ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, ὡς εὐεπιβουλευτοτέρας ταύτης οὔσης ἢ τῆς δεξιᾶς.*

[2] Elect. II 2.

Hic magnus sedet Aeneas secumque volutat
Eventus belli varios, Pallasque sinistro
Adfixus lateri iam quaerit sidera.

Harmadik argumentuma Goroniusnak Suetonius következő helye (Nero 13): «*Tiridatem perductum in theatrum ac rursus supplicantem juxta se latere dextro collocavit.*» Goropius véleménye szerint Nero ezzel nem megtisztelni, hanem megalázni kívánta Tiridatest, ugyanis ki gondolná, hogy a könyörgő királyt Nero, a leghatalmasabb birodalom mindenható uralkodója annyira meg akarta volna tisztelni ily kitüntetéssel, úgyhogy a jobboldalt kevésbé méltó helynek kell tekinteni. Ezenkívül mivel a jobb kéz védelmül szolgál, márpedig aki véd és őriz, az kétségtelenül alsóbbrendő (vilior) annál, akit véd és fed (protegit), tehát méltán helyezik az ilyent a jobboldalra, mint alárendeltebb helyre.

De mindezekkel az érvekkel meg nem elégedve, Goropius arra is hivatkozik, hogy a kedvező auspiciumok is baloldaliak, továbbá arra is utal, hogy a görögök a legjobbat *ἄριστον*-nak nevezik, s szerinte ebből a szóból képezték volna a baloldalt jelentő *ἀριστερόν*-t, tekintettel a baloldal kiválóságára és jóságára. S azt is természetesnek találja, hogy az életet tápláló szívet, a vér forrását, szintén baloldalunkra helyezte a gondviselés, vagyis a legméltóbb részünk a legméltóbb helyen van.

Goropiusnak ezt a hajánál fogva előrángatott nevetséges okoskodását Lipsius a humanisták erélyesen vagdalkozó érvelésével cáfolja meg. Így mindjárt az első argumentumot sem teheti magáévá, s ha Servius az öregembert teszi meg *interior*-nak baloldali jelentéssel, erre csak azt mondhatja, hogy mondott már Servius ennél nagyobb képtelenségeket is *(quem deliria quaedam mage maiora scio delirasse)*. Erről egyébként később még világosabban óhajt szólani.

A második érvre vonatkozólag azt mondja: hogy Vergiliusnál Pallas a sereg közepén van, az nem bizonyít semmit, hisz mint a maga seregének a vezére volt ott, ami minden népnél szokás, s ebben semmilyen különös megtiszteltetés nincsen. Ellenben ugyanő később Aeneas baloldalán helyezkedik el, mert ezzel megtisztelte a trójai hőst, mint idősebbet, s mint nagy királyt és istennő szülöttét.

S ami Nerót illeti, ő sem akarta Tiridatest ledegradálni, hanem éppen ellenkezőleg, mint idegent és vendéget, akit ő léptetett elő királlyá, a legnagyobb tiszteletben akarta részesíteni. Történelmi adataink szerint valóban Lipsiusnak van ebben is igaza. Domitius Corbulo 59–60-ban megszalasztotta Tiridates arméniai királyt, s utódjává Tigranest tette meg. Mivel azonban ez a parthusokkal szövetkezett Tiridatesszel szemben hátrányos helyzetbe került, Corbulo újabb győzelme után szerződést kötött Tiridatesszel, amelynek értelmében Nero kívánságára Rómába jött Tiridates, s itt nagy ünnepség keretében vette át a császártól a királyi koronát.[3]

Goropius többi érve közül az, hogy a jobbkéz alkalmas a védekezésre, s így kiválóbb és erősebb a balkéznél, éppen azt világítja meg, hogy miért helyezik el a méltóbb, vagyis a jobboldalra a megtiszteltet. De a nyelvészek állásfoglalása is Lipsius felfogását támogatja, hiszen *ἀριστερά* annyi is mint: *τὰ μῶρα* és *δεξιά* annyi mint: *τὰ συνετά*.[4] Aztán arról

[3] Nero Tiridatest nagy ígéretekkel csalta Rómába, s mivel a rendeletileg kitűzött napon a rossz időjárás következtében nem mutathatta be a népnek, az elhalasztott látványosságot a legelső kedvező napon rendezte meg. A Forum valamennyi temploma előtt fegyveres csapatok álltak, míg ő maga curulisi székén a szószék mellett triumfátori ruhában jelvényektől és zászlóktól környezve ült. Ezután Tiridates felment a magas emelvényre s térdre ereszkedett előtte. A császár ekkor jobbjával felemelte és megcsókolta, majd kérésére levette fejéről a tiarát és koronát helyezett rá, mialatt egy praetorviselt egyén hangosan tolmácsolta a népnek a könyörgő király szavait. E ceremónia után a színházba mentek, ahol Tiridates újra előadta kérését, mire Nero jobbja mellé ültette őt (Suet. Nero 13).

[4] Érdekes, hogy nyelvünkben más modern nyelveknél sokkal több esetben van a *bal* szó összetételeinek kedvezőtlen jelentése: baleset, balfogás, balga, balhiedelem, baljóslatú, ballábbal kelt fel az ágyból, ballépés, balog, balsiker, balszerencse, balul üt ki. A németben nemcsak a tolvajnyelv (Gaunersprache) használja a *link* szót ilyen értelemmel: gyanús, rossz, hamis, hanem a *linkisch* szón kívül ez a szólás is: er ist heute, mit dem linken Bein zuerst aus dem Bett gestiegen. E mondás megvan a franciában is: il s'est levé du pied gauche. Baljóslatú az olaszban: di sinistro augurio.

sem szabad megfeledkezni, hogy nem minden nép tartotta jónak a baloldali jóslatot hanem mások a jobboldalit vélték jónak.[5] Arra is figyelmeztet Lipsius, hogy az istenek adoratiója alkalmával nem balra, hanem jobbra fordultak, s hogy az asztalnál az italt szintén jobbra vitték körül *(in mensa in dextram potum circumferebant melior illa igitur)*. Ami pedig a szív helyzetét illeti, Lipsius idézi Aristotelest, akinek nézete szerint a jobboldal határozottan előnyösebb a baloldalnál, s éppen ezért van az ember szíve az állatokétól eltérően nem középen, hanem a baloldal élénkítése végett baloldalt.[6] Hivatkozik Plinius maiorra is, aki szerint: *vires dextra parte esse maiores.*

Visszatérve már most Goropius első argumentumára, Lipsius az *interior* vagy *dexterior* és az *exterior* kifejezés *Turnebus*tól megfogalmazott értelmezését ismerteti, aki e szókat azzal a circusi szokással magyarázta, hogy a kocsiversenyeken a jobboldali kocsis a belső körön fordult kocsijával, az *exterior* ellenben a külső körben. Ezzel szemben Lipsius úgy képzeli el a dolgot, hogy ha ketten mentek együtt, akkor az, aki a másikat meg akarta tisztelni, valamivel mindig előbbre volt, mintha utat akart volna neki nyitni, s vezetője és őrzője volna. Ezt a véleményét arra alapította, hogy az ő idejében a főrangú hölgyeket Itáliában és Spanyolországban így szokták kísérni. Szerinte tehát *exterior* a valamivel előbbre haladó kísérő volna, az *interior* pedig a megtisztelt jobboldali.

Nagy szótáraink persze egyik felfogást sem teszik magukévá. Először is a circusban nem jobbra kerülték meg a *metát*, hanem balfelé fordultak a kocsiversenyeken, úgyhogy az *interior rota*, *equus* és *gyrus* a meta melletti belső kereket, lovat és kört jelentheti csupán, amit megerősít Ovidius kifejezése: *Stringam metas interiore rota* (Amor. III 2, 12). Másrészt a XVI. századbeli spanyol etikett előírásai nem vetíthetők csak úgy egyszerűen vissza a másfélezer év előtti antik szokásokra. S ha maga Lipsius is jónak látja megjegyezni, hogy a régi szokásokat nem racionalizáló okoskodások, hanem a gyakorlati élet erősíti meg, akkor azt hiszem, nekünk sem kell a hajdani kocsiversenyek fordulási irányával, vagy a szív helyzetével és fiziológiai szerepével magyaráznunk azt, hogy miért engedték már az ókorban a jobboldalukon menni az emberek azt, akit meg akartak tisztelni.

Már pedig e problémánál csakis az lehet a döntő, hogy van-e kellő számú hiteles adat arra, hogy a megtisztelt egyén jobboldalt ment vagy ült. Lássuk tehát antik íróink egyéb adatait!

Sallustius Bellum Jg.-ában (11.) ezt olvassuk: *Sed Hiempsal, qui minimus ex illis erat, natura ferox et iam antea ignobilitatem Jugurthae, quia materno genere impar erat, despiciens dextra Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod (et) apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Dein tamen, ut aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est.*

[5] A görögök a jobboldali madárjóslatot tartották szerencsésnek, s a baloldalit szerencsétlennek. Az Iliasban (XII 239 sk. Hektor azt mondja, hogy nem törődik a madárjóslatokkal, sem akkor, ha jobbra repülnek a nap felé, sem akkor, ha balfelé repílnek az éj sötétsége felé, hanem csupán Zeus akaratában van bizalma. Ebből látható, hogy a madárjóslatok megfigyelésekor északnak fordultak, mert így jobb felől esett a keleti irány, s balra nyugat. (Vö. Plato Leg. 6. p. 760 D). A rómaiaknál viszont a baloldali égi jelek voltak a szerencsét jelentők, s a jobboldaliak a kedvezőtlenek, minthogy az augur dél felé fordult, úgyhogy kelet balra volt, nyugat pedig jobbra. Így Vergiliusnál (Ecl. IX 15): sinistra cornix. S az Aeneisben (IX 630):

Audiit et caeli genitor de parte serena,
Intonuit laevum, sonat una fatifer arcus.

Ovidiusnál (Fasti IV 834):

tonitru dedit omina laevo
Juppiter et laevo fulmina missa polo.
Augurio laeti etc.

Később azonban a görögökhöz hasonlóan a rómaiak is megfordítva magyarázták az égi jeleket. Így Propertius (V 1, 70): inceptis dextra cantat avis. A Fastiban (IV 664): Faunus . . . edidit a dextra talia verba toro. Ovidius hol a görög felfogást követi (Her. II 115), hol pedig a rómait, mint a fenti Fasti citátumban, s a következőben (Fasti II Sol): subito motu saepes tremuere sinistrae.

[6] De part. anim. G 4, 11: *ἐστί δὲ ἡ καρδία τοῖς μὲν ἄλλοις ζώοις κατὰ μέσον τοῦ στηθικοῦ τόπου. Τοῖς δὲ ἀνθρώποις εἰς τὰ εὐώνυμα μικρὸν παρακλίνουσα, πρὸς τὸ ἀνισοῦν τὴν κατάψυξιν τῶν ἀριστερῶν. Μάλιστα γὰρ τῶν ἄλλων ζώων ὁ ἄνθρωπος ἔχει καταψυγμένα τὰ ἀριστερά . . . τὴν φύσιν τὴν τῶν ἀριστερῶν ὅλως ὑγροτέραν εἶναι καὶ ψυχροτέραν, . . . κινεῖν πέφυκε τὸ δεξιόν, κινεῖσθαι δὲ τὸ ἀριστερόν.*

Ha Adherbal bátyja kívánságára átengedte a középső helyet Jugurthának, akkor ő mint legfiatalabb Jugurtha balján, bátyja pedig Jugurtha jobbján kapott helyet.

Perseus Ovidius Metamorphosisaiban (IV 753 sk.) három istenségnek akarja kifejezni háláját az általa megszabadított Andromedával való egybekelésekor, ú. m. Mercuriusnak és Minervának, kik őt segítették kalandjaiban, valamint Jupiternek:

Dis tribus ille focos totidem de caespite ponit,
laevam Mercurio, dextram tibi, bellica virgo;
ara Jovis media est. Mactatur vacca Minervae,
alipedi vitulus, taurus tibi, summe deorum.

Tehát itt is a három közül a legkiválóbb van a középen, s a másik kettő közül a rangban magasabb a középsőnek jobbjára kerül. Ellenben ugyancsak a Metamorphosisokban (VII 240 sk.) Medea, midőn Iason kérésére meg akarja fiatalítani apósát azáltal, hogy varázsitalát a torkába tölti, e kényes művelet előtt két oltárt állít fel:

statuitque aras e caespite binas,
dexteriore Hecates, at laeva parte Juventae.

Minthogy Hecate voltaképpen Diana, feltétlenül őt illeti meg az elsőség a nála sokkal jelentéktelenebb Ifjúság istennővel szemben, tehát az ő oltára lett a jobboldali.

Plutarchosnál[7] a philippii csata előtt Brutus barátaik jelenlétében azt kéri Cassiustól, hogy ő vezérelhesse a jobb szárnyat, azonban ők úgy vélekedtek, hogy ez koránál és jártasságánál fogva inkább illeti meg Cassiust. Ez tehát hasonló felfogás ahhoz, amelyet fentebb láttunk a hadsereg balszárnyát vezénylő Pallas esetében.

Suetoniusnál már idéztünk fentebb olyan adatot, mely a jobb oldalnak kitüntető jellegét igazolja. Tiberius életrajzában Suetonius még két ilyen adatot említ fel. Az egyik arról szól, hogy a még ifjú Tiberius az actiumi tengeri győzelem után Augustus triumphusi kocsijának baloldalán lovagolt vezetéklovon, ellenben Octavia fia, Marcellus a jobboldalon.[8] Marcellus nemcsak idősebb volt Tiberiusnál, hanem nagybátyjának, Augustusnak kedvence is, olyannyira, hogy benne látták az uralkodó jövendőbeli utódját is, s váratlan halálát Vergilius Aeneisében (VI 854 sk.) a szeretetteljes részvét hangján parentálja el.

A másik eset L. Scribonius Libo nemesnek titokban szátt összeesküvésével kezdődik. Tiberius, nehogy mindjárt uralkodása kezdetén túlságosan szigorúnak tartsák, csak két év múlva emelt ellene vádat a tanácsban, addig beérte azzal, hogy szemmel tartotta. A pontifexek közt végzett áldozatok alkalmával a hegyes és éles áldozati kés (secespita) helyett ólompengéjű kést nyújtott Libónak. S mikor ez egy alkalommal magánkihallgatást kért tőle, fiának, Drususnak jelenlétében fogadta őt, s akkor is az egész beszélgetés alatt fel s alá járkálva vele jobbját egyre a kezében tartotta, mintha arra akarna támaszkodni.[9]

A vendégét jobbra maga mellé ültető Nerót megelőzve már Claudius is hasonló módon tisztelte meg egyik barátját. Eutropius szerint Claudius egyes meghitt emberével szemben igen előzékeny tudott lenni. Így mikor a nemes Plautius britanniai hadi sikerei után Rómában diadalmenetét tartotta, Claudius is részt vett a menetben, mégpedig a Capitoliumra való felvonuláskor Plautiusnak baloldalán foglalt helyet.[10]

Suetonius hasonlóan beszéli el a dolgot, de más kifejezéssel (Claud. 24): *Plautio . . . et in Capitolium eunti, et inde rursus revertenti latus texit.* A *latus tegere alicui* kifejezés ezzel a jelentéssel: valakinek a baloldalán menni, nem egyszer fordul elő auctorainknál. Így használja Horátius abban a szatírájában, mely a hajótörött Odysseus és Tiresias közti párbeszéddel kezdődik (II 5). Odysseusnak arra a kérdésére, hogyan szerezhetne elvesztett vagyona helyett újat, Tiresias egyebek közt azt is tanácsolja, hogy próbálkozzék meg az örökséghajhászással, s ne idegenkedjék attól, hogy valamely hitvány, de gaz-

[7] Brut. 40: *Μετὰ ταῦτα περὶ τάξεως αὐτοῖς λόγος ἐγένετο τῶν φίλων παρόντων καὶ Βροῦτος ἠτεῖτο Κάσσιον αὐτὸς ἡγεῖσθαι τοῦ δεξιοῦ κέρατος, ὃ δι' ἐμπειρίαν καὶ ἡλικίαν μᾶλλον ᾤοντο τοῦ Κασσίου προσήκειν.*

[8] Dehinc pubescens (Actaaco triumpho currum Augusti comitatus est sinisteriore funali equo, cum Marcellus Octaviae filius dexteriore veheretur.

[9] Suet. Tib. 25: dextram obambulantis veluti incumbens quoad perageretur sermo, contineret.

[10] VII 13: triumphantem ipse prosequeretur et Capitolium conscendenti laevus incederet.

dag embernek az ut«án udvariasan a baloldalán menjen; de ez ellen a hős élénken tiltakozik:

«Qui quamvis periurus erit, sine gente, cruentus
Sanguine fraterno, fugitivus, ne tamen illi
Tu comes exterior, si postulet, ire recuses.» —
«Utne tegam spurco Damae latus? Haud ita Troiae
Me gessi, certans semper melioribus.»

Ugyancsak ezt a kifejezést használja Juvenalis is (III 131): *divitis hic servi claudit latus ingenuorum filius.* Itt a *claudit* jelentése azonos a *tegit*-tel.

Caesarnál is előfordul a *latus tegere* kifejezés *(Bell. Alexandrinum* 52). Itt Hispania legatusa, O. Cassius Longinus cordubai tartózkodása alatt majdnem életét vesztette egy merénylet folytán, melyet a baloldalán menő alantasának, Raciliusnak egyik cliense követett el ellene.[11]

A jobboldal megtisztelő voltának bizonyítására még egy utolsó adatot idézünk Valerius Maximusból (V 5). Az idősebb Drusus Germaniában oly szerencsétlenül esett le lováról, hogy sérüléseibe 30 nap múlva belehalt. A balesetről értesülve Augustus rögtön elküldötte Drusushoz bátyját, Tiberiust, aki egyetlen útitársának, a barbár Nementabagiusnak kalauzolásával lóhalálában tette meg a kétszáz mérföldnyi utat, hogy még életben találja öccsét. Drusus eléje küldte a legiókat jelvényeikkel, hogy imperatorként üdvözölje, fővezéri sátrát jobboldalt állíttatta fel, de mire Tiberius megérkezett, öccsét holtan találta.[12]

Ennyi adat alapján minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy a Nagy Sándor óta átvett keleti szokásoknak egyike, hogy ti. a baloldali elhelyezkedés, mely eredetileg afféle bizalmi testőrszolgálat volt, a rómaiaknál udvariassági aktussá változott át. Hogy ebbeli minőségében mind a mai napig is fennmaradt, az a kereszténységnek tulajdonítható, mely tudvalevőleg számos antik pogány szokást vett át. Az evangéliumok keletkezése későbbi időre tehető, mint a felsorolt adataink, tehát a jobboldal kitüntető jellege csakis pogány eredetűnek tekinthető.

Az az elképzelés, hogy a mennybe ment Jézus az Isten jobbja felől ül, számos helyen majdnem szóról-szóra megismétlődik az evangéliumokban s egyéb egyházi iratokban. Márknál ezt olvassuk (16, 19): *Dominus quidem Iesus postquam locutus est eis, assumptus est in caelum, et sedet a dextris Dei.* De már mennybemenetele előtt a zsidó főpapnak arra a kérdésére, hogy ő-e az áldott Isten fia, így felel (Márk 14, 62): *Ego sum; et videbitis Filium hominis sedentem a dextris virtutis Dei.*

Míg azonban ebben az antrópomorfisztikus elképzelésben teljesen azonos Máté 22, 44. és Márk 12, 36 verseinek jobb felől ülő Jézusával, addig másutt állva képzelik el, de szintén jobboldalon, így pl. Actus Apostolorum (7, 56): *Ecce video caelos apertos, et filium hominis stantem a dextris Dei.* Ismét másutt sem nem ül, sem nem áll, hanem csupán van, így Péter I. levelében (3, 22): *per resurrectionem Iesu Christi, qui est in dextera Dei.*

De egyéb tekintetben is alkalmazkodik a jobboldal kedvező voltáról szóló keresztény felfogás a pogányokéhoz. Láttuk, hogy a jobboldali jósjeleket sokan szerencsésnek tartották. Arra is van több adatunk, hogy a jobblábbal való belépést szintén szerencsésnek vélték. Így Petronius Trimalchójában (30): *His repleti voluptatibus cum conaremur in triclinium intrare, exclamavit unus ex pueris, qui super hoc officium erat positus; dextro pede.*

Hasonlóképpen vélekedik Vitruvius (III 8): *Gradus in fronte constituendi sunt, ut semper sint impares, namque cum dextro pede primus gradus ascenditur, idem in summo templo primus erit ponendus.* És Juvenalis is ezt a kérdést teszi fel (X 5):

Quid tam pede dextro concipis, ut te
conatus non paeniteat votique peracti?[13]

[11] meridiana hora, cum in basilieam iret, quidam Minucius Silo cliens L. Racilii libellum quasi aliquid ab eo postularet, tradidit. Deinde post Racilium (nam is latus Cassii tegebat) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco cum se insinuasset sinistra corripit eum dextraque bis ferit pugione.

[12] praecepit etiam dextra in parte praetorium ei statui et consulare et imperatorium nomen obtinere voluit: eodemque tempore et fraternae maiestati cessit et vita excessit.

[13] Egyéb példákat *Brouckh* sorol fel Prop. III 1, 6-nál.

Ezek után nem csodálatos, ha János evangéliumában azt olvassuk (21, 3—6), hogy Jézus tanítványai a Tibériás taván halásznak, de üres hajóval térnek vissza a partra. Reggel megjelenik előttük Jézus, s bár nem ismerik fel, azt tanácsolja nekik, hogy ha már semmiféle ennivalójuk nincsen, vessék a hálót a hajó jobboldaláról a vízbe. Úgy is cselekedtek, és annyi halat fogtak, hogy ki sem bírták húzni a hálót.

Lipsius idejében (1547—1606), mint erre vonatkozó nyilatkozatában láttuk, még csupán a főrangú hölgyek jobboldalra engedéséről beszélt. Nem egészen egy évszázad múlva a közkedveltségnek örvendő Grimmelshausen (1625—1676) népszerű Simplicissimus-ának (II 4) kalandos hőse gazdájának a komisszáriussal való találkozásáról ezt mondja: «Die Ehrerbietung ward augenblicklich zwischen beiden so gross, dass der Comissarius abstieg und zu Fuss mit meinem Herrn fortwanderte; da wollte jeder die linke Hand haben.»

Így aztán Knigge nyomán (Umgang mit den Menschen) az 1930-ban megjelent Új Idők illemkódexe is ilyen utasításokat ad: Hölgyeknek vagy magasabbrangúaknak jobb oldalunkon a helyük. . . Ha hárman mennek együtt, a helyek rangsora a következő: első a középső, második a jobb, harmadik a balszélső. (200. l.).

FÜVES ÖDÖN

KIEGÉSZÍTÉS HORVÁTH ENDRE MAGYAR—GÖRÖG BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ

DIMITRIOS HADZIS EMLÉKÉNEK

1940-ben jelent meg Horváth Endre tollából a magyarországi újgörög nyelvű és vonatkozású könyvek bibliográfiája. Maga a szerző is érezte, hogy e katalógusban felsorolt 152 nyomtatványon kívül létezhetnek még más művek is, mert — miként a bevezetésben írta — bizonyos, hogy az újabb kutatások ezt a számot növelni fogják. Valóban a hazai könyvtárakban, levéltárakban búvárkodva és figyelemmel kísérve a több mint négy évtized folyamán Magyarországon és külföldön megjelent szakirodalmat, sikerült e bibliográfiát még 21 művel kibővíteni, továbbá az ismertek közül kettőnek eddig még ismeretlen lelőhelyét megtalálni, kettőnek pedig hiányos címét kiegészíteni. Így tehát jelenleg 173 munka képezi a Magyarországon megjelent újgörög nyomtatványok bibliográfiáját.

Az alábbi 21 címből álló kiegészítő-katalógus megerősíti Horváth E. állítását, hogy a hazánkban megjelent könyvek elsősorban nemzeti, vallási és didaktikai célokat szolgálnak (10 mű), s csak viszonylag kevesebb foglalkozik más tudományokkal. Örvendetes, hogy ezeken kívül még sikerült 4 Magyarországon írt költeményt, 5 orvostudományi tárgyú könyvet és 2 egyéb tartalmú művet találni. Az újabban meglelt szláv nyelvű 6 fordítás és 3 önálló mű még jobban alátámasztja a diaszpora görögségnek műveltségterjesztő szerepét a Balkán népei közt és egyúttal nyilvánvalóvá teszi e munkában Georgios Zachariadis zimonyi tanító vezető szerepét. Fény derül arra is, hogy Madai Sámuel Hallében működő magyar orvos gyógyszerkönyvének egy évszázadon át milyen erős hatása volt a görögökre.

A felsorolt nyomtatványok 1752—1876 közt jelentek meg, így belefférnek a Horváth E. által megállapított időhatárok (1713—1888) közé. Kiadás helye szerint a következőképpen csoportosíthatjuk e műveket: Pesten 6, Budán 9, Karlowitzban 1, Pozsonyban 1, Halléban 2, Göttingenben 1 kiadvány jelent meg. Egy nyomtatvány kiadási helye ismeretlen. Horváth E. bibliográfiája szerint 80 munka jelent meg Pesten és Budán. Ha ezekhez hozzáadjuk az újabban megtalált 15 művet, akkor megállapíthatjuk, hogy a 173 nyomtatvány közül 95 jelent meg a fővárosban. Így még jobban kiviláglik, hogy a magyarországi görög diaszpora szellemi központja Pest és Buda voltak. Ebben közrejátszott az a tény is, hogy az Egyetemi Nyomdában 30 munka jelent meg. Ebből következik, hogy e nyomdának sokkal nagyobb szerepe és jelentősége volt a görögség és a többi balkáni nép szellemi életében, mint ahogy ezt Horváth E. annak idején sejtette.

A FELHASZNÁLT BIBLIOGRÁFIÁK RÖVIDÍTÉSEI

Delialis = *N. Π. Δελιαλῆς, Κατάλογος ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης I—II. Θεσσαλονίκη* 1948—1964.
Iliu = *Φ. Η. Ἠλιοῦ, Προσθῆκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Ἀθήνα* 1973.
Ladas—Hatzidemu = *Γ. Γ. Λαδᾶ—Α. Δ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. I.—II. Ἀθήνα* 1964—1970.
Lukidu-Papadrianos = D. Loukidou-Mavridou—I. Papadrianos: Dimitrios Darvaris: sa contribution à l'évolution litteraire bulgare. Thessaloniki 1980.
MGB = Horváth Endre: Magyar—görög bibliográfia. Bp. 1940.
Moschonas = *Ἐμμ. Ἰ. Μοσχονᾶς, Ἀλφαβητικὴ ἀναγραφὴ τῶν τίτλων τῆς βιβλιογραφίας Γκίνη—Μέξα* (1860—1863). *Ἀθῆναι* 1968.
Papadrianos = I. A. Papadrianos: Der griechische Gelehrte Georgios Zachariadis und sein Beitrag zum Slavischen Schrifttum im 19. Jahrhundert. Balkan Studies 17 (1976) 79—91.

I. GÖRÖG SZERZŐK MAGYARORSZÁGON MEGJELENT MŰVEI

a) Görögnyelvű nyomtatványok

1. (Pest 1809). — *Ἡμερολόγιον τοῦ τρέχοντος . . . . . 1809 . . . . . Πέστῃ . . . . . Τραττνέρῳ.*
E hiányos, sérült elejű kalendárium címét Moschonas 95. lapján találtuk. E munkáról részletesebben olvashatunk Iliu 217. lapján. Ladas-Hatzidemos (II. k. 59.) részletesen ismerteti ezt a naptárt.

2. (Pest 1817). — *Ἑρμῆλος ἢ Δημοκριθηράκλειος Μιχαήλου τοῦ Περδικάρι ἰατροῦ. Τόμος πρῶτος. 1817.*
8°, 461. — Delialis I. k. 183. — E mű megjelenése körüli huzavonát l. P. Enepekides: Beiträge zur kulturellen und politischen Geheimtätigkeit der Griechen in Wien vor dem griechischen Aufstand. Berlin 1960. 70—101.

3. (Pest 1817). — *Προδιοίκησις εἰς τὸν Ἑρμῆλον ἢ Δημοκριθηράκλειον Μιχαήλου τοῦ Περδικάρι ἰατροῦ. Περιέχουσα τὴν ἀπολογίαν τοῦ ποιητοῦ, τὴν ἀλληγορίαν τοῦ ποιήματος καὶ τὴν εἴδησιν διὰ τὴν ἄτακτον ἔκδοσιν τοῦ Ἑρμήλου. 1817.*
8°, 6 + 152 + 21. — Delialis 183—184. — Hajnóczy I.: A kecskeméti görögség története. Bp. 1939. 47., 49.

4. (Buda 1836). — *Λουδοβίκῳ τῷ Κραταιωτάτῳ καὶ Θεοφρουρήτῳ Βαβαρίας Βασιλεῖ Εὐφήμιον τῆς ἐξ ἑλλάδος οἰκαξε ἐπανακάμψεως τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος. Ἐν ἐδαφιαῖα τῇ Προσκύνησει Παρὰ τοῦ Μιχαὴλ Γεωργίεβιτζ τοῦ καὶ ἐν Κ. Β. Αὐστριακῷ τῶν πυροβολικῶν 5 τῳ Τάγματι γραμματέως Ἐν Βούδα. Ἐν τῇ Βασιλικῇ τοῦ Πανδιδακτηρίου Τυπογραφίᾳ 1836.*
3 lev. — A költemény megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtárban a Miscellenea y 4r 62/81 jelzetű röplap-kötegben. A művet megjelentette Füves Ö. az Ant. Tan. 24 (1977) 231—234 lapjain.

5. (Pest 1842). — *Ἑλληνικὴ Γραμματικὴ, Στεφάνου Κομμητὰ Τοῦ ἐκ Φθίας, Ἐκ Χωραρχίας μὲν Κοκοσίου, Κώμης δὲ Κωφῶν περιέχουσα τοὺς Τύπους, τούς ἀναγκαίους κανόνας τῆς Τεχνολογίας, τῆς Ἐτυμολογίας, τῆς Συντάξεως καὶ τῆς Συνθέσεως καὶ Περὶ Ἀνωμάλων Ῥημάτων. Ἔκδοσις δευτέρα, Ἐν Πέστῃ 1842.*
8°, 285. — N. Camariano: Câteva completări la volumul II din Bibliografia Greacă a lui D. Ghinis. Revista Istorică Română 13 (1943) 100. — Moschonas 69.

b) Idegen nyelvű nyomtatványok

6. (H. n. 1799). — Condu Polizoj Sonetto all'occasione della solenissima festività d'installazione del illustrissimo supremo conte Giuseppe de Esterházy nel comitato di Zemplino. Presentato in Ujhely il 24 settembre 1799.
4°, 1 lev. — E röplap címe megtalálható Zoltay Klára: Magyarországi olasz nyomtatványok (Bp. 1932.) c. könyv 104. lapján.

7. (Buda 1830). — Rukovodstvo k Slavenskoj gramatici soderžašte pravoglagolnije, glasoudarenije i pravopisanije na upotreblenije časlovaca i psaltiraca. Sočinjeno Georgijem Zaharijadisom u Šabcu, gradu serbskom, leta 1824. U Budimu, slovima kralj. Sveuč. peštanskog 1830.

8°, 147 + 4. — Papadrianos 89. — Füves Ö.: Die Ofener Universitätsbuchdruckerei und die griechische Diaspora in Ungarn. Makedonika 17 (1979) 166.

8. (Buda 1832). — Slavenska Gramatika soderžašta etimologiju i sintaksis. Sočinjena Georg Zaharijadisom u Šapcu gradu serbskom, leta 1824, na upotrebljenije vovrene mu junosti serbske. U Budimu. Pismeni[ma] kraljevskago Vseučilišta peštanskoga 1832.
8°, 274 + 4. — Papadrianos 89—90. — Füves i. m. 166.

9. (Pest 1855). — Argenti Döme, Különféle betegségek hasonszenvi gyógyítása. Nemorvosok és kezdő hasonszenvi orvosok használatára. Pest II. kiadás 1855., III. kiadás 1858., VII. kiadás 1877., VIII. kiadás 1895.
8°, 262., 440., 543., 583. — Argenti Döme összes munkáinak felsorolását l. Borsa Gedeon: Argenti Döme (1809—1893) c. cikkét. (Communicationes ex Bibl. Hist. Med. Hung. 30 (1964) 144—146.

10. (Pest 1860). Homoeopathische Behandlung verschiedener Krankheiten, für angehende Aerzte und gebildete Nichtärzte. Mit einer Lebensbeschreibung Hahnemanns. Aus dem Ungarischen von dr. Schleicher. Mit dem Portrait des Verfassers. Pest 1860.
8°, 484. — Borsa i. m. 145.

11. (Karlowitz 1864.). — Praktično nastavlenje u grčkom jeziku za školsku potrebu i za samoučke. Napisao Nikola Janakidis učitelj Grčkog u Novomsadu. U Karlovci, Mitropolitsko-Gimnasialna Tipografia 1864.
16. — E nyelvkönyv megtalálható a Görögkeleti Szerb Püspökség szentendrei könyvtárában.

12. (Pressburg—Leipzig 1876). — Homoeopathische Behandlung der Krankheiten für angehende Ärzte und intelligente Nichtärzte. 2. vermehrte Auflage Pressburg—Leipzig 1876.
512. — Borsa i. m. 145.

II. MAGYARORSZÁGON MEGJELENT ÚJGÖRÖGBŐL FORDÍTOTT SZLÁV NYELVŰ NYOMTATVÁNYOK

13. (Buda 1801). — Zerkalo hristianskoe. Soderžašte misli spasitelnija i uveštanija dušepoleznaja i nužnejšaja svjakomu Hristijaninu želejuštemu poznati hristianskoe svoje žitije i evangelskuju istinu. Prevedeno s grečeskago na slavenskij jazik v polzu slaveno-serbskago naroda Dimitrijem Nikolajevičem Darvar, a izdano G. bratijami ego Joanom i Markom Nikolajevičami Darvar. Buda 1801.
Lukidu-Papadrianos 214.

14. (Buda 1807). — Dva sovetitelna slova Plutarha Heroneja o vospitaniji detej i Isokrata retora o blagonraviji junosti. Prevedena s grečeskago na slaveno-serbski jezik v polzu slaveno-serbskago junošestva, Georgijem Zaharievič[em], a izdana gospodarom bratom ego Sterijom Puljevič[em], kupcem i žitelem zemunskim. V Budime grade, Pismeni[ma] kraljevskago Universiteta vengerskago 1807.
Papadrianos 86. — Füves i. m. 166.

15. (Buda 1817). — Čudesa presvetija Bogorodnici ... Prev. Joan. Krčovski. (Egyetemi Nyomda) 1817.
E cím megtalálható az Index librorum selectorum in Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848 impressorum (Bp. 1977.) c. kézirat 3. lapján. E mű valószínűleg Agapios Monachos *Ἁμαρτωλῶν Σωτηρία* c. könyvének bolgár fordítása.

16. (Buda 1834). — Sud samoglasni ili zabavno delo Lukiana Samosatea. Prevedeno s jelinskoga na slaveno-srbski jezik Filoserb Kriton (Judicium vocalium litterarum). U Budimu, u kralj. Vseučil. ungarskog, pečatni 1834.
8°, 37. — Papadrianos 90—91. — Füves i. m. 166. — Az álnév alatt Georgios Zachariadis rejtőzött.

17. (Buda 1837). — Hristoitija ili blagonravie prisovokupena s istoriite, na koito se pomjanuvat v neja za polza i upotreblenie na bolgarskoto junošestvo i sekimu, kojto ljubi da sa polzova, ot elinskijat na slavenobolgarskijat nas jazik. Buda 1837.

Lukidu-Papadrianos 225. — Byzantios *Χρηστοήθεια* c. művét Rajno Popovič (1773—1858) fordította le bolgár nyelvre.

18. (Buda 1837). — Kratkoe tolkovanie na božestveniat hram i na kolkoto sa v nego svjasčeni sosudi i odeždi, u na obiknovennite Posledovaija, na Božestvennata Liturgia, i na svjatite cerkovni Tainstva. Sokranno iz različni Cerkovni Spisateli, i sočinenno na Grečeskago Jazika ot G. Dimitria N. Darvarja. Nine že ot Grečeskago na Slaveno-Bolgarskago Jazika prevedeno, i na svjet svoim ego iždiveniem izdano ot Rajna Popovica žaravnjanina Karlovkija Školi Ellino-Grečeskago Učitelja. Izdanie pervoe. Kirchen-Unterricht. V Budimje gradje, Pismeni Kralevskago Vseučilisca Vengerskago 1837. Lukidu-Papadrianos 225—226.

Petăr Beron (Berovič) 1824-ben Brassóban egy iskolai bolgár nyelvkönyvet jelentetett meg «Bukvar s različni poučenija» címmel, amelynek megírásánál Dimitrios Darvaris *Ἐκλογάριον γραικικόν* c. művét vette mintául .(Lukidu-Papadrianos 219—221.)

Tudjuk, hogy a szerb Vitkovics Péter egri parókus korában lefordította Harmenopulos Hexabiblos c. művét. E szerb nyelvű fordítás azonban elpusztult. (Ch. K. Papastathis: Zur Verbreitung der Hexabiblos des Harmenopoulos im slawischen Raum. Balcan Studies 17 (1976) 69—71).

III. MAGYARORSZÁGI GÖRÖG SZERZŐK KÜLFÖLDÖN MEGJELENT MŰVEI

a) Görög nyelvű nyomtatványok

19. (Halle 1752). — *Λαβὶδ Σαμουὴλ Μαδάι τοῦ ὑψηλοτάτου τῆς Ρουθενίας ἄρχοντος βουλευτοῦ, αὐλικοῦ καὶ ἀρχιάτρου καὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου ἰατροῦ Σύντομος Διήγησις περὶ φαρμάκων τινῶν εὐδοκίμων τῶν ἐν Ἄλλῃ τῆς Σαξωνίας ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ διαπωλουμένων, οἷς κατὰ πολλὴν πεῖραν οὐ μόνον νόσοι ἀσθενεῖς, ἀλλὰ καὶ ἰσχυραὶ σὺν Θεῷ εὐτυχῶς θεραπεύονται. Ἐκ τῆς γερμανικῆς γλώσσης εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετέφρασεν Αὔγουστος Θεόφιλος Μάιηρ τῆς φιλοσοφίας διδάσκαλος. Ἐν Ἄλλῃ ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ. Ἐν ἔτει 1752.*

16°, 28 + 116 + 26. — Delialis I. k. 142.

20. (Halle 1851). — *Σύντομος Ἑρμηνειά περὶ τῆς Ἐνεργείας καὶ Ὠφελείας τινῶν δεδοκιμασμένων ἰατρικῶν τοῦ Ὀρφανοτροφείου τῆς Ἄλλης. Παρὰ τοῦ Ἀρχιατροῦ καὶ Συμβούλου Κυρίου Σαμουὴλ Μαδάι. Ἐκ τῆς Γερμανικῆς γλώσσης εἰς τὴν Νεοελληνικὴν μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Α. Θ. Ἐν Ἄλλῃ 1851.*

180. — Ezúton mondok köszönetet Mohay Andrásnak, hogy e könyvre felhívta figyelmemet.

Grigorios Gogos lelkész tollából 8 görög nyelvű mű jelent meg, de azokat még pesti tartózkodása (1882—1898) előtt írta. Delialis II. 76—77.

b) Idegen nyelvű nyomtatványok

21. (Göttingen 1794). — Actenmässige Darstellung des aus Religionseifer von dem römischkatholischen Bischoff von Erlau Grafen Carl von Esterhazy de Galantha bewirkten Umsturzes des zu Erlau vormals blühenden Adam Nikolaischen Handlungshauses griechischer Religion samt einer rechtlichen Beleuchtung der verschiedenen Erkenntnisse welche auf die wider gedachten Bischoff angestellte Entschädigungsklage ergangen sind. Mit beygefügten Actenstücken welche mit allerhöchst K. Kön. Genehmigung abgedruckt worden. Auf Verlangen der Mitinteressierten und Gläubiger der Compagnie oder des Adam Nikolaischen Handlungshauses. Göttingen bey Johann Christian Dieterich 1794.

E könyv címe és ismertetése megtalálható Bihari József Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből c. cikkben. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. 1956. 428., 431—445.)

IV. KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK A MGB-BEN SZEREPLŐ EGYES MŰVEKHEZ

ad 8. (Pest 1795). A Polyzoes Kontos által Sándor Lipót halálára írt költemény megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtárban 625.841 leltári szám alatt. Megjelent az Ant. Tan. 1980. 27/1. kötetében.

ad 21. (Buda 1803). Georgios Zachariadis görög–szláv lexikonjának két címe volt. A hiányzó szláv cím a következő: Rečnik grečesko–slavenski v polzu slavenoserbskago junošestva Georgijem Papa Zaharija, grečeskim učitelem zemunskim. Iždiveniem že čestnago bratstva gospodarov Grekov, zemunskih žitelej, 1803 maja 11-go. (Papadrianos 85.)

ad 25. (Pest 1806). Comenius e munkája megtalálható Pannonhalmán a Szent Benedek-rendi Központi Főkönyvtárban. (Füves Ö.: Comenius és a magyarországi görögök. Magyar Pedagógia 1974. 3. sz. 298–299.)

ad 27. (Buda 1808). E kétnyelvű fordításnak szláv címe a következő: «Zerkalo supružestva, to jest: Plutarcha Heroneja Slovo o dolžnosti supružestva, s elinskago na prosti grečeski dialekt prenešeno; na slaveno-serbskij že prevedeno Georgijem Zaharijevič[em], a izdano iždivenijem poštenorodnago gospodara Marka Joanoviča, kupca i žitelja zemunskago. V Budime grade, pismeni[ma] kraljevskago Vseučilista vengerskago, 1808.» (Papadrianos 87–88.)

VITA

FALUS RÓBERT: GÖRÖG HARMÓNIA. Bp., Gondolat 1980. 451 lap

Ez a recenzió nem vállalkozik a könyv egészének ismertetésére, csupán harmadrészével foglalkozik. Három ciklusra oszlik Falus Róbert könyve: antik irodalom- és eszmetörténeti, filozófiatörténeti és matematikai-esztétikai tanulmányait tartalmazza, mintegy húsz esztendő termését. Valamennyi tanulmány másodközlés. Folyóiratokban már korábban megjelentek, s a bennük foglalt gondolatok a szerző pedagógiai munkájában azóta is hatnak. Ilymódon mindaz, ami dolgozataiban időtálló, fölszívódott és jelen van ókortudományunkban. A recenzens feladata ezért elsősorban nem ismertetése a könyvnek, hanem kritikai állásfoglalás kell, hogy legyen.

Az alábbiakban Falus Róbert filozófiatörténeti tanulmányairól lesz szó.

Írásomban — látszólag egyoldalúan — jobbára negatívumokat fogok fölsorolni: az egyébként gondolatgazdag tanulmányok olyan mozzanatait, amelyeket módszertanilag, vagy a tényekkel szembesítve tarthatatlannak ítélek. Nem térek ki minden metodológiai és tárgyi tévedésre, hanem azokat említem csupán, amelyeket szimptomatikusaknak tartok — nemcsak a most tárgyalt műre, de csekélyke terjedelmű antik filozófiatörténetírásunk egészére nézve.

Az istenfogalom «bizonyítása» Xenophanésnál (1970)

«Ha a sárgálló mézet nem teremtette volna az isten, akkor az emberek sokkal édesebbnek mondanák a fügét.» (VS 21 B 38.) — A tanulmány e töredéknek arra az új értelmezésére épül, amelyet a 156—157. oldalon olvashatunk. A szerző föltevése szerint ez a kijelentés az érzéki megismerés relativitását kimondó ún. illúzió-argumentum korai megfogalmazása. E hipotézisből következik az a másik, szintén igen termékeny gondolat, hogy az illúzió-argumentum párhuzamba állítható a partikuláris isten-képzetek kritikájával. Xenophanés az isten- és természetismeretben megnyilvánuló pluralitás tagadásával jut el az Egy gondolatához, ám ezt nem bizonyítja. Kezdeményezője, de nem képviselője annak az anti-empirikus logikai módszernek, amely az eleai iskolának sajátja.

A tanulmány intenciója némileg elhomályosul kidolgozása során és ez három körülménynek tudható be: fölépítése aránytalan, érvei nem mindig meggyőzőek, tudománytörténeti fejtegetéseinek nagy része pedig anakronizmus. Lássuk sorjában a fölsoroltakat!

A négy fejezetből álló dolgozatnak két fejezete is foglalkozik a *De Melisso Xenophane Gorgia* címen ismert pseudo-aristotelési mű és az általa befolyásolt késő-antik doxográfiai hagyomány Xenophanés-képével és annak kritikájával. A Xenophanés-portré színeváltozásának ez a folyamata roppant érdekes historiográfiai tény, önmagában is megér egy tanulmányt. Ám a dolgozat belső arányai azt sugallják, mintha Falus az MXG fiktív Xenophanés-portréját tartaná a modern filológiai konszenzus alapjának is; mintha a jelenkori filológia is mély logikájú és metafizikájú gondolkodót látna a kolophóni költőben. Mintha a szerzőnek saját álláspontja kialakításához ezt a hagyományt kellene elhengerítenie az útból.

Valójában az MXG 3—4. fejezetét, amelyet Diels fölvett a *Fragmente der Vorsokratiker* Xenophanés-anyagába, az újkori filológiában soha senki nem tartotta a xenophanési filozófia foglalatának. Azért nem, mert ennek az értekezésnek — amelynek szövegéből nem derül ki név szerint, kikről szól — 1845-ig *De Xenophane Zenone Gorgia* volt a címe. Így a forrásokat kevesebb kritikával kezelő korai filológusok és filozófiatörténészek még a mű első két fejezetéből tanulmányozták Xenophanés gondolatait. Filozófiatörténeti előadásaiban Hegel is ezt teszi.[1]

[1] *Hegel:* Előadások a filozófia történetéről. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977 (1958), I. köt. 209.

Az MXG címet 1845-ben Fr. Mullach javasolta — nem azért, mintha a mű 3–4. fejezetében Xenophanés gondolataira ismert volna, hanem mert akkor már ötven éve érvelt amellett a német filológia, hogy a mű első két fejezetében Melissos-parafrázisok vannak. (Buhle, Spalding, Fülleborn, Brandis, stb.) — 1853-ban Fr. Ueberweg egyenesen úgy foglalt állást, hogy az értekezés *De Melisso Zenone Gorgia* íródott. Franz Kern, aki 1864 és 1898 között több tanulmányt publikált a Xenophanés-fejezetek történeti hitelessége védelmében, megint csak az első két fejezetet védelmezi, mert véleménye szerint is a *De Xenophane Zenone Gorgia* cím a helyes.[2] Az MXG címvariáns azért terjedt el, mert Diels az 1900-ban megjelent szövegkiadásában ezt választotta. Ez a címadás akkor már nem tévesztett meg senkit, mert éppen Diels volt az, aki korábban kimutatta *(Doxographi Graeci*, Berlin 1879. 109–112. o.), hogy a mintegy 160 sor terjedelmű 3–4. fejezetnek csupán az első hat sora származik bizonyíthatóan peripatétikus forrásból. A szöveg többi részéről nem tudjuk, kiről szól és mik a forrásai. Ezért Falusnak azt az eljárását, hogy részletekbe menően cáfolja az MXG 3–4. fejezetének hitelességét, saját szavaival (vö. 156. o.) úgy jellemezhetjük, hogy «teremtett és mindjárt meg is cáfolt egy fikciót.»

A xenophanési természetfilozófia peripatétikus értelmezéséről alkotott véleményét a szerző nem közelíti eléggé ahhoz a szöveghez, amelynek alapján meghozza ítéletét.

«*Theophratos, Simplikios (Phys. 22, 22 = VS 21 A 31) idézete szerint az ión természetfilozófusok tanait magyarázza bele az eleaták ontológiájába, tehát eleve félreérti a lényeget. Ezért fogalmaz így: «Egy őselemet tételezett fel, vagyis hogy egy a létező és egész» ... Mellőzve a jelentéktelenebb kommentárokat, Simplikios szövegét idézzük, aki a theophrastosi interpretációt («egy létező és egész») így folytatja, nyilván a Pseudo-Aristotelésből merítve: «... sem nem határolt, sem nem határtalan, sem nem mozgó, sem nem nyugvó.» Sajnálatos az a felületesség és önkény, ahogyan — a «létező» és az arché téves a peripatitikusoktól származó összekapcsolása után — a «létező» egy-egy parmenidési és melissosi attributumát kezeli: Parmenidés határoltnak, mondja (az ellenkező lehetőséget kizárva), a Pseudo-Aristotelés és Simplikios viszont «is-is» fogalmazást tulajdonít az eleatáknak!*» (150–151. o.)

A szöveg, amelyre Falus hivatkozik, a következő: *μίαν δὲ τὴν ἀρχὴν ἤτοι ἓν τὸ ὄν καὶ πᾶν (καὶ οὔτε πεπερασμένον οὔτε ἄπειρον οὔτε κινούμενον οὔτε ἠρεμοῦν) Ξενοφάνην τόν Κολοφώνιον τόν Παρμενίδους διδάσκαλον ὑποτίθεσθαί φησιν ὁ Θεόφραστος.*

Téved a szerző, amikor úgy véli, hogy Theophrastos az ión természetfilozófusok tanait magyarázza bele az eleai ontológiába. Ez a tévedése saját fordításából következik. A peripatétikus *ἀρχή* terminus ugyanis nem *őselemet*, hanem *principiumot* jelent. A *μίαν ... τὴν ἀρχήν ... Ξενοφάνην ... ὑποτίθεσθαι* értelme tehát az, hogy Xenophanés egyetlen principiumot tett föl. A mondat egyébként Aristotelés-parafrázis. (cf. Phys. A 2, 184 b 15.)

Téved továbbá, amikor azt állítja, hogy a Pseudo-Aristotelés és Simplikios «is-is» fogalmazást tulajdonít az eleatáknak. A két auktor nem «is-is», hanem ellenkezőleg: «sem-sem» fogalmazást használ,[3] és azt nem *az eleatáknak* tulajdonítják, hanem annak az egyetlen filozófusnak, akiről szólnak. (Simplikios az idézett helyen külön meg is említi, hogy Melissos határtalannak, Parmenidés meg határoltnak tartja a principiumot.[4])

A történész egyik legfontosabb feladata, hogy különböző korszakok látszólag azonos jelenségeinek különböző voltát kimutassa. Ezért nehezen lehetne egyetérteni a szerzőnek azzal a tudományelméleti és -történeti koncepciójával, amely az egész tanulmányt átszövi és amelynek tipikus megnyilvánulásai a következő kijelentések:

«A tapasztalás, megfigyelés, általánosítás, oksági következtetés és kísérlet — minden emberi gyakorlat nélkülözhetetlen szerszáma, s ugyanúgy jellemezte az archaikus görögöket, mint minden más, a fejlődés hasonló fokán álló népet.» (153. o.)

«Az empirikus indukcióra épített közvetlen bizonyítás jellemzi a görög tudományos gondolkodást Xenophanés idejében.» (155. o.)

«A kísérlet — az empirikus indukció ősi és legjobb bírája — hozzátartozott a mindennapi gyakorlathoz. Annak az igazságnak az érvényét pl., hogy a fa fajsúlya könnyebb a víznél, a vasé meg nehezebb, azért lehetett általánosítva kimondani, mert ha bármely fa és vasdarabot bedobtak a vízbe, az előbbi a felszínen maradt, az utóbbi elmerült.» (158. o.)

[2] *Ueberweg — Heinze:* Grundriss der Geschichte der Philosophie des Alterthums. Berlin 1903. 73–74.

[3] *Simplikios* szavait: *οὔτε πεπερασμένον κτλ.* l. a föntebbi idézetben. — *Pseudo-Aristoteles* 977 b 19–20 = VS 21 A 28: *οὔτε ἄπειρον οὔτε πεπερασμένον οὔτε ἠρεμοῦντα οὔτε κινητόν εἶναι* (sc. *φησι τόν θεόν*).

[4] *Simplikios Phys. 22, 22* = VS 21 A 31: *ἀνάγκη ... τὴν ἀρχήν ... ἤτοι ἄπειρον* (sc. *εἶναι*) *ὡς Μέλισσος ... δοκεῖ λέγειν, ἢ πεπερασμένην ὡς Παρμενίδης ...*

Ha a tapasztalás, kísérlet, stb. fogalmakat köznapi értelemben használjuk (pl. «a görögök is tapasztalták, hogy a tűz éget», «a kérők hiába kísérleteztek Odysseus íjjával») — akkor a szerzőnek kétségtelenül igaza van: ez minden emberi gyakorlat nélkülözhetetlen szerszáma, nem pedig tudományos módszer. Alkalmatlan tehát arra, hogy jellemzésén keresztül egy korszak tudomány-felfogásához közelebb férkőzzünk.

Ám ha az empíriát és az experimentálást természetfilozófiai módszerként fogjuk föl, azaz reflektált és irányított tevékenységként, amelynek kidolgozott teoretikus bázisa van, akkor ezt a módszert nem találjuk a görögöknél, hiszen ezt a 16. sz.-ban meginduló szcientizmus alkotja meg. Ahogy vonakodnám attól, hogy experimentáló ballisztikust lássak Polyphémosban, amint utánavágja a sziklát szemtelenkedő szökevényének, ugyanúgy nem nevezném fajsúlymeghatározást célzó kísérletnek azt a tevékenységet, ha egy Xenophanés-korabeli görög fát és vasat dob a vízbe. Bármilyen ősi igazság, hogy emez elmerül, amaz fönnmarad, fajsúlymérést Archimédés végez elsőként.

Mindez azonban nem érinti azt a tényt, hogy a Xenophanés-tanulmány áttekinthető, egyenes gondolatmenetű dolgozat.

Bonyolultabb és terjedelmesebb a *Hérakleitos tanítása a harmóniáról* (1972/3), amely az 54. Hérakleitos-töredék magyarázatát tűzi ki célul — valójában persze ennél jóval többet intéz el.

«A láthatatlan harmónia erősebb a láthatónál» — e hérakleitosi kijelentés mentén oszlik két részre a tanulmány: első része a látható, második a láthatatlan harmónia fogalmának értelmezésével foglalkozik. A két rész felületi összefüggése komoly diszharmóniát takar, amelyet szerzője nem jelez. «A látható harmónia» fejezet ugyanis annak a hipotézisnek bizonyítását ígéri, hogy a *ἁρμονίη φανερή* a planimetriai összefüggések terminusa, míg a *ἁρμονίη ἀφανής*-ben a sztereometriai összefüggéseket kell látnunk. — «A láthatatlan harmónia» fejezet ellenben nem ez utóbbit fejti ki, hanem új hipotézisre épül: eszerint a láthatatlan harmónia a mindenség «lényegi» vonatkozásaival azonos, míg a látható harmónia: a «jelenségek» világának látszólagos összhangja.

Két tökéletesen különböző, önmagában befejezetlen tanulmányról van tehát szó. Az első fejezet egy matematikatörténeti dolgozat első része, amelynek a második fele hiányzik, a második fejezet pedig egy Hérakleitos-tanulmány második része, amelynek az első fele hiányzik. A koncepciót korántsem teszi áttekinthetőbbé a szerzőnek az a gesztusa, hogy dolgozata második részének bevezetőjében műve első felét — visszavonja, ezt írván: «S ha például elfogadjuk azokat a doxográfiai állításokat, melyek szerint a kocka megkettőzésének problémáját elsőként a chiosi Hippokratés vetette fel — mintegy harminc évvel Hérakleitos halála után —, a megoldást meg a következő nemzedékhez tartozó Archytas fogalmazta meg, máris meggyengül az a hipotézis, hogy a látható és láthatatlan összefüggés fogalmát s az utóbbi magasabbrendűségének elvét az egykorú matematikából kölcsönözte az ephesosi bölcs.» (208—209. o.).

A doxográfiai állításokban vannak tévedések. De a töredékek mellett mégis a doxográfia az egyetlen forrásunk ebben a témában. Ezért nem értek egyet azzal az alternatívával, hogy a doxográfiai állításokat vagy elfogadjuk (és akkor nem adunk hitelt a szerző hipotézisének), vagy nem fogadjuk el (és akkor hitelt adhatunk neki). A doxográfusok állításait ugyanis mindenekelőtt forráskritikai vizsgálatnak kell alávetni — amelyre a Xenophanés-tanulmányban láttunk példát — és bárminő hipotézisnek csak akkor van létjogosultsága, ha a forráskritikai vizsgálatból következik.

Mármost tény az, hogy (1) a doxográfia szerint a sztereometriai problémák Hérakleitos után merülnek föl, (2) Hérakleitosnak nincs matematikai tartalmú töredéke, és (3) nem maradt fönn olyan doxográfiai tájékoztatás, amely matematikai megfontolásokat tulajdonítana neki. Ezért Falus hipotézisét a matematizáló Hérakleitosról eleve nem tartom megalapozottnak. Véleményem nem változott meg a szerző alábbi érveinek ismeretében sem.

«Hérakleitos — bármily heves indulattal támadja is Pythagorast — két vonatkozásban is kapcsolódik ezekhez a tanokhoz: 1. terminológiájából is nyilvánvaló, hogy a harmóniát a zenei összhangzás elméletével kapcsolja egybe (vö. VS 22 B 10-ben: *συνᾶιδον–διᾶιδον*) «az eltérőkből való harmónia a legszebb» elv alapján (B 8), ami a későbbi zeneelméletben úgy rögződött, hogy a hangok különbözősége mindenféle harmóniának elvi előfeltétele; 2. a világrend lényegének és szüntelen változásainak törvényét, a *logost* (eredetileg: «halmazat, csoport») számszerűségében érvényesülő és megragadható principiumnak tartotta, részint az «ión triász» nyomán, részint a pythagoreusok spekulációihoz hasonlóan.» (163—164. o.)

Az idézett szöveggel kapcsolatban a következőket kell megjegyezni.

1. Hérakleitos terminológiájából nem nyilvánvaló, hogy a harmóniát a zenei összhangzás elméletével kapcsolja egybe. Az a három töredék (8., 51., 54.), amelyben a

ἁρμονίη kifejezés előfordul, nem zenei tartalmú, mint ezt másutt (166. és 236. o.) Falus is megjegyzi.

2. A *συνᾶιδον–διᾶιδον* ellentétpár Hérakleitosnál nem a *ἁρμονίη*-nak, hanem a *σύναψις*-nak reprezentánsa, amely kifejezés nem terminus technicus egyetlen görög tudományban sem.

3. Ha mégis elfogadnók azt az extrapolációt, hogy Hérakleitos a par excellence harmóniát a *συνᾶιδον–διᾶιδον*-ban látja, ez még mindig nem bizonyítaná azt, hogy ő ismeri a *σύμφωνια*-nak bárminő elméletét. A pythagoreus elmélet ugyanis nem a különbözés tényének felismerésével kezdődik. Hogy a hangok különböznek azt a denevér is fölismeri. A teória a hangzás és a húrhossz összefüggésének magyarázatával kezdődik.

4. Tény, hogy van a logosnak «arány» jelentése (fr. 31.), de mint maga a szerző megjegyzi (138. jz.), ez a töredék matematikailag értelmezhetetlen.

5. Ha ennek ellenére elfogadjuk azt a hipotézist, hogy a hérakleitosi logos «számszerűségében érvényesülő . . . principium», még mindig megalapozatlan az a föltevés, hogy ő részint az «ión triász», részint a pythagoreusok spekulációjához hasonlóan vélekedett így. A milétosziak principiumainak: a víznek, apeironnak, levegőnek ugyanis nincsenek matematikai vonatkozásai. Hiszen a matematikai világmagyarázat — jelenlegi tudásunk szerint — annak a dél-itáliai tradíciónak eleme, amely az ión filozófiával közel egykorú, ám attól gyökeresen különbözik. A korai görög világmagyarázatnak ez a két típusa — az ión és az itáliai — kialakulásában (és egy ideig fejlődésében is) egymástól tökéletesen függetlennek látszik. Ezért a szerzőnek még a matematizáló Hérakleitosról szóló hipotézisének fölállítása előtt valószínűsítenie kellett volna, hogy az i. e. 6—5. sz.-ban egyáltalán beszélhetünk-e ión—itáliai kölcsönhatásról.

Falus így folytatja az érvelést: «Hérakleitosnak ez a „matematizáló" törvényértelmezése világlik ki a közvetett forrásokból is, a kortársi komédiaköltő, Epicharmos paródiájából (VS 23 B 2) éppúgy, mint a hérakleitosi filozófiából sok mindent merítő sztoikus Kleanthés *Zeus-himnusz*-ából.» (uo.)

Ez a mondat könnyen félrevezetheti az olvasót, hiszen az «ez világlik ki a közvetett forrásokból is» kijelentés azt sugallja, mintha a közvetlen forrásokból már mindez kiviláglott volna. Ám valójában, mint láttuk, a szerző ezeket a föltevéseit (a hérakleitosi harmónia zeneelméleti vonatkozásait, a logos matematikai relevanciáját stb.) nem támasztja alá szövegekkel. A két közvetett forrás egyébként, amelyre hivatkozik, szintén nem perdöntő. Epicharmos paródiájának lehetséges hérakleitosi vonatkozásairól másutt óvatosan ennyit mond csupán: «Nem értek viszont egyet . . . abban [ti. Szabó Árpáddal], hogy egy hérakleitosi bölcselőre eleve nem lehet gondolni a komédiarészlet alapján.» (287. o.)

A Platón után három generációval működő Kleanthés Zeus-himnuszának e mondatából: *ἀλλὰ σὺ καὶ περισσὰ ἐπίστασαι ἄρτια θεῖναι* Hérakleitos matematikai elméletére következtetni éppoly jogosulatlan, mint ha valaki egy 19. sz.-i tomista apologetika Darwin-ellenes antropológiai fejezete alapján azt állítaná, hogy az Aquinoi ismerte és elvetette az evolúció-elméletet.

Nem tartom meggyőzőnek azt az etimológiai érvet, amelyet Falus a *φανερός* kifejezéssel kapcsolatban állít. «A „látható (érzékelhető, nyilvánvaló, megmutatkozó) összefüggés" értelmezésében próbáljunk meg a *φαν-* (phan-) tő származékainak vizsgálatából kiindulni. A *φαίνω* vagy *ἀποφαίνω* ige a *δείκνυμι*-vel — mint matematikai-geometriai szakkifejezéssel — rokon tartalmú: a „megmutatás"-t, a mérési bizonyítás legegyszerűbb módját jelöli. Továbbá: a praefixummal képzett *ἐπιφάνεια* (epiphaneia) főnév („előbukkanás, feltűnés, jelenés") terminus technicusi jelentése: „valamely test lapja, felszín, síkidom", ez utóbbi esetben tehát az *ἐπίπεδον* (epipedon) szinonimájaként használatos, mint pl. Eukleidés egyik elveszett munkájának címében . . . Honnan származik azonban ez a speciális jelentés, miképpen kapcsolódik a „felszín" vagy „síkidom" fogalma a megmutatás vagy megmutatkozás — a geometriai bizonyítás — szavához?» (167—168. o.)

Miképpen kapcsolódik? Attól tartok, fogalmilag sehogyan, és ennek két oka van: (1) Az *ἀποφαίνω* nem használatos «geometriailag bizonyítok» értelemben. (2) A «felszín, síkidom» jelentésű *ἐπιφάνεια* kifejezésnek fogalmilag semmi köze a «szavakban megmutatok, beszéddel bizonyítok» jelentésű *ἀποφαίνω*-hoz, sem a *δείκνυμι* származékaihoz.

A *φανερός* kifejezésnek pedig — amelynek értelmezését a gondolatmenet ígéri — a szótárak nem ismerik olyan előfordulását, ahol a szó akár logikai (cf. *ἀποφαίνω*), akár geometriai (cf. *ἐπιφάνεια*) jelentéssel bírna. Így az a véleményem, hogy a tanulmány gondolatmenete tiltott határátlépést követ el, amikor az idézett bekezdés után az — egyébként hallatlanul érdekes — matematikai fogalomkörbe kalauzolja olvasóját. És ezért jóval meggyőzőbbnek érzem a *φανερός–ἀφανής* ellentétpárnak azt a másik, hagyományos elemzését, amelyet a 255—257. oldalakon olvashatunk.

A dolgozat második része, mint említettem, tradícionális értelemben vett Hérakleitos-elemzés, tele finom és éles filológiai megfigyelésekkel. Kár, hogy az érvelés nem mindig marad meg ebben a közegben: esetenként olyan pontatlanul fogalmazott filozófiai közhelyekbe téved, mint pl. a következő: «ahhoz, hogy valaki az igazság fogalmát ismerje — a megismerőtől független, objektíve létező dolgoknak kell kiindulásul szolgálniuk. A képzet- és fogalomalkotásnak ez a materialista felfogása tökéletesen illik Hérakleitos egész világképéhez.» (230. o.)

Jóllehet ehhez hasonló pontatlansággal kézikönyvekben is találkozhatunk, mégis le kell szögezni: amit Falus itt leír, az nem a materialista ismeretelmélet differentia specificá-ja. Arra a kérdésre, hogy milyen viszonyban van a megismerővel a megismerendő, minden Kant előtti episztemológus azt válaszolja, hogy az: a megismerőtől függetlenül azaz objektíve létezik. Talán kevéssé köztudott, de még maga Berkeley is így nyilatkozik, hiszen tanítása szerint a percepció-ideákat nem az individuális megismerő alkotja meg, hanem a tőlünk függetlenül létező Isten hozza létre bennünk, akiben ezek akkor is jelen vannak, amikor mi nem percipiálunk semmit. Noha létük éppen abban áll, hogy észleltetnek (esse est percipi), ám létükben függetlenek az őket észlelő individuumtól. — A «képzet- és fogalomalkotásnak ez a felfogása» tehát nem azért illik Hérakleitoshoz, mert ő materialista, hanem mert prekriticista filozófus.

Hajlamosak vagyunk rá, hogy steril, kilúgozott, történelmi vonatkozásaiktól megfosztott bölcseleti fogalmakkal jellemezzünk filozófusokat. Vegyük például a következő mondatot: «Szemben a pythagoreusok idealista absztrakcióival, Hérakleitos filozófiájában az anyagi jelenségek sajátos és közös lényegének a gondolati megragadása, tartalom és forma egységének megőrzése jellemzi a módszert.» (241. o.)Attól tartok, hogy ha a két nevet eltakarnánk, nincs az a filozófiatörténetben és dialektikus materializmusban megszült szaktudós, aki akár évezrednyi pontossággal meg tudná határozni, kikről szól a mondat.

De egyáltalában igaz az, amit ez a kijelentés állít? Tán a pythagoreusok nem ragadták meg gondolatilag az anyagi jelenségek sajátos és közös lényegét? Dehogynem! Talán nem őrizték meg tartalom és forma egységét? Dehogynem! — Fölteszem, hogy sajátos lényegen az alkatot (*φύσις*), közös lényegen a principiumot kell értenünk. A pythagoreusok tanítása szerint ez: a szám. (vö. Arist. Metaph. A 5. 985 b 23—986 a 21.) — Tartalom és forma egységét pedig így hívják: *διακόσμησις* (u. o. 986 a 5).

Hogy a mérlegelés nélkül érvényesnek tekintett modern fogalmi sémában menynyire nem ragadható meg a hérakleitosi gondolkodás, arra jó példa a folyó-hasonlat elemzésének az a része, ahol az analizáló gondolatmenet bölcseleti magasságokba hág: «a folyót természetesen anyagi természetűnek fogja fel, nemcsak azért, mert mindenki más is úgy gondolja, hanem azért is, mert konkrét-anyagi komponensek (hullámok) nélkül maga a folyó sem képzelhető el. Másfelől viszont a folyó . . . reaktív lehetőség, *forma* a hullámok létezéséhez is; konkrétumokból álló absztraktum, amely konkrétumokban realizálódik.» (252. o.)

Nem tudom belátni, hol van szó ebben a gondolatban konkrétról és absztraktról! A folyónak nemcsak hullámai vannak, hanem medre és vize is. Mármost a «konkrét» mederben folyó «konkrét» víz miért volna «absztraktabb», mint a «konkrét» víz «konkrét» hulláma?

A kötet harmadik filozófiatörténeti tanulmánya, a *Parmenidés-interpretációk* (1960) három fejezetre oszlik: «Mi Parmenidés alaptézise?», «Mi a doxa», «A parmenidési alaptétel módosulása Platónnál». Az első fejezet gondolatmenetét a szerző így foglalja össze:

«Az igazság kritériuma Parmenidés számára az elgondolhatóság. Kérdése így hangzik: VAN vagy NINCS. (létezik vagy nem létezik?) Egy circulus vitiosusszal «bebizonyítja», hogy a NINCS és a nemlétező gondolata lehetetlen; egyetlen és abszolút igazságnak a VAN-t tartja. Ezt a tézist alany nélkül fogalmazza meg; az *ἐόν*-t mint illusztrációul szolgáló segédfogalmat használja a tanköltemény ében, mivel meg akarja mutatni, hogy a *logos* szerinti «létező» tulajdonságai ellentétesek a természetfilozófusok által valóságosnak tartott «létezők» tulajdonságaival.» (269. o.)

Miért tartja Falus circulus vitiosusnak a nemlétező nemlétezésének bizonyítását? Ezt írja: (Parmenidés) «a következőképpen érvel: " . . . mert a nemlétezőt nem ismerheted meg (mert nem lehetséges), s ki sem mondhatod" (B2, 7 skk.). — Valójában miért? — „Mert kimondhatatlan és elgondolhatatlan, hogy NINCS" (B 8, 8 skk.) A gondolatmenet tehát tökéletes circulus vitiosus — s nem bizonyítás!» (265. o.)

Ez az érvelés teljesen önkényes és jogosulatlan módon szakítja ki szövegkörnyezetéből és rendeli össze a 2. töredék 7—8. sorát a 8. töredék 8—9. sorával. Parmenidés másként bizonyít:

fr. 2,7 *οὔτε γὰρ ἂν γνοίης τό γε μὴ ἐόν (οὐ γὰρ ἀνυστόν)*
2,8 *οὔτε φράσαις.*
fr. 3. *τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι.*

Hogy a *νοεῖν* hogyan értendő, tudjuk a 8, 32-ből:

ταὐτὸν δ'ἐστί νοεῖν τε καὶ οὕνεκεν ἔστι νόημα.

A parmenidési érv tehát így rekonstruálható:

A gondolkodás és a beszéd a létezőre és csak a létezőre irányul. — Tehát a nemlétező elgondolhatatlan és kimondhatatlan. Ebben az argumentumban nincs circulus vitiosus.

A szerző gondolatmenetének végeredménye az, hogy Parmenidés a létezőt illusztrációul szolgáló *segédfogalomként* használja. Nem tudom eltalálni, mit jelent a szó! Hogy ontológiai terminusként mit értsünk rajta, definíció híjján eldönthetetlen — így a dolgozat e konklúzióját homály fedi.

A tanulmány legkidolgozottabb része a «Mi a doxa?» c. fejezet, amelynek centrumában a fr. 1, 32—33. egy filológiailag és filozófiailag egyaránt védhető új értelmezése áll. «A parmenidési alaptétel módosulása Platónnál»: függeléke a tanulmánynak, Reinhardt egyik gondolatával vitázik.

A pontosság kedvéért említek meg egy apró hibát. A tanulmányhoz tartozó 16. jegyzetben (421. o.) olvassuk: «*Reinhardt* parafrázisát . . .: „weder einen durch Zustand kosmischer Expansion noch Kontraktion" sajnos nem értem.» Nem csoda! Az idézett mondatban ugyanis két szó föl van cserélve. Reinhardt művének hivatkozott helyén a szöveg helyesen olvasható: «weder durch einen Zustand usw.»

Végül az *Epicharmos 1. és 2. töredékének elemzése* (1961.) jó ismertetése a címben jelzett két szövegnek.

Összegezzünk tehát. Mint látjuk, a tanulmányok gazdag és változatos anyagát a tévedések: félreértések és félremagyarázások hajszálrepedései szabdalják. E tévedések okait a következő típusokba sorolhatjuk.

1. *Rossz forráskezelés* — pl. az MXG, a peripatétikus Xenophanés-hagyomány vagy a Hérakleitos-doxográfia esetében.

2. *Tudománytörténeti anakronizmusok* — a szcientizmus fogalmainak visszavetítése a preszókratikusok elméletére.

3. *Igazolhatatlan hipotézis fölállítása* — a matematizáló Hérakleitos.

4. *Sekélyes, közhelyes és ellentmondásos filozófiai apparátus alkalmazása* — Hérakleitos lét- és ismeretelméletének, folyóhasonlatának és a parmenidési ontológiának elemzésekor.

Mint írásom elején említettem, ezek többé-kevésbé általános szimptómái antik filozófiatörténetírásunknak. Amit megmutattam tehát: cseppben a tenger.

Tartozom az igazságnak, hogy hozzátegyem: maga Falus Róbert is azok közé tartozik, akik tanári és kritikusi tevékenységükben igazi *furor paedagogicus*-szal lépnek föl e jelenségek ellen, s ez nem maradhat eredménytelen.

Változóban vagyunk.

STEIGER KORNÉL

VÁLASZ STEIGER KORNÉL RECENZIÓJÁRA

«Ne vaktában csatázzunk a legfőbb dolgokról!»
(Hérakleitos, 47. töredék)

Okulásra intő recenzióban foglalkozik Steiger Kornél «Görög harmónia» c. kötetemmel — pontosabban a 11 fejezet közül 3-mal, hogy megállapításaiból magára a könyvre és «csekélyke terjedelmű antik filozófiatörténetünk egészére nézve» vonjon le következtetéseket. Külön köszönet illeti azért, hogy kéziratát még a nyomdába adás előtt eljuttatta hozzám. — Ennek viszonzásául segítek az olvasónak Steiger frazelógiájának a megfejtésében: *szcientizmus* = tudományosság, *prekriticista* = Kant előtti. A tartalmi hibákon, sajnos, nem tudok segíteni:

Tájékozatlanságból elcelődik, többek között, a közkeletű *segédfogalom* (Hilfsbegriff, idée accesoire) meghatározatlanságán: nézte volna meg a *Czuczor-Fogarasi*ban („fogalom,

amely más fogalmakat felvilágosít és könnyebben érthetőkké tesz". V. 755) vagy *Ballagi*-nál (II. 508). vagy — ha már ezeket nem ismeri — ütötte volna fel *Eisler* ugyanilyen értelmezést adó szótárát (*Phil. Wb.* Berlin 1913. 277. o.)! Vagy: a szofisták és a szkeptikusok valóságmegítélési módjának a kirekesztésével nemcsak materializmus és idealizmus, hanem objektív és szubjektív idealizmus szembenállását is sikerül eltüntetnie.

Megbízhatatlan a hivatkozásokban is. — Miért lenne Theophrastos Xenophanés-értékelése a *Fizika* másokról (Parmenidésről és Melissosról) szóló mondatának a parafrázisa? Vagy: a Dox. Gr. egyetlen betűjével sem igazolható, hogy e művében Diels akár a De MXZ (akkor még Z) peripatétikus indítatását vonta kétségbe — sőt, bizonyos *vocum Peripateticarum incorrupta proprietas*ra figyelmeztet, 113. o. —, akár Xenophanés értelmezgetését a mű középső részében.

Ennyit ízelítőül a bírálat hiteléről. Illő azonban, hogy összegzésének pontjaihoz alkalmazkodjam a válaszban.

Forráskezelés

Pompásan mulattat bírálóm a kyklópsszal meg a denevérrekkel, mégse vicceljük el azt a tényt, hogy az iónok jutottak el az anyag öntörvényű változásainak matematikai képletekben kifejezhető megfogalmazásáig. Amiből persze nem következik, hogy baconi rendszerré fejlesztették a filozófia természettudományos megalapozását.

1. Másoktól vett adatokkal tekinti át bírálóm a De MXG értékelésének múlt századi változatait, s azért mondja skiomachiának Xenophanés-fejezetem erre vonatkozó részét, mert ezt a traktátust «az újkori filológiában soha senki nem tartotta a xenophanési filozófia foglalatának.» Bővíteni is lehet névlistáját: Praechter, Windelband, Gomperz, majd Gigon, Zafiropoulo és Lesky hangoztatta — szinte szó szerinti egyezéssel —, hogy rendkívül óvatosan kell olvasni a De MXG-t, Freeman pedig a Xenophanés személyére vonatkozó kétkedést is felújította, stb. (A probléma alakulásáról századunk első felében l. W. Jaeger: Theologie, 1953, 65. o.)

De igaz-e, hogy «soha senki»? Reinhardtot kell idéznem, aki mégiscsak volt valaki, s akinek a Parmenidés-könyve késztetett a kérdés felülvizsgálatára (vö. 143. o.). Ő, az ismeretlen szerző Gorgias- és Melissos-kivonatát választva kiindulásul, ezt írta:

«Glänzender, als es hier geschieht, kann sich die Glaubwürdigkeit eines Zeugen kaum bewähren. Und wenn man anerkennt, wie man nichts anders kann, dass der Bearbeiter sein Material für alle drei Abschnitte derselben Tradition verdankt und selber durchaus gleichmässig verfahren ist, so kann man, nach den allgemeinen Regeln der Methode, ihn nicht plötzlich für einen Phantasten oder Ignoranten erklären, sobald Xenophanes in Frage kommt, zumal es auch für diesen Abschnitt keineswegs an Mitteln fehlt, die Zuverlässigkeit des Ganzen wie des Einzelnen zu prüfen und zu bestätigen.» (Parmenides², 1959. 91. o.)

Így bizony nehéz lesz szót értenünk — nem azért, mert a Xenophanés-fejezet polemikus indíttatása fölött húnyt szemet bírálóm, hanem mert ilyen könnyű lelkiismerettel iktatja ki a modern filológiából Reinhardtot (valamint az ő következtetéseit, tehát forráskritikáját is, lényegileg elfogadó Szabó Árpádot). *Nincs igaza.*

2. A peripatétikus hagyomány *egyik* mozzanatának az értelmezésében, mi tagadás, én hibáztam. Erre válaszom következő fejezetében térek vissza.

3. Ugyancsak részletesebben szólok a továbbiakban a Hérakleitos-források kezeléséről. Egyelőre csak annyit, hogy a doxográfusoknál csakugyan nincs bizonyíték az általam feltételezett «matematizálásra», de ennek hiányában is jogosnak véltem, hogy más módon — terminológiai vizsgálattal — alapozzam meg a hipotézist. És nézzük csak a külső forrásokat:

a) A Hérakleitosnál nem sokkal fiatalabb szicíliai komédiaköltő, Epicharmos egyik töredékének «matematizáló» szóhasználatát tekintettem külső bizonyítéknak a hipotézishez. Ugyan miért kellett volna ehhez — már a hipotézis felállítása előtt — valószínűsítenem, hogy «az i. e. 6—5. sz.-ban egyáltalán beszélhetünk-e ión—itáliai kölcsönhatásról»? Azért, mert egy komédiaköltő kicsúfolt egy Hérakleitos-típusú filozófust? Ehhez ugyan nem kell kölcsönhatás: ez egyszerűen annak a jele, hogy Hérakleitos változáselméletét Szicíliában is hamar megismerték. Bírálómnak, meggyőződésem szerint, *nincs igaza;*

b) Több helyen is foglalkoztam ennek a töredéknek a forrásértékével — pl. abban a cikkemben, amelyet egyetlen mondatban említ meg és «jó» osztályzatra érdemesít bírálóm. Ott részletesen megindokoltam, hogy miért tartom a töredéket megbízható Hérakleitos-forrásnak — bár lehet, hogy nem róla magáról, hanem valamelyik tanítványáról mintázta meg Epicharmos a vígjátéki hőst (vö. 224. o.). Ellenérvek híján, ismét csak *nincs igaza;*

c) Sokkal bizonytalanabb forrás a sztóikus Kleanthés himnusza. A tudománytörténeti párhuzamhoz csak gratulálni tudok Steigernek (jól rám is ijesztett vele!), s el kell ismernem: *igaza van!*

Interpretációs ellenvetések

Nemcsak a tréfálkozásban erős Steiger, hanem a ködösítésben is. Honnan veszi például, hogy a «kísérlet» fogalma a szcientizmushoz kötődik? Ne tudná, hogy a *techné*, *méchané*, *empeiria* és *sophia* összekapcsolása vagy a zenei arányítás kísérleti tudománya mikor született meg? Vagy: tényleg azt hiszi, hogy a denevérek az elméleti általánosítás *előfeltételeként* hasznosítják az érzéki tapasztalást?

Semmitmondóvá lazítja Hérakleitos «prekriticista» minősítését is: úgy kéri számon a történeti konkrétságot, hogy ő maga oszthatatlannak veszi a Kant előtti filozófiák összességét. Ez aztán a logikus érvelés! — Vannak azonban figyelemre méltó kifogásai is:

1. «A peripatétikus *ἀρχή* terminus ... nem *őselemet*, hanem *principiumot* jelent. A [mondat] értelme tehát az, hogy Xenophanés egyetlen principiumot vett föl.» Hálás lettem volna, ha kifejti, hogy mit értsünk ez esetben principiumon ... *Ritoók Zsigmond* interpretációja az enyémmel egyezik. *Véleménykülönbség.*

2. Persze, hogy nem «is-is», hanem «sem-sem» áll a vonatkozó szövegben, úgy, ahogyan fordítottam, nem úgy, ahogyan értelmeztem. *Igaza van!*

3. És még mindig ugyanitt: valóban csak Xenophanésről van szó, nem általában az eleatákról. *Igaza van!*

4. Öt, azonos tárgyú ellenvetése van egyik Hérakleitos-interpretációmmal szemben. Csakhogy én sehol, egyetlen szóval sem írtam azt, hogy Hérakleitos a zenei összhangban találta meg a «par exellence harmóniát», mindössze annyit, hogy a «harmóniát a zenei összhangzás elméletével kapcsolja össze.» *Félremagyarázás.*

5. «Tény, hogy van a logosnak ‚arány' jelentése» — ismeri el. Köszönöm. Ha azonban figyelemre méltatta volna a kötet záró harmadát is, aligha tudná mindjárt kétségbe is vonni — önmagának is ellentmondva — «a logos matematikai relevanciáját». Ha viszont mégsem releváns ez a jelentés, akkor miképpen értelmezi a főnevet Hérakleitos szövegeiben? Ez a passzusa bizony nem sokat ér a «matematizálás» ellenében. *Nincs igaza.*

6. Az én szövegemben az áll, hogy Hérakleitos az ión triász *nyomán* — ha tetszik: az ő kozmológiájukat fejlesztve tovább — tartotta a *logost* a világrend számokban és arányokban megragadható princípiumának, nem pedig az, hogy «az ión triász ... spekulációihoz *hasonlóan*.» Nincs hát mit vitáznom a csúsztatásból következő érveléssel. *Nincs igaza.*

7. Az *ἀποφαίνω* ige és szinonímái, állítja bírálóm, sehol nem használatosak «geometriailag bizonyítok» értelemben. *B. L. van der Waerden* és *Szabó Árpád* másképpen tudja, *Ch. Mugler* szótárában pedig egész sor lelőhelyet találhat, aki akar. *Nincs igaza.*

8. Csúfolódásnak szánhatta azt az elismerést, hogy a «látható — láthatatlan» ellentétpárnak a 255 skk. lapokon olvasható elemzése azért meggyőzőbb, mert hagyományos. Mennyiben hagyományos? Egyetlen adaléka sincs az olvasók elbizonytalanítására. *Nincs igaza.*

9. «Tán a pythagoreusok, etc.?» Áthidalhatatlan a nézetkülönbségünk, miután Steiger egy nevezőre vonja a mozgó anyag immanens arányossági törvényének (a *logos*nak) és a testetlen számoknak princípiumként való tételezését. Meggyőzni soha nem fogjuk egymást, tehát mondjuk így: *véleménykülönbség.*

10. Hiába bizonygattam, hogy Hérakleitosnál szó sincs folyóhasonlatról, Steiger csak kitart mellette — ezúttal is indoklás nélkül. Abban viszont tökéletesen igaza van, hogy «a folyónak nemcsak hullámai vannak, hanem medre és vize is» — kár, hogy ennek a mélyenszántó felismerésnek semmi köze nincs a témához. Félreértés? *Inkább félremagyarázás.*

11. Sajnálom, hogy nem tudtam megértetni, miért látom tautológiának Parmenidés alaptételét (pedig ez lett volna a lényege a Reinhardt és Szabó Árpád felfogásával szembeni vitának, amelyet Steiger észre sem akar venni), s hogy mi ebben a circulus vitiosus szerepe. Csak az az örvendetes, hogy bírálóm — miután két Parmenidés-passzus összekapcsolását durva hibának minősíti — majdnem ugyanazt a következtetést vonja le a sokat vitatott B 8, 34-ből, mint jómagam. Értelmezési *véleménykülönbség.*

12. A továbbiakban is érdemi vizsgálódás nélkül kezeli a Parmenidés-interpretációk lényegét — főleg azt a nézetemet, hogy Parmenidés a 8. töredékben miért ruházta fel «fizikai» tulajdonságokkal a Létezőt. Valójában ui., próbáltam kifejteni, a «Létezik» az egyetlen igaz tétel, ennek illusztrálása az egész költeményrészlet, s ezért «az így, gondolatilag konstruált alany csak olyasmit ‚testesít meg', amit a hozzá tartozó állítmány már úgyis tartalmaz» (267. o.). Ezért neveztem az *ont* segédfogalomnak. «Hogy ontoló-

giai terminusként mit értsünk rajta, definíció híján eldönthetetlen» — panaszolja fel bírálóm. A definícióról l. válaszom bevezetőjét. Sajnálatos *tájékozatlanság*.

13. Pontatlanul idéztem egy Reinhardt-mondat szórendjét: *igaza van!* (Hát még ha azt is észrevette volna, hogy egy másik helyen Marcus Antoniusra kereszteltem át Marcus Aureliust!)

Többször is szóltam véleménykülönbségről. Aligha van ugyanis csuszamlósabb területe a görög filológiának, mint a korai filozófusok értelmezése. Kétszer (de inkább: ezerszer) is meg kell hát fontolnia minden felelős kutatónak, hogy mit állít teljes bizonyossággal, s hogy nem kellene-e a «szerintem» szócskát is közbeszúrnia. Azért hiányolom ezt a kicsiny szót Steiger filológiai ellenvetéseiben, mert könnyen becsapódhat az olvasó: vitathatatlanul rossznak vélheti azt is (természetesen az én szövegemben), ami pedig vitatható.

Vegyünk csak egyetlen példát, a Hérakleitos-tanulmány első részét. Azt írtam, hogy a terminológiavizsgálat adalékai «bizonyos matematikai-geometriai tételek datálása szempontjából *lehetnek* fontosak», mert ezekből *úgy tűnik*, már Hippokratés előtt felmerült a kocka megkettőzésének a problémája. Az egzakt bizonyítékok hiányában fogalmaztam ilyen óvatosan, s expressis verbis hangsúlyoztam «a tévedés, de akár a torzítás veszélyét is» (208. o.). Hogy az esetleges további kutatások számára gyümölcsöző vagy meddő lesz-e ez a csupán terminológiai adalékokra épített, egyelőre *igazolatlan*, de azért mégsem légből kapott hipotézis, meg nem jósolhatom. Bírálóm viszont habozás nélkül szögezi le, hogy *igazolhatatlan* hipotézist állítottam fel — mintha, mondjuk, a triskelés motívum alapján erősködnék, hogy három lábú hősök szaladgáltak a trójai síkon, meg hogy ugye ezt tanúsítják a tripusok is . . .

Ami hiba, azt nevezzük hibának, de ha olyan állítással — hát még, ha olyan hipotézissel — találkozunk, amelynek vitatható az indoklása, akkor kívánatos úgy fogalmazni, hogy valóban vitathatónak, ne képtelen ostobaságnak tüntessük fel.

Felfogásbeli különbségünkről

Igencsak magabiztosan szórja bírálóm az ócsárló jelzőket. Ezek viszonzása nélkül jegyzem meg, hogy kölcsönösen utasítjuk el egymás terminológiáját — elsősorban ideológiai okokból.

Nos, amikor én egyfelől az iónok, másfelől a pythagoreusok és az eleaták világképében igyekeztem megállapítani a korabeli filozófia *fő* irányzatait, akkor az ismeretelméleti jellemzőket választottam útbaigazítónak, anélkül, hogy a két irányzaton belüli különbségeket elhallgattam volna.

Steiger elutasítja a Kant előtti filozófiák ismeretelméleti szempontú csoportosítását, mondván, hogy valamennyien (Berkeley is) elismerték a megismerendő objektív létezését, a kategorizálási ismérveket tehát valami másban kell keresni. Hogy mi ez a *más*, vagy hogy egyáltalán vannak-e — véleménye szerint — *fő* irányzatok a filozófiában, azt sajnos nem közli. Annyi azért mégiscsak világos, hogy szemléleti (ideológiai) ellenzése nem kizárólag az én tanulmányaimnak szól, hanem sokkal általánosabb igényű:

Mint ismeretes, van olyan felfogás, amely szerint Hérakleitos a dialektikus materializmus alapelvét fogalmazta meg, továbbá, hogy Démokritos és Platón «vonala» él tovább az újabb kori filozófiákban is. És van egy másik felfogás, amely szerint Hérakleitos nem materialista volt, hanem egyszerűen és ugyanúgy prekriticista, mint Berkeley, materializmus és (akár objektív, akár szubjektív) idealizmus ellentétéről pedig oktalanság beszélni.

Az előbbi felfogást (az „okos idealizmus" iránti tisztelettel!) a marxizmus nagyjai fogalmazták meg, az utóbbit Steiger. Én az előbbivel értek egyet, amíg az elhibázottságáról meg nem győznek.

Engedtessék meg néhány szó a bírálat éthosáról is. «Nem térek ki minden metodológiai és tárgyi tévedésre» — írja bírálóm már a harmadik bekezdésben. Honnan és miért e kegyes nagyvonalúság, amely (ugyanúgy, mint a záró passzusban a «pl.») azt sugalmazza, hogy kiszemelhetne még vagy ezret, csak kíméletből nem teszi?

Nemcsak az én tanulmányaimat marasztalja el Steiger Kornél: pálcát tör ő antik filozófiatörténetírásunk egésze fölött. Bizonyára hivatott az ítélkezésre, s bizonyára az én hibám, hogy az efféle célozgatásoktól is viszolygok. Kiknek a könyveire és cikkeire is gondolhatott, ha a közelmúltat is ideszámítjuk? Hamarjában Sándor Pál, Marticskó József, Heller Ágnes, Szabó Árpád, Ritoók Zsigmond, Simon Endre, Szilágyi János György, Madarászné Zsigmond Anna, Pais István, Maróth Miklós, Diószegi György műfajilag, szemléletileg, szakmai nívóban egyaránt különböző írásai jutnak eszembe. Nem túl merész

vehemencia, hogy — szimptomatikussá rangosított könyvem ürügyén — egyszerre veri el a port valamennyiükön?

Összegzésül

Néhány konkrétumban belátom Steiger igazát. Számos megjegyzésével viszont egyszerűen nem boldogultam — pl. azzal, hogy a Hérakleitos-tanulmány «valójában persze jóval többet intéz el», mint amennyi a közvetlen célja (ami igaz, csak a fogalmazás tetszik — szelíden szólva — furcsának), vagy hogy a Parmenidés-tanulmánynak «legkidolgozottabb része a ‚Mi a doxa?' c. fejezet» (ami hasonlóképpen igaz, csak az nem derül ki, hogy jó-e vagy kárhozatos, pedig tanulságos lett volna, ha a vitatott kérdésekben Steiger is állást mer foglalni). Önzőn fosztott meg bennünket a filozófiatörténeti tisztánlátás lehetőségétől, a más könyvekben is nyüzsgő hibák pozitív tartalmú revideálásától.

Érdektelen (legalább is számomra), hogy milyen modorban vitatkozik Steiger Kornél. Közüggyé akkor lesznek az ex cathedra kinyilatkoztatások, ha a saját tájékozatlanságát („segédfogalom", Reinhardt Parmenidés-könyve) és felületességét (a Dox. Gr. olvasata, a *logos* értelmezése, stb.) bizonyítja az emelt hangú recenzens.

Bármiképpen ítélje is meg az olvasó az ideológiai vonatkozásokat és Steiger fölényeskedését, szeplős ez a recenzió szakmailag is, erkölcsileg is. A sozozatos torzítások és az inszinuálás jogát szentesítené a „változóban vagyunk" gnómája? Nos, akkor nemcsak természetes, hanem jó is, hogy a változtatás irányáról és eszközeiről merőben különböző nézeteket vallunk.

Megköszönöm viszont a tárgyilag indokolt korrekciókat, a „dialektikus materializmusban megőszült szaktudós" minősítésre pedig majd csak rászolgálok valahogy.

FALUS RÓBERT

DÉR KATALIN

DUPLEX ARGUMENTUM

Duplex argumentumos komédiának tekintjük azokat a vígjátékokat amelyekben, két, egymástól látszólag független cselekményszál található. A két szál valójában nem két önálló történet: a szálak a játék egy bizonyos pontján összekapcsolódnak, kiegészítik, értelmezik, magyarázzák egymást. Célunk éppen e kapcsolat természetének feltárása a duplex argumentumos komédiák egy típusának elemzése segítségével. A következőkben az alábbi darabokról szólunk:

Pseudolus: A görög minta szerzője bizonytalan, talán Alexis; címe ismeretlen, talán Pseudomenos.

Miles gloriosus: A görög minta szerzője bizonytalan, talán Alexis, Menandros vagy Diphilos; címe Aladzón.

Poenulus: A görög minta szerzője bizonytalan, talán Alexis vagy Diphilos; címe Karkhédonios.

Bacchides: A görög minta szerzője Menandros; címe Dis exapatón.

Epitrepontes: szerzője Menandros.

Aspis: szerzője Menandros.

Rudens: A görög minta szerzője Diphilos; címe ismeretlen.

Vidularia: A görög minta szerzője Diphilos; címe Skhédia.

A duplex argumentumos komédiák cselvígjátékok és anagnórisissel megoldódó darabok egyaránt lehetnek. Szerkezetük tipizálható:[1] a cselekménytípusok szerkezeti

[1] A kétrészes komédiák *szerkezeti* tipizálásáról összegző tanulmány tudomásom szerint nem jelent meg. *W. H. Friedrich* (Euripides und Diphilos. Zetemata 5. München 1953. 1 skk.) és *L. Schaaf* (Der Miles gloriosus des Plautus und sein griechisches Original. Ein Beitrag zur Kontaminationsfrage. München 1977. 347 skk.) a következő kategóriákkal jellemzik a duplex argumentumos görög darabokat: «eredetileg egyszerű és egyrészes történetek összekapcsolása ill. kibővítése», «sokrészes egység», «párhuzamos szerkesztésmód», «barokkos anyagbőség», «késleltető-dekompozíciós technika», «szekunder elemek megjelenése az eredetileg egyszerű és hagyományos jellemábrázolási módban» stb. Mi itt — mindezeket elfogadva — a hangsúlyt nem az esztétikai, hanem az életszemléletbeli, konkrétan: jogi természetű jellemzőkre vetjük, s ezekben próbálunk struktúra alkotó

típusok is egyben, más és más sémát mutatnak az anagnórisisen, a cselen, illetve a kettő összekapcsolásán alapuló darabok:

1. típus: Azokat az *anagnórisissel záruló* vígjátékokat soroljuk ide, amelyekben a felismerés külön «második» cselekményszállá bővül. Nemcsak tartalmilag, de szerkezetileg is rokonok (Epitrepontes, Rudens, Vidularia/Skhédia). Ezzel a típussal nem foglalkozunk bővebben.

2. típus: A fentitől eltérő, de egymáshoz hasonló struktúra jellemzi azokat a vígjátékokat, amelyekben két, többé-kevésbé elkülönülő *csel* van, anagnórisis nélkül (Miles/Aladzón, Pseudolus/Pseudomenos, Bacchides/Dis exapatón). Elsősorban ezt a típust fogjuk elemezni.

3. típus: Az előző kettő keveredéséből származik: az első cselekményszál egy sikertelen vagy félbemaradó *csel*, a második pedig *felismerés* (Aspis, Poenulus/Karkhédonios). Szerkezetük hasonlít egymáshoz és a cselvígjátékok szerkezetéhez is; e rokonság miatt szükséges a kitekintés a típusra.

A kettős cselekményű *római* darabokról már *Fr. Leo* majd *E. Fränkel* sorra mutatta ki, hogy azok szerkezeti problémáinak megoldásához a *contaminatio* feltételezése nem szükséges.[2] Utánuk a kutatás egyre mélyebben tárta fel a kettős cselekmények belső összefüggéseit, és az eredményekből két lényeges következtetés adódott. Kiderült, hogy már a görög újkomédia alkotásai között is számolni kell a duplex argumentum lehetőségével, ill. hogy ezért a római drámára alkalmazott *contaminatio*-fogalom újfajta értelmezésre szorul.[3] Tisztázódott az arisztotelészi elmélet és a drámaírás valóságos gyakorlata közötti viszony is: *W. H. Friedrich* meggyőzően küszöbölte ki a *contaminatio* mellett felhozott és elméletileg legsúlyosabb érvet, azt az ellentmondást, amely a cselekmény *egységére* vonatkozó tétel és a *duplex* argumentumos tragédiák, komédiák kétségbevonhatatlan létezése között fennállott korábban.[4] Így kerültek a figyelem középpontjába most már a *görög drámák szerkezeti kérdései.*

Az imént felsorolt cselekmény- és szerkezet-típusok a (feltehetően késői) görög drámafejlődés alapformái voltak; egyikük sem korlátozható egyes alkotókra. A görög és római anyag legfeljebb azt engedi meg, hogy a szerzők körét Menandrosra, Diphilosra és Alexisre szűkítsük le. Fennmaradt vagy legalább tartalmilag rekonstruálható görög darabokkal azonban csak az anagnórisissel megoldódó darabok esetében rendelkezünk (1. és 3. típus), míg a duplex argumentumos cselvígjátékoknál egészen a római anyagra vagyunk utalva (2. típus). Ez a helyzet voltaképpen még a Bacchides/Dis exapatón esetében is. Érthető hát, ha az összehasonlító szerkezeti elemzés inkább csak a világos görög párhuzamokkal rendelkező anagnórisises daraboknál (1. és 3. típus) szokásos.

Dolgozatunkban nem követjük ezt a hagyományt, hanem a *kettős cselt* mutató komédiákkal (2. típus) foglalkozunk. Az egyetlen kínálkozó görög támpont, a Dis exapatón töredéke korántsem lehetett ugyanis kivétel az újkomédiában: hasonló volt az Aladzón és a Pseudomenos szerkezeti sémája is. Elsősorban *római* anyagon próbáljuk meg igazolni, hogy a kettős cselt tartalmazó vígjátéktípus is *görög* drámai alapforma volt. Ez a közvetett eljárás jól bevált a görög drámaformák kutatásában; a módszert jogosulttá teszi a különböző szerzők darabjai, ill. a görög és római komédiák közötti analógiák hosszú sora. Az elemző a római anyagból nem csak az *egyes* görög művek cselekményét rekonstruálhatja, hanem ennél általánosabb, típusokra vonatkozó ismeretekre is szert tehet. A *meglevő* (görög vagy római) anyag tartalmi hasonlóságai, szerkezeti rokonsága, motívumegyezései megengedik az *elveszett* anyag részleges pótlását, a hézagok kitöltését, megfelelő óvatossággal.

Amikor három duplex argumentumos római cselvígjátékot, A Pseudolust, a Milest és a Bacchidest összehasonlítjuk, s regisztráljuk a bennük levő szerkezeti egyezéseket, abból a logikailag megengedhető *hipotézisből* indulunk ki, hogy a hasonlóságot, legalábbis

tényezőket megragadni. A szerkezeti tipizáláshoz számos részkérdésben eligazító standard Plautus és Terentius szakirodalom felsorolása nem látszik szükségesnek; görög vonatkozásban elsősorban az alábbi összegző munkákat hasznosítottuk: *A. Lesky:* Geschichte der griechischen Literatur. Bern—München, 1963[2] *E. W. Handley:* Menander and Plautus. A Study in Comparison. London, 1968. *T. B. L. Webster:* Studies in Later Greek Comedy. Manchester, 1953. *uő.:* Studies in Menander. Manchester, 1960[2]. Entretiens sur l'ant. class. XVI. Ménandre. Sept exposées ... Fond. Hardt. 1969. szerk. *E. W. Handley.*

[2] *Fr. Leo:* Plaut. Forsch. és *E. Fränkel:* Pl. im Pl.

[3] *H. Holtermann:* Zweiteilige antike Dramen und die Einheitsfrage. Diss. Göttingen, 1950. Legújabban, az eddigi irodalom kritikai áttekintésével: *L. Schaaf:* i. m. 11 skk., 50 skk., 377 skk.

[4] I. m.

egy bizonyos szinten, a szerkezet szintjén, *nem a római, hanem a görög* szerzőknek kell tulajdonítanunk. Ez az út annál is inkább járható, mivel rendelkezésre áll a három, korábban egyaránt contaminánltnak vélt darab kielégítő rekonstrukciója, olyan elemzése, amely túllépett a negatív érvelés szakaszán, annak a kérdésnek a megválaszolásán, hogy miért *nem szükségszerű* két mintára visszavezetni a kérdéses komédiákat. A hangsúly a pozitív bizonyításra tevődött át, annak kutatására, hogy miért *szükségszerű* egyetlen, de kétrészes mintából eredeztetni a Pseudolust, a Milest és a Bacchidest. Ugyanez a helyzet a Poenulusnál is, amelyet, mint «csel + anagn.» típusú darabot összehasonlításul ugyancsak figyelembe vettünk.[5]

Anélkül, hogy a görög minták szerzőségével foglalkozni kívánnánk, két sokatmondó egyezésre emlékeztetünk. Újabban egyes kutatók egymástól függetlenül jutottak arra az igen meggyőző következtetésre, hogy a Pseudomenos, az Aladzón és a Karkhédonios szerzője ugyanaz a költő, a hosszúéletű Alexis lehetett.[6] Másrészt korábban ugyanezen darabok szerzőjeként Menandros is számításba jött, s ebben nyilván nem csak a kettejük közötti családi kapcsolat[7] játszott közre. A Miles és a Poenulus mintáinak költőjét pedig egyesek Diphilosban látták.[8] A többszörös egybeesés nem lehet véletlen, hanem a *görög*

[5] E vonatkozásban csak a legkorábbi és a legutóbbi tanulmányokat említjük:
Pseudolus: *F. Klingner:* Über zwei Szenen des plautinischen Pseudolus. Herm. 64 (1929) 110 skk. Legutóbb: *E. Lefèvre;* Plautus-Studien I. Der doppelte Geldkreislauf im Pseudolus. Herm. 105 (1977) 441 skk.
Miles: Gyakorlatilag teljes szakirodalmi áttekintést ad *L. Schaaf* (i. m. 22 skk.)
Bacchides: Mintáját már *Ritschl* azonosította a Dis exapatónnal (De Plauti Bacchidibus, in: Parerga zu Plautus. Leipzig, 1845. 406), s ezután a *contaminatio* lehetősége már a görög cím miatt sem merülhetett fel komolyabb formában. Legújabb elemzése és szakirodalma: *C. Questa* új edítiójának bevezetésében (1975[2] Firenze, 1. skk.)
Poenulus: *W. H. Friedrich:* i. m. 233 skk.; kiegészítve a kettős cselekmény jogi vonatkozású kapcsolatának elemzésével: *P. J. Enk:* De Poenulo Plautino. Wiss. Zeitschrift Univ. Rostock 12 (1963). Legújabban l. *G. Maurach* Poen.-edítiójának bevezetését, a további irodalommal.

[6] A Poenulus esetében ez bizonyosnak látszik: *W. G. Arnott:* The Autor of the Greek original of the Poen. Rh. Mus. 102 (1959) 252 skk., vö. *G. Maurach:* i. m. 58 skk., míg a Miles és a Pseudolus esetében inkább csak hipotézis. Előbbire: *L. Schaaf:* i. m. 356 skk., kül. 363 skk., utóbbira: *T. Mantero:* Lo Pseudolus plautino e i frammenti dello Pseudomenos di Alessi. Maia 18 (1966) 392 skk.

[7] *Suda,* s. v. Alexis I. 105.

[8] A szerzőkre vonatkozó hipotéziseket összegezve:

mű/szerző	MENANDROS	DIPHILOS	ALEXIS (újabban)
ALADZÓN*	Gaiser	Friedrich, Webster, Holtermann stb.	Schaaf
«PSEUDOM.»	Leo, Arnaldi, Webster stb.	—	Mantero
KARKHÉD.	Koerte, Lesky, Jachmann, Webster stb.	Friedrich	Arnott, Maurach

* Felmerült még Philémón (Grimal).

A szerzőség kérdésének megoldására — kompromisszumként — még különféle *contaminatió*s megoldások is napvilágot láttak, így pl. a Poenulus *C. Questa* szerint egy Alexis és egy Menandros darab egybeolvasztásával keletkezhetett (Alcune strutture sceniche di Plauto e Menandro. In: Entretiens, i. m. 183 skk.

darabokban valóban meglevő közös sajátságok eredménye. Úgy látszik, a duplex argumentum fenti típusai elsősorban erre a három költőre jellemzők.

Vegyük sorra a darabokat!

Pseudolus/Pseudomenos

A darabban egybekapcsolódó két történet: az apa, Simo kijátszása és a kerítő, Ballio elleni csel. A vígjáték Plautus megformálásában számos következetlenséget tartalmaz. A contaminatiós értelmezést[9] azonban már *Klingner* elemzése (1929) óta elveti a kutatók többsége, s ma általában egyetlen mintára vezetik vissza a darabot,[10] de fenntartják, hogy egyes részeket Plautus idegen görög anyagból vagy önállóan toldott mintájához.[11] A görög Pseudomenos tartalmának részleteire vonatkozóan azonban számos vitakérdés maradt nyitva, s a darabot a plautusi életmű legellentmondásosabb alkotásai között tartják számon. A meg-megújuló próbálkozások után a filológusok *tacitus consensus*a egyetlen rezignált megállapításra korlátozódik: a Pseudolusban olyan ellentmondások találhatók, amelyek sem az egyetlen sem a két mintával számoló hipotézisek segítségével nem küszöbölhetők ki teljesen, s a «*Leidensgeschichte der Analyse des Pseudolus*» (Theiler) ma sem ért véget.[12]

A következetlenségek az I. 5-ben a legfeltűnőbbek.[13] Plautusnál itt Simo először ellenzi fiának, Calidorusnak Phoenicium kiváltására vonatkozó tervét, és megtagadja Pseudolustól az ehhez szükséges pénzt. Később mégis megígéri a szolgának a *meretrix* utólagos megváltásához szükséges összeget, amennyiben Pseudolusnak sikerül előbb lóvá tennie a kerítőt és megszabadítania a leányt. Simo I. 5-beli pálfordulása váratlan és a legkevésbé sem logikus.

Az ezt megelőző I. 4., Pseudolus monológja, a dráma első fordulópontja. Előtte ti. a Ballio-cselekményszál tart az I. 3. végéig, utána az I. 5-ben a Simo elleni csel kezdődik, s az I. 4. a két akció közötti átmenet jelenete. Az I. 4. így maga sem mentes az ellentmondásoktól. Első részében a szolga tanácstalanságát tárja a nézők elé: nem tudja, hogyan teljesíti majd a szerelmes Calidorusnak tett ígéretét, honnan szerez pénzt a leány kiváltására (394—400). A monológ végén viszont Pseudolus nem bizonytalankodik többé, hanem nagyonis tettre kész, elhatározza, hogy az apától csalja ki a pénzt (412 sk.). E két ellentétes részt egy hasonlat (401 skk.: *Sed quasi poeta . . .*) és egy azonosítás (404 sk.: *Nunc ego poeta fiam . . .*) köti össze; ezek csak formálisan indokolják Pseudolus magatartásának megváltoztatását. Szerepel még itt egy korábbi ígéretre vonatkozó, rejtélyes célzás (406—408).

[9] *Th. Ladewig:* Ueber den Kanon des Volcatius Sedigitus. Neustrelitz 1842. 32 sk., *uő.:* Plautinische studien (sic.). Philol. 17 (1861) 465 skk.; *J. W. Bierma:* Ouaestiones de Plauti Pseud. Gröningen 1897. (nem láttam); *Fr. Leo:* Ueber den Pseud. des Plautus. Gött. Nachr. Ges. Wiss. 1903. 465 skk.; *G. Jachmann:* Zum Pseudolus des Plautus. Philol. 88 (1933) 443 skk.; *W. Theiler:* Zum Gefüge einiger plautinischer Komödien. Herm. 73 (1938) 269 skk., a Pseud.-ról: 274 skk.

[10] *F. Klingner:* Über zwei Szenen des Plautinischen Pseud. Herm. 64 (1929) 110 skk., kül. 121. l.; *Ph. Legrand:* Daos. Tableau de la comédie greque . . . Paris, 1910. 355 skk.; *G. E. Duckworth:* The Nature of the Roman Comedy. Princeton, 1952. 198 skk.; *A. Önnerfors:* Ein Paar Probleme im Plautinischen «Pseud.» Eranos 56 (1958) 21 skk.; *R. Perna:* L'originalità di Plauto. Bari, 1955. 408. l.; *G. Williams:* Some Problems in the construction of Plautus' Pseudolus. Herm. 84 (1956) 424 skk.; *E. Lefèvre:* i. c.

[11] A «kis *contaminatio*» ill. plautusi betoldás gyanúja elsősorban a következő részletekkel kapcsolatban merült fel: I, 1, levél-jelenet (*N. T. H. Karsten:* De Plauti Pseud. Mnem. 1903, 347 skk.; *G. Williams:* i. c. 451 skk.); I. 2, Ballio nagyjelenete (*E. Fränkel:* i. m. 144 skk.; *G. Williams:* i. c. 424 skk.); I. 3, *stipulatio*-jelenet (*F. Klingner:* i. c. 121 skk., *A. Önnerfors:* i. c. 28 skk., *G. Williams:* i. h.) és az egész «5 minás csel» (*E. Lefèvre:* i. c.), továbbá az I. 4, és az I. 5. (l. alább).

[12] Mégis az unitárius hipotézis részleges csődjét jelzi némiképp *E. Paratore* új módszerű kísérlete (La structure de Pseud. REL 41 (1963) 123 skk.), amelyben a Pseudolus-*contaminatio* érdekes lehetősége merül fel; *Paratore* szerint a darab egyetlen görög mintának egy korábbi Plautus-darabbal, a Curculióval való egyesítéséből származik.

[13] *Ph. Legrand:* i. m. 355 skk.; *A. Önnerfors:* i. c. 34 skk.; *F. Klingner:* i. c. 110 skk.; *G. Williams:* i. c. 434 skk.; *E. Paratore:* i. c. 143 sk.

A logikátlanságok alapján az I. 4. és az I. 5. körül látták a *contaminatio* hívei a *két minta* összeillesztési pontját. Ugyanitt az unitáriusok az *egyetlen minta két cselekményszálának* találkozását vélték felfedezni, s a következetlenségek oka szerintük az, hogy Plautus nem tartotta lényegesnek az eredeti összefüggések pontos megtartását.[14] Éppen ezekből a logikátlanságokból kiindulva az alábbiakban látjuk a két cselekményrész kapcsolatát az eredeti Pseudomenosban:

a) *Utalás egy régebbi ígéretre az I. 4-ben és az I. 5-ben:* Pseudolus az I. 4-ben elmondja, hogy már korábban is szeretett volna pénzt szerezni Calidorusnak, de az öreg megsejtette szándékát (406—408):

> Atque ego me *iam pridem* huic daturum dixeram
> et volui inicere tragulam in nostrum senem,
> verum is nescioquo pacto *praesensit prius.*

Ezt Simo maga is megerősíti az I. 5-ben (421 sk.):

> atque id *iam pridem sensi* et subolebat mihi,
> sed dissimulabam

Plautusnál ez a «korábbi ígéret» érthetetlen. Az átdolgozásban a szolga csak akkor gondol Simo kijátszására, amikor Phoenicium leveléből értesül a vetélytárs katona megjelenéséről (120), *nem előbb* ! A két *iam pridem* (406, 421) azonban bizonyossá teszi, hogy eredetileg másról volt szó. Phoenicium fogsága, szerelme Calidorus iránt, kiváltásának ügye *régóta fennálló*, a katona közbejöttétől független *probléma* lehetett. Megoldására éppen a *senex* gyanúja és hajthatatlansága miatt nem került sor. A cselekvést a vetélytárs megjelenése tette elodázhatatlanná és sürgőssé (vö. 60: *cras ea quidem sunt).* Ez az esemény a dráma *termékeny pillanata*, Plautus itt kezdi meséjét, az ettől független, «*iam pridem*» eseményeket pedig kihagyja a maga Pseudolusából, de következetlenül jár el. A római szerzőnél Pseudolus már az I. 4-ben *tud* Simo gyanújáról (406—408), utóbb pedig, az I. 5-ben *nem tud* arról, hanem úgy viselkedik, mint aki mit sem sejt az öreg fenntartásairól, «abban a pillanatban» értesül azokról, s kellőképpen «meg is lepődik» (423—426). Ez a kronológiai zűrzavar csak akkor oldható meg, ha feltételezzük, hogy Plautus a Pseudolus tájékozatlanságáról és «meglepődéséről» szóló sorokat (423—426) maga toldotta be az eredeti szövegbe, azért, hogy következetes maradjon a minta lerövidítésében,[15] illogikusan megtartotta, «bennfelejtette» viszont a korábbi cselre, annak sikertelenségére vonatkozó 406—408. sorokat, amelyek szerint Pseudolusnak nem újság Simo ellenkezése, és amelyek csak az eredeti Pseudomenosban voltak értelmesek. Mindezek alapján számolni kell egy eredeti, a plautusi változatnál teljesebb Simo-cselekményszállal, amelyben Calidorus és Phoenicium ügyét a *senex* kijátszásával próbálták — sikertelenül — megoldani.

b) *Pseudolus bizonytalansága* (394—400):

Ebben a helyzetben új körülmény a katona emberének felbukkanása és a Ballio és Calidorus közötti *stipulatio* (I. 3), amelynek értelmében az ifjú megkapja a leányt, ha előbb fizet, mint a katona embere. E két körülmény teszi igazán sürgőssé a pénzszerzést, ez az oka Pseudolus bizonytalankodásának, amely csak a teljesebb Simo-szál figyelembe vételével válik érthetővé.

c) *Pseudolus döntésre jut:* (412 sk.):

A *termékeny pillanat*, a vetélytárs felbukkanása: nem csupán veszélyhelyzetet teremt, de ez kínálja a megoldás lehetőségét is. Pseudolus ráébred erre ,és ismeri Simót is: tudja, az öreg arra továbbra sem lesz hajlandó pénzt áldozni, hogy fia kiváltsa Phoeniciumot, arra viszont készségesen vállalkozni fog, hogy kárt okozzon a kerítőnek. Ezért sikerül az I. 5-ben rávenni Simót, hogy adja meg utólag a leány kiváltásához szükséges 20 minát, de immár a szolgának, jutalomképp, a kerítő becsapásának jutalmául. Ez a terv fogan meg Pseudolusban az I. 4. végén,[16] és, bár a leány megszerzésére ekkor még nincs kész terve, eredményesen blöfföl, Simo pedig potenciális vesztesből maga is cselszerzővé lép elő.

[14] «Két minta találkozása»: *Fr. Leo:* Plaut. Forsch. Repr. Darmstadt 1966. 216 sk. uő. i. c. 347 skk.; *W. Theiler:* i. c. 279. és a maga módján (10. jz.) *E. Paratore:* i. c. 140. — «Az egy minta két szálának találkozása»: *F. Klingner:* i. c. 129 skk.; *G. Williams:* i. c. 432 skk.; *A. Önnerfors:* i. c. 34 skk.

[15] Ez stiláris okból is valószínű, *E. Fränkel:* i. m. 214 sk., 231 skk.

[16] A 412 sk-t a *senex = sepulchrum* identificatio alapján görögnek tarthatjuk, *Fr. Leo:* Lectiones Plautinae. In: Ausgew. kleine Schr. Roma, 1960. I. köt. 6.

Az eredeti Pseudomenos *két cselekményszálának kapcsolata* tehát a következő lehetett: Phoenicium és Calidorus szerelme, a leány kiváltásának ügye *régóta húzódó probléma*, amelynek megoldására elvileg két lehetőség adódna, 1. pénzt szerezni az apától — ez Simo gyanúja miatt kivihetetlen; 2. szöktetés — ez jogilag elképzelhetetlen. Ezzel a patthelyzettel végződhetett a görög darab *első cselekményszála*, amelyet Plautus igencsak megkurtított. Ekkor hirtelen új fordulat áll be, ezzel a *termékeny pillanat*tal kezdődik a *második akció*. Harpaxnak, a katona emberének megjelenése veszélyhelyzetet teremt: ha megfizeti a katona 5 minás hátralékát a kerítőnek, Calidorus számára minden *legális* lehetőség elveszett a leány megszerzésére. Harpax felbukkanása azonban nem csak sürgőssé, hanem egyben lehetővé is teszi a cselekvést: Simia az ál-Harpax szerepének eljátszásával Calidorus számára szerzi meg Phoeniciumot. Ezzel sorra életbe lépnek a darab során kötött különféle egyességek. Ballio kötelező ígéretet tett Calidorusnak, hogy átengedi Phoeniciumot, ha az ifjú előbb fizet, mint a katona (I. 3); Pseudolus elragadta ugyan a leányt, de eljárását az utólagos fizetéssel legalizálhatja,[17] Simo húsz minát ajánlott fel a szolgának, ha az becsapja a kerítőt (I. 5); a kerítő ugyanennyit Simónak, ha ez sikerül (IV. 6). Most mindezek az ígéretek és kötelezettségek realizálódnak, Ballio húsz minát ad Simónak, Simo huszat Pseudolusnak, Pseudolus huszat Balliónak, a leány pedig a kerítőtől az ifjúhoz kerül.[18] A pénz körforgásának eredményeképpen minden marad a régiben, csak éppen Pseudolus bemutatta a bravúrt: miként lehetséges egyetlen fillér nélkül, mégis teljesen jogszerűen átruházni a *meretrix* feletti tulajdonjogot. Ez lehetett a görög szerző alapgondolata, amely a duplex argumentum szerkezetben nyert megfogalmazást.[19] A részletesebb elemzés azért volt szükséges, mert ez a szerkezeti séma Plautus átdolgozása következtében kevésbé áttekinthető. A Milesben és a Bacchidesben a helyzet — szempontunkból — jóval egyszerűbb.

Miles/Aladzón

Az újabb rekonstrukciók alapján a Miles/Aladzón kompozíciója párhuzamba állítható a Pseudolus/Pseudomenos sémájával. Itt részletezés helyett *Schaaf* meggyőző elemzését vesszük át, saját szempontjaink figyelembe vételével.

Bár a *contaminatio* feltételezése a Miles esetében tartotta magát a legszívósabban, ma már általánosan elfogadott az unitárius magyarázat. A *régóta fennálló problémát*, Philocomasium és Palaestrio fogságának ügyét, a Pseudolushoz hasonlóan itt sem sikerül végérvényesen és jogszerűen megoldani az *első csellel*, a fal áttörésével. A «szökés az áttört falon át», mint a feltételezett önálló «fal-komédia» feltételezett befejezése, nem jöhet szóba, mert ez a megoldás a pozitív hősöket hozná jogilag tarthatatlan helyzetbe. Ez a contaminatio elleni legsúlyosabb érvek egyike. A *termékeny pillanat*, amely a *második csel* kieszelésére kényszeríti a hősöket, Sceledrus leselkedése; ez azzal a kockázattal jár, hogy az áttört fal titka bármelyik pillanatban kiderülhet. A második csellel, az álfeleség meséjével egyrészt azt érik el, hogy a katona önként mond le a leányról és a szolgáról, távozásuk tehát legálissá válik; másrészt magát a *miles*t kényszerítik jogszerűtlen helyzetbe (magánlaksértés, «házasságtörés»).

A Bacchides/Dis exapatón analógiája[20]

Az oxyrinkhosi papyrus előkerülésével vitathatatlan ténnyé vált, hogy a Bacchidesnek már a mintája is kétrészes komédia volt. Ezzel végre olyan *görög* anyag került a kutatók kezébe, amely közvetlenül is igazolja a *duplex argumentumos*, sőt *kettős cselt* tartalmazó újkomédiák létezését. A görög szöveg éppen a két cselekményszál közötti közjáték részleteit tartalmazza: Sostratos/Mnesilochus visszaadja apjának az *első csellel* kicsalt pénzt, ill. a két ifjú barát félreértés áldozata lesz. A *második cselekményszálat*

[17] Ha a *venditio* ill. *emptio* már korábban a felek szándékában állott, mint itt is (I. 3), vö. az Adelphoe analógiájával, l. Donat. ad Ad. 203: *Ubi enim pactio intercesserit pretii, iam ereptionis actio sublata erit et pretium debitur.*

[18] Vö. *E. Lefèvre:* L'originalità del' ultimo Plauto. Siculorum Gymnasium N. S. XXXIII/2 (1980) 896 (= i. c. 444).

[19] *E. Lefèvre:* i. h.

[20] Elemzésünk a szokásos rekonstrukciókat követi (l. 5. jz.), saját szempontjaink szerinti csoportosításban.

éppen ez a két esemény indítja el, ezért az lényeges vonásaiban nyilván éppúgy zajlott le a Dis exapatónban, mint a Bacchidesben.

Ennek alapján megállapítható, hogy a két cselekményszál kapcsolata a Dis exapatónban, a Pseudomenosban és az Aladzónban egyforma volt. A Bacchides/Dis exapatón *első csele* (Chrysalus koholt mesével Ephesosba küldi az öreg Nicobulust pénze «visszaszerzésére») nem alkalmas a pénzügyi probléma végleges és jogilag tökéletes megoldására. Chrysalus *servus* — és ez új mozzanat az eddigi darabokhoz képest — tudatában is van terve tökéletlenségének (l. 358 skk.): ha Nicobulus visszatér Ephesosból, persze üres kézzel, kiderül a hazugság, és a *senex* jogosan követelheti vissza fiától a pénzt. Így a görögül is olvasható közjáték (a pénz visszaadása az apának) a legjobb, ami történhet. Ez ad lehetőséget a *második*, immár jogilag tökéletes *csel* kieszelésére. Ehhez már csak egy mozzanat, a *termékeny pillanat* hiányzik. A veszélyhelyzetet és egyben a cselekvés kényszerét jelentő termékeny pillanatot a katona megérkezése kínálja (IV. 7). Ezután már mi sem könnyebb, mint Bacchist a katona törvényes feleségének beállítani: a megrettent öreg, aki szereti és félti fiát, természetesen fizet, s ezzel — akaratán és tudtán kívül — jogszerűen rendezi a helyzetet. A pénzt önként adta, így azt vissza nem követelheti. A második cselt éppen ez a jogi többlet különbözteti meg az elsőtől: helyreáll az eredeti, harmonikus és jogszerű állapot, az apa fia számára váltja ki szerelmét, Bacchist, a katona pedig megkapja jogos járandóságát, a leányért korábban lefizetett foglalót. (Arra a jogi «finomságra», hogy Nicobulus önkéntességét megtévesztéssel, *dolo malo* érték el, a komédia természetesen nem lehet tekintettel!)

A Bacchides/Dis exapatón és a Miles/Aladzón között egy igen lényeges motívumpárhuzam is van: a második csel mindkét darabban az álfeleség-fikción, azaz egy jogi természetű hazugságon alapul. Hasonlóság mutatkozik Plautus munkamódszerében is. A római költő a duplex argumentumos görög Pseudomenosba és a Dis exapatónba egyaránt betold egy-egy *harmadik* cselekményszálat is (az előbbibe az ún. «öt minás cselt», az utóbbiba «a második levél cselét»). E két komédia késői alkotás (191-ben, ill. 186 után). A korai Milesben (205) ezzel szemben nincsen harmadik akció: úgy látszik, Plautus ekkor még beérte a rövid Lucrio-jelenet betoldásával. A «kis *contaminatio*» alkalmazását aligha vitathatjuk el Plautustól, sőt, ez a módszer bizonyos fejlődésen is keresztülment.

A Bacchides/Dis exapatón analógiája azt bizonyítja, hogy a kettős cselt tartalmazó darabok itt felvázolt szerkezeti sémája a görög újkomédia egyik alapformája volt.

Kitekintés a «vegyes» típusra; a Poenulus/Karkhédonios[21]

A «csel + anagnórisis» vígjátéktípus (3. típus) külön elemzést igényelne. Most csak azt nézzük meg, milyen kapcsolat van ez utóbbi és az eddig tárgyalt «cseles» vígjátéki séma között.

A Poenulus/Karkhédonios contaminatiós értelmezését már *Fränkel* elvetette, csak a «kis *contaminatio*» feltételezését tartotta szükségesnek.[22] A darab *régóta fennálló problémáját* a két pun nővér fogsága jelenti, ill. az ifjú Agorastocles szerelme egyikük, Adelphasium iránt. Az első csel célja az, hogy a kerítőt, Lycust mint *furtum* elkövetőjét érjék tetten. A két *meretrix* ezzel kiszabadulna a *leno* fogságából, az első csel azonban mégsem képzelhető el végleges megoldásként: 1. a cselekmény ünnepnapon játszódik, a kerítő tehát csak «másnap» fogható perbe, s addig szabadon eladhatja a két nővért, akiknek megmenekülése így nagyonis bizonytalan. 2. Azzal sem oldódna meg semmi, ha a testvérek mégis megszabadulnának. Agorastocles csak akkor veheti el Adelphasiumot, ha kiderülne, hogy a leány szabad születésű és hogy mindketten azonos állampolgárságúak.[23] Ezt a megoldást a *váratlan fordulat*, Hanno megjelenése és a kettős anagnórisis hozza el. A család egyesül, a régóta fennálló probléma megoldódik, helyreáll a harmonikus és jogszerű állapot, a fiatalok előtt nincs házassági akadály. Az anagnórisis szükségtelenné teszi a *második cselt*, amely elkezdődik ugyan, de csírájában marad (V. 2).

A görög komédiák közül az Aspis az, amely bizonyíthatóan ugyanilyen szerkezetű volt. Az öreg Smikrinés feleségül akarja venni unokahúgát. Terve jogilag védhető: a leány bátyjának távollétében ő, mint legidősebb férfirokon nőrokonának törvény szerinti kiházasítója. Ez a jogszerűség azonban igazságtalanságot takar, mert a leány Khaireast sze-

[21] *W. H. Friedrich*, *P. J. Enk* és *G. Maurach* elemzéseit vettük figyelembe (id. művek).

[22] I. m. 262 skk.

[23] *P. J. Enk:* i. m. 210, vö. *G. Maurach:* i. m. 50 sk.

reti. A szolga, Daos, csellel próbál segíteni a fiatalokon: a gazdag szomszéd és rokon, Khairestratos halálhírét költve az ennek örökösnőjével kötendő házasság reményével kecsegteti a fukar öreget. Ez az *első cselekménnyszál*, egy csel tehát, amely azonban — ha végrehajtanák — nem eredményezne végleges megoldást, hiszen Khairestratosnak egyszer valamikor mégiscsak «fel kellene támadnia», s ezzel minden kezdődne elölről. De cselre nincs is szükség, hazaérkezik a leány halottnak hitt bátyja, Kleostratos, ezzel Smikrinés házasító joga megszűnik, a báty pedig természetesen szerelméhez, Khaireashoz adja testvérhúgát: ez a *második cselekménnyszál*. A Poenulus/Karkhédoniostól az Apsis csupán egy, nem szerkezeti, hanem tartalmi mozzanatban különbözik: itt az anagnórisist egy másfajta véletlen, a «váratlan hazaérkezés» helyettesíti.

A két darab alapján megállapíthatjuk, hogy a «csel + anagnórisis» szerkezetű komédiák sok rokon vonást mutatnak a «két csel» szerkezetűekkel. Az *első csel* itt is, mint amott, alkalmatlan a *régóta fennálló probléma jogszerű* rendezésére. A *termékeny pillanat*ot itt maga a váratlan hazaérkezés jelenti, a *második cselekménnyszálat* pedig az anagnórisis (Poenulus(Karkh.), ill. a helyzet végleges rendezése (Aspis) hozza el. A *duplex argumentum*os komédiák 1.-sel jelzett (csak anagnórisist tartalmazó) típusában szokásos «első cselekménnyszál», ti. a gnórismák megtalálása és tulajdonjoga körüli huzavona (l. Epitrepontes, Rudens, Vidularia/Skhédia) nem jellemzi ezt a típust. Ennek a cselekménnyszálnak a helyébe lép az «első csel».

A *duplex argumentum*-os darabok két cselekménnyszálának szoros összetartozása régi érve az unitárius hipotézis képviselőinek. Ezt a tételt most az egyes darabok esetlegességeitől függetlenítve, az általánosság igényével is megfogalmazhatjuk. Vagyis: az első csel mindig sikertelen, de nem eredménytelen és így nem is «felesleges», hanem feltétele a második csel sikerének.[24] A Pseudolusban a Simo elleni próbálkozás az eszköz arra, hogy az öreg egyáltalán be legyen avatva, érdekelt legyen a későbbi, immár a kerítő elleni akcióban; a Milesben a fal áttörésével, a Bacchidesben a pénz visszaadásával teremtenek lehetőséget a második csel kitervelésére; a Poenulusban a kerítő megbüntetését voltaképpen és *de iure* az első csel teszi lehetővé, ezt Agorastocles *pro furto* hajtja végre (V. 6). Az Aspisban ilyen kapcsolatot nem látok.

Szerkezet és szemlélet

Ismeretesek a darabok azonos motívumai, pl. az újkomédiában viszonylag ritkábban előforduló pozitív, vagy legalább nem negatív apa-, ill. *senex*-figurák (valamennyiben), két vagy több hetaira felléptetése (Miles, Bacchides, Poenulus, mellékszereplőkként a Pseudolusban is), a szakács szereplők hasonlósága (Miles, Pseudolus) stb. Most arra mutathatunk rá, hogy a változatos cselekmények *lényegileg azonos kompozíciós séma* keretében jelennek meg a cselvígjátékokban, és hogy a «csel + anagn.» komédiák első cselekménnyszála is ugyanezt a szerkezetet követi. A lényeget az alábbi hat pontban összegezzük:

1. Az alaphelyzet konvencionális újkomédiabeli szituáció: a pozitív hősök *régóta megoldatlanul fennálló emberi problémából* keresnek kiutat. Ez lehet: fogság + szerelem (Miles, Pseud., Poen.); ill. jogi kényszer + szerelem (Bacchides, Aspis).

2. Tipikus a cselekmény célja is: az *eredeti, morálisan és jogilag harmonikus állapot* helyreállítása. A konfliktus oka ennek megfelelően éppen az, hogy az *erkölcsi igazság* a pozitív hősök oldalán van, a *jog* viszont a bitorlót védi:

		morálisan	*jog szerint*
Pseud.:	Ballio	bitorló	tulajdonos
Miles:	Pyrgop.	bitorló	tulajdonos
Bacch.:	Cleomachus	bitorló	bérlő
Poen.:	Lycus	bitorló	tulajdonos
Aspis:	Smikr.	bitorló	rokon

3. Ebben a patthelyzetben a hősök megoldással próbálkoznak (első csel), ami azonban nem vezet eredményre, mert nem alkalmas a helyzet *jogi* rendezésére, a fent leírt ellentmondás megszüntetésére, sőt, olykor éppen a pozitív hősöket hozná illegális helyzetbe (Miles, Bacchides):

[24] *W. H. Friedrich:* i. m. 240, 249 sk., *L. Schaaf:* i. m. passim.

első csel		*«eredmény»*
Pseud.: Simo kijátszása *Miles:* a fal áttörése, «szökés» *Bacch.:* ephesosi mese *Poen.:* Lycus rajtakapása *Aspis:* álhalál fictiója		csak elodázás és/vagy jogilag tökéletlen, esetleg nem is kerül sor rá, terv marad (Pseud., Bacch. Asp.)

Az első csel másrészt a másoűik akció és/vagy a legális büntetés előfeltétele:

első csel		*kapcsolata a második csellel/büntetéssel*
Pseud.: Simo ellen	-----→	Simo érdekeltsége
Miles: a fal áttörése	-----→	hely a 2. csel kiterveléséhez
Bacch.: a pénz visszaadása	-----→	alkalom a második cselre
Poen.: furtum fictiója	-----→	Lycus megbüntetése
Aspis: álhalál fictiója	-----→	?

4. Az eseményeknek ezen a pontján a két vizsgált típus elválik egymástól. Egy váratlan fordulat *a cselvígjátékokban* veszélyhelyzetet + lehetőséget teremt: ez a dráma *termékeny pillanata*. A termékeny pillanat a *«csel + anagn.»* típusban maga a váratlan hazaérkezés motívuma.

Pseud.: Harpax megjelenése *Miles:* Sceledrus leselkedése *Bacch.:* Cleomachus megjelenése illetve: *Poen.:* Hanno megjelenése *Aspis:* Kleostratos megjelenése	termékeny pillanat

5. A termékeny pillanatot jelentő esemény mindhárom *cselvígjátékban negatívum:* éppen ez a negatívum kényszeríti *pozitív* megoldásra a szereplőket. A megoldás módja mindig *immorális*, s éppen ez az immoralitás teremt *morálisan* tiszta helyzetet, ilyen kerülőúton áll helyre a kiinduló állapot, ez az ára annak, hogy az *erkölcsi igazság és a jogi helyzet* újra megfeleljen egymásnak.

A «csel + anagn.» vígjátéktípusban a termékeny pillanat éppen ellenkezőleg — *pozitívum;* pontosan az a személy tér haza, érkezik meg, aki puszta létével képes a helyzet tisztázására. Második cselre ezért nincs is szükség (Aspis), ill. az csírájában marad (Poen.), a szereplők helyett Tykhé állítja helyre a kiinduló, *morálisan és jogilag* egyaránt kielégítő állapotokat.

második csel		*eredmény*
Pseud.: ál-Harpax fictiója	-----→	a jogi státus rendezése
Miles: álfeleség fictiója	-----→	a jogi státus rendezése
Bacch.: álfeleség fictiója	-----→	pénzügyek jogszerű rendezése
illetve:		
Poen.: (csírájában, helyette: anagn.)	-----→	a jogi státus rendezése
Aspis: (nincs helyette: anagn.)	-----→	a jogi státus rendezése

6. Az *«erkölcsi igazság = jogi helyzet»* megoldástípusban ismét rokon egymással a két alapforma. Ez a szokásos megoldás kettős értelmű: a pozitív és a negatív szereplők szemszögéből egyaránt bekövetkezik. Nem csupán a fogságban tartottak jogi státusa ill. a pénzügyi helyzet rendeződik, hanem a bitorlók immár a jog formái szerint is bitorlóknak minősülnek, és *mint ilyenek* veszik el büntetésüket. A büntetés a Pseudolusban a dolog természete szerint automatikus, a Milesben és a Poenulusban pedig a győztesek önhatalmú ténykedése. Ez a motívum azért lényeges, mert e darabokban még a komédiabeli kötelező bűnbocsánat is a jog formáit ölti: a megbocsátás éppen abban áll, hogy a hősök «jólelkűen» nem terelik hivatalos útra az ügyet, hanem házon belül intézik el azt (vö. Poen. 1361: *quid praetore opust*, ill. Miles 1411—1426). Meggyőződésem szerint erre azért van szükség, mert a hivatalos eljárás során a *dolus malus*ok tényére mindenképp fény derülne. A Dis exapatónban, ahol voltaképp nincs negatív szereplő, nincs büntetés sem (más kérdés hogy

a plautusi változatban az öregek, különösen Nicobulus mégiscsak bűnhődnek), az Aspisban pedig Smikrinés megbüntetésének módja nem világos.

Megállapíthatjuk tehát: a Pseudomenos, az Aladzón és a Dis exapatón szerkezete lényegében megegyezik. A «két csel»-en alapuló vígjátékokkal sok rokon vonást mutat a «csel + anagn» típus is. Ebben a szerkesztésmódban a *duplex argumentumon* alapuló újkomédiák egyik tipikus kompozíciós eljárását ismerjük fel:

régóta fennálló probl. -----→ első csel (jogilag tökéletlen)

\+

termékeny pillanat -----→ második csel/anagn. (jogilag tökél.)

E minden bizonnyal tudatos szerkesztésmód nem öncélú. Mögötte a világ és az emberi viszonyok határozott, azonos szemléletét sejtjük. A darabok a görög dráma történetének kései periódusában keletkeztek, akkor, amikor a drámai technika fejlődése lehetővé, az emberi kapcsolatok kuszaságának mind mélyebb felismerése pedig szükségszerűvé tette effajta bonyolult drámaszövevények komponálását. (A megállapítás nem az újkomédián belüli kronológiára vonatkozik.[25])

Valamennyi darab szinte matematikai tisztaságban mutatja ugyanazt az alapképletet: az emberi kapcsolatok harmóniájának megbomlását e komédiák szerzői (valószínűleg az Alexis—Menendros—Diphilos kör) morál és jog drasztikus szétválásában ragadták meg. Megoldásaik lényege éppen az, hogy a szereplők, önerejükből vagy Tykhé közreműködésével, úrrá lesznek ezen a képtelen helyzeten. A hősök minden erőfeszítése arra irányul, hogy erkölcsi igazságukat legitimálják, a jog formáira hozzák. A jogi szemlélet túlsúlyba kerül és meghatározza az élet dolgait: ez lehet az elsődleges oka e darabok szokottnál is erősebb jogi stilizáltságának.

Számos, törvénykezésből ismert szituáció található legalábbis a Pseudolusban, a Milesben és a Poenulusban, tehát az újabban Alexisnek tulajdonított komédiákban, a Menandros-művekre ez kevésbé jellemző. *(Pseud.:* különféle szerződési aktusok színpadra állítása, I. 3, I. 5, IV. 6; *Miles:* Periplectomenus jogi személyként való ábrázolása, II. 2, II. 6, V. 1; *Poen.:* az első csel jogi körülményeskedése, a tanúk túlhangsúlyozott szerepe, Lycus megbüntetése mint jogi aktus, a teljes III. felvonás, V. 6) Ezek a helyek és a jogi nyelv alkalmazásának számtalan példája csak első látásra és csak annyiban tűnhet paródiának, amennyiben a műfaj közegében az élet minden komoly, hivatalos aktusa szükségképp profanizálódik.[26] Talán helyesebb kettős ábrázolásmódról beszélni. A komédiák konfliktusainak természete, az igazság morálra és jogra töredezett kettőssége valósággal kényszeríti a szereplőket, hogy valamennyi lépésüket a jog szempontjából mérlegeljék és tegyék meg. Ezért van, hogy tetteik immorálisak, de jogszerűek, s szükségképp ilyenek, mert e vígjátékokban szinte életre kel a hégeli tézis: *a jog itt nem más, mint az elidegenült, külsővé vált morál* megjelenése.[27] Ehhez képest a parodisztikus kezelésmód a műfaj követelte külszín csupán.

Jog és erkölcs szétválása az az alaphelyzet, amelynek ábrázolása a vizsgált darabokban egységes. A kibontakozás lehetőségeiről ugyanez nem mondható el. A cselvígjátékokban Tykhé szerepe a termékeny pillanat felkínálására korlátozódik, ennek kiaknázása az ember aktivitását követeli (vö. Pseudolus monológjával, 679 sk.: *ut quisque fortuna utitur, ita praecellet, atque exinde sapere eum omnes dicimus).* A «csel + anagnórisis» típusú vígjátékokban az emberi igyekezet visszamenőleg is értelmetlenné válik Tykhé beavatkozásával; a Poenulus/Karkhédonios és az Aspis az «Ember tervez — Tykhé végez» életérzésének művészi kifejezése.

Az itt elemzett szigorú drámaszerkezet és az azt létrehozó életszemlélet a római átdolgozásokra igen kevéssé jellemző. Morál és jog kettéválása, amely annyira fájó élmény volt a görögök szemében, Plautus közönsége és általában a III—II. századi római társadalom számára nem jelenthetett valóságos problémát, s a dolgot, ha felfogta egyál-

[25] Ezt az Aladzónra l. *L. Schaaf*, i. m. 353 skk., a Karkhédoniosra *W. H. Friedrich:* i. m. 254., általában a duplex argumentumokra uo. 261.

[26] Az sem mindig tisztázható egyértelműen, hogy a parodizáló beállításért milyen mértékben felelős a görög költő, s mennyiben Plautus. (L. pl. a Pseud. I. 3. *stipulatió*ja körüli vitát.)

[27] Grundlinien der Philosophie des Rechts. Stuttgart, 1952³ (Jubileumsausgabe, Bd. VI.)

talán a közönség, legfeljebb a *görögök* életének jellemző s kigúnyolásra méltó tüneteként foghatta fel. Plautus nem is érzi szükségét annak, hogy megtartsa mintáinak vázolt felépítését, hanem hol a «harmadik cselekményszállal», hol egyéb komikus betétekkel lazítja fel azt, — olykor a felismerhetetlenségig. Változtatásai nyomán máshová kerül a hangsúly mondanivalójában is. Az igazság kettőssége helyett az ostoba szabadok és okos szolgáik kettőssége, a mintákban adott szituációk mélysége helyett e szituációk komikus oldalának megragadása és a komikum fokozása válik legfontosabbá számára.[28]

[28] Mellőztük a Terentius-darabokat, amelyekben a kettős szerkesztés kérdései másképpen merülnek fel, nem a cselekmény, hanem a szereplők megkettőzéséről van szó.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BORZSÁK ISTVÁN

SPICILEGIUM BIBLIO-BIOGRAPHICUM

Azt a tudománytörténeti apróságot, amely a fiatal Ábel Jenőnek egy Curtius Rufus-kiadásban talált ceruzabejegyzéseiről az Ant. Tan. 25. évfolyamában (1978, 221 sk.) jelent meg, azért ajánlottam Julow Viktornak, mert éppen azon a napon (1979. június 13-án) esett át egy súlyos műtéten, amely után — aggódó reménykedésünket valóra váltva — *felkelt és járt*. 1982. január 15-én *nem* kelt fel, és azóta — Bacon, Pope, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály társaságában — fájdalmaktól végleg mentesen jár. Könyv- és tudománytörténeti tallózásainkat megint csak Reá emlékezve folytatjuk.

1. Mint a fentebb említett Curtius Rufus, a most ismertetendő könyv is a budapesti latin tanszék könyvtárának revideálása során került a kezembe. A cremonai Francesco Novati «La giovinezza di Coluccio Salutati (1331—1353)» c. könyvéről (Torino 1888) van szó (korábbi jelzete: L. 157, jelenleg: H. 3884), amelynek előlapján tintával beírt ajánlást olvashatunk: «Al chiariss. prof. E. Abel in ricordo dell'A.» Vagyis a szerző mindössze százötven példányban megjelent könyvét emlékül szánta Ábel Jenőnek, — sajnos közelebbi datálás nélkül. Mivel azonban Novati monográfiája 1888-ban jelent meg (az előszó 1888. március 1-én kelt), Ábel Jenő pedig 1889. december 13-án meghalt, egyéb fogódzó híján arra gondolhatunk, hogy az ajánlás még 1888 júniusában, a bolognai egyetem jubiláris ünnepségeinek során került a könyvbe. Ábel — mint tudjuk (vö. Á. J. Bp. 1981, 149) — tagja volt az ünnepségekre küldött magyar delegációnak és ott neves külföldi tudósokkal kötött ismeretséget, főképp pedig a környékbeli gyűjteményekben kutatott.

Novatihoz fűződő kapcsolatairól egyelőre annyit tudunk, amennyit egy Firenzéből (1888. okt. 25-én) Ábel Jenőhöz intézett leveléből kiolvashatunk. (Az akadémiai kézirattár jelzete: MS 226/17; a levél ismeretét Ritoók Zsigmondnénak köszönöm.) Célzás történik benne a Marliani-kódex felfedezésére, vagyis a bolognai ünnepségek szerencsés mellékkörülményeire és Corvin János leánykérésének (Bianca Sforza eltervezett magyarországi bevonulásának) az olasz levéltárakból remélt felderítésére. Novati az érdekesnek ígérkező kutatási eredmény pisai vagy livornói közlésére is gondol. A levélben érintett személyek (Leon. Aretino, Col. Salutati, Pier Paolo Vergerio stb.) kettejük témáinak érintkező pontjait jelzik, a végén olvasható üdvözletek pedig Ábel olaszországi ismeretségi körére derítenek némi fényt. (Közben helyesbítenünk kell Ábel Jenő-könyvünk 18. lapjának egy mondatát: ezek szerint a hozzája írott levelekből *egyet* utólag sikerült mégis föllelnünk.)

A könyv azonban valamennyivel többet is elárul gazdájáról. A címlap üres baloldalán nyolc szám van ceruzával beírva: 9, 11, 30, 33, 42, 48, 54, 90. A dűlöngélő számok arra vallanak, hogy bejegyzőjük vagy vonaton, vagy — inkább — ágyban fekve olvasta a könyvet és a megjelölt lapokon valami érdemleges dolgot talált. Nézzük végig az illető lapokon megjelölt részeket!

9,1. j.: Domenico di Bandino d'Arezzo, mint egy «Fons memorabilium universi» c., «sokat idézett, de kevéssé tanulmányozott» (14. századi) betűrendes enciklopédiának, benne egyebek közt Coluccio Salutati rövid életrajzának is a szerzője.

11,1. j.: F. Villani «De civitatis Florentiae famosis civibus» c. könyve is meg van jelölve.

30,2. j.: a bolognai magisterek javadalmazásainak 13—14. századi jegyzéke nyilván közelebbről érdekelte a külföldi iskolákba járó magyar diákok nyomozóját.

33,1. j.: Mazzetti lajstromának (Repertorio dei Professori della celebre Università di Bologna, B. 1847) megjelölése ugyanebbe az irányba mutat.

42,2. j.: utalás G. Visconti herceg modronei könyvtárának egy érdekes kötegére.

48,1. j.: utalás a bolognai «ginnasium» jogi karának statutumaira (Bononia 1561), valamint hasonló firenzei dokumentumokra, különös tekintettel a jogi tanulmányok elvégzéséhez megkívánt évek számára.

54,4. j.: Giov. Calderini repertóriumának «gyönyörű» (bellissimo) sienai példányáról.

A 90,2. jegyzetben Ábel érthető megelégedéssel és örömmel fedezhette fel Isota Nogarola-kiadásának (Vindobona 1886) és kutatói erényeinek számontartását.

Ez nem sok, de tekintettel az Ábelre vonatkozó életrajzi anyag szűkösségére, el sem hanyagolható. Ha arra az emberfölötti erőfeszítésre gondolunk, amellyel a beteg tudós még halálos ágyán is dolgozott, ennek az élni- és írniakarásnak szerény dokumentumait sem fogjuk únottan félretolni.

2. Másik trouvaille-unk látszólag még igénytelenebb: Némethy Géza Tristia-kommentárjának (Commentarius exegeticus ad Ovidii Tristia. Bp. 1913) a szerző sajátkezű betoldásaival, javításaival kiegészített példánya. *Habent sua fata libelli*, szoktuk mondani, de ennek a *libellus*nak a sorsát aligha tudná valaki is nyomon követni. Ti. kétségtelenül Némethy kusza ceruzabejegyzéseivel van benne dolgunk,[1] de ez a példány nem valamelyik pesti antikváriumból, hanem az egri megyei könyvtár kiselejtezett anyagából került elő (ottani száma Cc 193 volt).

A bejegyzések jelentőségét abban láttam volna, hogy Némethy Géza korán jelentkező és több évtizedre nyúló passzivitásának leverő egyhangúságát a csendes olvasgatás és alkalmi javítgatás némi aktívumaival ellensúlyozzák, — ha ellensúlyozzák. Kéziratokat sem a kommentár megírásakor, sem utólag nem búvárolt; most véletlenül hozzáférhetővé vált szövegmódosításai csak az annyira szeretett és jórészt könyv nélkül tudott auktorhelyek egybevetésének lehettek gyümölcsei.

Így gondolhattuk volna, ha — óhatatlanul — a Tristia-kommentár hazai és külföldi fogadtatására is nem terjesztjük ki figyelmünket. Akkor azonban az első látásra remélt aktívumok is erősen viszonylagossá válnak. Némethy már Hegedűs István recenziójából[2] is okulhatott volna, de a nyomtatásban megjelent kritikai észrevételeknek csak annyi foganatjuk lett, mint a fenntartások előzetes baráti közlésének: semmi. Némethy «megingathatatlan» maradt, vagyis kitartott divinatórikus szövegkonstituálói és sajátosan egyéni, teljességgel korszerűtlen kommentátori gyakorlata mellett. Pedig érdemes lett volna Hegedűsnek akárhány megjegyzését megszívlelnie. Gondoljuk csak el: Némethy R. Ehwald 1884. évi Teubner-szövegéhez fűzte a maga kritikai észrevételeit; O. Güthling ugyanakkori (prágai) kiadásának «gazdag kritikai készletére» *később* — Hegedűs recenziója nyomán — *sem reflektált*. (Ezt a tényt Huszti József a — mint látni fogjuk — *más* indítás folytán létrejött «Supplementum» ismertetésében[3] majd úgy nyugtázza, hogy a neves szerző kommentárjának kiadása óta «még jobban elmélyedt kedvelt költőjébe és alaposan felhasználta az újabb Ovidius-irodalmat.» Itt kifejezett utalás történik arra a Güthlingre, akinek ugyancsak 1884-ben közreadott szövegkiadását és apparátusát Némethy *utólag sem* hasznosította.)

Hegedűs örömmel állapította meg, hogy Némethy «óvatosabb lett a coniecturák tekintetében», amennyiben 64 felsorolt hely közül csak tizenegyet változtatott meg «*ex sua coniectura*». A továbbiakban csak ezeket rostálgatta, sajnos épp helyesléseiben nem a legszerencsésebben. «Ritka szép javításnak» minősítette például az *aut*-ot (Trist. III 9,20: *et* helyett; a szövegnek csakis *et*-tel van értelme), vagy «szerencsés leleménynek» és «egy *crux*ot elenyésztető érdemes munkának» a IV 3. elegia 83. sorában hagyományozott *freta* helyett *facta* beiktatását. Az érdem azonban nem Némethyt, hanem az elhallgatott Ehwaldot illeti.

Annál bölcsebb egy másik Némethy-konjektúrához (V 5,45: *moris — morum)* fűzött elmélkedése (602): «Némethy mindig a tiszta, világos értelmességre törekszik, de ez még távolról sem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy egyúttal Ovidiust adja vissza, pedig a szövegkritikusnak ez a feladata. Némethy a Bentley-féle *ratio centum codicibus potior*-t úgy értelmezi, hogy az ő józan, intellectualis, phraseologiával támogatott lectiója az egyedül helyes . . . Sok jó gondolata van Némethynek, de azért nem következik, hogy ez a jó gondolat az Ovidiusé.»

Érdemes (és időszerű) Hegedűs bírálatának további megállapításait is idézni (603): a semmi értelmetlenséget el nem tűrő Némethy egynéhány kritikai keresztet megoldott ugyan, de olvasói hiába keresik kommentárjában «a költői hangulat jellemzését, a költői kompozíciónak a költő hangulatából, lelkiállapotából való megmagyarázását, az egyes

[1] Egy hasonló jegyzetekkel telerótt Appendix Verg.-kötetről: Ant. Tan. 25 (1978) 71.

[2] EPhK 37 (1913) 600 skk.

[3] EPhK 47 (1923) 217; a továbbiakhoz l. Némethy Gézáról tartott emlékbeszédét is: EPhK 64 (1940) 1 skk.

elégiák szerkezetének elemzését, stilisztikai sajátságaival való kidomborítását, a költő rhetorikai iskolázottsága által a költői alkotás szabadságára tett korlátozó hatásának feltüntetését» stb. Említsük meg itt Hegedűsnek azt az 1913-ban elhihető megjegyzését is, hogy Némethy — *ut etiam rationibus civium Academicorum consuleret* —, «igen sok olyan elemi magyarázatot vitt bele, melyre még a mi ifjaink sem szorultak.» Rögvest kiderül, hogy ezt miért elevenítettük fel.

Itt az *in Ovidianis* vitathatatlanul illetékes H. Magnusnak a Berliner Philologische Wochenschrift 40. (1920) évfolyamában, tehát alapos késéssel megjelent recenzióját kell felidéznünk a feledésből. *Kell*, mert az érintett szerző — érthetőleg, tehát bizonyos mértékig megbocsáthatólag — nagyvonalúan elhallgatta, tanítványa és reménybeli utódja pedig nem nevezte nevükön a *tényeket*. Huszti (217) diplomatikus fogalmazással kendőzte el a valóságot: (Némethy) «becses figyelmeztetéseket kapott a sokszor igazságtalanul szigorú, de a maga Ovidiusát szintén alaposan ismerő» Magnustól. A baj ott van, hogy Magnus — mint szakmailag illetékesebb idegen bíráló — tulajdonképpen *azt* írta meg 1920-ban, amit a tapintatos Hegedűs inkább csak sejtetett 1913-ban: a jogosult aggályokat Némethy *antediluviális* velleitásaival szemben (Magnus 155: «das ganze Buch wirkt wie ein fossiler Überrest der Vorzeit», vagy a befejezésben: «ein schon bei seinem Erscheinen veraltetes Buch»),[4] és Némethy minderről — megingathatatlanul — nem akart tudomást venni.

Hát akkor mit tett? Kézipéldányába, amely most, jó hatvan év elteltével akadt a kezünkbe, bejegyzett egyet s mást a «*nimium severus operum meorum censor*» (Suppl. 5) észrevételeiből és próbálta menteni a menthetőt. Vagy Magnus nevének feltüntetésével, vagy a nélkül korrigálja néhány korábbi «megoldását», vagy — ilyen is előfordul — diadalmasan csap le bírálójára (Suppl. 8): «*vehementer errat vir doctissimus . . .*» Ezt Huszti így fogalmazza (218): «Némethynek a verbális magyarázatban való páratlan jártassága ott nyilvánul meg legszebben, ahol német kritikusával szemben a maga régi felfogását védelmezi. Tanulságos e tekintetben Tr. IV 6,19—20, ez a Magnustól alaposan félreértett hely, melynek kificamított értelmét Némethy egy-két fölvilágosító megjegyzéssel helyrezökkenti.»

És ahol nem zökkenti helyre? Mivel tanulságosnak véljük, részletesebben ismertetjük a Dunától Északra élő barbárokra vonatkozó hely (Tr. III 10,11 sk.) problematikáját:

dum vetat et Boreas et nix habitare sub Arcto,
tum patet has gentes axe tremente premi.

Ehhez a helyhez Némethy (77) a köv. magyarázatot fűzte: «*premi*, ita urgeri, ut per Danuvium glacie concretum regiones meridionales quaerere cogantur.» Hegedűs regisztrálta, hogy Némethy a 11. sorban a hagyományozott *patet* helyett Merkel javítását *(vetat)* és az általában hagyományozott *iniecta* helyett a cod. Guelferb. alapján a *habitare*-t vette fel. «Természetes, hogy két ily javítással értelmes szöveg jön ki, és a kritikai keresztet bátran törölhetjük; sőt még azt is felhozhatta volna, hogy a *patet* két egymás utáni sorban dittographiára enged következtetni. De hátha éppen költői fogalmazás a *patet?* . . . A *patet* két értelme ugyancsak nem szokatlan; a hely nyer költőiségben . . .» (602. l.)

Meg kell vallanunk, hogy Magnus keresetlen kritikája Némethy «kommentárjáról» (156: « . . . ist kompletter Unsinn») nem is nagyon túlzott; ugyanakkor elgondolkodhatunk azon, hogy a hely a legmodernebb szövegkiadásban (G. Luck, 1967)[5] is *crux*ok közé foglalva szerepel. Hegedűsnek a rejtélyes *premi* értelmezésére nincs szava; Magnus szerint «*premi* heisst, wie oft bei Ovid, ‚gedrückt werden von' = ‚sich unter etw. befinden'». Némethy áthúzta a joggal bírált jegyzetet és a lap aljára ezt írta: «*sub axe esse*, cf. Ov. Met. I 45—48 et Trist. II 190.» Illő fogalmazásban ezt látjuk viszont a Suppl. megfelelő helyén (p. 6 sq.), vö. Huszti 217: «Némethy nemcsak elfogadja kritikusának vélemé-

[4] A két recenzió szinte csak hangnemben különbözik egymástól, vö. Magnus, 155: «Nirgends wird versucht, einem Gedichte seinen Platz in der Literaturgeschichte anzuweisen, es aus der Situation heraus zu erklären, es zu zergliedern, in seinen Gedankengang einzuführen. Immer bleibt's bei dürftigen und trivialen Bemerkungen zu einzelnen Stellen . . .», vagy a kommentár igénytelenségéről (153): « . . . im wesentlichen eine Zusammenstellung dürftiger Einzelerklärungen grösstenteils elementaren Charakters, so elementar, dass unsere Tertianer sich über sie lustig machen würden.»

[5] Vö.: Ant. Tan. 15 (1968) 291 skk. és 25 (1978) 272 skk.

nyét, hanem egyúttal két kitűnő párhuzamos hely felhozásával szinte kétségtelen bizonyosságra emeli.»

Bizonytalanságban ezek után is éppen csak a *crux desperationis* és — nem utolsó sorban — a *premi* voltaképpeni jelentése marad. Ha *visszatérünk* a Merkel «javításának» beiktatása előtti hagyományhoz (9 skk.):

at cum tristis hiems squalentia protulit ora,
terraque marmoreo est candida facta gelu,
dum patet et Boreas et nix iniecta sub Arcto,
tum patet has gentes axe tremente premi,

és Merkel szövegváltoztatását mellőzve inkább a Hegedűs képviselte költőiséget igényeljük, továbbá ha Némethy utólagos pótlásait a *premi* jelentésének klimatológiai vonatkozásaival, például a hippokratési (p.a. 24) *πιέζεσθαι*-jal is kiegészítjük,[6] akkor a modern Luck-kiadás *crux*ait is nyugodtan fölöslegesnek mondhatjuk.

Némethy Géza hevenyészett bejegyzéseinek teljes felsorolása ezek után szükségtelennek látszik. Mindössze két apróságot említünk: a 101. lapon (ad Tr. IV 9: *In inimicum)* Heinze nevével találkozunk («cf. Heinze, Phil. W. 1921, 896»), ami annyit jelent, hogy Némethy az illető folyóirat *következő* évfolyamát lapozva R. Heinzének A. Rostagni Ibis-könyvecskéjéről (Firenze 1920) írott recenzióját is *látta* (a hivatkozás az adott összefüggésben semmit sem segít, és a Suppl.-ba sem került bele). Nem az *újabb* irodalomnak Husztitól említett ismeretét bizonyítják az elegiák címmegjelöléseinek több ízben megfigyelhető kiegészítései sem egy *régi* szerző Ovidius-dolgozatainak (G. Graeber: Quaest. Ovid. I—II. Elberfeld 1881—84) azonosítási kísérleteivel.

Tallózásunknak végére érve magunktól kérdezzük: találtunk-e némi tisztabúzát a felszedett kalászokban? Legalább utólag látjuk, hogy a kérlelhetetlenül igényes Heinrich Gusztáv és Ábel Jenő *folytatói* még az 1910—20-as években is milyen áldatlanul függetlenültek a korszerű tudományművelés kívánalmaitól és teljesítményeitől. Kegyeletlen visszapillantásunkat az az óhaj mentse, hogy a köldöknéző provincializmust próbáljuk felszámolni, mert különben sem a kisebb-nagyobb Magnusoknak, sem tulajdon elkiismeretünknek nem tudunk mit válaszolni.

[6] Vö. a horatiusi Lalage-óda *urget*-jével (C. I 22,20) és a kommentárunkban (Bp. 1975, 123) ehhez idézett helyekkel. — Luck Tristia-kommentárja (II. köt. 212) nem segíti ki az érdeklődőt («das Distichon ist zweifellos korrupt . . ., fast sicher eine Interpolation des 12. Jahrhunderts, aber *premi* könnte echt sein, vgl. II 190; ex P. I 7,11 *nos premat . . . frigore caelum»).* — Egy Lucanus-hely segíthet a fent érintett klimatológiai vonatkozások megvilágításában. Az eposz III. énekében a Pompeius és Caesar közt kitörni készülő *világ*háború méreteit merész költői túlzások érzékeltetik. A polgárháborús őrjöngés (249 *furor)* egyebek közt a távoli Aethiopia földjét is mozgósította:

. . . quod non p r e m e r e t u r ab ulla
signiferi regione poli, nisi poplite lapso
ultima curvati procederet ungula Tauri.

(253 skk.) A nehéz hely értelmezését megkönnyíti az a tény, hogy a kérdéses sorokat Servius is idézi az Aeneis VI 795 sk. soraihoz *(iacet extra sidera tellus, extra anni solisque vias . . .),* vagyis: mint ahogy Augustus híre a teremtett világ végénél messzebbre is elhat, úgy mozgatta meg az esztelen polgárháború az oikumené legtávolabbi népeit, még Aethiopiát is, amelynek földjét az állatöv egyik jegye sem «nyomná», ha a Bika csillagképének «végcsülke» (Laky Demeter ford., 1867) fölléje nem nyúlna. A mai olvasónak szinte érthetetlen csillagászati utalás a *premere* szakkifejezés jelentését valahogy mégis elképzelhetővé teszi. — *Korr. — jegyzet:* Vö. még pl. Curt. Ruf. VII 3, 11: (a „világvégi" hegyvidéken) *obscura caeli umbra . . . premit terram.* De Goethe is ilyen *nyomasztónak* érezte a hazájabeli — „északi" — eget a VII. római elégiában: Trübe der Himmel und schwer auf meine Scheitel sich senkte.

KÖNYVSZEMLE

HEGYI DOLORES: AZ IÓNOK KISÁZSIÁBAN. (Apollo Könyvtár 12.) Akadémiai kiadó. Budapest, 1981. 258 lap, 8 ábra.

Hegyi Dolores monográfiája az iónok etnogeneziséről és politikai történetéről szól. Azért kívánom ezt hangsúlyozni, mert a cím félreérthető. «A klasszikus görög kultúra vívmányainak jelentős része a kisázsiai ión partvidéken gyökerezik. Innen indult útjára az ión filozófia és tudomány, több görög istenség tisztelete, nem egy irodalmi műfaj és stílusirányzat. Az iónok kulturális vezető szerepének problémája már egy évszázad óta foglalkoztatja a kutatókat, s a kisázsiai ión városok magas fejlettségi fokát különféle teóriákkal próbálták magyarázni» — írja Hegyi D. könyvének 40. oldalán. A továbbiakban azonban nem foglalkozik az ión városok kultúrájával, művészetével, filozófiájával, mert könyve másról szól, nevezetesen a méltán híressé vált kultúrát megteremtő népcsoport kialakulásáról, és a politikai erőfeszítésekről, amelyeket identitásának megőrzéséért tett.

I. Hegyi D. a tanulmány első részében a nyugat-anatóliai népeknek a görögségre gyakorolt hatását vizsgálja. Ehhez felhasználja a görög hagyományt, a hettita és egyiptomi dokumentumokat, valamint az ásatásokon előkerült tárgyi emlékeket. A tömör összefoglalás nem érzékeltetheti a problémák valamennyi megoldási kísérletét, így természetes, hogy akad olyan megállapítás, amellyel nem mindenki értene egyet. Ilyen pl. az, hogy «A legrégibb nyelvi rétegről, a pelazg és leleg nyelvről néhány személynevet leszámítva semmit sem tudunk, így ezeknek a görögségre tett esetleges hatását sem tudjuk lemérni.» A hatások bizonyos elemeit ismerjük, mint pl. a pelasg és görög fonémarendszer konvergens fejlődését és egymásra gyakorolt hatását.[1]

A régészeti anyagból levont következtetések összefoglalása izgalmas kísérlet, és, bár az újabb ásatások módosíthatják a képet, úgy tűnik, hogy helyes az i. e. II. évezred három hatalmi központjának, Trójának, Bogazköy-Hattušašnak és Beycesultan (Arzawa ?)-nak azonosítása. Szintén a régészet segített a görög hagyomány helyesbítésében, azzal, hogy az ión vándorlást az aiól elé helyezte. (36.)

II. A második fejezet az ión etnikum kialakulásával és meghatározó jegyeivel foglalkozik. Mivel egyelőre úgy tűnik, hogy sem a kisázsiai achái királyság léte, sem a bronzkori és protogeometrikus telepek közötti kontinuitás nem nyert kellő bizonyítást, (45.) az iónok etnogenezisét a sötét korszak Nyugat-Kisázsiájában kell keresnünk. (62.) Hegyi D. véleményét különösen meggyőzővé teszi az ión népnév, az ión phylé-rendszer, az ión kultusz és naptár kialakulásának elemzése, valamint az ión városok oikistéseire vonatkozó hagyomány propagandisztikus torzításainak feltárása. (59.)

III. A harmadik fejezet az ión városok archaikus kori történetéről szól. Legfontosabb eredménye a bennszülött lakosság jelenlétének, valamint a környező nem-görög államok és az ión városok kölcsönhatásának jelentőségéhez méltóan hangsúlyos bemutatása. Hegyi D. a teosi pyrgos-felirat elemzése alapján rámutat, hogy az őslakosság még a hellenisztikus korban is igen jelentős szerepet játszott a görög városokban, hiszen a huszonhárom felsorolt nemzetségnévből csak hat bizonyosan görög eredetű. (68.) Ugyanerre az eredményre vezet a milétosi nemzetség- és phratria-nevek vizsgálata. A gazdasági élet fellendüléséről és az ión kolonizáció szakaszairól a szerző a görög kerámia földközi-tengeri térhódítása alapján ad képet számunkra. Azt, hogy a nem-görög államok hatása a polisok belpolitikai képére is rányomta bélyegét, kellőképpen bizonyítja a lydek befolyása a tyrannis államformájának kialakulásában, (102.) amely egyébként a korszak lyd—görög kapcsolatainak csak egyik eleme volt. Egyébként éppen a tyrannis biztosította először a nem-görög lakosságnak az egyenlő lehetőségeket az ión polisokban, amint azt Hegyi D. egy korábbi cikkében is kifejtette.[2]

[1] *Harmatta János:* Pelasgok, görögök, hettiták. Ant. Tan. 12 (1965) 77—82.
[2] *Hegyi D.:* A tyrannis eredetének kérdéséhez. Ant. Tan. 12 (1965) 199—200.

IV. A negyedik fejezet, amely terjedelmét és fontosságát tekintve a könyv legjelentősebb része, a perzsa hódítás korával és az ión felkeléssel foglalkozik. A perzsák kisázsiai berendezkedésének szakaszai, a közigazgatási rendszer fejlődése és Dareios centralizációs törekvései azért kerülnek ilyen részletesen bemutatásra, hogy tisztán láthassuk a megváltozott közeget, amelyben az ión polisok saját helyüket keresik. Látszik, hogy ebben a kérdéskörben mozog legotthonosabban Hegyi D., hiszen előző könyve, a *ΜΗΔΙΣΜΟΣ* (vö. Ant. Tan. 22, 1975, 163—167), valamint korábbi tanulmányai is a görög—perzsa kapcsolatok világát térképezték föl.

Az ión felkelés okairól írt könyvtárnyi szakirodalom három fő irányban keresi a kérdés megoldását, a *gazdasági*, a *politikai* és a *nemzeti* okokban. A *gazdasági okokat* H. Berve, U. Kahrstedt és G. L. Huxley tartja a legfontosabbnak, a tyrannis ellenes *politikai mozgalmakat* J. Myres, A. T. Olmstead és A. J. Toynbee. K. J. Beloch a szabadság visszanyerésének igényét, G. De Sanctis és M. Pohlenz a görög *nemzeti érzést* hangsúlyozta. Az általános gazdasági és politikai okok szerepét G. Glotz, H. Bengtson és V. Ehrenberg, a politikai és nemzeti okokét G. B. Grundy, valamennyi összetevőét, a gazdasági, politikai és nemzeti okokét J. A. S. Evans egyesítette elméletében.[3]

Hegyi D. elsősorban az írott forrásokra, vagyis Hérodotos könyveire támaszkodik, amikor Aristagoras milétosi thalassokráciájának tervét és a látszólagos perzsa támogatás mélyén rejlő görög-ellenes motivációkat vizsgálja. Dareios elképzeléseibe ekkor már nem illett bele egy olyan önálló politikát folytató szövetséges polis, mint Milétos, ezért a naxosi expedíciót, a saját érdekeit szem előtt tartva, perzsa hódítássá akarta változtatni. Csakhogy a spártaiak és athéniek égei-tengeri vetélkedése szükségszerűen kergette a perzsák táborába az ión tyrannosokat, akiknek népszerűtlen uralma egyébként is a perzsák jelenlététől függött. A naxosi expedíció kudarca különösen azért rendítette meg Aristagoras tyrannisát, mert a perzsa támogatást is eljátszotta. Uralma fenntartásának egyetlen lehetősége a perzsa-ellenes démosra támaszkodó belpolitikai fordulat volt, amelynek következménye általános felkelés lett. A démos társadalmi-politikai érdekei az adott pillanatban egybeestek Aristagoras személyes érdekeivel (165.), a perzsák külsőnyomása és az ión városok gazdaságpolitikai háttérbeszorulása pedig még ösztönzőbben hatott érdekeik közös, fegyveres érvényesítésére.

A Hegyi D. által rajzolt plasztikus kép lényeges eleme az, amelyet V. Ehrenberg szavaival így foglal össze: «Az egyén olykor érezhette a görög származása fölötti büszkeséget szemben a barbár környezettel, s néha személyes igényeket is erre alapozhatott, ez azonban sohasem vezetett egy összetartozás-tudathoz, egy pánión vagy egy pángörög közösséggel szembeni elkötelezettség érzéséhez.» (117.) Álláspontját, amely korábban nem maradt kritikai visszhang nélkül,[4] most valóban meggyőzővé teszi, amikor Aristagoras spártai és athéni szereplésének kapcsán kimutatja, hogy a hellén szolidaritás propagandisztikus szólama helyett milyen okok voltak azok, amelyek végül meggyőzték az athénieket, (168.) és a kisázsiai ión városokat. (167.)

Hegyi Doloresnek ez a tanulmánya már korábbi formájában is az egyik legalaposabb, legértékesebb munkája volt,[5] a datálási problémák megoldási kísérletével kiegészítve pedig ókortörténet-írásunk egyik fontos teljesítménye.

V. Az előző fejezetekben megismertük az ión polisok és a perzsák kapcsolatának történetét az i.e. V. századig, az utolsó részben pedig a függetlenségi törekvések küzdelmeit és a nyomasztó perzsa uralom időszakát követhetjük nyomon egészen addig, amíg a perzsák hatalmának hanyatlása meg nem teremtette az újabb fellendülés lehetőségét.

Az i. e. 3. évezredtől az i. e. IV. század közepéig tartó történelmi út áttekintése több fontos tanulsággal szolgál. Először is azzal, hogy Kisázsiának nincs görög történelme, amely a nem-görög népektől függetlenül vizsgálható: a kétségtelenül fontos gazdasági kapcsolatok, amelyek a görög és nem-görög népeket összefűzték, a kérdés kutatásának csak egyik elemét jelenthetik; legalább ennyire fontos azonban a számtalan kül- és bel-

[3] *U. Kahrstedt:* Geschichte des gr.-röm. Altertums. München 1952; *G. L. Huxley:* Early Ionians. London 1966; *J. Myres:* Herodotus, father of history. Oxford 1953; *A. T. Olmstead:* The history of the Persian Empire. Chicago 1948; *A. J. Toynbee:* Hellenism. London 1959; *M. Pohlenz:* Griechische Freiheit. Heidelberg 1955; *V. Ehrenberg:* From Solon to Socrates. London 1968; *G. B. Grundy:* The great persian war and its preliminaries. London 1901; *J. A. S. Evans:* Histiaios and Aristagoras. AJPh 84 (1963) 113—128

[4] *Sarkady J.* Ant. Tan. 22 (1975) 163—167.

[5] *D. Hegyi:* The Historical background of the ionian revolt. Acta Antiqua 14 (1966) 285—302, magyarul: Az ión felkelés történeti háttere. Ant. Tan. 13 (1966) 213—226. A cikk nemzetközi visszhangjához legutóbb: *P. Tozzi:* La rivolta ionica. Pisa 1978.

politikai, etnikai és nyelvi kapocs, amelynek feltárása nélkül nem érthetnénk meg az iónok történetét. Másodszor pedig azzal, hogy az iónok filozófiájukon, irodalmukon, művészetükön kívül fölmutattak egy olyan történelmi teljesítményt, amely fontosabb lehet számunkra a többinél: a fennmaradásukat a változó birodalmak árnyékában.

Végezetül még egy megjegyzés. Az Apollo Könyvtár újabb köteteinek papírminősége és nyomása elérte azt a mélypontot, amelynél — remélhetőleg — nem süllyed tovább.

NÉMETH GYÖRGY

MARÓTH MIKLÓS; A GÖRÖG LOGIKA KELETEN. Bp., Akadémiai Kiadó 1980. (Apollo Könyvtár, 11). 175 lap.

A szerző jelenlegi kutatási területe a görög logika keleti (szír és arab) recepciójának története. Könyve öt tanulmányt tartalmaz e témakörben: I. A görög logika továbbélésének kérdései a szöveghagyományozás tükrében II. Az arab logikai terminusok III. Galénos és a szillogizmusok negyedik figurája IV. A hipotetikus szillogizmusok (V) Az ötödik tanulmány a kötet Bevezetés-e, amely az olvasót nemcsak a téma kutatásának jelenlegi állásával ismerteti meg, hanem új szempontokkal szolgál az *eisagógé* műfajtörténetéhez is.

A Függelék egy történetileg jelentős arab *eisagógé*, Atīraddīn Mufaddal al-Abharī művének magyar szövege, Maróth Miklós fordításában.

A szerző a következő két tétellel indítja el vizsgálódásait: (1) «a logika az arabok kezében, ha bizonyos fejlődésen át is ment, . . . mégsem nőtt semmi lényeges dologban túl ókori határain.» (9. p.); (2) a szírekhez és az arabokhoz «a kétféle filozófiai iskola által kidolgozott kétféle logikát, a peripatétikus és a sztóikus-megarai logikát három iskola, az említett kettő és a kettejüket egyesíteni vágyó újplatonikusok adták tovább Keletre.» (10. p.)

Maróth programja a görög és az arab logika komparatív vizsgálata, a terminusok tartalmának tisztázásán keresztül. (11. p.) A kötet valamennyi tanulmányát egységbe fűzi az a vezérgondolat, hogy az arab filozófia valójában a — közvetlenül, ill. újplatonikus közegen keresztül átvett — peripatétikus, nem pedig a sztóikus logikát recipiálta.

Az eisagógé műfajtörténetéhez

Megmutatja, hogy az arabok a görög *eisagógé* kifejezést a szó jelentésének ismerete nélkül vették át, és jelentését azonosították Porphyrios művének tartalmával: az arab *īsāġūǧī* a *quinque voces*-t jelenti. Ám al-Abharī, aki rövid értekezésében nemcsak az universale-kat tárgyalja, hanem az egész aristotelési logikát foglalja össze, mégis műve egészének adja az Īsāġūǧī címet. Hogyan magyarázható ez? «A választ — írja Maróth — a szírek és az arabok oktatási rendszerének ismeretében tudjuk megadni.» (21. p.) A logikát a keleti iskolákban három fokozatban tanították. Mindhárom fokozat felölelte a tárgy teljes terjedelmét, ám nem azonos szinten: az alapozó oktatást a részproblémákra is kiterjedő elemzés, majd a logika extenzíven és intenzíven egyaránt teljes elsajátítása követte. Ebben a szisztémában Porphyrios műve nem volt alkalmas az általános bevezetés szerepére, hiszen nem foglalta magában az Organon teljes anyagát. E hiányt pótolandó írta meg al-Abharī saját *Īsāġūǧī*-ját, mely az oktatásban Porphyrios művét fölváltani volt hivatott.

I. A görög logika továbbélésének kérdései a szöveghagyományozás tükrében

A fejezet azt a kérdést tárgyalja, hogy melyek azok a görög művek, amelyeknek ismerete a szír és az arab logikában kimutatható. A szír fordításokat Maróth a kezdetektől az arabok bagdadi iskolájának megalapításáig kíséri figyelemmel. Katalógusából azt a következtetést vonja le, hogy «a szírek logikája az újplatonizmushoz, ott is elsősorban az alexandriai iskolához tartozik.» (32. p.) — A bagdadi iskolában létrejövő arab logika területén hasonló a helyzet: az iskola — Antiochián keresztül — egyenesági leszármazottja az alexandriai újplatonizmusnak. Az alexandriai kommentár-irodalom mellett azonban kimutatható egy olyan peripatétikus anyag (Theophrastos, Alexandros, Galénos) ismerete is, amely a szír logikából már korábban eltűnt

II. Az arab logikai terminusok

Maróth a következő görög terminusok arab fordítását vizsgálja meg: (1) *ζῷον λογικόν* (2) *λόγος, λέγειν* (3) a tíz aristotelési kategória (4) *οὐσία* (5) *γένος* (6) *εἶδος* (7) *διαφορά* (8) *συμβεβηκός χωριστός* (9) *συμβεβηκός ἀχωριστός* (10) *ὅρος, ὁρισμός* (11) *ὑπογραφή*. Vizsgálatának eredménye: «Az arabok logikája az Organon általunk megvizsgált részeiben nem volt azonos Aristotelés logikájával, hanem újplatonista fölfogású aristotelizmus volt.» (66. p.)

III. Galénos és a szillogizmusok negyedik figurája

A fejezet ismerteti azt a három érvet, amelyre hivatkozva az újabb logikatörténet elvitatja Galénostól a negyedik alakzat szerződését.

1. Az ókori anonym munka, «A szillogizmus összes fajtájáról» c. szerzője a kategorikus szillogizmusokat két csoportra osztja: egyszerű szillogizmusokra, «mint Aristotelés» és összetettekre, «mint Galénos tanítja. Az egyszerű szillogizmusoknak három, az összetetteknek négy figurája van. — Föltehető, hogy az arabok ezt a tájékoztatást értették félre és ezért tulajdonították Galénosnak az egyszerű szillogizmus negyedik figuráját, amely valójában középkori eredetű. (Łukasievicz, Bocheński)

2. Ibn Rušd, aki elsőként említi Galénost a negyedik figura szerzőjeként, mintegy ezer évvel később élt a görög orvosfilozófusnál, ezért információjának megbízható voltához kétség fér. (W. és M. Kneale)

3. Galénos maga azt írja az *Institutio logicá*-ban, hogy csakis három figura lehetséges.

Maróth — kapcsolódva Ibrahim Madkūr és N. Rescher kutatásaihoz — felülvizsgálja a Galénos-ellenes érveket és arra az eredményre jut, hogy azok tarthatatlanok, majd bebizonyítja, hogy a peripatétikus logikában Galénos koráig végbement egy olyan szemléletváltozás, amely lehetővé tette a negyedik alakzat megalkotását. Ezért ha minden kétséget kizáró bizonyítékkal nem rendelkezünk is Galénos szerzőségét illetően, ám a fölfedezés elvi lehetősége és az a tény, hogy egymástól független források egybehangzóan Galénost nevezik meg a negyedik figura szerzőjeként, jelenlegi ismereteink szerint alaptalanná tesz minden egyéb hipotézist.

Lássuk a szerző érvelésének főbb pontjait!

1. ibn Sīnā nyomtatásban nemrég megjelent művének szövegével igazolja, hogy az arab logikusok kezdettől fogva tisztában voltak az egyszerű és az összetett szillogizmus közötti különbséggel. Amikor tehát az egyszerű szillogizmus negyedik figurájának szerzőjéül Galénost említik, az nem a tárgy félreértésének következménye. (73. p.)

2. Nem ibn Rušd az első, aki a negyedik figuráról írt: közvetett tudomásunk van arról, hogy az i. sz. 7. sz.-ban közkézen forgott Galénosnak egy szírre fordított értekezése a témáról. (72. p.)

3. N. Rescher hívta föl a figyelmet arra, hogy az *Institutio logica* nem szerepel Galénosnak abban a jegyzékében, melyben saját műveit fölsorolja. E tényből két következtetést vonhatunk le: (a) mivel a jegyzék elkészülte után íródott *Institutio*-ban is három figuráról beszél, nyilván korábbi műveiben is így tesz, ezért a negyedik figuráról szóló elméletet nem a korai Galénos-művekben kell keresnünk. — (b) Mivel Galénos a jegyzék elkészülte után is írt logikai műveket — így az *Institutio*-t is —, nem zárható ki annak lehetősége, hogy későbbi, számunkra elveszett műveiben megváltoztatta véleményét, és bevezette a negyedik figurát. (75. p.)

Maróth rámutat annak a folyamatnak jeleire, ahogyan a peripatétikus logikában megváltozik a szillogizmus-szemlélet. Aristotelés a szillogizmust terminusok kapcsolataként írja le, figyelmének középpontjában a *medium* áll. Márpedig a középfogalom a másik két terminushoz (A, B) képest valóban három pozíciót foglalhat el csupán: AMB, MAB, ABM. (Rose, Patzig) Ebben a sémában negyedik változat nem lehetséges. (79. p.)

Megváltozik a szemlélet, amikor — legkésőbb Galénos előtt egy generációval — a szillogizmust tételek és nem terminusok kapcsolatának kezdik tekinteni. Maróth a terminológia megváltozásában mutatja be a szemléletváltozást. Albinos, Galénos mestere az első, akiről kimutatható, hogy a szillogizmust tételek és nem terminusok kapcsolataként definiálja. (81. p.) Galénosnál a három terminus neve megváltozik: a *μέσος ὅρος*-ból *κοινὸς ὅρος* lesz, a *μεῖζον* és az *ἔλαττον* neve egyaránt: *ἄκρον*. (82. p.) E megváltozott szemlélet keretében válik lehetségessé, hogy az Aristotelés által is említett, ám rendszerén kívül maradó öt érvényes szillogizmus tételcsere, ill. konverzió útján önálló figurává váljék. (76—77 p.)

IV. A hipotétikus szillogizmusok

A fejezet azt a kérdést vizsgálja, vajon ibn Sīnā-nak a hipotétikus szillogizmusokról alkotott tanítása a sztóikus vagy a peripatétikus logikára vezethető-e vissza. A szerző vitába száll N. Rescher álláspontjával (107. p.), és a peripatétikus eredet mellett sorakoztatja föl érveit. A vizsgálat sajátos nehézségét abban jelöli meg, hogy a hipotetikus szillogizmus: kijelentéslogikai következtetés. Kérdés, hogyan hozható összhangba az aristotelési terminuslogikával.

Maróth érvelése két szálon fut. Az egyik: Boethius és ibn Sīnā elméletének régóta ismeretes hasonlóságát elemzi tovább. (108. p.) Mivel ibn Sīnā Boethiust sem közvetlenül, sem közvetve nem ismerhette, föl kell tételeznünk, hogy forrásuk volt közös. Ezt a közös forrást Maróth egy olyan — számunkra ismeretlen — késői peripatétikusban jelöli meg, akinek már ismernie kellett Galénos műveit. (109. p.)

Érvelésének másik szála: Galénos és ibn Sīnā elméletének és terminológiájának összevetése. A fejezet nagyobbik részét ennek az összevetésnek fogalmi előkészítése és elvégzése teszi ki. Az érvelés lépései a következők.

(A) A szerző bebizonyítja, hogy a hipotétikus szillogizmus alapjául szolgáló logikai szerkezetek Arisztotelésnél is kimutathatók.

(B) J. Mau, W. és M. Kneale álláspontjához csatlakozva Galénos *Institutio logica*-ját peripatétikus műnek tekinti és ezt a véleményét négy érvvel támasztja alá.

(C) ibn Sinának a hipotétikus szillogizmusokról alkotott tanításában kimutatja a korai peripatétikus és galénosi motívumokat.

Lássuk egyenként a lépéseket.

(A) Az öt sztoikus elemi következtetési forma közül, amelyek valamelyikére mindegyik hipotetikus szillogizmus visszavezethető, Aristotelésnél a következő négy szerkezet fordul elő:

(1) $Ax \supset Bx.\quad Ax. \supset \quad Bx$ (modus ponens)

(2) $Ax \supset Bx. \sim Bx. \supset . \sim Ax$ (modus tollens)

(3) $Ax \vee Bx.\quad Ax. \supset . \sim Bx$
$Ax \vee Bx.\quad Bx. \supset . \sim Ax$ (modus ponendo tollens)

(4) $Ax \vee Bx. \sim Ax. \supset .\quad Bx$
$Ax \vee Bx. \sim Bx. \supset .\quad Ax$ (modus tollendo ponens)

E négy szerkezet ebben a sorrendben az 1., 2., 4. és 5. sztóikus anapodeiktosnak felel meg. (94—95. p.)

Mindebből világos, hogy a peripatétikus logika aristotelési előzményekre támaszkodva fejtheti ki saját elméletét a hipotétikus szillogizmusokról.

(B) Mivel ibn Sīnā Galénos követője, ezért Galénos peripatétikus voltának kimutatása elengedhetetlen a fejezetben fölvetett probléma megoldásához. Maróth érvei a következők. (1) A sztóikusok a hipotétikus szillogizmusokat alkotó kijelentéseket összetett kijelentésekként kezelik, Galénos viszont olyan mondatkapcsolatoknak tekinti, amelyek azt állítják, hogy bizonyos körülmények vagy tényállások esetén más tényállások és körülmények is fennállnak. Ez a szemlélet Theophrastosra vezethető vissza· (103. p.) — (2) A peripatétikusok nem a logikai kijelentést (*λέξις*), hanem annak értelmét (*σημαινόμενον*) teszik vizsgálatuk tárgyává. Ebből következik, hogy két, formailag eltérő, ám azonos értelmű kijelentést azonosnak tekintenek. Galénos ennek az elvnek alapján ignorálja a konjunkció-műveletet, ugyanis fölfedezte, hogy a konjunkció mindig transzformálható diszjunkcióvá. (104. p.) — (3) A peripatétikusok a kijelentéseknek két osztályát: a kategorikus és a hipotétikus kijelentéseket különböztetik meg. Ez utóbbi osztályhoz tartoznak az implikációs és diszjunkciós kijelentés-kapcsolatok. A sztóikusoknak, akik kategorikus kijelentéseket nem ismernek, nincs szükségük arra, hogy az implikáció, diszjunkció és konjunkció számára közös összefoglaló elnevezést találjanak. Galénos megkülönbözteti a kategorikus és hipotétikus kijelentéseket: terminushasználata e szempontból is peripatétikus. (104. p.) — (4) Galénos az implikációnak két fajtáját: a tökéletes és nem tökéletes implikációt különbözteti meg. Az előbbinek kritériuma — Galénos fogalmazásával — az, hogy benne a tényállások «mindig egyszerre forduljanak elő». (105. p.) Maróth fölhívja a figyelmet arra, hogy ez a kritérium a «mindig» kifejezés ellenére nem temporális logikai természetű, azaz tévedés volna a galénosi tökéletes implikációt a sztóikus-megarai logika fogalomkörébe sorolni. A kérdéses kijelentés-kapcsolat ugyanis nem a diodórosi implikációval, hanem a materiális ekvivalenciával azonos. (105—106. p.)

(C) E legutóbbi érvből következik, hogy N. Rescher álláspontja tarthatatlan. Rescher ugyanis éppen annak alapján tartja ibn Sīnā elméletét sztóikus eredetűnek, hogy a moszlim filozófus által is leírt «tökéletes implikációt» a diodórosi implikációval azonosnak tekinti.

E két problémamegoldó fejezet: a negyedik alakzatról, ill. a hipotétikus szillogizmusról szóló áll a könyv középpontjában. Az ellenérvek részletes ismertetése, cáfolata, a hozzáférhető anyag egészén alapuló saját érveinek gondos fölsorakoztatása azt sugallja, hogy Maróth e két, logikatörténetileg nagyon fontos kérdést megoldotta.

Egyetlen olyan szemléleti-módszertani sajátosságát találtam a könyvnek, amely vitára késztet: a szerző a sztóikus filozófiát túl erősen szorítja háttérbe még ott is, ahol érvelése görög filozófiai közegben mozog.

Láttuk, hogy a második fejezet konklúziója ez volt: az arab logikai terminusok az újplatonikus felfogású arisztotelizmusból származnak — eredetükre nézve peripatétikus terminusok tehát.

(1) Ez a megállapítás éppen az elsőként említett fogalom, a *ζῷον λογικόν* esetében vitatható. Ez a kifejezés, amely inkább *λογικόν ζῷον* alakban fordul elő, eredetére nézve sztóikus terminus. Aristotelésnél egyszer találkozunk vele (fr. 187., l. Bonitz Index Arist. 432 b 3—5), a sztóikusoknál lépten-nyomon, hiszen ez az embernek az a definíciója, amelyből a sztóikus etika egész rendszere levezethető. Chrysippos *περὶ παθῶν*-jának kezdő mondata ez: *Δεῖ δὲ πρῶτον ἐντεθυμῆσθαι, ὅτι τὸ λογικὸν ζῷον ἀκολουθητικὸν φύσει ἐστὶ τῷ λόγῳ κτλ.* (SVF III, 113. p. 21.; A kifejezés többi előfordulását lásd a SVF indexében: IV, 64. p.) — Latinra sem Boethius fordította először; már Senecánál találkozunk vele: «Omne rationale animal nihil agit, nisi primum specie alicuius rei inritatum est, etc.» (Epist. 113, 18.)

(2) Nem értek egyet Maróth következő megállapításával sem: «A *λόγος* szó jelentését már az újplatonisták is fölosztották hasonlóképp [ti. kiejtett és gondolati beszédre — S. K.], hiszen ők is megkülönböztették a *λόγος ἐνδιαθετός*-t a *λόγος προφορικός*-tól. Ez a felosztás megtalálható Ammoniosnál, Philoponosnál éppúgy, mint a későbbi újplatonikusoknál, Olympiodórosnál, Éliásnál és Dávidnál» (38. p.) — A *λόγος ἐνδιαθετός* és *προφορικός* megkülönböztetése és elnevezése sztóikus eredetű. Sextos Empeirikos, aki kortársa volt Plótinosnak, tehát nem valószínű, hogy alkalma lett volna átvenni egy kialakult újplatonikus terminológiát, ezt írja a sztóikusokról: *φασὶν, ὅτι ἄνθρωπος οὐχὶ τῷ προφορικῷ λόγῳ διαφέρει τῶν ἀλόγων ζῴων . . . ἀλλὰ τῷ ἐνδιαθέτῳ.* (adv. math. VIII, 275.)

(3) A Tabula Porphyriana-ról Maróth megjegyzi, hogy sztóikus elemeket is tartalmaz, (51. p.), a későbbiekben azonban kizárólagos módon újplatonikusnak tekinti a Tabulát. (54. p.)

(4) «Az *εἰδοποιός* melléknév Aristotelésnél nem fordult elő, csakis az újplatonistáknál, abban az értelemben, ahogy az arabok használták.» — írja a szerző (54. p.). — Ez igaz ugyan, ám az *εἰδοποιεῖν* ige «specifikálni» értelemben előfordul sztóikus szövegben is (idézi Plutarchos, De stoic. repugn. cp. 43. p. 1054 a), «specifikálni» és «megformálni» értelemben egy másik sztóikus szövegben, amelyet Alexandros Aphrodisias idéz (De mixtione p. 225, 18 Bruns).

Kétségtelen, hogy ezek a terminusok beleépültek az újplatonikus fogalomrendszerbe is, sőt esetenként még jelentésük is módosult abban. Ám eredetüket tekintve sztóikus fogalmak, s hogy ez a tény említetlenül maradt, annak föltevésem szerint módszertani oka van. A hatás-kutatásban mindig megvan a hajlandóság, hogy a föltételezett alaphelyzetet, amelyben a befogadás megindul, erős és merev kontúrokkal rajzolja meg. Maróth ehhez a tradícióhoz csatlakozik, amikor így vázolja föl a kezdeti állapotot: «a kétféle iskola által kidolgozott kétféle logikát, a peripatétikus és a sztóikus-megarai logikát három iskola, az említett kettő és a kettejüket egyesíteni vágyó újplatonikusok adták tovább Keletre.» (10. p.)

Valójában a sztóikusok nem adhattak tovább semmit, mivel a keleti recepció Maróth által is elfogadott kezdetekor (Antiochia, i. sz. 3. sz.) a sztóikus filozófia már nem volt eleven irányzat. A sztóikus logikát a keleti tudomány *vette át* —, de nem közvetlenül sztóikus forrásokból, hanem újplatonikus közvetítők útján.

De nem létezett akkor már tiszta peripatétikus filozófia sem, hiszen az i. e. 1. sz.-i Aristotelés-reneszánsz Rhodos szigetén, a középső sztoa centrumában indult meg. A sztoa pedig nem csupán iskolafilozófia a szónak abban az értelmében, hogy mesterek és tanítványok belügye maradna, amelyet a kortárs irányzatokkal vitakapcsolat köt össze. Mint M. Pohlenz monográfiája alcímében (Geschichte einer geistigen Bewegung) jelzi a sztoicizmus: szellemi mozgalom, amely a hellénizmus kultúrájának egészét áthatja. A peripatétikus és az újplatonikus filozófia sztóikus motívumokkal: terminusokkal és terminusok sugallta teória-töredékekkel van tele — gyakran anélkül, hogy maguk a szerzők ennek tudatában volnának. Szép példája ennek Alexandros Aphrodisias, aki

περὶ εἱμαρμένης c. művében Aristotelés és a sztóikusok fátum-koncepcióját veti egybe, és kimutatja, hogy Aristotelés elmélete a jobbik. Érvelésében, mely a Physica néhány részletén alapul, egyáltalán nem zavarja, hogy Aristotelésnek — nem volt elmélete a fátumról.

A Keletre kerülő görög filozófiai anyagot nem három, egymástól független iskola nyújtja. Amit a keleti logika — Aristotelés művei mellett — átvesz, annak legnagyobb része újplatonikus Aristotelés-kommentár, azaz: sztóikus motívumokkal kevert peripatétikus anyag, amelyben újplatonikus elemek is érvényesülnek. A befogadók számára ezt a keveréket nyilván az teszi egységessé, hogy a művek túlnyomórészt Aristotelés iratai vagy ahhoz írott kommentárok. Az araboknak nincs tudomásuk arról, hogy amit ők átvettek, az két, intenciójában erősen eltérő filozófiai paradigma elegye.

Ez a módszertani ellenvetés a könyv föntebb ismertetett eredményeit nem, csupán középponti kérdésének hagyományos megfogalmazását érinti.

STEIGER KORNÉL

KOVÁCS MIHÁLY: A POLITIKAI ELLENZÉK NERO KORÁBAN. Proszopográfiai tanulmány a császárkori ellenzék történetének egy korszakából. Budapest, 1981. 329 l. A Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék kiadványai, 4.

A bölcsészdoktori értekezés szerzőjének célja a Nero-korabeli politikai ellenzék történetének vizsgálata és értékelése. K. ellenzéknek tekint «minden olyan törekvést, amely valamilyen formában bírálja, helyteleníti a fennálló rendszert, ill. annak megváltoztatására törekszik» (3). A témaválasztást a kérdés összegző elemzésének hiánya, ill. az eredmények elégtelensége indokolja, Nero korának kiemelését pedig egyebek között az, hogy «bizonyos értelemben talán itt jutott el csúcspontjára a császárkori ellenzék», így Nero uralkodása ebből a szempontból is korszakhatárnak tekinthető (4). A szerző gondosan elkülöníti az eltérő ellenzéki koncepciókat, elemzi az ellenállás változatos megnyilvánulási formáit és az érintett társadalmi rétegek helyzetét.

A *bevezető fejezet* (7—20) a korai principátus ellentmondásos politikai viszonyait, az «ellenzék» létrejöttének történelmi körülményeit elemzi. A korrekt összegzésből talán csak a «kettős hatalom» fogalmának és korabeli tartalmának átgondoltabb megfogalmazását hiányolhatjuk.

A folytatásban K. az ellenzéki megnyilvánulások formáit rendszerezi (20—46), és elsőként kategorizálja ezeket. Ennek eredményeképpen fontos tényezőkre mutathat rá: kiderül, hogy a különféle tiltakozási módok eltérő társadalmi rétegekkel hozhatók kapcsolatba, és a választott forma a benne kifejeződő ellenzékiség tartalmát, mélységét, komolyságát is jelzi. A felsorolás sorrendje így szükségképpen értékítélet is: *a)* gúnyversek, pamflet-irodalom; *b)* irodalmi, filozófiai ellenzék; *c)* «parlamentáris», szenátusi ellenzék; *d)* összeesküvés, fegyveres merénylet, mint az adott korban lehetséges legmagasabbrendű tiltakozási forma.

Ez a sorrend a hatékonyság szempontjából támadhatatlan. A *politikai* oppozíciót vizsgáló tanulmányban érthető az is, hogy az irodalmi, filozófiai ellenzékiség valódi jelentőségénél talán kisebb súlyt kap. Egyetlen problémáról mindenesetre szólni kell. Az irodalom mint tiltakozó megnyilvánulás elsősorban a korabeli értelmiségre jellemző. A réteg ellentmondásos társadalmi helyzetének elemzésekor K. helyesen mutat rá a csoport dilemmájának lényegére: az egyéni szuverénitás *és* a művészi érvényesülés összeegyeztetése a császárkor nagy részében megvalósíthatatlan az értelmiség számára. (37 sk. — Némileg elnagyoltnak gondoljuk viszont a rétegről adott elvi igényű definíciót uo.) Bizonyos szempontból mégis az értelmiségi ellenzék jelenti a principátus legradikálisabban tiltakozó rétegét, amennyiben — ahogyan ezt a szerző is kiemeli —, egyfajta érzelmi, romantikus, «irodalmi» republikanizmus az ellenzékiség egész története során s a vizsgált korban is érvényesül (történetírás, «mártír»-életrajzok, Lucanus stb.; vö. a tacitusi Dialogus problematikájával). Ugyanekkor viszont a kor *politikai* ellenzékiségének célkitűzéseiben és tetteiben *nem* figyelhető meg principátusellenesség (vö. 272 skk.). Minthogy itt nem csupán személyek kettős magatartásáról, hanem kortünetről van szó, az irodalmi és politikai ellenzéki magatartások viszonyával érdemes lett volna bővebben foglalkozni.

A *második részben* (47—166) a kutatás eddigi eredményeit összegezve vázolja K. Nero uralkodásának eseménytörténetét. A hangsúlyt — témájának megfelelően — a társadalom egyes rétegeinek helyzetére, az oppozíciót kiváltó eseményekre és az ellenzéki megnyilvánulásokra veti. A fejezetek beosztása a nerói 14 esztendő hagyományos periodizációját követi, noha a szerző jogosan hangsúlyozza a trónralépéstől 62-ig tartó időszak politikájának folyamatosságát. Igazi korszakhatárnak 64-et, a «neronizmus» kibontakozásának idejét tekinti, az ellenzékiség csúcspontjának pedig a Piso-féle összeesküvést

tartja. (A szerző «neronizmus»-koncepciójának bővebb kifejtését annál inkább igényelné az olvasó, mivel a Nero személyével kapcsolatos tiltakozások jelentős részét éppen ez a jelenség váltotta ki. Elgondolására így csupán következtethetünk a könyv egészéből. Eszerint «neronizmuson» érti K. a princeps «művészi» tevékenységének fokozatos kiterjedését és eluralkodását a politikai teendők rovására, az uralkodói hatalom adta lehetőségek felhasználását Nero, a «művész» népszerűsítésére, a «művészeti és kulturális» eseményeknek a társadalmi élet középpontjába kerülését, az egyes események és személyek szubjektív-«művészi» szempontokra néző megítélését.)

A második rész a korábbi eredmények szolid összefoglalásán túl néhány kérdésben új megállapításokat is tartalmaz. Értékesek pl. az Apocolocyntosis és Claudius *laudatio funebris*ének kapcsolatáról szóló fejtegetések (57 skk.), meggyőző *Cizek*kel szemben hangoztatott álláspontja a *circuli* politikai szerepéről (25 skk.), stb. A jelenlegi formában önellentmondónak tetszik viszont pl. Seneca Cicero-képének sommás értékelése (75), az ellenzék 65 utáni bonyolult helyzetéről szóló megállapítás (148).

A *harmadik, proszopográfiai részben* (167—264) a szerző újszerű és meggyőző koncepcióját olvassuk. 90 rövid pályarajz sorakozik itt egymás után, a Nero-kori ellenzéki vagy annak tartott személyiségek arcképcsarnoka. A rideg tényeknek ez a puszta felsorolása a könyv legizgalmasabb része. Korántsem mind hősök azok, akik felvonulnak e lapokon! Vannak közöttük igazi hérószok, mint Plautius Lateranus; vannak megfontoltan szenvedélyes önfeláldozók, mint az egyetlen összeesküvő asszony, a *libertina* Epicharis; de vannak «muszáj-Herculesek» is, mint maga Piso; a végső lépést megtenni képtelen hősök, mint Thrasea; vannak önmutogató, nagyhangú, korán megtörő kisemberek, mint Flavius Scaevinus; és vannak, túl sokan vannak árulók, önnön elvbarátaik bírái, sőt hóhérai is, mint Statius Proxumus.

Az újdonságot persze nem az egyes portrék adatai jelentik, hanem az összeállítás egésze. A szerző tíz csoportra osztja anyagát. A csoportosítás szempontja az egyes politikai megnyilvánulások politikai súlya, tartalma, valamint az első részben leírt tiltakozó formák szerinti elkülönítés. Az összeállítás rendkívül tanulságos: feltárja a korabeli oppozíció társadalmi összetételét, valóságos, korántsem mindig tiszteletre méltó mozgatórugóit, a kapcsolatok bonyolult szövevényét, és rávilágít az egész jelenség tragikus voltára. Az ellenzéki indítékok sokszínűsége, gyakran kicsinyessége, a hősi gesztusok és valóságos tettek közötti ellentét, a pusztán a közvetlen céltól összetartott, önfelszámoló, öngyilkos szervezkedések és szükségszerű elbukásuk mechanizmusa — mindez az információk e jól rendezett halmazában sokkal élesebb kontúrokat kap, mint mikor a szokásos kronológiai rendben követjük az eseményeket. Ez a koncentrált vizsgálati mód ad lehetőséget *új* következtetések levonására is.

A proszopográfia és az ehhez kapcsolódó statisztikai táblázatok alapján K. az alábbiakat állapítja meg: 1. «Egyoldalúság, sőt megengedhetetlen leegyszerűsítés ... a császárkori, ill. a Nero-korabeli ellenzéket pusztán a *szenátori rendi* ellenzékkel azonosítani — ahogyan ezt szinte minden, e korszakkal foglalkozó filológus és történész tette» (271 sk.). Az ellenzékiek mintegy fele *nem* az *ordo senatorius*ból kerül ki; a vezető réteg köré csoportosuló «szövetségesek» (lovagok, plebeiusok, értelmiségiek) szerepe korántsem hanyagolható el. A büntetések, a császári retorziók viszont — érthető okokból — elsősorban a szenátori réteget sújtják: az összes halálbüntetések 70%-a, az alaptalan vádak, a koholt *maiestas*-perek 74%-a e rend tagjait érinti. — 2. Új eredmény az is, hogy a Nero korabeli oppozíció K. adatai szerint meglepően kis létszámú. Még a szerző igen tág «ellenzékiség»-kategóriája alapján is csak 36 személyről állítható teljes bizonyossággal, hogy a fennálló rend bírálatát merte és akarta vállalni valamilyen formában.

K. tényekkel s számokkal oszlat szerte egy illúziót. Eredményei alapján megkockáztathatjuk a feltevést: a Nero-korabeli ellenzék «jelentőségének» és «szenátori rendi» jellegének illúzióját nem csupán a közvetlen utókor megszépítő, heroizáló, dramatizáló beállítása (pl. Tacitus) táplálta, hanem még valami. A valódi ellenzékiség és a retorziók közötti számarány-eltolódás ok és okozat felcseréléséhez vezetett, amikor a kutatás a terror méreteiről az ellenzék súlyára, a szenátori rendet sújtó terror nagyságáról pedig a rend *par excellence* ellenzékiségére következtetett.

A szerző problémalátó érzékenységén, tájékozottságán, eredményeinek újszerűségén kívül említsük még egy, az előbbieknél nem kisebb érdemét: jó stílusát. Sokszínű anyagát sokszínűen adja elő: «anekdotázik» ott, ahol mondanivalóját egy jellemző történet világítja meg legjobban, «pszichologizál» — Tacitusszal —, ahol erre van szükség, de mer monoton adat-automata is lenni, ha a tényhalmaz többet mond a legszebb elméleteknél. A tudományos nyelv szabatosságát fordulatos előadásmóddal párosító mű nemcsak tanulságos, hanem érdekfeszítő olvasmány is.

DÉR KATALIN

ADAMIK TAMÁS: MARTIALIS ÉS KÖLTÉSZETE. Apollo Könyvtár, Akadémiai Kiadó. Budapest 1979. 243 o.

Milyen kár, hogy nincs új magyar Martialis, pótolandó a már csak könyvtárakban fellelhető Csengery-fordítást, hiszen talán nemcsak a szűk szakmai közönség veszi kézbe az Apollo-köteteknek ezt a darabját, s a latinul nem tudók számára a sok hivatkozás így csak száraz adathalmaz marad. A sorozatban megjelent könyvek ugyan elsődlegesen nem a nagyközönségnek szólnak, de hogy a sajnálkozás gondolata felötlik az olvasóban, annak ezúttal az is oka, hogy ezt a munkát szerzője valóban közérthetőnek szánta; bizonyítja ezt a világosan tagolt felosztás és a stílus.

A szerző az előszóban bejelenti szándékát: nem óhajtja monografikus részletességgel tárgyalni témáját — ezt természetesen a terjedelem sem engedné. Mindenesetre a Martialis-filológia fontos, vitatott kérdéseit veti fel: a költő társadalmi-anyagi helyzetét, műveltségét, az elődökhöz való viszonyát, filozófiai irányultságát, az életmű minőségét. Adamik a súlypontot előszava szerint az összehasonlító irodalomtudományra és a stilisztikai szempontokra akarta helyezni. Ez a fejezetek terjedelmének megoszlásán nem látszik meg. Ami tehát az összképet illeti, szinte egyenlő súllyal szerepelnek a könyvben a vázlatosabbnak és a központibb kérdésnek szánt részek. Az ugyan csaknem mindig szükséges, amit leír egy-egy adott fejezetben, de bizonyos részek kidolgozásával ökonomikusabban lehetett volna bánni. A saját célkitűzése ellenére a terjedelem kínálta lehetőségeknél többre törekszik: egy-egy kérdés teljességgel való feltérképezésére, illetve megoldására, s ez nem minden esetben sikerül. A könyvnek érdeme ugyan a kis fejezetekre való bontás, de csak látszólag teszi logikusabbá az építkezést, mert így kényszerű módon fölös részletek tárgyalására is sor kerül.

A valóban vázlatos életrajzban a problematikus részeknél ismerteti az új kutatási eredményeket, afféle egészen vázlatos *Forschungsbericht*-ként, ő maga a szövegből következtethetően a Friedländer-féle kronológiát fogadja el. Nagyobb teret szán a társadalmi-politikai háttér felvázolásának — itt nem érvényesül eléggé a szelekció szempontja, néhol fölösleges részletekbe bonyolódik (Vespasianus megválasztásának körülményei), másutt Martialis irányultságát illusztrálandó, a filozófiai meghatározottságú szenátusi oppozícióról szól, e téma súlyához képest röviden. Változik a tárgyalt anyag válogatásának szempontja is: hol a Martialis által is megírottak miatt szól valamiről, hol általános háttérrajz a cél, amelybe Martialis megértése szempontjából kevésbé fontos adatok is bekerülnek.

A Domitianus történelmi szerepét vizsgáló kutatásokat igen helyesen nagy vonalakban áttekinti, állást azonban nem foglal, csupán Martialis—Domitianus viszonyának értékeléséből következtethetünk arra, hogy A. T. a Christ—Waters-féle Domitianus-képpel ért egyet.

Bizonyos fokú szaggatottságot eredményez egy-egy fejezet hirtelen lezárása, néhol úgy tűnik, meglehetősen esetleges az épp ott való félbeszakítás, s a gondolatmenetet vagy a példák sorát még tovább lehetne folytatni. Szaggatottá válik továbbá a tárgyalás a lényeges és kevésbé lényeges olykor azonos súllyal való kezelésétől.

A terjelemi korlátok okozta másik veszélyt, egy-egy kérdés egyszerűsítését sem sikerült mindig elkerülni: így az irodalmi irányzatokról szóló fejezetben sem, a Flavius-kor irodalmi eszményének megfogalmazásakor. De a terjedelem annyira mégsem volt szűk, hogy például ugyanitt az archaizálókat csupán egy indifferens Quintilianus-idézettel jellemezze. Nem kap elég teret a realisztikus irányzat jellemzése sem; a későbbiekben ugyan a Martialis-életmű kapcsán visszatér erre, de egységes fejlődésvonalat és áttekintést igazából a későbbiekben sem kapunk.

Igen jól sikerült és átgondolt fejezet a Martialis társadalmi helyzetével foglalkozó rész, s meggyőzőek azok a párhuzamok, melyeket a Plinius-adományozta *viaticum* kérdésében gyűjtött össze A. T., bizonyítandó, hogy egy ilyen gesztus nem jelenti az adományozott — itt Martialis — szegénységét. Kevésbé meggyőző viszont a pliniusi Martialis-kép pozitív voltának a levél hangulatából és a stilisztikai árnyalatokból való levezetése, a kérdés árnyaltabb megközelítést kívánt volna. Egészében meggyőző A. T. érvelése: Martialis nem volt szegény kliens, hanem tisztes társadalmi pozícióval rendelkezett. A társadalmi ranggal foglalkozó fejezetet az előzőhöz lehetett volna kapcsolni — ennek egyébként hasonlóak az erényei: a Martialis-epigrammák és a szakirodalom gondos mérlegelése után bizonyító erejű a végkövetkeztetés Martialis származását illetően. Egy apróság: itt A. T. elfogadja azt a nézetet, hogy Martialis nős volt, az életrajznál ezzel kapcsolatban nem foglal állást.

A következőkben az arányokhoz képest megint csak túlrészletező — egyébként korrekt és precíz — előadásban olvashatunk Martialis baráti köréről, ezt megfelelően

súlypontozva a társadalmi háttér- vagy rang-fejezetek akármelyikébe be lehetett volna építeni.

Problematikusabb a «Martialis és a korabeli filozófiai irányzatok» című fejezet. A kérdésfeltevés kétségtelenül jogosult: egyáltalán lecsapódnak-e ezek az irányzatok. Martialis költészetében, s ebben a viszonyulásban felfedezhetőek-e kora szociális-politikai harcai. A filozófiai irányzatok politikai meghatározottságáról azonban eleve meglehetősen elnagyolt képet kaptunk egy megelőző részben, amiből az következik, hogy az erre való építkezés kissé leegyszerűsített képet ad. A cinikusok esetében nem egészen világos a gondolatmenet, pontosabban az, miért hivatkozik A. T. Lukilliosra, csak a rövid eszmefuttatás végén derül ki, hogy Martialis önállóságát akarja bizonyítani.

A legjobban sikerült rész a Seneca—Martialis gondolati párhuzamok feltérképezése. Talán ott, ahol Martialis sztoikus beállítottságú ismerőseinek dicséretéről van szó, az indoklást (szeretetből és udvariasságból magasztalja elveiket) ki lehetett volna egészíteni azzal, hogy itt végül is meglehetősen általános — tehát nem speciálisan sztoikus — erények magasztalásáról van szó, mint azt feljebb a senecai párhuzamokkal kapcsolatban említi is A. T., bizonyos epikureus és sztoikus gondolatok megegyezésével kapcsolatban.

A legnagyobb hangsúllyal az epikureizmust tárgyalja A. T., kiegészítve az Innocenti által egybegyűjtött epikureus gondolatokat tartalmazó helyeket. Martialisnak az epikureizmus melletti elkötelezettsége szerinte a cinikus-sztoikus filozófiai oppozíciótól való különállását hangsúlyozza. Sem a cinikus-sztoikus, sem az epikureus filozófiára való reagálások ismertetése nem győz meg azonban arról, hogy Martialist bármilyen irányzathoz is lehetne sorolni (legfeljebb szimpatizánsként), továbbá arról sem, hogy e mögött politikai elkötelezettséget lehet felfedezni. A. T. ezt ugyan szintén nem állítja határozottan, csupán feltételezi, de megpróbálja megerősíteni egy martialisi hasonlattal: Hercules 12 munkájával Domitianus tetteit állítja szembe (5, 65), azét a Herculesét, aki a sztoikusok patrónusa, s egy lucretiusi hely analógiájára ezt a császárnak (Lucretiusnál az epikureizmusnak) a sztoikus oppozíció fölötti győzelmeként interpretálja. Ez így az 5, 65 félreértelmezése. Martialis nem szembeállítja Herculessel Domitianust, hanem fokoz: Domitianus még Herculesnél is hatalmasabb tetteket vitt végbe, tehát az egyébként felülmúlhatatlan hős fölé való helyezéssel minden felsőfoknál többet mond Domitianusról. Ugyanilyen értelemben veti össze Herculest és Domitianust a 9,64-ben, 9,65-ben és 9,101-ben.

Az 5,65 két utolsó sora is ellentmond A. T. feltételes interpretálásának, hiszen Hercules is az égbe jutott, — az egyetlen ellentét, hogy ő gyorsan, Domitianus pedig későn kapja meg ezt az istenektől (nyilván azért, hogy a halandókat hosszabb ideig boldogíthassa a földön, hacsak a *sero*-t nem értelmezzük valami egészen rejtett iróniának).

Pro meritis caelum tantis, Auguste, dederunt
Alcidae cito di, sed tibi sero dabunt.

A továbbiakban Martialisnak a latin költő-elődökhöz és kortársakhoz való viszonyáról szól A. T. imponáló szakirodalmi és szövegismerettel. A sorban a «Statius és Martialis»-fejezet exkurzusnak hat, mivel ha a két költő ennyire különbözik — és különbözik — egymástól tematikájában és eszmeiségében, vajon mennyivel tudunk meg többet Martialisról, ha Statiust több szempontból is tárgyalja a szerző. Az 'exkurzus' végén ugyan meglehetős váratlansággal ezt írja: «a sok hasonlóság ellenére», mely sok hasonlóságra csupán a 253. sz. jegyzetben idézett két szakirodalmi adalék utal.

Egyébként épp ez a fejezet kínált volna ragyogó lehetőséget arra, hogy felvázolja az ún. realisztikus irányzat kialakulását, fejlődési tendenciáit, jellemzőit, ez azonban elmaradt (eltekintve a 111. o. rövid összefoglalójától), s az említett érdemek ellenére kissé mechanikus összevetés lett belőle. Hiányzik annak a fontos és igaz gondolatnak is bővebb kifejtése, mely szerint «M. a realisztikus kiskölteszetet tartotta kora egyetlen korszerű műfajának» (111. o.) — a kérdés, ami itt feleletre vár: jogosan tette-e ezt M., s igazolta-e az utókor.

A. T. legnagyobb erőssége kétségkívül a konkrét adatokon alapuló összevetés. A «Martialis és a görög epigramma» az egyik legjobban sikerült fejezet, melyet ugyancsak az imponáló anyagismeret jellemez, s Weinreich nyomán kimond egy Martialis szervilizmusát érintő igen lényeges gondolatot: az uralkodó dicsőítése hellénisztikus toposz gyanánt kerül át Martialis költészetébe, s ezt meggyőzően bizonyítják a felsorolt párhuzamok.

A Martialis stíluseszközeivel foglalkozó nagy fejezet bizonyos részeinél újból az az olvasó érzése, hogy A. T. a didaktikusságig menően közérthető akar lenni (gondolok itt az egyes stíluseszközök meghatározására, vagy olykor egy-egy stíluseszköz tartalmi jelentőségének megfogalmazására), ami bizonyos fokú leegyszerűsítéshez vezet. A fejezet

egészére azonban ez nem érvényes, s a kitűzött fő feladatot: annak eldöntését, hogy a martialisi életmű melyik része az esztétikailag értékesebb, meggyőzően oldja meg A. T., mégpedig eddig — legalábbis ilyen összefüggésben — nem érvényesített kutatási szempontok bevonásával. Az alliterációról mondottakat bőséges példaanyaggal illusztrálja, egy-két helyen azonban, valószínűleg nem tudván eldönteni, hogy az alliteráció vagy a szóismétlés a meghatározóbb, az alliteráció javára írja az inkább szóismétléssel szignifikánssá tett gondolat vagy szócsoport hangsúlyozását (1, 10, 2; 1, 79,1—3).

Olykor kizárólag az alliterációnak tulajdonít hangulatteremtő szerepet: a 9,70 alliterációi «az epigramma fennkölt pátoszát támogatják» (megfogalmazás!), holott ezt a — végső soron az ironikus hatást fokozó — patetikus hangvételt Martialis főként az epikus és elégikus nyelvi réteg alkalmazásával éri el — az előbbit természetesen színezi és erősíti az alliteráció. Ugyanitt a 21. sz. jegyzetben a kor társadalmi felfordulását szemléltető epigrammákat sorol fel A. T. (5,81 vagy 10,70 — inkább 10,74); vajon miért ez a kategória?

Ugyancsak a 9,70-nel kapcsolatban ötlik fel egy az alliterációra általában érvényes megjegyzés. A. T. felosztása szerint az alliteráció hol a magasztos hangvételt, hol a szatirikusat hangsúlyozza. Az alliteráció tehát hol ezt, hol azt jelentené? Igen, csak itt azt kell jobban hangsúlyozni, hogy az alliterációnak önmagában véve nincs értelemhordozó szerepe, csupán hangsúlyozó, hatásfokozó, a hatás mibenléte pedig a költemény alapmondandójának függvénye.

A jelzőről írott fejezet végig meggyőző, s talán az egyik leginkább bizonyító erejű rész a szatirikus hangvételű epigrammák minőségi elsőbbségét illetően, ugyanez mondható el a görög eredetű szavakról írottakról is, kivéve a 158. oldal egyik-másik példáját: 3,16; 10,3 vajon mennyiben utal a görög területekről származó rabszolgák vagy libertinusok gátlástalan ügyeskedésére? Mennyiben párhuzam a 4,9 a 8,74-hez?

A hasonlatok és szóismétlések vizsgálatával teszi teljessé a stíluseszközökkel foglalkozó fejezeteket A. T., mind a kettővel megerősítvén azt a tézist, hogy az igazi Martialis a szatirikus epigrammák írója. A zárórészben — Martialis *ars poeticája* — M. költészetének legfontosabb jellemzőit foglalja össze A. T. Némi hiányérzetet legfeljebb az kelt, hogy nem foglal határozottan állást a martialisi kritika irányultságával kapcsolatban. Ez az óvatosság érthető volna akkor, ha ahhoz a szakirodalmi vonalhoz kapcsolódnék, amely Martialist elvtelen szélkakasnak tartja; ehhez a «talán»-állásponthoz képest viszont A. T. meglehetősen határozott filozófiai-politikai irányultságot tulajdonít Martialisnak. Vagy az lenne ennek az oka, hogy a martialisi életművet ebben az értelemben valóban nem lehet egyértelműen megítélni, őmaga egyszerűen nem annyira elkötelezett, hogy meghatározott irányvonalat lehetne felfedezni nála? Amiben meghatározott, az a visszásságok ostorozása, s ezt A. T. is hangsúlyozza.

A kritikus megjegyzések közül sok csupán apróbb részleteket érintett, mennyiségük ezért ilyen tetemes. A munka egészére precíz alaposság, a szakirodalomban való imponáló jártasság jellemző, s a szerző új vonásokkal is gyarapította Martialis-képünket, vagy meggyőzően érvelt egy-egy még kevéssé elfogadott nézet mellett. Legnagyobb erőssége a sokrétű összehasonlító vizsgálat, a megbízható anyagismeret — néhol egy-egy gondolati vonal koncentráltabb megfogalmazását hiányoljuk, de minden értelemben szolíd munka, s remélhetőleg kedvet csinál e nálunk meglehetősen elhanyagolt szerzővel való foglalkozáshoz.

TAR IBOLYA

L. BARKÓCZI—A. MÓCSY: DIE RÖMISCHEN INSCHRIFTEN UNGARNS. 2. Lieferung: Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 358 S.

L. BARKÓCZI—S. SOPRONI: DIE RÖMISCHEN INSCHRIFTEN UNGARNS. 3. Lieferung: Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie. Akadémiai Kiadó, Budapest — Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1981. 436 S.

Az 1972-ben kiadott 1. kötet után 4, ill. 9 évvel később jelent meg a sorozat újabb két kötete. Az már most látható, hogy az eredetileg 4—5 kötetre tervezett sorozat (vö. RIU 1, p. 9) lényegesen nagyobb lesz, mivel az előkészületben levő 4. kötet Somogy, Baranya és Tolna megyék anyagát tartalmazza, s Intercisa valamint Fejér megye feliratai további 1—1 kötetet igényelnek. A fentieken kívül az aquincumi, a barbaricumi és az ismeretlen lelőhelyű feliratok további 3—4 kötet kiadását teszik szükségessé. Figyelembevéve a sorozat kiadásának ütemét, befejezésére még a legoptimálisabb esetben is 2000

körül kerül sor. Ez azért nagyon sajnálatos, mert a RIU 1. kötetében lefektetett alapelveknek megfelelően az indexek elkészítése csak az összes kötet megjelenése után történik meg. Ez a körülmény egyelőre megnehezíti a munka használatát.

A 2. kötet három belsőpannoniai *municipium* és Brigetio feliratos anyagát tartalmazza, s 350 felirat rajzát, ill. leírását és fotóját közli. A belsőpannoniai feliratok ismertetése *Mócsy A.* (285–372), a brigetioiaké *Barkóczi L.* munkája (373–634). Sok első publikáció található a kötetben (51); ezek közé tartozik a 285–289., 299., 304–306., 313., 320., 322., 337–338., 340., 352–353., 356–258., 362., 368., 371., 382., 386–387., 394–395., 398., 403., 428–429., 433., 461., 466., 487., 527., 546., 552–553., 561., 564., 568., 571., 575., 583., 591., 598., 601–602. és a 608. számú felirat, ami az anyag 1/7 részét jelenti. Természetesen a kötetben ezeknek a részletes publikációja nem történhetett meg, de a *Mócsy A.* által írt részben mindegyiknek szerepel a feloldása. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy az 593. felirat nem publikálatlan, hanem az 592. sz. bal alsó sarka.

A szerzők rövid bevezetője (7) után *Mócsy A.* ismerteti a három belsőpannoniai municipiumra és a feliratok gyűjtésének történetére vonatkozó adatokat (13–19), s ezt követően lelőhelyek szerint közli az egyes feliratokat a RIU 1-ben megadott szempontok szerint (20–87). Ezután *Barkóczi L.* ad Brigetioról, ill. az ottani feliratok kutatástörténetéről rövid összegezést (89–92), amit az egyes feliratok közlése követ (92–245). A kötetet a RIU 1-hez hasonlóan 'Konkordanztabelle' (247–248) és a fotórész zárja (251–358), amelyben a 350 közölt felirat közül 210-nek a fotója található meg.

Az egyes feliratokhoz a megjegyzéseink a következők (l. ezekhez még *B. Lőrincz;* ActaArchHung 29 [1977] 408; *Uő.;* Arheološki Vestnik 31 [1980] 258):

1. Sallában, ill. a territoriumán 3 további felirat került elő *(Á. M. Nagy;* ActaArchHung 30 [1978] 428 sk; *Bilkei I.;* Zalai Gyűjtemény 8 [1978] 23 skk; *Bilkei I.–Horváth L.;* uo. 16 [1980–81] 13 skk).

2. A 313. felirat részletes kommentárja időközben megjelent *(Bilkei I.–Horváth L.;* VMMK 14 [1979] 160 sk).

3. Mogentiana territoriumán egy újabb felirat került elő *(Bilkei I.;* Zalai Gyűjtemény 16 [1980–81] 3 skk).

4. A 632. felirat olvasatához l. *A. Mócsy;* Arheološki Vestnik 28 (1977) 399 skk részletes kommentárral.

A 3. kötet Brigetio territoriumának és a Dunakanyar limesszakaszának anyagát tartalmazza, s 313 felirat rajzát, leírását és fotóját közli. A brigetioi territorium nyugati felének anyagát *Barkóczi L.* (635–748. sz.), míg a keleti részét, ill. a Dunakanyarét *Soproni S.* állította össze (749–948. sz.). E kötetben is sok első közlés található (100 felirat), s számuk és arányuk jelentősebb, mint az előző kötetben. Jelen esetben ugyanis ezek az anyag majd 1/3 részét jelentik, s a következő feliratok tartoznak ide: 661., 664–668., 670–671., 677., 680–681., 683., 695., 714–715., 722–723., 726–727., 750., 757–758., 761., 763–766., 776–778., 780., 788–789., 792–794., 797., 802., 808., 810., 813., 815., 820–821., 831., 833., 835., 840–842., 844–852., 854–862., 864–866., 869–870., 873., 880., 882., 890–891., 894–896., 898–899., 906., 909., 911., 913–914., 917., 921., 929–932., 934–937., 940–941. E feliratokra is ugyanaz érvényes, amit a 2. kötettel kapcsolatban írtunk (néhány felirat részletes értékelése már megtörtént, l. ezekhez lentebb).

A rövid bevezető (7) után *Barkóczi L.* ismerteti a *civitas Azaliorum*ra, ill. Brigetio territoriumára és a feliratok gyűjtésének történetére vonatkozó adatokat (13–15), majd lelőhelyek szerint közli az egyes feliratokat (16–167). Ezután *Soproni S.* ad a Dunakanyar táborairól, ill. az ottani feliratok gyűjtésének kutatástörténetéről rövid összegezést (168–169), az egyes feliratok közlését (170–289) megelőzően. A kötetet az előzőekhez hasonlóan 'Konkordanztabelle' (291–292) és a fotórész zárja (295–436), ahol a 313 közölt felirat közül 250-nek a fotója található meg.

A keleti rész táboraival kapcsolatban rendkívül fontos az az adat, hogy Almásfüzítő ókori neve *Odiabum*, ill. *Odiavum* volt (13). Sajnálatos, hogy a felirat, amelyen a település neve szerepel, nem kerülhetett be a kötetbe. Az *Ad Statuas*-i táborral kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy ezt nem Traianus uralkodása végén (így 13), hanem Traianus uralkodása elején létesítették, vö. *B. Lőrincz;* Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum–Ad Mures. DissArch II: 9. Budapest 1981. 34.

Soproni S. összegezéséhez (168–169) a következő megjegyzésünk van: az igaz, hogy Ulcisia Castra helyőrségét a 140-es évek–176 között nem ismerjük, (vö. legutóbb *B. Lőrincz;* Pannonische Ziegelstempel III. 129) az adatok azonban amellett szólnak, hogy e tábor Pannonia Inferiorhoz tartozott (uo. 60 skk; *B. Lőrincz;* Arheološki Vestnik

31 [1980] 258 sk). Ulcisia Castra helyőrségtörténetéhez egyébként nagyon fontos az az új adat, hogy a 170-es évek közepétől kezdve itt a *cohors I ∞ Aurelia Antonina Surorum* állomásozott.

Az egyes feliratokhoz a megjegyzéseink a következők:

1. A 772. felirat kommentárját módosítanunk kell, ugyanis az adatok szerint C. Iulius Commodus Orfitianus nem 168—169-ben volt a legio I adiutrix legatusa, hanem ?151—154 között, vö. *B. Lőrincz;* AUB Sectio Classica 2 (1974) 64.

2. A 826. felirat kiegészítését és kommentárját l. *E. Tóth;* Alba Regia 18 (1980) 31 skk. E kiegészítés szerint az építési tábla Titus korából származik, s az utolsó előtti sorban szereplő személy T. Atilius Rufus, aki Pannonia helytartója volt.

3. A 840. felirat részletes kommentárját l. *S. Soproni;* Alba Regia 18 (1980) 39 skk.

4. A 842. felirathoz l. még uo. 49 sk.

6. A 876. felirat keltezésénél elírásként 197 szerepel a 297. év helyett.

7. A 903. felirat kommentárjában az Ulcisia Castra és a Castra Constantia szavak fel vannak cserélve. Természetesen Ulcisia Castra lett Castra Constantia a 4. században, és nem fordítva (vö. p. 168).

8. Cirpiből további 3 felirat került elő *(Lőrincz B.;* AT 26 [1979 97] skk).

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy lényegesen több felirat teljes feloldása történt meg, mint az előző kötetekben.

A RIU fentebb ismertetett két kötete az index hiánya ellenére is fontos segédeszköze lesz a kutatásnak. A kötetek kiállítása megfelelő, s kis formátumuk miatt könnyen kezelhetők. Reméljük, hogy a további kötetek az eddigieknél gyorsabb ütemben jelennek meg, s így az indexkötet is minél hamarabb elkészül.

LŐRINCZ BARNABÁS

ALICE SZ. BURGER: DAS SPÄTRÖMISCHE GRÄBERFELD VON SOMOGYSZIL. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1979. 81 oldal, 43 tábla (rajz és fénykép), 97 szövegközti kép, 1 térképmelléklet.

Sopianae későrómai temetőjének ugyancsak e kiadványsorozatban 1977-ben Fülep F. tollából megjelent publikációját dicséretes gyorsasággal követve újabb délkelet-pannoniai — ezúttal azonban nem urbánus jellegű — népesség hagyatékát adta közre jelen kötetben Burger A.

A Tricciana és Sopianae között megközelítőleg félúton levő Somogy megyei lelőhely a Koppány és Kapos közti alacsony dombvonulaton terül el, — sajnálatos, hogy mindez a kötetben levő kisléptékű térképrészletről nem deríthető ki. A Várong és Somogyszil falvaktól DK-re levő Dögkútnál 1964—68-ban öt éven át a területileg illetékes kaposvári régész, Draveczky Balázs leletmentést végzett, melynek során 148 temetkezés került elő, terepbejárás alkalmával pedig tisztázódott a temetőt használó közösség településének helye és kiterjedése, a temetőtől Ny-ra, mintegy 300 m-re. A leletmentésen többízben résztvett maga a publikáló is, így a munka nem nélkülözte a kifejezetten római koros régész jelenlétét és esetleges irányítását. Annál kevésbé érthető, hogy a 148 sírleírás között egyet sem találtunk, ahol a temetkezés formáját, miféntjét bármilyen sematikus módon is, de jelezték volna. A «Bestattungsriten» c. fejezet (16. o.) a sírtípusok megkülönböztetéséhez a Karte I és II-t ajánlja; ámde csaknem hiába mélyedünk el a változatos formában vonalkázott, pöttyözött és keretezett téglalapocskák tanulmányozásában, — az idetartozó jelkulcs nyilvánvalóan elsikkadt valahol. Minthogy a nemek világszerte elfogadott jelzése vagy az *inf.* rövidítés is minden esetben szerepel a sír mellett, a jelrendszernek elsősorban a sírtípusok megkülönböztetését kellett volna szolgálnia. Nem volna ez említésreméltó hiányosság, ha Burger A. (Draveczky B.) legalább a sírleírásban jelezte volna néhány szóval a temetkezés milyenségét, ezen belül különösen a rendkívül érdekes aknasírok szerkezeti sajátosságait. Így azonban óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy ezek a megfigyelések már az eredeti dokumentációban sem szerepeltek. Ugyancsak fájdalmas hiányosságként kell elkönyvelnünk az előregyártott csontvázlapok állandó használatát, ami valósággal felbátorít bizonyos ritusbeli sajátosságok regisztrálásának elhanyagolására, és sematizmusra késztet. Nem hiszem, hogy itt és most kellene hangsú-

lyozni, mennyire sokatmondó és gondolatébresztő lehet egy csontvázrajz (az ásató és publikáló régészen kívül más kutatónak is), ha az hiteles és pontos.

A három hamvasztásos sír (98, 111, 128) kifejezetten mostoha elbánásban részesült, pedig fokozott figyelmet érdemeltek volna e homogén IV. századi környezetben. Egy esetben (Grab 98, 48. o.) a «Grabprotokoll fehlt», a továbbiakban: «nur mit der Bezeichnung Brandgrab» (Grab 111 és 128, 51. és 66. o.) — és ez nem a publikáló hibája. Figyelemre méltó, hogy a Karte II szerint mindhárom hamvasztásos sír az 1966—67-ben átvizsgált terület Ny-i peremén található, ahol viszont nem került elő a keleti és északi oldalt lezáró árokrendszer folytatása, sőt az ásatási terület határa is túl közel húzódik e sírokhoz. Minthogy azonban a publikáló teljesen feltárt temetőnek tartja a szóbanforgót (17. o.), csupán feltételezzük, hogy az ásató által említett, már korábban elpusztított mintegy 30 sír (35 jegyzet) talán épp e Ny-i sávban húzódhatott.

A Karte II szerint az ásató, Draveczky B. több metszetet készített a K-i oldalon húzódó kettős árokrendszerről, melynek fontosságát — nagyon helyesen — felismerte. Sajnálatos, hogy ezek közül egy sem szerepel a közleményben; magáról az árokrendszer-szerkezetéről, betöltéséről, esetleges leletanyagáról sem tudunk meg semmi közelebbit, csak azt, hogy a majsi késő-római temető árokrendszeréhez hasonlít (16. o.).

A sírokból előkerült gazdag melléklet-anyag leírása jó, további feldolgozáshoz kiválóan használható. A «Die Auswertung der Beigaben» c. fejezet (12—15. o.) meglehetősen szűkszavú ugyan, de a hozzátartozó kilenc index táblázat (66—78 o.) kellőképpen kiegészíti, sőt ezen túlmenően csaknem minden tárgy esetében kormeghatározást is ad. Mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy a tetszőleges leletszámozás helyett inkább a sírszámozás alapján kellett volna az index-táblázatokat felépíteni (ahogyan az antropológiai indexnél látható), — ez a tárgyak visszakeresését a sírleírásokban (20—61. o.) jelentősen megkönnyítette volna.

A nagyszámú éremanyag meghatározását és leírását a szerző — láthatólag kedvelt szokása szerint — ismét kézzel írott táblázaton adja (128—135. o.). Így kétségkívül sokkal kisebb a tévedés lehetősége, főképp, ami a nyomdai hibákat illeti, hiszen a verdejegyek bonyolult variációi erre tág lehetőséget nyújtanak. Tévedések azonban így is előfordulnak az érmek meghatározásában; Lányi Vera recenziójának (Alba Regia XVIII [1980] 344—345) oroszlánrészét ezek korrekciója alkotja; s ez megerősíti bennünk azt az óhajt, hogy speciális leletanyag feldolgozását lehetőség szerint bízzuk specialistára.

A gazdag leletanyag képi ábrázolása, elsősorban a rajzos tábláké kissé sematikus és kevéssé anyagszerű, de kielégítő. A táblákhoz csatolt jelkulcs megtanulható. A csaknem 1 : 5 kicsinyítésű táblákon néhány díszítő motívum alig kivehető (Taf. 4; 25/4a; Taf. 5, 30/2; Taf. 6, 34/6a—b, 8a; Taf. 11, 52/5a—c stb.). Különösen a gyöngyök és érmek ilyen ábrázolását (pl. Taf. 13/2—3, 12 stb.) tartjuk kevéssé szerencsésnek. A kerámia tárgyak rajzainál mindenütt találunk átmetszetet, a fémtárgyaknál (karperecek, kések, szerszámok, stb.) azonban sehol, pedig nem mindegy pl. hogy Armring-ről vagy Armband-ról van-e szó. A fényképek igen jók, elhelyezésük a táblákon kissé levegős. Sírfotókat itt is hiába keresünk, pedig bemutatásuk — legalább is néhány sírtípusé — pótolhatta volna a megfigyelés és leírás hiányosságait. Mindez ismét felébreszti a gondolatot, hogy a Fontes szerkesztőségének előbb-utóbb valamiféle egységesítési törekvés igényével kellene fellépnie.

A már említett térképmelléklet a jelkulcstól eltekintve önmagában is kissé homályos. Nem kapunk magyarázatot többek között arra sem, hogy miért kellett két részre osztani a minden vonatkozásában összefüggő temetőtérképet. Fokozza a homályt, hogy a Karte I-en É-ról D felé halad a sírszámozás, és a 68. sz. sír után megszűnik; a 69—85. számú sírokat hiába keressük (4. jegyzet: die «Gräberfeldkarte der 1966 freigelegten Gräber 69-85 . . . standen nicht zur Verfügung» — vajon miért?); a Karte II-n viszont a 86. sírtól É felé emelkednek a sírszámok. Mindez azt a gyanút kelti, hogy valamilyen «objektív» akadály következtében (talán épp a 69—85. sírok felmérésének hiánya miatt?) a két temetőtérkép-részlet jelenleg nem kapcsolható össze.

Mindezek ellenére nagyfontosságú és hasznos munkát végzett a szerző, amikor e zárt délpannoniai IV. századi közösség hagyatékát a további kutatás rendelkezésére bocsátotta. Munkája jellegében és kvalitásában szorosan kapcsolódik korábbi feldolgozásaihoz (Bogád, JPMÉ 1962; Ságvár, Acta Arch. 18 [1966]; Majs, ArchÉrt 99 [1972]; Somodorpuszta, ArchÉrt 101 [1974], stb.), melyek alapján joggal várhatjuk tőle egész Délkelet-Pannonia IV. századi népességének gazdasági, történeti és etnikai összefüggésekbe helyezett, részleteiben is hitelesen megrajzolt képét (17. o. és 39. jegyzet).

TOPÁL JUDIT

P. LAKATOS: QUELLENBUCH ZUR GESCHICHTE DER GEPIDEN. Acta Antiqua et Archaeologica XVII = Opuscula Byzantina II. Szeged, 1973. 135 lap.

A gepidák történetének forrásgyűjteménye a szegedi József A. Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének kiadásában, Szádeczky-Kardoss S. szerkesztésében és előszavával jelent meg. Amint a kötet előszavában olvasható, a gyűjtemény összeállítását és kiadását a Csongrád megyei helytörténeti kutatások előkészítő munkái tették szükségessé (az azóta eltelt években Szeged, Hódmezővásárhely és Szentes várostörténeti monográfiái elkészültek). Lakatos P. azonban a gepida történet teljes forrásanyagát összegyűjtötte a skandináviai kivándorlás Cassiodorus/Iordanestől megőrzött mitikus elbeszélésétől a X—XII. századi említésekig; ezzel tehát a munka térben és időben messze meghaladja a helytörténeti vizsgálódások lehetséges kereteit.

A keleti germán eredetű gepidák a népvándorlás korában szokatlanul hosszú ideig, a III. század második felétől a IX. századig nyomon követhetők a Kárpát-medence történetével kapcsolatos forrásokban. Jelentőségük mégis nehezen mérhető fel, saját történetük pedig többnyire csak igen nagy hiátusokkal és bizonytalanságokkal rekonstruálható az idegen (római, bizánci, gót, langobard, frank) szempontok és érdekek szerint összeállított történeti munkákból. Bizonyára nem véletlen, hogy a forrásokból jóformán csak kudarcairól ismert gepida történet még a modern történeti kutatás számára sem különösebben vonzó téma: a sikertelen külpolitika indítékaira nem könnyű magyarázatot találni; a belső viszonyokról olvasható, csekély számú — s nem kevésbé csekély információt tartalmazó — közlés önmagában a társadalmi-gazdasági viszonyok óvatos vázlatához sem bizonyul elegendőnek. A gepida történettel foglalkozó összefoglalások némelyike éppen ezért bizonyos elfogultságot árul el: hol azt a törekvést, hogy kutatása tárgyát a források «méltatlan» beállításával ellentétben «valóságos» fontosságára emelje; vagy ellenkezőleg, hogy a források többségének elfogultságát, tájékozatlanságát, valamint a bizánci külpolitika nyilvánvaló gepida-ellenes tendenciáját figyelmen kívül hagyva, e nép pusztulását belső társadalmi viszonyaik alakulásának következményeként, történeti szükségszerűségként magyarázza.

Lakatos P. forrásgyűjteményének különleges értékét éppen a sokszor értelmezett és magyarázott auktorhelyeknek az események időrendi sorrendjében való elhelyezése és a bennük rejlő közlések körültekintő és mértéktartó kommentárjai jelentik. A munka első részében Iordanes *(Getica* és *Romana)*, Procopios *(De bello Gothico, De bello Vandalico, Historia arcana)* és Paulus Diaconus *(Historia Langobardorum* és *Historia Romana)* műveinek összefüggően közölt szövegidézeteit olvashatjuk, melyek azonban a történeti eseményeket tekintve inkább a második rész kronológiai beosztásában foglalják el jelentőségüket megillető helyüket. Az alapforrások folyamatos közlésével ugyan messzemenően egyetérthetünk, aligha tagadható azonban, hogy ezzel a módszerrel kevesebb lehetőség nyílt a forrásgyűjtemény érdemi részéhez tartozó történeti-filológiai szakirodalom bővebb idézésére. Itt azokat az elemző munkákat hiányoljuk, melyeknek időrendi és stíluskritikai eredményei — ha nem is mindig a gepidákkal kapcsolatos részeket tárgyalják — a gepida forrásgyűjtemény szempontjából sem lehetnek érdektelenek: pl. Iordanes forrásai és a germán eredetkérdés hagyományának vizsgálata N. Wagner és R. Hachmann munkáiban (a Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germ. Völker sorozatban), Nagy T. észrevételei Iordanes *Romana*-jának 331. fejezetéhez (Acta Antiqua IV, 1956, 251—9), ugyancsak őtőle az 565—582. évek eseményeinek elemzése (Antiquitas Hungarica I—II, 1947—1948), a bizánci történetírókról E. Doblhofer munkája (Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. Byzantinische Geschichtsschreiber 4, 1955), stb.

A gyűjtemény második részében — utalva a folyamatos szövegekből ismert eseményekre is — a III. sz. végi Mamertinus-féle panegyricustól a XII. sz.-i Etymologicum Magnumig különböző szerzők rövidebb terjedelmű közlései és utalásai következnek. A kronológiai tagolás a gepida történet főbb fordulópontjait követi: 1. a kezdetektől a hun uralomig, 2. a gepida-langobard háborúk kezdetéig, 3. a gepida királyság bukásáig, végül a gepida néptöredékek 567 utáni sorsáról szóló negyedik csoport zárja a gyűjteményt. A IX. sz. után keletkezett források szelektív közlésével nehezen érthetünk egyet akkor, amikor a gyűjteménybe felvett korábbi idézetek közt is akadnak igen bizonytalan értékű, sőt teljesen használhatatlan auktorhelyek is, amire egyébként többnyire a kommentár is figyelmeztet; ezekhez hasonló módon a kimaradt szerzők műveinek részletei is helyet kaphattak volna a kötetben.

A második rész használata szempontjából számunkra megnyugtatóbbnak tűnnék, ha a kötet végén adott auktor-jegyzék nemcsak a szerzők ill. a művek egymás utáni sorrendjét, hanem a többé-kevésbé ismeretes életrajzi adatokat és a művek keletkezésének feltehető idejét is tartalmazná, sőt ugyanitt a szerzők névváltozatainak feltüntetése sem lett volna haszontalan. Ezt a forrásgyűjteményt ugyanis a ma rendelkezésre álló, elemző

történeti összefoglalások mellett kiegészítésként és ellenőrzésül használhatjuk. Miután a történeti adatok döntő többsége — az auktorhelyek megnevezésével — C. Diculescu, L. Schmidt és M. Ihm idézett munkáiban megtalálható, Lakatos P. gyűjtését az tette volna még értékesebbé, ha a közölt auktor-részletek fordítását is az olvasó rendelkezésére bocsátja.

A kötet egyetlen — az előszón kívüli — régészeti vonatkozású megjegyzését, a szilágysomlyói kincs elrejtésének C. Diculescu és L. Schmidt kivételesen egybehangzó véleményére alapozott 409-es keltezését (53. o.) ma már nem tarthatjuk egészen megnyugtatónak. A hibajegyzék javításai közt található másik lehetőség, a kincs korábbi, IV—V. sz. fordulójára való keltezése tükrözi a kérdésben máig meglevő bizonytalanságot. Az újabb régészeti irodalomban a kincs földbekerülésének az V. sz. közepére való keltezése mellett meggondolkoztató érvek olvashatók. (A. Ambros: Fibuli juga-evropejszkoj csaszti Sz Sz Sz R. SZAI. D-I.30. 1966.)

A gyűjtemény második részének kitűnő — s éppen ezért olykor sajnálatosan szűkszavú — szövegmagyarázatai az eseménytörténet megbízható vezetőjének bizonyulnak. Kár, hogy a tömör információk értéke, azaz a források nyomán kialakított saját kutatási eredmények a részletezőbb irodalmi hivatkozások híján nem kaphattak kellő hangsúlyt.

NAGY MARGIT

HAMZA GÁBOR: AZ ÜGYLETI KÉPVISELET. DOGMATIKAI ÉS ELMÉLETI VIZSGÁLATOK AZ ANTIK JOGOKTÓL NAPJAINKIG. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 243 o.

Hamza Gábor egyetemi docens, a római jog nemzetközileg is ismert kutatója könyvének megjelenése tudományos életünk több szempontból is figyelemreméltó eseménye.

A monográfia témája, az ügyleti képviselet mind elméleti mind pedig gyakorlati szempontból igen nagy fontosságú jogintézmény; különösen a modern korban a polgári jogi forgalom egyszerűen elképzelhetetlen a képviselet, ezen belül is az ügyleti képviselet tömeges előfordulása, alkalmazása nélkül.

Magyar nyelven legutoljára tíz évvel ezelőtt,[1] azt megelőzően pedig közel két évtizede[2] jelent meg római jogi tárgyú tudományos könyv.[3] Az előttünk álló mű tehát már e ténynél fogva is különös figyelmet érdemel.

A szerző azonban nem szűkíti le vizsgálódásait a római jog területére, hanem — mint az alcímben ígéri — az összehasonlító módszert alkalmazva egészen napjainkig követi végig az ügyleti képviselet fejlődéstörténetét. Elegendő csupán egy pillantást vetnünk a tartalomjegyzékre, ill. a forrásmutatóra, hogy megállapíthassuk: az összehasonlított jogok skálája lenyűgözően széles: kiterjed a Mediterráneum szinte valamennyi jelentős antik jogrendszerére, továbbá számos burzsoá és szocialista, európai és tengerentúli modern jogra.

Mégis az olvasó számára talán a leginkább szembetűnő a kivételesen terjedelmes irodalomjegyzék, mely szerint a szerző mintegy háromszáz művet dolgozott fel, és ebben nincsenek is benne a csupán lábjegyzetekben szereplő irodalmi hivatkozások. Nem hagyhatjuk e vonatkozásban említés nélkül Hamza Gábor kiváló nyelvismeretét, hiszen e hatalmas mennyiségű irodalmat majdnem teljes egészében hét idegen nyelven kellett elolvasnia, nem is beszélve a latin és ógörög nyelvű forrásokról.

Már az eddigiekben körvonalazott tények is jelentős tudományos műre vallanak. Hamza Gábor azonban nem elégszik meg az egyébként sok szempontból önmagában véve is tudományos értékű adatgyűjtéssel és rendszerezéssel, hanem elméleti következtetéseket von le, tudományos tételeket állít fel, kimutatja a vizsgált jogintézmények társadalmi hátterét, gazdasági alapjait is. A könyvben a jogösszehasonlítás újabb távlatai tárulnak fel, és világossá válik a római jog és a többi antik jogok horizontális és vertikális összehasonlító kutatásának fontossága is.

Könyvének I. fejezetében a szerző — mintegy dogmatikai alapvetésként is — az ügyleti képviselet modern jogi kérdéseivel foglalkozik. Behatóan elemzi az ügyleti kép-

[1] *Pólay Elemér:* A dáciai viaszostáblák szerződései. Bp. 1972.

[2] *Brósz Róbert:* Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. Bp. 1964.

[3] Újabb római jogi monográfiairodalmunk természetesen ennél bővebb: több könyv jelent meg idegen nyelven, valamint folyóiratcikk formájában *Benedek Ferenc*től, *Diósdi György*től, *Pólay Elemér*től, *Visky Károly*tól és másoktól.

viselet modern elméletéből és gyakorlatából adódó kérdéseket is. Az egyes alfejezeteken belül külön tárgyalja a kontinentális jogok és az angol—amerikai jog megoldásait, de ugyanakkor nem mulasztja el az eltérő elméleti alapok és dogmatikai konstrukciók egybevetését és összehasonlító értékelését. Mind az egyes alfejezeteken belül, mind pedig az elméleti következtetések összegezése és általánosítása során felhívja a figyelmet a merev distinkciók, a kizárólagosságra törekvés és a dogmatikai prekoncepciók veszélyeire.

A mű II. fejezetében tárgyalja Hamza Gábor a Mediterráneum antik jogrendszereinek ügyleti képviseleti megoldásait. Külön alfejezetekben foglalkozik az óegyiptomi, a babilóniai-asszír, az antik görög, a hellenisztikus egyiptomi valamint a kopt joggal.

Az elemzés vezérfonalát annak vizsgálata képezi, hogy az említett antik jogok mindegyikében érvényesülő ún. szurrogációs elv (és az ezzel szorosan összefüggő ún. szükségszerű visszterhesség elve) hogyan befolyásolja a képviselet elismerésének lehetőségét. Az előbbi elv értelmében ugyanis «a más vagyoni eszközeivel szerző fél nem magának, hanem a vagyoni eszközök tulajdonosának szerez jogot az azok helyébe lépő . . . vagyontárgyakon» (61. sk.).

Az óegyiptomi joggal foglalkozó alfejezetben a szerző az Óbirodalom kezdetétől a Késői Birodalom végéig keletkezett forrásokat elemzi, különösképpen a demotikus és a kurzívhieratikus okiratokat. A forráselemzés alapján arra a következtetésre jut, hogy a Középbirodalom idején kimutatható a közvetlen perbeli képviselet elismerése, és általában véve sem lehet elvileg kizártnak tekinteni a képviselet konstrukciójának elismertségét.

A babilóniai-asszír jog idevágó forrásainak tanulmányozása alapján a szerző rámutat arra, hogy jóllehet a közvetlen képviselet a szurrogációs elv fennmaradása miatt nem alakulhatott ki, a babilóniai-asszír jog fejlődésében észlelhető történetileg először a fellendülő gazdasági élet és az elméletileg fejlettebb képviseleti konstrukció kapcsolata.

Igen részletesen elemzi a szerző a képviselet problematikáját az antik görög jogban. Ebben az alfejezetben összefoglaló képet kapunk a görög jogról a képviselet témakörén túlmenően is. Az alapvető források e körben érdekes módon nem jogi szövegek, hanem néhány beszéd a Corpus Demosthenicum-ból. Ezek elemzése alapján a szerző arra a végső következtetésre jut, hogy a görög jogban — a fejlett gazdasági és kereskedelmi élet ellenére is — csak a közvetett képviselet alakulhatott ki. Hogy ez a gazdasági héttér valóban mennyire fejlett volt, az közvetlenül érzékelhető a forráselemzés során elénk táruló jogesetekből is.

A hellenisztikus Egyiptom jogával kapcsolatban a szerző utal arra, hogy e jogban fontos szerepet játszik a továbbélő demotikus jog is, mely kölcsönhatásban van a hellenisztikus görög joggal. A szerző a Zenon-archívum papiruszanyagának és a demotikus források vizsgálata alapján megállapítja, hogy a hellenisztikus Egyiptom jogában a modern értelemben vett ügyleti képviselet nem fejlődött ki, jóllehet van nyoma a közvetett képviseleti konstrukció érvényesülésének.

A «több egymástól lényegesen különböző jogrendszer metszéspontjában» kialakult kopt jog felhasználja és ötvözi az egyiptomi, a görög és a római jog eredményeit, így — mint erre a szerző rámutat — vizsgálata az ügyleti képviselet fejlődéstörténete szempontjából is jelentőséggel bír. A Djême-papiruszok elemzése alapján a szerző feltételezi, hogy a visszterhességi elv miatt végső soron a közvetlen képviselet érvényesül.

A szerző ebben a fejezetben is elméleti következtetéseket von le a gondos forráselemzés alapján, mégis úgy tűnik, hogy hasznos lett volna — hasonlóan az I. fejezetbeli összefoglaló értékeléshez — egy szintetikus elméleti összegezés elvégzése is. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az elvi alapvetésben és az egyes témákon belül is sor kerül a szintetikus, ill. összehasonlító értékelésre, így megjegyzésünk inkább csak a szerkesztésre, a feldolgozás formájára vonatkozik.

«Venio nunc ad fortissimum» — mondhatnók a könyv római joggal foglalkozó III. és IV. fejezetének ismertetéséhez érve. Az előző két fejezet — mint ez bevezető részeikből is expressis verbis kitűnik — voltaképpen az elméleti-dogmatikai alapokat, a jogösszehasonlítás kereteit, mintegy az «előtanulmányokat» jelentik a mű terjedelmileg is súlyponti részéhez, a római jog és a római provinciává vált Egyiptom jogának tanulmányozásához. Természetesen nem azt állítjuk ezzel, hogy az előző fejezetek — zenei hasonlattal élve — csupán «melléktémák» volnának a római jog, mint «főtéma» mellett: inkább egy téma «variációiról» lehet beszélni. A szerző azonban, aki kiváltképpen római jogász, a legnagyobb figyelmet láthatóan szűkebb tárgyának szenteli. Ugyanakkor a célszerűen alkalmazott — ahogyan a szerző írja — a korábbi kutatásoktól «eltérő 'koordináta-rendszerben' történő» feldolgozás eleve megóvja mind a «jogrégészet», mind pedig egy adott dogmatikai konstrukciótól való befolyásoltságnak a római jogászt mindenkor fenyegető veszélyeitől.

A római jog ügyleti képviseletére vonatkozó igen nagyszámú és sokféle elméletet a szerző alapvetően két csoportba sorolja aszerint, hogy elismerik-e vagy tagadják a köz-

vetlen képviselet meglétét a római jogban. Valamennyi elmélet abból a szerző által bírált előfeltevésből indul ki, hogy a római jogban létezett egy olyan elvi tilalom, amely kizárta volna a közvetlen képviselet lehetőségét. A képviseleti tartalmú jogügyleteknek a joghatások szempontjából elvégzett csoportosítása alapján a szerző arra a végső következtetésre jut, hogy ilyen elvi tilalmat a római jog nem ismert. E felismerés azért rendkívül jelentős, mert egy szinte axiómává merevedett és általánosan elterjedt prekoncepciót halad meg. A szerző tételét deduktív módon is bizonyítja, kimutatván a közvetlen képviselet nyomait az ún. formális ügyletek körében is.

A polgári jog tudományában rendkívül sokat vitatott akarati és nyilatkozati elméletekre tekintettel is különös figyelmet érdemlőek a szerzőnek az ún. verba—voluntas viszonyra vonatkozó fejtegetései, melyekből kitűnőleg a rómaiaknál az ügyleti akarat és nyilatkozat szerves egységet képezett.

A fentiekben vázolt általános elméleti részt követően a szerző mintegy a különös szintjére ereszkedve tüzetes vizsgálat alá vonja az ügyleti képviselet római jogi megoldásának elméleti és dogmatikai kérdéseit. A forráskutatást jelentősen megnehezítette az egységes, önálló sedes materiae hiánya, hiszen a szerzőnek a legkülönbözőbb helyekről kellett összegyűjtenie anyagát.

A szerző részletesen elemzi az ún. járulékos keresetek közül az ügyleti képviselet szempontjából kiemelkedő fontosságú actio exercitoriát és actio institoriát, valamint a procuratio intézményét. Többek között kimutatja, hogy a valódi közvetlen képviselet elismerésében az actio exercitoria játszotta az úttörőszerepet, de a közvetlen képviselet elméletileg is következetes fejlődését főként az előbbi kereset alapján kialakított actio institoria valósította meg. A bő és kritikusan kezelt irodalmi apparátus felhasználásával végzett alapos forráselemzés nyomán a virágzó római kereskedelmi élet szemléletes jogi tükörképe is feltárul, másfelől láthatóvá válik a gazdasági fejlődésnek a jogintézmények fejlődésére gyakorolt — nem feltétlenül adekvát megoldásokat eredményező — hatása. A gazdasági mellett a társadalmi háttérre is rámutat a szerző a procurator és az institor jogállásának, valamint az actio ad exemplum institoriae actionis vizsgálata során.

Ismeretes, hogy a római jogélet okiratos emlékei, a mindennapi élet jogi dokumentumai csak nagyon szórványosan és töredékesen maradtak fenn. Ezért rendkívül érdekes a könyv IV. fejezete, mely a romanizált Egyiptomból származó papiruszok vizsgálatán keresztül a jogintézmény életbeli funkcionálására is fényt vet. A szerző megállapítja, hogy jóllehet az akaratban való képviseletre pozitív adat nem található, mégsem lehet azt eleve kizártnak tekinteni. A systasis dogmatikai konstrukciójának elemzése során (e jogügyletben a meghatalmazás és a megbízás elemei keveredtek) arra a következtetésre jut, hogy az egyiptomi jog — szemben a római birodalmi joggal — nem ismerte a közvetlen képviselet pótlékaként felfogott közvetett képviseleti konstrukciót, a joghatások ugyanis szükségképpen a képviselt személyében álltak be. Csupán megjegyezzük, hogy nézetünk szerint célszerű lett volna az egyiptomi jog és a római birodalmi jog közötti kapcsolat bővebb taglalása.

Hamza Gábor könyve az ügyleti képviselet intézménytörténetének, elméletének és dogmatikájának eredeti gondolatokban gazdag, bő forrásanyagra támaszkodó, igényes és alapos feldolgozása. A számos új tudományos megállapítást tartalmazó mű a szokásos intézménytörténeti monográfiákkal szemben rendkívül sokoldalúan közelíti meg tárgyát, így e könyv — jóllehet nem tartozik a tudományos irodalom «könnyű» olvasmányai közé — a jogi romanisztika, a jogtörténet, a civilisztika és az összehasonlító jog iránt érdeklődők számára magasszintű szellemi élményt nyújtó, hasznos elméleti munka.

FÖLDI ANDRÁS

ΘΑΝΑΣΗ Π. ΚΩΣΤΑΚΗ: ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΣΑΚΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ. Ἀθήνα 1980.
(Thanasis P. Kostakis: Cakón nyelvjárási szemelvények, Athén 1980, 80 o.)

A szerző, aki a cakón föld szülötte és így anyanyelveként bírja e dialektust, több rész-, ill. összefoglaló publikáció után[1] olyan szemelvénygyűjteményt tett közzé, amely állítása szerint a terület egészéről áttekintést ad (17. l.).

[1] *Οὐμπέρτου Περνό — Ἀθ.Π.Κωστάκη: Σύντομη Γραμματική τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου, Ἀθῆναι* 1933; *Θαν.Π.Κωστάκη: Σύντομη Γραμματική τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου Ἀθήνα* 1952; ezenkívül publikációk folyóiratokban: *Πελοποννησιακά* I (1955) 122—126; *Λαογραφία* 17 (1957—58) 96—122; stb.

Mielőtt bemutatnánk a könyvet, érdemes megemlíteni, hogy Magyarországon hiánypótlónak is felfogható, mert e nyelvjárás (és általában az újgörög nyelvészet) eléggé háttérben állt és áll.[2]

Az elhanyagolt helyzet nem igazságos. A dialektus nemcsak újgörög filológiai szempontból szolgálhat sok tanulsággal, hanem klasszika-filológiai szempontból is: ez az egyetlen olyan modern nyelvjárás, amelyről egy ógörög dialektusból — ti. a lakónból[3] (dórból) — való *közvetlen* leszármazást feltételeznek. Szókincse és grammatikája tekintetében külön helyet foglal el a többi mai nyelvjárással szemben, amelyek alapja a hellénisztikus koiné. Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy a nyelvjárás tanulmányozásához mindamellett szükség van az újgörög köznyelv (koiné) ismeretére is.

A könyv két fő részre oszlik: egy nyelvi-nyelvtörténeti bevezetésre, valamint a szemelvényekre, összesen 42-re. Néhány magyarázó jegyzet járul a szövegek felvetette problémákhoz.

Hat oldalon (10—15. l.) foglalja össze a szerző a hangtani tudnivalókat. — A bevezetés után, amelynek adatai a nyelvtörténetből ismeretesek, talán újdonság a magyar olvasónak az, hogy a *dialektust ma is beszélik!* Mintegy tízezer főre lehet tenni azt a lakosságot, amelyet a szerző mint nyelvi hordozót a Lenidi, Pragmatefti, (Pera) Melana, Sapunakeika, Tiros, A. Andreas, Prastos, Kastanitsa, Sitena, Fuska, Sambatiji, Livadi, Dernikeika, Vaskina és Paliochora helységekre lokalizál (15—16. o.).

Különböző adatokból tudott, hogy a régebbi kiterjedés sokkal nagyobb volt.[4]

Hírt kap az olvasó a következőkben a cakónok két «gyarmatvárosáról» is: a Márvány-tenger déli partján az ókori Aisépos folyó (ma: Gönen) torkolatánál terült el Vatika és Chavutsi. Lakóik feltehetőleg az 1769-es peloponnészoszi felkelés leverését követően vándoroltak ki. — Az 1922-es ún. «kisázsiai katasztrófa» után — a többi kisázsiai göröggel együtt — ismét el kellett hagyniuk településeiket. A lakosság maradványa napjainkban a makedóniai Chionato és Servia községekben él (17—18.l.).

A közölt szövegek különböző időpontokból valók. Egy részük 1942—43 folyamán és azt követően lett lejegyezve. A legfrisebbek 1979-ből származnak. *Első ízben* tesz közzé a szerző 1836-ban írt leveleket, amelyeket az Athéni Akadémia Középkori Archívumában talált. — Nyelvüket a mai nyelvállapottal összehasonlítva arra a következtetésre jut, hogy a feltételezettnél *lassabb* a dialektus eltűnése (18. o.). Tartalmukból kiderül, hogy a művelt Ikonomos[5] számára, ill. az ő ösztönzésére íródtak. A könyv bevezető része e tudós pap munkásságának rövid méltatásával zárul.

A második nagyobb részben a szemelvények sorakoznak: a szövegek nagyjából pontos fonetikus átírásban, ill. mellettük a fordítás újgörög köznyelven. Az idézetek földrajzi megoszlása a következő:

1—4:	Lenidi	14—22:	Tiros
2—7:	Pragmatefti	23—25:	Prastos—A. Andreas
8—12:	(Pera) Melana	26—33:	Kastanitsa—Sitena
13:	Sapunakeika	34—42:	Vatika—Chavutsi

[2] Kevés reménnyel kereshetné fel közkönyvtárainkat az, aki monográfiára számítana, kénytelen volna inkább folyóiratcikkekkel beérni. Érdemes itt felhívni a figyelmet elsősorban *A. Thumb* Die ethnographische Stellung der Zakonen (IF 4 [1894] 195—213) c. munkájára, amelyben Fallmerayer nézeteivel száll szembe és a cikk címének megfelelően nyelvi meggondolások alapján tisztázza a cakónok néprajzi hovatartozását. Modernebb — hasonló témájú cikk — olvasható *Lemerle* tollából, aki a Revue des Études Byzantines 21. számában (1963, 14—15.) *Cakónia* első előfordulását elemzi a Monemvasiai Krónikában. A nyelvész *Hadzidakis* néhány műve hozzáférhető a fővárosban, mégis majd két tucatot kitevő írásainak elolvasása végett Debrecent kell felkeresnie az érdeklődőnek. *M. Deffner* Sieben schöne Volksmärchenje a Központi Katalógus szerint a Néprajzi Múzeum könyvtárában található. Végül *monográfia* tekintetében az Egyetemi Könyvtár sikert hozott: megtaláltuk *G. P. Anagnostopulos* Tsakonische Grammatik (Berlin—Athen 1926) c. könyvét (*E. Schwyzer* előszavával). A mű azonban viszonylag magas kora ellenére is *felvágatlan* volt, így a recenzensnek jutott a vagdalás megtiszteltetése is.

[3] Maga a «cakón» szó is a «lakón» szóval áll összefüggésben — az összefüggés módja azonban vitatott.

[4] A szerző itt különböző bizánci történetírókon és a Moreai Krónikán kívül egy saját írására hivatkozik (amelyet különlenyomatban el is juttatott a recenzensnek): *ΘΑΝΑΣΗ Π. ΚΩΣΤΑΚΗ: Ο EVLIYÂ ÇELEBI ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ «Πελοποννησιακά», ΙΔ'* 238—306. (A különlenyomaton: Athén 1981.) L. különösen a 253. l.-t.

[5] Tkp. *Οἰκονόμος*. Anagnostopulos idézett könyvében találtunk egy bibliográfiai adatot: (2. o.) Oekonomos, Th.: *Πραγματεία περὶ τῆς λακωνικῆς διαλέκτου*. Athen 1846.

Három szemelvényt — a 33.40 ill. 42 számút — a szerző átültetett az újgörög koinén kívül, tanulságos példa gyanánt, a prastosi idiómára is (76—78. l.).

A szerző — néprajzos is lévén — dicséretes módon számos olyan szöveget közöl, amely nemcsak nyelvi, hanem folklór szempontból is tanulságos.

A továbbiakban, úgy véljük, a nyelvjárás szisztematikus bemutatása helyett — ezt az ismertetendő gyűjtemény sem teszi — legjobb, ha tallózunk és olyan példákat próbálunk idézni, amelyek valamelyes képet adnak egyrészt magáról a dialektusról, másrészt arról, hogy hol is a helye az ógörög nyelvi viszonyokkal összevetve.

Az alább idézendő részlet (5-ös számú szöveg; 28—32. l.) Pragmateftiben lett lejegyezve 1942-ben. Az itt álló sorok a gyermekszülés utáni eseményeket beszélik el. A mondatokat a jobb követhetőség érdekében megszámoztuk és ugyanilyen számozással láttuk el a cakón szöveg *újgörög köznyelvi* és a recenzenstől származó *magyar* fordítását. A megfigyelhető sajátosságok közül a lényegesebbeket előreboccsájtjuk és zárójelben jelezzük, hogy mely mondatokban fordulnak elő. Ez eljárással természetesen egyúttal a tájszólás legfontosabb jellemzőit is megadjuk.

A.a, a dór *α* az *η* helyén (1.2.5.10.11.12)
b, hehezetes hangok megléte. (Ezek mindamellett nem az ógörög hehezetesek folytatásai, amelyek, mint más nyelvjárásban is, spirantizálódtak). — *τ̔* (2.5)
— *π̔* (5.8)
c, rotacizmus (részben analógiás); (2.5.9)
d, az *-ωι* coniunctivusi végződés, az *-ωσι(ν)* maradványa (7.8.10)
e, *νί* (a személyes névmás sg.acc.-a harmadik személyben), összevethető az ógörög *μίν*, *νίν* alakokkal; (2.4.7)
f, *σι* (az idézetben genitivusi funkcióban; az eredete nem világos teljesen, de összevethető az ógörög *μοι*, *σοι* alakokkal); (6.7)

B.a, *ὕο* (*< ὕδωρ*) (az újgörög koiné csak a *νερό* alakot ismeri); (3)
b, *ϑ > σ* változás a *σάτη* szóban (*< ϑυγάτηρ*) (E hangváltás előfordul többek között már Aristophanésnál); (7)
c, participium coniunctummal való körülírás az imperfecta actiókban (1.4.12)
d, eredeti hangsúlyviszonyok az *ἡλίου* szóban (az újgörög koiné az *ι*-t semivocalisnak fogja fel és a hangsúly ott marad, ahol a nominativusban is áll); (3)
e, sajátos igehasználatok: *(λ)αλῶ* (az újgörög koinében ritka és speciális jelentésű); (11.12)
ἀραμάει; vö. Hésychios: *ἄραμεν· μένειν, ἀράμεναι ·ἡσυχάζειν* — Liddell-Scott megjegyzése ez utóbbihoz: «perhaps for *ἠρεμεῖν*»; (12)
μόλωι; vö. ógörög *βλώσκω — ἔμολον* (7)

Ezek után álljon itt a vizsgált szöveg és fordításai: (32—33. l.)

1. *Ἔνι φύα ὕστερα ἀ μανή.* 2. *Τοὺ τᾶειῦ ἀμέρε θὰ νὶ μεράνει.* 3. *Θὰ ὄονίσει — τ'ἀργά, κάτσαμα ἡλίου — ὕο τᾶαὶ κρασί.* 4. *Θὰ νὶ ξεγκιούει, θὰ νὶ ϰᾶύσει τᾶ' ἀπὲ θὰ ν'ἄτσει κὰ (ἔδαρι ὖ'εἶν' ἀσημούκρυντε).* 5. *Τ'ἀργὰ πὴ θὰ κιούψερε, νὰ βάλερε τὸ σοφρά, ὁπὰ δίπα τὸ καμπζί, νά βάλερε τάνου τὰ γζιτσέα, τὸ κομμάκι τὰ μιστόπατα, νὴ λουκούμι, τσαὶ τὸ γναλὶ μέ τὸ κρασί.* 6. *Ἄν ἔνι ὖζέ, βάλε τὸν κογκυλοφόρο, τὸ χαρκί, τὸ πουγγάλι τᾶ φέγκη*[6] *σι μὲ τοὺ παράδε.* 7. *Ἄν ἔνι σάτη: τὸ ἀσημοζούναρε, τὸ ψαλί, τὰ τᾶαϊθία, νὰ μόλωι οἱ μοῖρε σι νὰ νὶ μοιράνωι, νὰ ἔνι χᾶυσομοίρα.* 8. *Ἐπὴ κιούψωι οἱ ἄλοι, θὰ ζᾶνι οἱ μοῖρε.* 9. *Τᾶείῦ εἶνι.* 10. *Θὰ νιλίωι τᾶαὶ οἱ τᾶεῖ, τᾶ' ἀ τελευταία, ἀ ὕστερε θὰ τᾶερδέψει.* 11. *Ἀ πρῶτε ϑ' 'αλεῖ: ἄ' ναθεῖ εἴκοσι χρονοῦ τᾶ' ἄ' παντρευτεῖ.* 12. *Ἀ δεύτερε: ἄ' ναθεῖ σαράντα χρονοῦ, τᾶ' ἄν ἀραμάει ἀνύπαντρε, ἐστάπα εἶν' ἀοῦντε.*

Újgörög fordítása:

1. *Φεύγει ὕστερα ἡ μαμή.* 2. *Στίς τρεῖς μέρες θά τό μοιράνει*[7]. 3. *Θά ζεστάνει — τό βράδυ, βασίλεμα ἥλιου — νερό καὶ κρασί.* 4. *Θά τό ξεντύσει, θά τό πλύνει κ'ἔπειτα θά τό ἀλλάξει καλά. Τώρα τό ἀσημώνουν.* 5. *Τό βράδυ πού θά κοιμηθεῖς, νά βάλης τό (χαμηλό) τραπέζι ἐκεῖ*[8] *δίπλα*

[6] Analógiás képzés. L. a szerzőnél a 79. l.-on szereplő a 32. l.-hoz szóló jegyzetet: *τοῦ ἀφέγκη > τ' ἀφέγκη > τᾶ φέγκη > ἀ φέγκη.*

[7] Alaktanilag nem egészen világos, tartalmilag azonban igen. Arról van szó, hogy a gyereket különböző illatos szerekkel bekenik a mosdatás után. Így a *μοιράνει* szó helyett, amely a *moirára* emlékeztet egy **μυράνει*-t várnánk, gondolva a *μύρρα* szóra. A cakón szöveg különbségét tesz: itt *μεράνει*, míg a 7. mondatban *μοιράνωι*.

[8] A szerző az *ὁπά* («ott, oda») szót nem fordította le.

στό παιδί, νά βάλης πάνω τήν κουλούρα (ψωμί), τό κομμάτι τή μουσταλευριά ἤ λουκούμι καί τή μποτίλια μέ τό κρασί. 6. *Ἄν εἶναι γιός, βάλε τόν κοντυλοφόρο, τό χαρτί, τό σακκούλι τοῦ πατέρα του μέ τά χρήματα.* 7. *Ἄν εἶναι κόρη: τό ἀσημοζούναρο, τό ψαλίδι, τή βελόνα, νά 'ρθουν οἱ μοῖρες του νά τό μοιράνουν, νά εἶναι χρυσομοίρα.* 8. *Πού (:ὅταν) θά κοιμηθοῦν οἱ ἄλλοι, θά πᾶνε οἱ μοῖρες.* 9. *Τρεῖς εἶναι.* 10. *Θά μιλήσουν καί οἱ τρεῖς, καί ἡ τελευταία, ἡ ὑστερινή θά κερδίσει.* 11. *Ἡ πρώτη θά πεῖ: ἄς γίνει εἴκοσι χρονῶν κι ἄς παντρευτεῖ.* 12. *Ἡ δεύτερη: ἄς γίνει σαράντα χρονῶν, κι ἄς μείνει ἀνύπαντρος, τέτοια λένε.*

Magyar fordítása:

1. Azután távozik a bába. 2. Három nap múlva szertartásosan megmosdatja[7] (a gyereket). 3. Este, naplementekor vizet és bort melegít.[9] 4. Levetkőzteti, megmosdatja, majd új, tiszta ruhát ad rá. Most ajándékozzák meg (ezüst) érmével.[10] 5. Este, amikor lefekszel, tedd oda[8] az (alacsony) asztalt a gyerek mellé, a perecet (kenyeret) és a szelet mustoszselét[11] vagy szultánkenyeret és a borosüveget. 6. Ha fiú, tedd oda a tollszárat, a papírt és az apja pénzes zacskóját. 7. Ha lány, az ezüst övcsatokat, az ollót, a tűt, hogy jöjjenek a moirái,[12] hogy meghatározzák a sorsát, hogy aranysorsú (= szerencsés) legyen. 8. Mikor a többiek elalszanak, mennek a moirák. 9. Hárman vannak. 10. Beszélni fog mind a három, és az utolsó, a leghátsó fog nyerni. 11. Az első azt fogja mondani: legyen húsz éves és házasodjon meg. 12. A második: legyen negyven éves és ne házasodjon meg, — ilyesmiket mondanak.

A fenti szemelvényen és az általa bemutatott nyelvi és egyéb sajátosságokon kívül érdemes még néhány szót vagy kifejezést idézni. Homéroszi hangulatot árasztanak a következő szavak:

ὄϊνα (11. o.), *ἄξιστε, ἄλιτε* (14. l.) — ezek egyikének sincs megfelelője a többi tájszólásban. Vö.:

A 34: *βῆ δ' ἀκέων παρὰ θ ῖ ν α πολυφλοίσβοιο θαλάσσης*
Ω 124: *ἐσσυμένως ἐπένοντο καὶ ἐντύνοντ' ἄ ρ ι σ τ ο ν*
Σ 560: *δεῖπνον ἐρίθοισιν λεύκ' ἄ λ φ ι τ α πολλὰ πάλυνον.*

A *digamma* megőrzésének bizonyítékaként kezelt «bárány» jelentésű szót a következő alakokban találjuk a cakónban (11. l.): *βάννε* (bárány, juh), *βαννὶ, βαννιούλι* (bárányka), *βανατσία* (bárányból), *βάννιχο* (bárány-).

A fenti *ἀραμάει* szóhoz hasonlóan több egyezés van Hésychios lexikonának anyagával. Pl.: *ἀϰό* — Hésychiosnál: *ἀκκόρ* (= *ἀσκός*) (12. l.).

A *φέρω* ige *ἤνεγκα/ἤνεγκον* alakjaira emlékeztet a szintén csak a cakónban előforduló *ἐνέγκαϊ* (26. l.).

Mind alaktani, mind jelentéstani szempontból érdemes idézni néhány kifejezést, amelyben a körülírásos ragozás fordul elő:

ἔκι νέμου (44. l.)[13]
ἔμαϊ ὁροῦντε (46. l.)

[9] A bort a forró vízbe öntik — részben rituális, részben gyakorlati célzattal — és ebben mosdatják meg a gyereket.

[10] Ezüstből vagy másból készült érméket (pénzt) tesznek a gyerek mellé, ezzel szimbolizálva azt az óhajt, hogy gazdag legyen.

[11] Mustból és lisztből készült édesség. A kettőt összekeverve a pépet felforralják. A kihűlés után kocsonyás állapotúvá dermed.

[12] A mai kiejtés szerint tkp. «mira». A Mirák képzete pánhellén és egyenes örökség az ókorból; gyakori a motívum a népmesékben. Magyar nyelven is olvasható «A lány, aki rózsát nevetett» (Bp. 1964) c. népmesekötetben (D. Hadzisz válogatása), l. pl. a 36. és 37. l.-t.

[13] Bár az idézetben a *νέμω* ige átvitt jelentésben szerepel (emlékeztet a magyar «legelteti a szemét» kifejezésre) példának mégis jó, ugyanis az ige «legeltet»/«legel» jelentése nem maradt fenn más modern dialektusban. — A felsorakoztatott négy szerkezet felidézi a «schema Sophocleum»-ot.

ἤγκι θύντε ἕνα βοῦ (48. l.)[14]
ἔτε λαλοῦντε λουπάϊ (64. l.)

Ha a kifejezéseket szó szerint «áttesszük» ógörögre, a következőket kapjuk:

ἦν νέμων[13]
ἦμεν ὁρῶντες
ἦσαν θύοντες ἕνα βοῦν[14]
ἐστὲ λαλοῦντες «λοπάς»

Végül érdemes talán még megemlíteni az *υ* sajátos háromféle kiejtését:[15] a, *ου* b, *ιου*, c, *ι* (12. o.). Példák: (zárójelben megadjuk az ógörög alakot nominativusban)

κούε (κύων), ψούχα (ψυχή) (12. l.), *γουναῖτσε* (32. l.), *ἁ γουναίκα* (40. l.) *(γυνή)*
γιουμνέ (γυμνός), λιούκο (λύκος), νιούτα (νύξ) (12. l.)
ὑζέ (υἱός), ὕπρε (ὕπνος), πύρι/πύζι (πῦρ), ὕο (ὕδωρ) (12. l.)

Ismertetésünk nem lenne teljes, ha nem adnánk hangot némely fenntartásunknak ǫs nem tennénk szóvá néhány hibát.

Mindenekelőtt szeretnénk kijavítani néhány zavaró pontatlanságot (a teljesség igénye nélkül):

6. o.: (1. jegyz.) A Hérodotos hely nem (H,93), hanem (H,43)
7. o.: (1. jegyz.) Nem *Εὐριππ. Ἑκάτ.*, hanem *Εὐριπ. Ἑκάβη*
11. o.: (8. jegyz.) Nem *Ξενοφ. Ἑλλην.* III,32, hanem *Ξενοφ. Ἑλλην.* III,3,2
15. o.: (5. sor) A Márk evangéliumból vett idézetben nem *προσευχόμενος* szerepel, hanem *προσδεχόμενος*.
15. o. (6. sor) A Jánostól vett idézet pedig helyesen a következő: *Ἰωάνν.ιη'*, 18: *ἦν δὲ . . . ἑστὼς καὶ θερμαινόμενος*.
15. o.: (1. jegyz.) Nem Thump, hanem Thumb.

Számos esetben több pontosságot várhatna el az olvasó a szerzőtől. Így pl. a 21. o.-on levő másolatról kiderülhetne, hogy az a 24. o.-on szereplő 3. számú idézet eredetijének fénymásolata. A 10. o.-on, a 3-as jegyzetben szerepelő rotacizmust felmutató szavakról jó lenne tudni, hogy Hadzidakis könyvén kívül milyen auctoroknál mely helyeken olvashatók.

Nehézséget okozhat annak, aki az adatoknak utána akar járni, hogy a szerző a szómagyarázatoknál nem tartotta szükségesnek, hogy a hipotetikus alakokat csillaggal jelölje. Végül is levélváltás után tudta meg a recenzens, hogy ilyen *feltételezetteknek* tekintendők többek között a következő szavak: 12. o. (5. sor): *μυδρία*; 13. o. (11. sor alulról): *ἀσπαλίδα*; uo. (7. sor alulról): *τριαμεριάζω*.

A 4. oldalon szereplő fonetikai jelek sem nem szabatosak, sem nem elegendők. Bőséges kiegészítésre szorulnának. Pl.: *τ'ζ, τζ̆, τσ̃, τσ̆, ψ̆, νι̯, ν̂, λι̯, λ̂, ä (α̯)*.

Hasonlóképp nem teljes a 12.—13. oldalon felsorolt hangváltások listája. Néhány kiegészítéssel megnöveljük a sort:

ντ/νδ > γγι/γκι	vö.:	*φέγκη (< ἀφέντη)*	(32. l., 7. sor)
β > φ	vö.:	*σάφου (< ῥάβω)*	(13. l., 15. sor alulról)
ζ > ντ	vö.:	*σεζίντοντε (< θερίζοντες)*	(62. l., 1. sor)
ρτ > ντ	vö.:	*ἄντε (< ἄρτος)*	(36. l., 13. sor; 42. l. 13. sor alulról)

Megjegyezzük még végezetül, hogy bár a felsorakoztatott anyag kétségtelenül a cakón terület egészéről van összegyűjtve, mégis elnagyoltnak tűnik a szerző ilyen értelmű kijelentése a 17. lapon, ha meggondoljuk, hogy Thumb a már idézett tanulmányában több mint 70 földrajzi nevet elemzett (igaz nem mindegyik település), szemelvénygyűjtemé-

[14] A *θύω* ige itteni jelentése szintén speciális. Párhuzamként megemlíthető az a tény, hogy a különböző állatok feláldozásának ókori szokása — keresztény tartalommal telítődve — napjainkig fennmaradt. Idézhetünk egy ezzel a jelenséggel foglalkozó doktori disszertációt: *ΓΕΩΡΓ. Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ: ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΙΜΑΤΗΡΕΣ ΘΥΣΙΕΣ, ΛΕΙΤΟΥΓΙΑ–ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ–ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ, ΔΙΑΔΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ, «Λαογραφία», Παράρτημα* 8, *Ἀθῆναι* 1979. — A disszertációhoz 22 kép járul.

[15] E hangnak azonban sem hangtörténete, sem pontos kiejtése nem derült ki világosan. Anagnostopulos 10 a *ι̯ου*-t *ü*-vel azonosítja.

nyünk pedig 15 településnevet említ. Megnyugtató pontosítást erre nézve a szerzővel való levélváltás sem eredményezett.

Az ismertetett mű fő értéke elsősorban a közölt nyelvi anyag gazdagságában van. Bőséges nyersanyag áll rendelkezésre a dialektus megismeréséhez. A nyelvtan tárgyalása nem feladata a könyvnek, elkelne ugyanakkor egy regiszter és talán több és jobb jegyzet.

El tudjuk képzelni, hogy a könyv által tartalmazott anyagra építve megjelenne egy alapos monográfia nyelvészeti bevezetéssel, nyelvtannal, pontosabb szövegkezeléssel, etimológiával, jegyzetekkel és regiszterrel az előfordulásokról. Hasznos volna egy korszerű bibliográfia is.

KATONA LÁSZLÓ

E. FLEISCHER: שריד מהשגותיו של חיוי הבלכי על ס׳פורי המקרא. Tarbiz. LI. 1981. 39–57.

A IX. század második felében élt Perzsiában, Balchban, Chivi. Zsidó volt. Különböző — perzsa, manicheus, gnosztikus, muszlim és keresztény heretikus — hatásokra 200 kérdést írt össze a Bibliára. Ezekből a kérdésekből a középkori zsidó források — héberek és arabok, karaiták és rabbaniták — megőriztek néhányat.

Amran al- Tifliszi és Szaádja válaszolt rájuk.

Maga a 200 kérdést tartalmazó traktátus és a két válaszirat elveszett. I. Davidson Cambridgeben megtalálta Szaádja válaszának töredékét. Héberül írta és versekben (Saadia's Polemic against Hiwi al- Balkhi. New York, 1915.). Később még hárman közölték a szövegét: S. Poznanski, S. Wertheimer és M. Gil. J. Schirmann a Geniza új sorozatában Cambridgeben megtalálta ugyanannak a kéziratnak további darabját (New Hebrew Poems from the Genizah. Jerusalem, 1965. 35–41.).

A válaszból rekonstruálható volt a kérdések nagy része.

Magáról az eredetiről nem tudtunk semmit: Arabul írta-e Chivi vagy héberül, versben vagy prózában. Feltételezhető volt, hogy héberül és versekben, mert a jómodor azt kívánta, hogy a válasz úgy íródjék, mint a kérdés maga. Uralkodók is látogatásukkor a meghívó egyenruháját öltik fel.

1978-ban vált ismeretessé az eredeti traktátus első sora. H. Ben-Sammaj doktori értekezésében Jefet ben Ali Genesis-kommentárjából (ad 3: 8.) hozott egy sornyi idézetet, amelyből látható volt, hogy héberül van és versben.

E. Fleischer, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora — a liturgiai költészet legkiválóbb kutatója a világon — a Geniza új sorozatában Cambridgeben talált egy töredéklapot (T. — S. N. S. 140. 45.), amely idéz Chivitől három versszakot. Tiszta héberséggel, szabályos versekben. Kettő Szodomával és Lóttal foglalkozik, egy az egyiptomi varázslókkal. Az elsőre ismerjük Szaádja válaszát, a másodikra reflektál Ábrahám Ibn Ezra az Exodus-kommentárjában, Chivi nevének említése nélkül. A lapon szerepel a szerző neve is: חיוה אלבלכי. Ebben az alakban csak a karaita források említik.

A héber világi költészet tehát már megjelenik a IX. században s a távoli Khoraszánban polemikus verset írnak ezen a nyelven.

A lelet századunk sok szenzációs felfedezésének egyike a zsidó irodalomban.

SCHEIBER SÁNDOR

HÍREK

BESZÁMOLÓ AZ V. SZANSZKRIT VILÁGKONGRESSZUSRÓL

Az V. Szanszkrit Világkongresszus 1981. október 21—26. között Benaresben került megrendezésre. A résztvevők száma minden eddigit felülmúlt, a több mint száz külföldin kívül többezer indiai szakember volt jelen.

Ilyen nagyszabású rendezvény csakis Indiában képzelhető el, ahol a szanszkrit a nemzeti műveltség egyik sarkköve és ennek megfelelően támogatásban részesül. A jelen esetben az indiai kormány, Uttar Pradesh állam kormánya, a volt benaresi mahárádzsa és számos intézmény jelentékeny anyagi áldozatokat hozott annak érdekében, hogy a világkongresszus a szanszkrit tanulmányok eme patinás városában megfelelő keretek között kerüljön színre.

A kongresszus szakmai szervezését az International Association for Sanskrit Studies (IASS) és a Rāṣṭrīya Saṃskṛta Saṃsthāna irányította. Így a kongresszus jellegét meghatározó fő témakörök megállapítása jó előre megtörtént. Ezek a következők voltak:

I. A *Kathāsaritsāgara* és az elbeszélő irodalom az ókori és középkori Indiában.

II. India élő vallásai, azok szanszkrit nyelvű forrásai: *Āgamák, Sthala-Purāṇák, Stotrák, Māhātmyák* stb.

III. Az ókori India és a görög-római világ.

Ezen kívül több száz előadás hangzott el a különféle szekciókban angol, francia és szanszkrit nyelven délelőtt és délután egyaránt.

A plenáris üléssszak előadásai közül I. D. Serebryakov a *Kathāsaritsāgara* világirodalmi jelentőségéről illetve J. Filliozat az ókori India és a klasszikus ókori kultúrák kapcsolatának néhány kérdéséről tartott felolvasása emelhető ki.

A szekcióüléseken tartalmukban igen sokrétű előadások voltak, és a rendezés nehézkessége miatt gyakran lehetetlen volt az egyidőben folyó egyaránt érdekes előadásokat meghallgatni. Így most csak arra vállalkozhatunk, hogy jelezzük az általunk legfigyelemreméltóbbaknak tartott témákat.

Ilyen volt S. R. Banerjee fejtegetése a szanszkrit nyelv feltehető dialektusairól. S. D. Laddu újszerű Mahābhāṣya interpretációja, Yajan Veer Pāṇini terminológiájáról tartott előadása, K. Meenakshi összehasonlító tanulmánya a szanszkrit és tamil nyelvtanírásról. G. V. Devasthali a védikus recitálás egyik fajtájának az ún. *krama-pāṭha*-nak jelentőségéről beszélt.

S. Sankaranarayaran beszámolója egy nemrég előkerült feliratról, amely graeco-indiai királyi titulatúrát tartalmaz, fontos hozzájárulás a graeco-indiai királyságok földrajzi helyzetének tanulmányozásához. Mrs. P. Mishra érdekfeszítő tájékoztatot nyújtott az Orisszában kéziratos formában fellelhető olyan művekről, amelyek az *Atharvaveda* hagyományhoz tartoznak.

A történeti jellegű előadások közül különösen kettőt említhetünk. R. Sh. Sharma a Mauryák előtti India adózási rendszeréről tartott színvonalas beszámolót, K. Sanyal jelentékeny forrásanyagra támaszkodott a *brāhmaṇa*-k tanácsadói szerepét bemutató tanulmányában, amely a bengáli helyzetet epigráfiai anyag felhasználásával elemezte.

Az élő vallások és a rájuk vonatkozó szanszkrit források kapcsolatát érintő fontos előadás volt P. Apte-é, aki dél-indiai templomok elrendezését, díszítésük ikonográfiai sajátosságait vetette egybe a szanszkritnyelvű elméleti szakirodalom megfelelő részeivel. Sridhara Babu az istenábrázolások kialakulásának vallástörténeti folyamatát elemezte, M. I. Khan a Brahma-ikonográfia néhány problémáját tárgyalta a *Matsya-* és *Viṣṇudharmottara-Purāṇa* alapján.

Vallástörténeti szempontból igen jelentékeny előadás volt G. Gispert-Sauch értekezése az upaniṣadok imaformuláiról.

Igen sok előadás hangzott el a filozófiatörténet, tudomány és technikatörténet tárgyköréből. A tudomány- és technikatörténeti előadások szerzője sok esetben olyan szakember volt, aki az adott szakterület avatott ismerője, de ugyanakkor megfelelő szanszkrit tanulmányokkal felvértezve folytat kutatásokat. A feltűnően nagyszámú filozófiai előadást nem lehet egyértelműen értékelni, mert sok színvonaltalan akadt.

A kongresszuson magyar részről Töttössy Csaba egyetemi docens és Wojtilla Gyula az MTA munkatársa (jelenleg a Delhi Egyetem magyar tanára) vett részt és tartott előadást.

Töttössy Csaba előadásában a latinban és görögben meglevő — a kereskedelmi terminológiával összefüggő — szanszkritból illetve más indiai nyelvekből átkerült jövevényszavakkal foglalkozott különös tekintettel azokra a történeti kapcsolatokra, amelyeket a kölcsönzések módja tükröz.

Wojtilla Gyula egy XI. századi bizánci szerzetes, Kedrenos egyik megállapításának hitelességét vizsgálta meg az indiai nyelvi és régészeti anyag bevonásával.

A szorosan vett szakmai programon kívül számos kulturális rendezvény: kiállítások, zenei, tánc bemutatók, dráma előadások, könyvbemutatók kerültek sorra. A kongresszus utolsó napján a házigazda Banaras Hindu University díszdoktori címeket adományozott a szanszkrit nyelv kiemelkedő tudósainak. Ebben a kitüntetésben részesültek: J. Filliozat, J. Gonda, P. Thieme, R. N. Dandekar, Pandit Raghunanda Sharma, Pandit Charu Dev Shastri és mások.

Az IASS főtitkári állásába az elhunyt kiváló tudós, L. Sternbach helyére a stockholmi egyetem szanszkrit professzorát Siegfried Lienhardot választották meg. Ugyancsak állást foglalt a kongresszus a következő konferencia színhelyét illetően, ez Philadelphia lesz.

A kongresszus sokrétűségével tűnt ki, és nekünk külföldieknek az jelentette a legfontosabbat, hogy átfogó képet nyerhettünk India több száz egyetemén, modern és hagyományos intézményeiben folyó oktatásról, kutatómunkáról, és egy fajta keresztmetszetet a nemzetközi szanszkritisztika újabb eredményeiről.

WOJTILLA GYULA

OMNIUM GENTIUM AC NATIONUM LATINIS LITTERIS LINGUAEQUE FOVENDIS CONVENTUS QUINTUS

A római Academia Latinis Litteris Fovendis 1981. augusztus 30. és szeptember 5. között Trierben (NSZK) rendezte meg a soron következő ötödik nemzetközi konferenciát. Ezeket az összejöveteleket az Academia még 1966-ban Rómában indította el és ötévenként (Bukarest, Dakar, Malta) tartotta meg. Az Academia célkitűzéseiben benne van annak felismerése, hogy az európai kultúra nem létezne a latinság eleven közreműködése nélkül.

A trieri conventuson elhangzott latin előadások és viták bebizonyították, hogy a latin nyelv mindent pontosan és tisztán fejez ki, és megvan az a képessége, hogy korunk tudományos kultúrájának is közege és közvetítője legyen. Az Academia célkitűzései tudva. levőleg arra irányulnak: «*ut antiquam Romanam linguam intra et extra Italiae fines tueretur et propagarent.*»

A trieri conventus ideális földrajzi környezetben és körülmények között működött. E helynek *Augusta Treverorum* volt az egykori neve; lakói gallok voltak. A város (i. e. 15-ben) Augustus császár uralkodása alatt keletkezett; Claudius korától kezdve hívták *Colonia Augusta Treverorum*nak. A környező szőlőhegyekről csodálatos kilátás nyílik a városon keresztül folyó Mosel völgyére. Ezt a szépséget énekelte meg 371-ben a trieri császári udvar poétája, Ausonius, akinek emlékét a város felett, az egykori Noviomagus erőd (Neumagen) parkjában felállított szobor hirdeti. Lent a völgyben terült el az antik város, melynek amphitheatrumát és jelenleg is használt Mosel-hídját még a második században építették. A városfal egy része *(Porta Nigra)* ma is látható. Diocletianus a római birodalom nyugati részét e városból irányította. Ekkor épült a ma is látható basilica, a fürdő és az *ecclesia gemina*, amelyet most kathedrálisként és Mária-templomként használnak.

Az egykori városhatáron kívül láthatók a kereszténység első századaiból származó püspöki sírok maradványai. A császári közigazgatást innen helyezték át biztonságosabb helyre Gratianus uralkodása alatt. A város a 275. évi betörés okozta károkat kiheverve 408 körül került a frankok kezére, majd Nagy Károly alatt érseki székhely lett. Jelentősé-

gét mutatja, hogy a XVIII. század végéig az itteni érsek a német választófejedelmek egyike volt.

A nemzetközi conventus kb. 200 tagjának fogadása a hivatalos megnyitást megelőző este az állami Friedrich Wilhelm-gimnáziumban és az ahhoz csatlakozó alapítványi borpincészetben *gustatio et examen vinorum*-mal, közben a gimnázisták latin énekeinek és előadásának meghallgatásával kezdődött. E fogadásnál jelen volt a tartományi miniszterelnök és a kultuszminiszter is. Hangot adtak annak, hogy az NSZK alkotmánya szerint a klasszikus kultúra ismerete mindenkit megillet. A tartományi kultuszminiszter szerint a középiskolai tanulóknak több mint a fele tanul latinul.

A conventus munkája az Aula Academica modern helyiségeiben folyt.

Az előadások központi téma *(De Roma provinciisque occidentalibus ad septentrionem vergentibus)* köré csoportosultak. Részletesebben:

1. *Quid Galli a Romanis acceperint et ad Latinitatem contulerint,*
2. *De Latinitate apud Rhenanos media et renascentium litterarum aetate,*
3. *De litteris linguaque antiquitatis serae,*
4. *Qua ratione Romam conceperint populi circa Rhenum habitantes.*

Az ünnepélyes megnyitót a tartományi miniszterelnök, Dr. Bernard Vogel (princeps administer r. p. Rhenaniae Palatinatus) tartotta, a conventus elnökeként Victor Pöschl professzor üdvözölte a megjelenteket; Robert Schilling (Strasbourg) pedig gyászbeszédben emlékezett meg az Academia nemrég elhunyt elnökéről: Petrus Romanelliről.

A nemzetközi előadógárda latin produkciói ebbe a programsorozatba illeszkedtek bele. Különösen fontosak voltak: M. Rambaud (Lyon): «*Quid Galli a Romanis acceperint et ad Latinitatem contulerint*» és Alain Michel (Paris): «*De Latinitate apud Rhenanos media et renascentium litterarum aetate*» c., latin hévvel előadott oratiói. Ehhez a témához kapcsolódott J. Ijsewijn (Belgium): «*Orator et theologus de litteris Latinis apud Germanos Inferiores renatis Martini Dorpii exemplo illustratis*» témája, valamint Michael von Albrecht (Heidelberg): «*De litteris linguaque antiquitatis serae*» c. eszmefuttatása. J. Irmscher (Berlin) «*Qua ratione Romam conceperint populi circa Rhenum habitantes*» címmel tartott előadást.

A conventus fáradhatatlan titkára, N. Sallmann (Mainz) az id. Plinius «*Misera gens*»-éről (Plin. Nat. hist. 16, 2–6) beszélt. P. Eichenseer (Saarbrücken) a Vox Latina (Viva Latina) szerkesztője, az élő latin apostola «*De subtilitate sive perfectione Latinitatis temporum humanisticorum*» címmel figyelemreméltó összefoglalást tartott. Ehhez a témához csatlakozott J. Kramer (Siegen) «*De pronuntiatione Latina ab Erasmo Roterodamo restituta*», Chr. Helfer (Saarbrücken): «*De verbis Latinis in usum disciplinarum hodiernarum novandis*», valamint M. Mangold (Saarbrücken) «*De pronuntiatu Latino*», továbbá R. Pfister (München) «*De vernaculis linguis accolarum Mosellae*», valamint H. E. Koller (Zürich) *A«rcana Alpium litteris Latinis*» c. előadása. Igen érdekes volt még O. Dilke (Leeds): «*De agrorum divisione in provinciis occidentalibus ad septentrionem vergentibus*», A. Minucci (Firenze): «*De Rhenania et de Rhenanis apud Franciscum Petrarcham*», W. Trillitzsch (Lipcse): «*De Paracelso eiusque necessitudinibus cum doctis Basiliensibus*», A. Eiffinger (Haga): «*De Hugone Grotio poeta*», P. Bauer: «*Quid ad hodiernam iuris prudentiam Europaeam lingua Latina valeat*» c. előadása is. Jóleső latinsággal beszélt A. Podossinov (Moszkva): «*De nonnullis locis communibus in barbaris septentrionalibus describendis apud scriptores Latinos.*» J. Starnawski (Lodz) és I. Wikarjak (Poznan) lengyel professzorok felidézték, de nem pótolhatták a korábbi conventusok felejthetetlen K. Kumanieckijét. M. Madelaine (Lyon) a művészi latinsággal író Sidonius Apollinaris barbár vonatkozásairól tartott előadást, A. Oennerfors (Köln) pedig Ausoniusról. Igen szemléletes volt A. Grisart (Belgium) «*De Treveris et Germanis ante Caesarem*» c. oratiója.

H. O. Kroener (Trier) «*Asperam caelo*» (Tac. Germ. 2.) c. előadása olyan témát érintett, amelyet érdemben Borzsák István fejtett ki «*Taciti Germania quid valuerit quidve valeat ad historiam cognoscendam*» címmel. Az ékes latinsággal előadott oratio Tacitus gyakran emlegetett, de valójában kevéssé értett Gebermaniáját taglalta. Ezt a művet az egyes nemzetek más-más érdeklődéssel, vagy annak hiányában, esetleg érdekeik szerint fogják fel, vagy értik félre. Az olaszok és a franciák alig vállalják, az angolokat pedig csak a «brit aranykönyvecske», az Agricola-életrajz érdekli. A németek évszázadokon keresztül szinte kisajátították. Nemcsak nekünk különleges csemege Szenczi Molnár Albertnek Rudolf császárhoz írott ajánló levele, amelyben egyáltalán nem a «*silvis horrida, paludibus foeda asperaque caelo*» Germaniáról van szó. Az előadónak sikerült kimutatnia, hogy a görög történeti és földrajzi irodalomból örökölt motívumoknak Tacitus Germania-képében funkciójuk van. Vergilius Italia-himnuszának (Georg. II) pozitívumait a 120 évvel későbbi történetíró részben a germánok földjében és erkölcseiben fedezi fel, részben a maga korának Rómájában hiányolja. Tükör tehát a Germania, még pedig a Traianus korabeli Róma elé

tartott tükör, amelyből kitűnik az aggódás: vagy megőrzi Róma az ősi virtust, vagy azokra száll át az *imperium*, akikben ez megvan. Mindezt Tacitus nem közvetlen kijelentések formájában, hanem bonyolult és közvetett összehasonlítások, párhuzamok, célzások, stb. útján érzékeltette: nyíltan nem foglalhatott állást, mert a Domitianus-rezsim teljesítményeinek elismerése lerontotta volna az egyidejű mű a tagadhatatlanul túlzó Agricola-dicsőítés — hitelét.

A kongresszus résztvevőit ünnepélyesen fogadták az egykori választófejedelmi palotában, a constantinusi bazilika közelében. Hozzáértő vezetéssel megtekinthettük a *Museum Rhenanum*-ot, a császári thermákat, valamint a Trier közelében fekvő egykori római településeket. A Moselen emlékezetes hajókirándulás volt. A conventus munkája szeptember 4-én a régi egyetem épületében, V. Poeschl prof. emlékezetes szavaival és az erre az alkalomra szerzett latin kongresszusi himnusz eléneklésével, majd este a trieri szőlőhegyek között rendezett búcsúvacsorával zárult. Ezt tetézték a kirándulások (Mainzba és a Trier közelében levő Saalburgi római táborba).

E sorok írója, aki a korábbi conventusokon is részt vett és most a trieri magyar küldöttség tagjaként szerepelhetett, úgy érezte, hogy a konferencia elérte célját. Visszaemlékezve a korábbi összejövetelekre, még mindig a fülében csengenek lengyel barátunk, K. Kumaniecki korábbi szavai: «*In terra enim Latina sumus, in qua omnia, quae ad Latinitatem spectant, omnium civium animos et pectora miro quodam amore permulcent atque devinciunt.*»

CSILLAG PÁL

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

SZEPESSY TIBOR

DIÓN CHRYSOSTOMOS ESZTÉTIKAI NÉZETEI I.: A SZÉPSÉGRŐL (OR. XXI.)

BEVEZETÉS

Az «A szépségről» cím, mely nyilván nem a szerzőtől, Dión Chrysostomostól (kb. 40—kb. 120) származik, némileg félrevezetheti az olvasót. Főként, ha azzal a feltételezéssel futja végig a kis írást, hogy benne Dión szépről vallott elképzelésének, netán esztétikájának rövid foglalatát találja majd meg. Ilyesmiről szó sincs; az értekezés egy, talán módszeresen soha át nem gondolt (és inkább kölcsönvett, mint önálló) «széptan» elemeit kínálja csak, azokat is a cím sugallta témakörben ide-oda csapongó, messzire vívő asszociációk és gondolatmenetek laza szövetébe ágyazva. Egyebek közt bizonyára ez adja a magyarázatát, hogy a művet mindezidáig senki sem méltatta önálló tanulmányra, még kevésbé esztétikai hozadékának feltérképezésére, mint ahogyan a Dión egész oeuvre-jében kifejezésre jutó esztétikai szemlélet összefoglalása is, úgy nézem, máig desideratum maradt. Pedig a szerző esztétikai felfogása, ha másért nem, már az életmű esztétikatörténeti helye miatt is nagyobb figyelmet érdemelne, hiszen Dión az ún. második szofisztika első virágkorának volt az előfutára, s mint ilyen, úttörő szerepet játszott abban a folyamatban, mely Dionysios Halikarnasseustól és az atticista reneszánsz elvi inaugurálásától a görög irodalom i. sz. 2. századi látványos fellendüléséhez vezetett. Soron következő megjegyzéseim — és persze a fordítás — ennek az esztétikatörténeti szituációnak a megragadásához, a dióni esztétika részletes kidolgozásához kívánnak néhány adalékkal hozzájárulni. Első lépésként, melyet, magától értetődik, még a további, esztétikailag jelentős Dión-művek fordításának és interpretálásának kell majd követnie.

Az «aranyszájú» Dión alább lefordított, és magyarul először itt megjelenő diatribéje[1] a kutatók túlnyomó többsége szerint 88 tájára datálható. A kronológiai támpontot a 9. c. tartalmazza, ahonnan nemcsak az derül ki félreérthetetlenül, hogy a kis munka Nero halála után, mégpedig bizonyos idő elteltével íródott, hanem, ha a szöveg «nem egyszer, de többször is meghalt» kifejezését komolyan vesszük, önként adódik az a következtetés is, hogy közben már több (vagyis legkevesebb három) hamis Nerónak kellett fellépnie és elbuknia, s a harmadik hamis Nero, mint a Diónnak szentelt klasszikus monográfia szerzője, H. v. Arnim a források szűkszavú és nem is mindig egybehangzó adataiból valószínűsíti, éppen 88-ban illetve a 88 körüli években tűnt fel.[2] Igaz, P. C. Jones elvileg lehetségesnek tart egy későbbi időpontot is, mondván, hogy Nerót még Traianus alatt is sokan életben tudták, a maga részéről azonban szintén az

[1] Dión egyéb művei közül tudtomra csak az Euboikos-t, annak is csupán novellává kerekedő, méltán híres első részét fordították magyarra (or. VII. 1—81. c.), legutóbb *Révay József*, 1. A szerelmes delfin. Ókori dekameron. Budapest, 1962, 93—109 (= A boldog vadászok. Görög novellák. Budapest 1959. 50—72).

[2] Leben und Werke des Dio von Prusa. Berlin 1898. 293 sk.

Arnim javasolta korábbi időpont felé hajlik.[3] Ugyanezt a dátumot ajánlja egy másik, megintcsak a kutatók döntő többsége által helyesnek elfogadott következtetés: a 9. c. egyik kifejezését ugyanis, mely szerint Dión kortársai közül «mindenki azt kívánja, bárcsak (Nero) élne», aligha lehet másként értelmezni, mint az éppen uralkodó császárt célba vevő, burkolt kritikát, s Dión legtöbb joggal Domitianust (81—96) értékelhette Nerónál is rosszabbnak,[4] hiszen Domitianus ítélete kényszerítette száműzetésbe.

Mindebből azt a konklúziót szokás levonni, hogy Dión az «A szépségről» c. kis értekezését már száműzetése idején írta,[5] melynek kezdetét többnyire 82-re teszik.[6] A filológiai konszenzust a legutolsó, impozáns terjedelmű Dión-monográfia szerzője, P. Desideri bontotta meg. Az olasz kutató úgy véli, hogy a kasztrálást megbélyegző passzusok (4—9. c.) Domitianusnak a kasztrálást tiltó rendeletét[7] visszhangozzák, Dión tehát a dialógus megírása idején még nem lehetett kegyvesztett, más szóval művét nem relegatiója alatt írta; ő Dión száműzetésének kezdetét különböző megfontolások alapján 85—88 tájára, a kasztrálást tiltó rendeletet — feltételesen — 85-re datálja, s így a fiktív párbeszéd keletkezése 85-re vagy közvetlenül 85 utánra esnék.[8] Desideri érvei figyelmet érdemelnek ugyan, de egyfelől a Nero-helyekre alapozott eddigi kronológiát nem nagyon tudja megingatni velük, másfelől elfelejtkezik arról, hogy a császári rendelet iránt tanúsított lojalitást nem csupán Dión feltételezett Domitianus-barát érzelmei,[9] hanem a száműzött igencsak érthető óvatossága is motiválhatták: a dialógus kasztrálást elutasító passzusai ugyanis elfedhették, diplomatikusan ellensúlyozhatták a Nero népszerűségének hangsúlyozásában látensen benne rejlő Domitianus-kritikát. Arról nem is beszélve, hogy a kasztrálást helytelenítő gondolatmenet — később még lesz róla szó — végső soron Dión esztétikai hitvallásából fakadt, azzal áll összhangban, abból logikusan levezethető. Magam ennélfogva inkább a hagyományos álláspontot érzem az igazsághoz közelebb.

Bármint volt is, keletkezett légyen a diatribé 85 vagy 88 táján, a száműzetés alatt vagy közvetlenül előtte, Dión minden valószínűség szerint 40-es éveinek derekán járt, mikor az «A szépségről» címet viselő értekezését megírta. Két évtizedes szofista-karrier, életművének mintegy harmada áll már mögötte, s ahogyan ez a dialógus is bizonyítja, jócskán előrehaladt azon az úton, melynek

[3] The Roman World of Dio Chrysostom. Cambridge Massachusetts—London 1978. 50; 135.

[4] *C. P. Jones* megfigyelése szerint Dión minden más helyen egyértelműen elítélőleg nyilatkozik Neróról (vö. i. m. 128), csak itt, Domitianusszal ütköztetve és Domitianus rovására ismeri el a — halála után is élvezett — népszerűségét.

[5] Így egyebek közt *W. Christ—O. Stählin—W. Schmid:* Geschichte der griechischen Literatur. München [6]1920, II/1., 361.

[6] *W. Christ—O. Stählin—W. Schmid:* i. m. 361; *H. v. Arnim:* i. m. 230—231; *C. P. Jones:* i. m. 46: early in the reign (of Domitian).

[7] Vö. Suetonius: Domitianus 7; Martialis 6, 2; 9, 7, 9; Statius: Silvae 4, 3, 13 sk.; Cassius Dio 67, 2, 3.

[8] Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell' impero romano. (Biblioteca di cultura contemporanea 135.) Messina—Firenze 1978. 190—191; 239, 27. jegyzet; 240, 35—36. jegyzet.

[9] Ezen a ponton *Desideri* mintha magának is ellentmondana: egyfelől ugyanis kijelenti, hogy az A szépségről (è) facilmente interpretabile come presa di posizione filodomizianea (i. m. 190), másutt viszont úgy vélekedik, hogy a dióni dialógus intende dire che Domiziano non è migliore di Nerone, anche se ha proibito la castrazione (i. m. 251, 80. jegyzet).

során filozófiával is foglalkozó szofistából filozófusként fellépő szofistává válik[10] — mert nem is annyira mondanivalója tartalmával lépett a bölcselők közé (élete végéig nem lett belőle eredeti gondolkodó, mindig a filozófia művelt és ötletes népszerűsítője maradt), sokkal inkább az attitüdben igyekezett utánozni őket. Legalábbis, mikor az A szépségről fiktív beszélgetőpartnerével, mintegy önjellemzésül, azt mondatja a 10. c-ban: «te mindig találsz szavakat arra, hogy gúnyolódj az emberek viselkedésén», ez a megfogalmazás nagyon plasztikusan érzékelteti a kynikus filozófusok szokványos magatartását;[11] s hogy az önjellemzés telibe talál, azt a dialógus sokhelyt félreérthetetlenül gunyoros-ironikus hangvétele igazolja. Mármost Dión — közhely — valóban vonzódott a kynikus filozófiához, mellesleg legkivált éppen száműzetése alatt, azzal a megszorítással persze, hogy bölcseleti felfogása alapjában véve eklektikus volt: még kynikus korszakában is léleknyugalommal merített nemcsak a sztoától,[12] hanem Platóntól és Aristoteléstől is,[13] nem egyszer ellentmondásokba sodorva magát.

Az A szépségről formailag nem áll egyedül a Dión neve alatt ránk maradt 80 mű[14] között; azért sem, mert a kor, az 1—2. század fordulója egyébként is a dialógus egy fajta reneszánszát hozta,[15] és mert Dión, úgy is, mint filozófus, de úgy is, mint az atticista stíluseszmények képviselője, tudatosan nyúlt vissza ehhez a hagyomány megszentelte, a hajdankor jeles filozófusai által annyiszor alkalmazott formához. Írásai közül kereken egy tucat készült dialógusformában (terjedelemre nagyjából valamennyi az «A szépségről» párja), s legalább még egy tucat tartalmaz párbeszédes részeket. Tegyem hozzá, hogy a dióni dialógusnak, a hagyományhoz fűződő kötöttségek ellenére, megvan a maga sajátos verete, hogy sem a platóni, sem az aristotelési dialógussal nincs közvetlen genetikai kapcsolatban. Diónnál nem csapnak össze homlokegyenest eltérő álláspontok, nem folyik valamely tétel szigorúan módszeres kifejtése sem; nála a beszélgetés résztvevői inkább csevegnek, el-elkalandozva a tárgytól, a gondolatmenet rekonstruálást olykor bizony meglehetősen nehezítő kitérőkkel, ráérősen, ahogy az előbeszédben szokás. És az előbeszédet idézi Dión azzal is, hogy dialógusait majd mindig abrupt módon kezdi, s ugyanolyan abrupt módon fejezi is be,[16] ami nem egy esetben a szöveg csonkaságának, hiányos hagyományozásának a gyanúját kelti. Ez az A szépségről-re is érvényes, nem hiába bizonygatta

[10] *W. Schmid* még úgy gondolta, hogy a szofista Dión, elsősorban a száműzetés hatására, szinte pálfordulásszerűen változik filozófussá (l. Der Atticismus in seinen Hauptvertretern von Dionysius von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratos. Leipzig 1887. I. 72 sk.); manapság, némi módosításokkal, inkább *R. Hirzel* felfogása él tovább, aki szerint Dión eleve érdeklődött a filozófia iránt, legfeljebb ennek fokozatos erősödéséről, vagyis lényegében az emberi-írói érés természetes folyamatáról lehet beszélni — a száműzetés Dión érésére gyakorolt hatását persze ő sem tagadja (l. Der Dialog. Ein literaturhistorischer Versuch. Leipzig 1895. II. 84 sk.). Legújabban *J. L. Moles* foglalkozott a kérdéssel, l. The career and conversion of Dio Chrysostom. JHS 98 (1978) 79 sk.

[11] Vö. *H. v. Arnim:* i. m. 292.

[12] *M. Pohlenz:* Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung. Göttingen [4]1970. I. 364 sk.

[13] Vö. *R. Hirzel:* i. m. II. 91 sk.

[14] Ehhez járul, az elveszett munkáiból megőrzött töredékeken kívül, néhány levél és az A haj dicsérete, melynek szövegét Synesios, Dión kései csodálója tartotta fenn. A legutolsó összkiadás, *J. W. Cohoon* és *H. Lamar Crosby* közreműködésével, a Loeb-sorozatban jelent meg: Dio Chrysostom I—V. Cambridge Massachusetts—London 1932—1951 (és azóta többször is).

[15] Vö. *R. Hirzel:* i. m. II. 84.

[16] Ez *R. Hirzel* megfigyelése, vö. i. m. II. 115.

már H. v. Arnim, hogy ma olvasható formájában csak töredéke az eredetinek.[17] Kétségtelen, Arnim némileg túllő a célon, mikor a pozitív tanácsokat adó zárórészt hiányolja, vagyis azoknak a körülményeknek és feltételeknek az elemzését, melyek között a művészet (és az emberiség) nemesebbé válhat; végtére is miért ne elégedhetett volna meg Dión pusztán a negatív szimptómák felsorolásával? Igen meggondolkodtató viszont a csonkaság mellett felhozott másik érve: a beszélgetőtárs ugyanis felteszi a kérdést, «kitől származik» az eszmecserére ürügyet szolgáltató szobor (13. c.), utóbb Dión válaszol is rá (15. c.), anélkül azonban, hogy a dialógus hagyományozott kontextusa elárulná, mi is a kérdés és a válasz kapcsolata a témával, a szépséggel. Ilymódon azok a megjegyzések, melyek a szoborban megformált fiú származására vonatkoznak, Arnimnak igaza van, csakugyan «kilógnak» a szövegből, van okunk tehát, Hirzel elvi caveatja ellenére is, arra gyanakodni, hogy az «A szépségről» nem csonkítatlanul maradt ránk.

A SZÖVEG FORDÍTÁSA[18]

DIÓN: (1) Milyen nyúlánk[19] és daliás fiatalember! Amellett megjelenésében is régivágású,[20] effélét nem látok a mai, csak az Olympiában felállított, igen régi[21] szobrok között; a későbbiek viszont szemlátomást egyre silányabbak és kevésbé nemes minták után készültek, részben a mesterek akaratából, de kivált mert maguk az emberek is ilyenek.

BESZÉLGETŐTÁRS: Bizony megdöbbentő, amit mondasz, ha a szép emberek, mint valami növény- vagy állatfaj, az idők folyamán kipusztultak; így jártak állítólag az európai oroszlánok is, melyeknek már irmagja sem maradt, pedig korábban Makedóniában is, másutt is léteztek — hasonlóképpen tűnt volna el a szépség az emberek közül?

D.: (2) A férfiszépség igen, kedves barátom; a női viszont alighanem gyarapodóban van.[22] Szép férfi ritkábban terem manapság, s még ha terem, a legtöbben akkor sem veszik észre, jóval kevésbé, mint az öszvérhajcsárok a szép lovakat.

[17] I. m. 287–298.

[18] A fordítás a Loeb-sorozatban megjelent összkiadás (l. a 14. jegyzetet) alapján készült: II. 271–289 ([4]1977).

[19] Dión a *ὑψηλός* szót használja. *E. Grassi* szerint (Die Theorie des Schönen in der Antike. Köln [2]1980. 218) lehetséges, hogy Dión nem csupán a figura «nyúlánkságára», magasságára gondolt, hanem a melléknévbe beleérezte a pseudolonginosi *ὕψος*-fogalmat is. Ami annál is inkább említést érdemel, mert az utóbbi időkben kísérlet történt arra, hogy a *περὶ ὕψους*-t Dióntól eredeztessék, l. *L. Herrmann:* Recherches sur Dion de Pruse et le traité du Sublime. AC 33 (1964) 73–85. Akárhogy legyen is, Dión *akmé*-ját és a *περὶ ὕψους* megjelenését nem sok idő választja el egymástól.

[20] Hasonló értelemben használja az *ἀρχαῖος* szót Plutarchos is, Periklés építkezéseiről szólva, l. Periklés 13, 4–5: *ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐθαυμάζεται τὰ Περικλέους ἔργα, πρὸς πολὺν χρόνον ἐν ὀλίγῳ γενόμενα. κάλλει μὲν γὰρ ἕκαστον εὐθὺς ἦν τοτ' ἀρχαῖον, ἀκμῇ δὲ μέχρι νῦν προσφατόν ἐστι καὶ νεουργόν.*

[21] Dión alighanem azokra a szobrokra gondol, melyek a versenyjátékokon győztes versenyzőket örökítették meg (vö. Pausanias 6, 1–18); ez mindjárt érthetőbbé tenné, miért kerül szóba a 14. c-ban egy edző.

[22] A női szépség Dión szemében nemcsak a szépség elkorcsosult formája, hanem, mint a következő fejezetek bizonyítják, egyszersmind a politikai és társadalmi viszonyok torzultságát is jelzi, sőt, azok egyenes következménye. Ez a szemlélet összefüggésben állhat azzal, hogy Dión szívesen kritizálja (or. LVIII. 2; or. LX. 7), mi több, alacsonyabbrendűnek tartja (or. LXXIV. 10) a női nemet; éppen ezért *P. Desideri* nem habozik antifeminista beállítottságáról beszélni.

S ha netán érintkeznek velük, durva önkénnyel teszik és korántsem becsületes szándékkal, úgyhogy véleményem szerint a meg-megtermő férfiszépség hamar fényét veszti és homályba borul. Hiszen nemcsak az erényt növeli a dicséret, hanem a szépséget is a tisztelők és a rajongók serege, de ha nem törődnek vele és rá sem néz senki vagy csak a gonoszok néznek rá, akkor tükörbeli képmás módjára szertefoszlik!

B.: Vagyis mi, ahogyan az athéniek annyiszor, archóntalanként[23] tartsuk számon korunkat, mert egy szép férfi sincsen?

D.: (3) Úgy ám, Zeusra, legalábbis perzsa gondolkodásmód szerint: a görögök közül ugyanis senki sem gondolna ilyesmire, kivéve a harmincak egyikét. Vagy nem tudod, hogy a harmincak közé tartozó Kritias férfiakban a nőies küllemet, nőkben az ellenkezőt mondta a legszebbnek?[24] Teljes joggal választották őt az athéniek törvényhozóvá, hogy átformálja a régi törvényeket — nem is hagyott meg belőlük egyet sem![25]

B.: Helyes; de miben áll a perzsa gondolkodásmód?

D.: (4) Hát nem világos? A szép férfiakat heréltté tették, hogy — az ő szemükben — minél szebbek legyenek, annyira magasabbrendűnek ítélték szépség dolgában a nőt.[26] Jóformán az összes barbár ugyanazon az úton jár, mint az állatok,[27] mert egyedül az érzéki örömöket veszik figyelembe. Más szóval, amikép-

[23] Az «archóntalan» évről (= anarchia) l. Xenophón: Hellénika 2, 3, 1 és Aristotelés: Athénaión politeia 13, 1. Ilyen archóntalan évnek számított i. e. 404 is, mikor a Spárta előtt kapituláló Athénben a «harminc zsarnok» (köztük Kritias) vette át a hatalmat.

[24] Kritiasnak erről az elméletéről máshonnan nem tudunk.

[25] Dión Kritiasra ruházza azt a feladatot, amellyel a harmincakat tulajdonképp egyetemlegesen bízták meg, l. Xenophón: Hellénika 2, 3, 11: *οἱ τριάκοντα ᾑρέθησαν μέν . . . ἐφ' ᾧτε συγγράψαι νόμους καθ' οὕστινας πολιτεύσοιντο.* A mondat irónikusan odakanyarított befejező része arra utal, hogy a harmincak, és élükön Kritias, spártai katonaságra támaszkodva valóságos terroruralmat vezettek be Athénben, l. Xenophón: Hellénika 2, 3, 13 sk. Kritias ilymódon nemcsak a szépségről vallott nézetei, hanem politikai tevékenysége miatt is a 6. c-tól sűrűn emlegetett Nero előképe lesz.

[26] A közkeletű antik vélemény szerint a perzsák az uralkodói háremek őreit és felügyázóit kasztrálták; így és ezért válhattak az eunuchok a király bizalmi embereivé, így tehettek szert nem egyszer komoly politikai hatalomra és befolyásra, l. Hérodotos 1, 117. Dión magyarázata merőben eltérő, mint ahogyan — más irányban — eltérő Xenophóné is, l. Kyrupaideia 7, 5, 60.

[27] *P. Desideri* ezen a helyen «rasszista előítélet» nyomait véli felfedezni (i. m. 453, 24. jegyzet). Pedig Dión nem *általában* helyezi egy nivóra a barbárokat az állatokkal, hanem csupán a szépről alkotott fogalmuk indítékai miatt: azért tehát, mert a szépet a női principiumhoz, azaz végső soron a fajfenntartást szolgáló szexualitáshoz kapcsolják, következésképp mert ez a szépségfogalom torz és alacsonyrendű. (Az a gondolat, hogy a szépség alacsonyabbrendű formája és a szexualitás összefüggenek, már Platónnál is megvan, mint közismert erós-elméletének kiindulópontja: az emberekben, de az állatokban is, a fizikai szépség kelti fel az erést, a fizikai szépre irányuló vágy az első lépcsőfok ahhoz, hogy valaki eljuthasson az örök szépség, az ideák szemléletéig, vö. egyebek közt Symposion 26. c. sk., ahol az emberek és az állatok erósáról ugyancsak egymás mellett esik szó.) Barbárokon egyébként Dión többnyire a római birodalom határain kívül élő népeket érti és minden ellenérzés, megvetés vagy lenézés nélkül, mondhatni tudományos tárgyilagossággal beszél róluk, vö. or. I. 14; 38; or. III. 38; or. IV. 4; 25; or. XII. 11; 27; 50; or. XXXII. 35; or. XLV. 1; or. XLIX. 9; or. LV. 8; stb. Annyi azonban kétségtelen, hogy a barbárok Dión megítélése szerint alacsonyabb kulturális fokon állnak a «hellének»-nél, és nemcsak a szépség-, hanem — például — az istenfogalmukat tekintve is; ennek a jele, hogy ember helyett sokszor állatnak ábrázolják (or. XII. 59), vagy kövekben, fákban, hegyekben tisztelik az isteneiket (or. XII. 61). Az istentisztelet különféle formáit taglalva, Dión a helléneken és a barbárokon kívül megint hivatkozik az állatokra, melyekben szintén feltételez valamilyen ösztönös istenismeretet; itt azonban világosan megmondja, hogy az állat, *ἄφρων* és *ἄλογος* lévén, alapvetően különbözik az embertől, lett légyen az hellén vagy barbár, l. or.

pen Daidalos egy tehén bőrét feszítette a faalkotmányra, hogy a bikát félrevezesse,[28] ők is női külsőt adnak a férfiaknak, különben vágyra sem bobbannának irántuk. (5) Ehhez a perzsáknál alighanem a nevelés is hozzájárul: az, hogy hosszú ideig nők és idősebb heréltek nevelik őket, s a gyerekek nem nagyon vannak együtt más gyerekekkel, sem a kamaszok más kamaszokkal, nem is gyakorlatoznak pőrén[29] tornacsarnokokban és sportpályákon. Innen van, gondolom, hogy olykor az anyjukkal lépnek kapcsolatra,[30] ahogyan a csikók, ha még felcseperedve is az anyjukat követik, azokat igyekeznek meghágni. (6) De a nevelésnek egyébként is nagy a hatása. A ló például sokkal szebb a szamárnál, a szamarak azonban, más természetűek lévén, nem éreznek vágyat a lovak iránt, csak amelyik lótejen nő fel; és hasonló az eset azokkal a lovakkal is, melyeket szamár szoptat . . .[31] Másrészt az emberekben már a korlátlan hatalom[32] is egyfajta törvénytiprás. Ott volt a mi életünkben Nero:[33] mindannyian tudjuk, hogy nemcsak kiheréltette a fiúszeretőjét,[34] hanem még a nevét is női névvel

XII. 35: *καὶ μέχρι τῶν θηρίων διικνεῖται τῶν ἀφρόνων καὶ ἀλόγων* (sc. *ἡ περὶ τὸ θεῖον δόξα καὶ ὑπόληψις*). Az A szépségről inkriminált részlete tehát nem bizonyítja, hogy Dión a barbárokban majdhogynem állati lényeket látott volna.

[28] A Pasiphaé-mondát egyebek közt Euripidés is feldolgozta; a megtévesztő faalkotmány nála, a Krétes-ben is, Daidalos műve, vö. *H. v. Arnim:* Supplementum Euripideum. Bonn 1913. 22. Nem érdektelen megjegyezni, hogy Nero az általa rendezett játékokon bemutattatta a monda alighanem mimus formájában feldolgozott változatát: *Inter pyrricharum argumenta taurus Pasiphaam ligneo iuvencae simulacro abditam iniit, ut multi spectantium crediderunt* (Suetonius: Nero 12).

[29] Vö. or. XIII. 24: *τό γυμνοῦσθαι τὸ σῶμα ἀίσχιστον αὐτοῖς ἔδοκει.*

[30] Vö. or. X. 30: *(Τειρεσίας) . . . τῇ μητρὶ συνεγένετο . . . οἱ δὲ ἀλεκτρυόνες οὐκ ἀγανακτοῦσιν ἐπὶ τούτοις οὐδὲ οἱ κύνες οὐδὲ τῶν ὄνων οὐδείς, οὐδὲ οἱ Πέρσαι, καίτοι δοκοῦσι τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν ἄριστοι.* Számon tartja ezt a perzsa szokást Curtius Rufus is: *Satrapes erat Sisimithres, duobus ex sua matre filiis genitis; quippe apud eos parentibus connubio iungi fas est* (8, 2).

[31] Dión szövege itt Aristotelés egy passzusával mutat közeli rokonságot: *οὐ προσδέχεται δ' οὔθ' ἡ ἵππος τὸν ὄνον οὔθ' ἡ ὄνος τὸν ἵππον, ἐὰν μὴ τύχῃ τεθηλακὼς ὁ ὄνος ἵππον· ὑποβάλλουσι γὰρ ἐπίτηδες οὓς καλοῦσιν ἱπποθήλας. οὗτοι δ' ὀχεύουσιν ἐν τῇ νομῇ βίᾳ κρατοῦντες, ὥσπερ οἱ ἵπποι* (De animalibus historia 6, 23 = 577b 16–19).

[32] Az eredetiben az *ἐξουσία* szó áll, melyet Dión többnyire «tekintély», «hatalom» értelemben és pozitív előjellel használ, vö. or. IV. 2; 68; or. XII. 65; or. XVIII. 1; or. XXXI. 133; 134; 149; or. XXXII. 18; 25; or. XLI. 3; or. XLIX. 1; stb. Csupán itt és egy másik helyen (or. XXXI. 151) kap a kifejezés negatív töltést, jellemző módon ott is Neróval kapcsolatban. Az *ἐξουσία μετὰ ἀνοίας* Dión megítélése szerint nemcsak a magas politikára, hanem az egyszerű polgárok egymás közti kapcsolataira is romboló hatással van, l. or. I. 76; a gondolat egyébként Aristotelésnél is felmerül: *τίκτει . . . ἀπαιδευσία μετ' ἐξουσίας ἀνοίαν* (frg. 89., ed. *I. Bekker*, Berolini 1831–1870, p. 1492).

[33] Dión számára Nero nem tetszőlegesen előrángatott történelmi példa; több annál: szimbolikus jelentősége van itt is, mint az Alexandrinos-ban (or. XXXII. 60. c. sk.). Ahogyan *P. Desideri* találóan mondja, Nerone rappresenta qui un modello politico-culturale negativo (i. m. 69).

[34] Magát a homoszexuális viszonyt Dión természetesen nem helyteleníti, vö. or. VII. 139; or. XXXVI. 8; or. LXVI. 1; 7; 27; or. LXXII. 7; or. LXXVIII. 28; stb. Amit elítél, az a kasztrálásnak a római birodalomban is elharapódzó divatja, amely, éppen Dión bizonyítja, többé nem korlátozódott a császári udvarra, hanem a vagyonos rétegekre is kiterjedt: *ἐπιθυμοῦσιν ἐκ τῶν ἀνδρῶν γυναῖκας σφίσι γενέσθαι καὶ λαβόντες παῖδας ἐξέτεμον* (or. LXXVIII. 36). A dolog külön pikantériája, hogy ugyanaz a Domitianus, aki rendeletet adott ki a kasztrálás ellen, maga is egy eunuchhal folytatott viszonyt, akárcsak fivére, Titus: *καίπερ καὶ αὐτὸς Ἐαρίνου τινὸς εὐνούχου ἐρῶν, ὅμως, ἐπειδὴ καὶ ὁ Τίτος ἰσχυρῶς περὶ τοὺς ἐκτομίας ἐσπουδάκει, ἀπηγόρευσεν ἐπὶ ἐκείνου ὕβρει μηδένα ἔτι ἐν τῇ τῶν Ῥωμαίων ἀρχῇ ἐκτέμνεσθαι* (Dio Cassius 67, 1, 3). Az uralkodó és egy herélt kapcsolatát Dión, ahogyan Nero példája mutatja, egyértelműen mint a szarnokság, a hatalomtól való megrészegültség jelét értelmezi; hasonlóképpen vélekedik Nagy Sándor és az ugyancsak herélt Bagóas vizonyáról Curtius Rufus is (10, 1).

cserélte fel, szerelmének és utóbb asszonyának a nevével, akit megkívánt és feleségül vett, nyilvánosan börtönbe záratva korábbi feleségét, pedig vele együtt lépett a trónra.[35]

B.: (7) És hogy hívták azt a nőt, akinek a nevét a heréltre ruházta?

D.: Miért érdekes ez neked? Semmiesetre sem hívták Rhodogunénak![36] Mármost ez a herélt feje búbján kettéválasztva viselte a haját, sétáin rabszolga-

[35] Bővebb részletek Suetoniusnál találhatók: *puerum Sporum exectis testibus etiam in muliebrem naturam transfigurare conatus, cum dote et flammeo per sollemnia nuptiarum celeberrimo officio deductum ad se pro uxore habuit. . . . Hunc Sporum, Augustarum ornamentis excultum lecticaque vectum, et circa conventus mercatusque Graeciae ac mox Romae circa Sigillaria comitatus est, identidem exosculans* (Nero 28). Dión és Suetonius szövegének összevetéséből kiderül, hogy Nero Sporus iránti vonzalma a császár uralkodásának utolsó éveire esett: Dión szerint már régen eltaszította első feleségét, Octaviát, második felesége, Poppaea Sabina is nyilván meghalt (65-ben) — Dión nem említi, de máshonnan tudjuk, hogy maga Nero rugdosta halálra (vö. egyebek közt Tacitus: Annales 16, 6) —, Suetonius pedig félreérthetetlenül a császár görögországi «turnéjára» (66—68-ban) és az utána következő időre céloz. Sporus egyébként végig kitartott ura mellett (l. Suetonius: Nero 48—49), s mikor nem sokkal később Vitellius arra akarta kényszeríteni, hogy Korét megszemélyesítve lépjen fel a színpadon, öngyilkosságot követett el (l. Dio Cassius 64, 8, 3).

[36] A források több Rhodogunét tartanak számon. *J. W. Cohoon*, az «A szépségről» Loeb-szövegének gondozója és fordítója úgy véli, hogy Dión a név viselői közül I. Mithridatés párthus király leányára, II. Phraatés nővérére gondol, akit apja II. Démétrios Nikatórhoz, i. e. 139-ben legyőzött és foglyul ejtett ellenfeléhez adott feleségül (II. p. 279, 3. jegyzet). Óvatosabban fogalmaz a helyhez fűzött jegyzetében *W. Ellinger;* Den Namen gab es in Persien häufiger. Jedoch wird Dion kaum an eine bestimmte Person denken, sondern die neugierige Frage abbiegen wollen (Dion Chrysostomos: Sämtliche Reden. Eingeleitet, übersetzt und erläutert von *W. Ellinger*. Zürich und Stuttgart 1967. 807, 6. jegyzet). Magától értetődik, sem *Cohoon*, sem *Ellinger* megoldása nem tekinthető kielégítőnek, mert sem egyikük, sem másikuk nem ad választ arra az óhatatlanul felmerülő kérdésre, hogy milyen ironikus hatást akart elérni Dión Rhodoguné említésével, vagyis, hogy mi tulajdonképpen a névben rejlő poén. Az igazsághoz alighanem *F. Justi* jár a legközelebb, aki Dión Rhodoguné-ját mondai alaknak tartja (Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895, 261); más kérdés — Justi nem feszegeti —, hogy az idők folyamán valamelyik történeti Rhodoguné, egyebek közt Mithridatés leánya is legendás alakká válhatott, ezt a kézenfekvő hipotézist azonban a rá vonatkozó szűkszavú adatok (vö. főként Appianos: Syriaké 67—68) nem emelik túl az elvi lehetőség szintjén. *Justi* mellett szól viszont, hogy Dión másutt is említi Rhodogunét, éspedig a hajdankor híres asszonyai-női között: *ἤνεγκεν ὁ παλαιὸς βίος καὶ ἐνδόξους γυναῖκας, Ῥοδογούνην πολεμικήν, Σεμίραμιν βασιλικήν, Σαπφὼ μουσικήν, Τιμάνδραν καλήν* (or. LXIV. 2). Az idézet jól mutatja, hogy Dión számára, még ha mellesleg az egyik történeti Rhodogunéra gondolt is, nem maga a történeti figura, hanem a köréje fonódó mondai dicsfény volt a fontos. Pontosabban szólva az a harcos és amazonszerű karakter, melyet a *πολεμική* jelző sejtet, s amelynek Philostratos egyik képleírása akár a kommentárja lehetne: az általa leírt festményen ugyanis Rhodoguné, mint a perzsa sereg vezére, éppen győzelmet arat az arméniai csapatok felett (Eikones 2, 5). Philostratos és Dión szeme előtt, nem kétséges, ugyanaz a Rhodoguné lebegett, s bár ezt a nőalakot közismertnek kell feltételeznünk, tehát a két szerző tematikai-felfogásbeli egyezése a véletlen számlájára írható, idekívánkozik a megjegyzés, hogy a Severusok udvari szofistája mind Apollónios-életrajzában (kivált 5, 27 sk.), mind a Vitae sophistarum lapjain (1, 7) feltűnő tájékozottságot árul el Dión életére és munkásságára vonatkozóan. Mindenesetre a poén kezd már világossá válni. Mert csakugyan, fekete-fehér, poént kiszikráztató ellentét feszül Rhodoguné, a férfimódra harcoló, dicsfény-koszorúzta nő, és a szépségét szamártej-fürdőkkel (vö. Plinius: NH 11, 238; 28, 183) és maga készítette kenőcsökkel (vö. Iuvenalis 6, 465) ápoló Poppaea Sabina között, akiben Tacitus szerint *cuncta alia fuere praeter honestum animum* (Annales 13, 45, 3); főleg, ha azt is hozzávesszük, hogy Rhodoguné amazoni lényétől távol áll a szexualitás (*οὐ γὰρ δοκεῖ μοι ἐρᾶν τοῦ ἐρᾶσθαι*, írja róla Philostratos), míg Poppaea Sabina jellemét ez határozta meg, hiszen, megint Tacitust idézve, *famae nunquam pepercit, maritos et adulteros non distinguens*, s mi több, *neque adfectui suo aut alieno obnoxia, unde utilitas ostenderetur, illuc libidinem transferebat* (Annales 13, 45, 3). Erről a rafinált luxusban élő, női bájait számító módon kamatoztató asszonyról teljes joggal mondhatja Dión, hogy «semmiesetre sem nevezték Rhodogunénak».

lánykák kísérték és női ruhát hordott, sőt, másegyebet is nőmódra kellett csinálnia; utoljára még magas rangokat és megszámlálhatatlan mennyiségű pénzt is helyeztek kilátásba annak, aki egészen nővé változtatja.[37]

B.: No és akadtak rá vállalkozók?

D.: (8) Ilyen jutalomért? Hogyne akadtak volna! Vagy nem tudod, mekkora hatalma van az ajándékozónak? Ahol és amikor királyválasztásra kerül sor, a leggazdagabbat választják meg, vagyis akitől a legtöbb pénzt remélhetik,[37/a] s egyebek közt azt sem veszik fontolóra, miféle ember, vajon nem fog-e trónra lépése után mindenkit felkoncoltatni, másmindenkivel egyetemben még azokat is, akik pénzt kaptak tőle, s nem fogja-e ráadásul összes ingóságaiktól is megfosztani őket.[38] (9) Ajándékozásban pedig Nero utólérhetetlen volt, mondhatott bármit, nem vitatkozott vele senki semmiben, és nem is nevezte teljesíthetetlennek a parancsait — szóval, ha netán ráparancsolt volna valakire, hogy repüljön,[39] az illető ezt is megígéri neki és hosszú ideig ott élősködik nála a királyi palotában, mint aki «a repülésre készül». Mert egyedül Nero bánt mindig bőkezűen a pénzzel, akár adta, akár elvette. Mégis, egyedül az a durva önkény okozta a halálát, melyet a herélttel szemben tanúsított. Az ugyanis haragjában kifecsegte Nero terveit az udvaroncoknak; így aztán elpártoltak tőle és kényszerítették, hogy akármi módon, de végezzen magával — a körülmények ma sem ismertek[40] — (10) máskülönben akadálytalanul uralkodhatott volna egé-

[37] *Etiam in muliebrem naturam transfigurare conatus (sc. est Nero Sporum)*, írja Suetonius is, l. fentebb a 35. jegyzetet. Dión szemében már maga a kasztrálás sem egyéb, mint az igazi szépség eltorzítása, de Nero, a negatív mintapélda, hajlandó lett volna tovább menni egy lépéssel, el egészen addig, hogy ennek a torzult szépségnek a megtestesítőjét a szó fizikai értelmében is nővé formálja át.

[37/a] Hasonló gondolat máshol is található Diónnál: *πρὸς τὸ λυσιτελὲς μόνον βλέπουσιν, καὶ πρὸς διδόντας αὐτοῖς ἢ δυναμένους διδόναι, τούτους ἐπαινοῦσιν* (or. LI. 3). Nem alaptalan arra gondolnunk, hogy Dión a jól szituált rétegeket veszi célba, mint nem egyszer egyebütt is (vö. or. XXXIV. 1; or. LXXVIII. 34—36, stb.), s hogy ezekben a támadásokban kynikus szimpátiái jutnak szóhoz. Más interpretációval kísérletezik legújabban *P. Desideri*. Ő úgy látja, hogy az «A szépségről» bíráló megjegyzései nem egy társadalmi réteget, hanem bizonyos római szokásokat kárhoztatnak; hogy Dión mindössze azokra az ajándékokra célozna itt, melyeket a császárok princepsszé választásuk után a katonák és a polgárság között osztottak szét (i. m. 170, 26. jegyzet).

[38] Erre a helyre alapozta *W. Schmid* azt a véleményét, hogy Dión ellenségesen szemléli a római birodalmat (i. m. I. 38, 13. jegyzet). Másként vélekedik *J. Palm*, aki szerint Dión mindössze a római államrend visszás jelenségeit kritizálta, anélkül azonban, hogy Rómával szemben egyetemlegesen elutasító álláspontra helyezkedett volna (Rom, Römertum und Imperium in der griechischen Literatur der Kaiserzeit. Lund 1959. 16 sk.; l. még *E. A. Baumann:* Beiträge zur Beurteilung der Römer in der antiken Literatur. Diss. Rostock 1930. 32—33 és *E. M. Sanford:* Contrasting Views on the Roman Empire. AJPh 58 [1937] 437 sk.). A kérdés ma sem tekinthető eldöntöttnek, mert Dión Róma-ellenességének gondolata a legújabb szakirodalomban is kísért, l. *C. P. Jones* (i. m. 127—128): Dio speaks (in or. XXI.) more harshly of Rome than anywhere else; igaz, megszorításul mindjárt hozzáteszi, hogy a dialógus «feltehetőleg» a száműzetés éveiben keletkezett, a benne megütött hang tehát csak Dión életének erre a periódusára jellemző.

[39] Akárcsak Pasiphaé és a bika nászát (l. a 28. jegyzetet), Icarus repülését és lezuhanását is előadták a Nero által rendezett játékok egyikén: *Icarus primo statim conatu iuxta cubiculum eius (sc. Neronis) decidit ipsumque cruore respersit* (Suetonius: Nero 12).

[40] Dión enyhén szólva egyéni magyarázatát adja Nero bukásának. Legalábbis Sporus, akár a 35. jegyzetben idézett Suetonius-helyet, akár a rá vonatkozó többi forrást nézzük (a legfontosabbak Dio Cassius 62, 28, 2—3; 63, 12, 3—4; 13, 1—2; Zónaras 11, 12; Suda s. v.; Orosius 7, 7, 2; Aurelius Victor: Caesares 5, 16), nem gyanúsítható Nero-ellenes érzelmekkel; inkább a fordítottja igaz, hiszen Suetonius közlése szerint az utolsó pillanatokig kitartott a császár mellett (Nero 48—49), sőt, Aurelius Victor úgy tudja, hogy egyedül Sporus nem hagyta el őt. Ilyen körülmények között aligha valószínű, hogy Dión az

szen mostanáig, hiszen ma is mindenki azt kívánja, bárcsak élne. Sőt, a többség úgy véli, hogy Nero, noha valami módon nem egyszer, de többször is meghalt, még életben van, s akadnak köztük olyanok, akik ebben rendületlenül hittek.[41]
B.: Te mindig találsz szavakat arra, hogy gúnyolódj[42] az emberek viselkedésén. Most is, úgyszólván a semmiből, ide lyukadsz ki. Amit meg kérdezni akartam, azt belém fojtottad.
D.: (11) Igen, bizonyára lenézel engem és fecsegőnek képzelsz, hogy nem Kyrosról és Alkibiadésről beszélek, mint a bölcsek manapság is,[43] hanem Neróról és

említettektől eltérő, hitelesebb és azóta már nyomtalanul elenyészett forrásokra támaszkodott volna. Szabadkozó szavai («a körülmények ma sem ismertek») inkább arra mutatnak, hogy nem volt biztos és részletesebb tudomása az események lefolyásáról, illetve, mert ez sem lehetetlen, hogy a történtek állítólagos tisztázatlanságát, nyilván a nagyobb írói szabadság biztosítása érdekében, csak ürügyül hozza fel. Bárhogy legyen is, a végeredmény ugyanaz: Dión, úgy látszik, a téma és mondanivalója kívánalmaihoz igazította szabta a maga előadását, s az általa kínált változattal azt akarta bizonyítani — a hitelesnek tekinthető források elbeszélése erre alkalmatlan lévén —, hogy Nero bukását és halálát mintegy a természetellenesen manipulált, megcsúfolt szépség bosszújaként kell értelmeznünk. Ami olyan műben, mely az «A szépségről» címet viseli és a történelmet is a szépség szempontjából vizsgálja, legalábbis nem logikátlan gondolat, még ha a históriai tényekhez nincs is sok köze.

[41] A Nero halála után fellépő hamis Nerokról l. Tacitus: Historiae 1, 2, 2; 2, 8—9; Suetonius: Nero 57; Dio Cassius 64, 9, 3; Zónaras 11, 15; 18; vö. *H. v. Arnim;* i. m. 293 sk. Az újabb szakirodalomból l. *D. Magie;* Roman Rule in Asia Minor. Princeton 1950. II. 1442, 79. jegyzet; *S. J. Bastomsky;* The Emperor Nero in Talmudic Legend. JewQuartRev 59 (1969) 321 sk.; *B. Forte;* Rome and the Romans as the Greeks saw them. Roma 1972. 256—257; *P. A. Gallivan:* The False Neros: a Re-examination. Historia 12 (1973) 364—365.

[42] A partner szájára adott, meglehetős ritkán előforduló *διασύρειν* ige még kétszer fordul elő a Dión-corpusban (or. XXXI. 116 és 157), de a szövegkörnyezet sehol sem teszi kitapogathatóvá a szó korabeli asszociációs körét. Lukianos viszont minden alkalommal filozófusokkal vagy filozófiai kérdésekkel kapcsolatban használja (l. Nigrinos 31; Halieus 4; 25; 27); sőt, a Halieus két helyén (25 és 27) Diogenés szájából hangzik fel. A Beszélgetőtárs szóválasztása tehát gyaníthatóan nem véletlen: azt akarja kifejezésre juttatni, hogy filozófussal, mégpedig a kynikusokhoz közel álló filozófussal folytat eszmecserét.

[43] A két név megint nem véletlenül került ide, legalábbis mindkettő könnyen kapcsolatba hozható az eddigi fejezetek tartalmi vezérszólamaival, azaz Nero jellemzésével és a szépség fogalomkörével. Neróban Dión egy uralkodó portréját vázolta fel: Kyros neve ilyen tematikai előzmények után, talán nem túlzás kimondani, óhatatlanul Xenophónt, a koracsászárkor kedvenc görög történetíróját juttatta a műveltebb kortársak eszébe, pontosabban a Kyrupaideiát, lévén Xenophónnak ez a műve szintén király-tükör. Alkibiadéshez viszont, akit egyébként Dión másutt expressis verbis szépnek nevez (or. XXXVII. 40; or. LXIV. 27), az adott kontextusban szükségképpen Platón asszociálódott, közelebbről a szépség és szerelem kérdéseinek szentelt platóni dialógusok, vagyis a Phaidros és főként az Alkibiadést személyesen is felléptető Symposion. Dión tehát, úgy látszik, valójában arra az el ugyan nem hangzó, de a «bölcsek» által alkalmasint ellene felhozható vádra válaszol, hogy szépségről és politikáról elmélkedve, következőleg filozófiai jellegű fejtegetésekben, megtagadta az atticizmus eszményeit: íme, nem a régmúlt bölcselőinek a példatárára hagyatkozott, Alkibiadés és Kyros helyett inkább Sporust és Nerót választotta eszmefuttatása kiindulópontjául. A replika szűkszavú. A litteratúra embere, olvassuk kicsit lentebb, éppenséggel akkor tanúsít hűséget a hajdankor írói és filozófusai iránt, ha korabeli témákhoz is hozzá mer nyúlni, mint ahogyan az attikai kor nagyjai tették. A tömör fogalmazás mögött azonban nyilván sokkal több és fontosabb húzódik meg, nevezetesen az az elképzelés, hogy egy gondolat igazsága amúgysem a demonstrálására kiszemelt történelmi jelenségtől függ, más szóval, hogy az attikai szerzők helyes követésének, vagyis az igazi atticista szemléletnek nem a külsőségekre, hanem a lényegre kell irányulnia, s így nem annyira a témaválasztásban, hanem a feldolgozás étoszában illik kifejezésre jutnia. A témaválasztás ilyetén lefokozása magyarázza, hogy Dión, aki itt nem, egyebütt léleknyugalommal emlegeti mind Kyrost (or. II. 77; or. IV. 53; or. XV. 22; or. XXV. 5; or. LVI. 4; or. LXIV. 1; 5; 22; or. LXXX. 12), mind Alkibiadést (or. XXV. 5; or. XXXVII. 40; or.

olyan, későbbi és dicstelen dolgokról, amelyekre visszaemlékszem. Ennek az az oka, hogy nem nagyon szeretem és nem is utánzom a tragédiaírókat;[44] mert a tragédiában, tudom, szégyellnivaló a kortársakat emlegetni, oda valami múltbeli és nem túl hitelt érdemlő tárgy kell. Pedig elődeink nem szégyellték emlegetni a kortársaikat, sem szóban, sem írásban; bezzeg a maiak minden áron őket igyekeznek szóba hozni.[45] (12) Hogy miféle bölcsesség nevében cselekszenek így, azt én mindjárt elmagyarázom neked — és ne mondd, hogy csupa zagyvaságot beszélek: alighanem nagyonis távol állok ettől . . . Ugye felfigyeltél bizonyos könyvkereskedőkre?

B.: Miért kérdezed tőlem ezt?

D.: Ezek ugyanis, annak tudatában, hogy a régi könyvek iránt élénkebb a kereslet, mert szebben és jobb papírra vannak írva, a maiak leggyatrább minőségű könyveit liszt közé rakják, míg csak színre hasonlóak nem lesznek a régiekhez, s miután tovább rontottak az állapotukon, régi könyvek gyanánt adják el őket . . .[46] De mi hát az, amit már régóta kérdezni akarsz?

D.: (13) Erről a fiatalemberről itt, hogy ki ő és kitől származik; mert én még egyetlen szobortól sem voltam ennyire elragadtatva. Korát tekintve sihedernek tetszik, úgy tizenhat—tizenhét évesnek, termetre viszont semmivel sem marad el a férfiak mögött; s olyan tiszta és becsületes, hogy az elébe lépőben is tüsténT

LV. 12; or. LXIV. 27), ahogyan esetenként az atticista íróknál felbukkanó közhelyeket sem kerülte el, azokat sem, melyeket Lukianos gúnyoros felsorolása szed csokorba: *ἐπὶ πᾶσι δὲ ὁ Μαραθὼν καὶ ὁ Κυναγείρος, ὧν οὐκ ἂν τι ἄνευ γένοιτο. καὶ ἀεὶ ὁ Ἄθως πλείσθω καὶ ὁ Ἑλλήσποντος πορεύεσθω καὶ ὁ ἥλιος ὑπὸ τῶν Μηδικῶν βελῶν σκεπέσθω καὶ Ξέρξης φευγέτω καὶ ὁ Λεωνίδας θαυμαζέσθω καὶ τὰ Ὀθρυάδου γράμματα ἀναγιγνωσκέσθω, καὶ ἡ Σάλαμις καὶ τὸ Ἀρτεμίσιον καὶ αἱ Πλαταιαὶ πολλὰ ταῦτα καὶ πυκνά* (Rhétorón didaskalos 18). A Hellészpontoson hidat veretŏ és az Athóst átvágató Xerxés ugyanis csakúgy megtalálható Diónnál (or. III. 31), mint a Thermopylait hősiesen védelmező Leónidas (or. XXXVII. 18) avagy a Marathón (or. XI. 148; or. XXXI. 19; or. LXXIII. 6), Salamis (or. LVI. 6) és Plataiai (or. XI. 145; or. XXXVII. 18) mellett kivívott győzelem.

[44] Dión természetesen a kortárs tragédiaírókra céloz. A nagy attikai tragikus triász tagjait ugyanis nagyrabecsüli, lépten-nyomon hivatkozik rájuk, sőt, két művét egészen nekik szenteli: az egyikben (or. LIX.) Euripidés elveszett Philoktétésének a prológusáról ad prózai parafrázist, a másikban viszont (or. LII.) Aischylos, Sophoklés és Euripidés Philoktétését veti össze. Egy harmadik kis írása (or. LVIII.) alighanem szintén valamilyen drámai mű parafrázisa; *H. v. Arnim* Sophoklés *Ἀχιλλέως ἐρασταί* c., ugyancsak elveszett szatírdrámájára gondol (i. m. 165—166), de más, későbbi drámai alkotás is szóba jöhet, vö. *A. Olivieri:* Richerche letterarie sui Cinici. Bologna 1899. 66—67 és *M. Valgamigli:* La or. LVIII. (*Ἀχιλλεύς*) di Dione Crisostomo. BFC 18 (1911/1912). A kortárs tragédia bírálatában egyébként Dión nem áll társtalanul: korábban Cicerónak szintén lesújtó volt a véleménye az akkori színpadról, l. Epistulae ad familiares 7, 1, 2.

[45] Itt már nem egyedül a korabeli tragédiaköltőkről, hanem általában az írókról beszél Dión. Az adott összefüggésben csupán a tárgyválasztásukat kifogásolja, másutt viszont a kritikája jóval többrétű, részint mondanivalójuk öncélúságára, részint az életvitelükre is kiterjed; elsősorban azt kárhoztatja bennük, hogy az irodalom, műveljék bár a költészetet, a rétorikát vagy a filozófiát, számukra elsősorban a dicsőség- és pénzszerzés forrása, vö. or. XII. 5; or. XXVII. 6; or. XXXIII. 2; és főként or. XXXII. 10 sk.

[46] Egyedülállóan fontos hely az antik könyv előállítása, kereskedelmi forgalma, sőt, hamisítása szempontjából, vö. *T. Kleberg:* Commercio librario ed editoria nel mondo antico, in: *G. Cavallo:* Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica. Roma — Bari 1975. 73. Másutt Dión saját műveinek terjedéséről és terjesztéséről is szót ejt (l. főként or. XLII. 4—5), s megjegyzései nemcsak a dióni corpus bizonyos sajátosságaira adnak magyarázatot, hanem az antik szövegek hagyományozását illetően általában is igen tanulságosak, vö. *H. v. Arnim:* i. m. 170 sk.; *L. Lemarchand:* Dion de Pruse — Les oeuvres d'avant l'exile. Paris 1926. 35 sk.

tiszta gondolatokat ébreszt.[47] Nem is lehet huzamosan az arcára nézni — talán ha történetesen ő is félrepillantana! Senki sem annyira becstelen vagy érzéketlen, hogy maradjon és farkasszemet nézzen vele, az ember kénytelen nyomban sarkon fordulni és lesütni a szemét. És én ezen a hatáson módfelett csodálkozom: hogy a szépség, ha erkölcsi tisztasággal párosul, még a becsteleneket is elfordulni készteti és tiszta gondolatokra kapatja!

D.: (14) Talán mert nem vetted észre, mi történik a vizen.

B.: No és mi?

D.: Hogy akkor tükröz vissza a legjobban, ha szemközt kapja a napsugarakat.[48] És talán láttad a falakon azt a tovatűnő és átsuhanó fényt, mely nem valódi fény, hanem olyankor keletkezik, mikor a nap világa épp szemközt éri a vizet. Valahogy így tükröződik vissza a valódi erkölcsi tisztaság is, és ez láttatja a szemlélőjét tisztának és becsületesnek — persze, mihelyt odébbáll, becstelen megint.[49]

B.: Pedig nekem úgy rémlett, hogy maga az edző is elragadtatva bámulja![50]

[47] Az eredetiben: *ἡ δὲ αἰδὼς τοσαύτη ὥστε καὶ τὸν προσιόντα αἰδεῖσθαι εὐθὺς ποιεῖ.* Hogy az igazi, valóban elismerést és tiszteletet érdemlő szépség *αἰδώς*-szal (vagy *ἀρετή*-vel, *σωφροσύνη*-vel) párosul, eléggé általános gondolat, több forrásból meríthette Dión. A két fogalmat egyebek közt a sztoikus Zénón is összekapcsolta: *καὶ ἐρασθήσεσθαι δὲ τὸν σοφὸν τῶν νεῶν τῶν ἐμφαινόντων διὰ τοῦ εἴδους τὴν πρὸς ἀρετὴν εὐφυΐαν* (Diogenés Laertios 7, 129), s szépségideálja hasonló volt Dionéhoz, legalábbis egyik, Clemens Alexandrinusnál található töredékében követelményként azt szabja meg, hogy az ideáljának megfelelő ifjún *αἰδὼς μὲν ἐπανθείτω καὶ ἀῤῥενωπία* (Paidagógos 3, 11). De ugyanezt a gondolatot tartalmazza már a következő jegyzetben idézendő Xenophón-részlet is. Sokkal érdekesebb, hogy a társadalmi élet normális menetét Dión szerint több más mellett szintén az *αἰδώς* illetve a *σωφροσύνη* biztosítja (vö. or. XXXII. 37; 95—96; or. XXXIII. 48). Az A szépségről tehát nem véletlenül elemzi a szépségfogalom torzulását (Sporus) elfajult társadalmi és politikai körülmények (Nero) kontextusában: az igazi szépség és a jónak tekinthető társadalmi-politikai berendezkedés, látnivaló, Dión felfogásában fogalmilag is összefügg egymással.

[48] A Symposion egy helyén, azt a hatást érzékeltetendő, melyet a szép Autolykos tesz a társaság tagjaira, a szépséget már Xenophón a fénnyel hasonlította össze: *Εὐθὺς μὲν οὖν ἐννοήσας τις τὰ γιγνόμενα ἡγήσατ' ἂν φύσει βασιλικόν τι τὸ κάλλος εἶναι, ἄλλως τε καὶ ἂν μετ' αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης, καθάπερ Αὐτόλυκος τότε, κεκτῆταί τις αὐτό. Πρῶτον μὲν γάρ, ὥσπερ ὅταν φέγγος τι ἐν νυκτὶ φανῇ, πάντων προσάγεται τὰ ὄμματα, οὕτω καὶ τότε τοῦ Αὐτολύκου τὸ κάλλος πάντων εἵλκε τὰς ὄψεις πρὸς αὐτόν. ἔπειτα τῶν ὁρώντων οὐδεὶς οὐκ ἔπασχέ τι τὴν ψυχὴν ὑπ' ἐκείνου. Οἱ μέν γε σιωπερότεροι ἐγίγνοντο, οἱ δὲ καὶ ἐσχηματίζοντο πως* (1, 8—10).

[49] Másutt Dión látszólag pozitívabban ítéli meg a művészi szépség, adott esetben az olympiai Zeus-szobor hatását, hiszen, úgymond, *καὶ τὴν ἄλογον ἂν ἐκπλήξειε τοῦτό γε τῶν ζῴων φύσιν, εἰ δύναιντο προσιδεῖν μόνον, ταύρων τε . . ., ἔτι δὲ ἀετῶν τε καὶ ἵππων καὶ λεόντων, ὡς τὸ ἀνήμερον καὶ ἄγριον σβέσαντας τοῦ θυμοῦ πολλὴν ἡσυχίαν ἄγειν, τερφθέντας ὑπὸ θέας· ἀνθρώπων δέ, ὃς ἂν ᾖ παντελῶς ἐπίπονος τὴν ψυχήν, . . . ἐκλαθέσθαι ἂν πάντων ὅσα ἐν ἀνθρωπίνῳ βίῳ δεινὰ καὶ χαλεπὰ γίγνεται παθεῖν* (or. XII. 51). Az idézett hely azonban olyan ünnepi beszédből származik, melyet Dión Olympiában adott elő, s amelyben épp a híres Pheidias-mű méltatását választotta tárgyul; szavai tehát, van okunk feltételezni, jókora adag rétorikus *αὔξησις*-t tartalmaznak. A hűvösen ironikus értekezés, az A szépségről, minden bizonnyal hívebben fejezi ki Dión véleményét.

[50] Az eredetiben: *Ὡς ἔμοιγε καὶ ὁ παιδοτρίβης ἐδόκει καὶ αὐτὸς οἷον ἐνθουσιῶν τε καὶ ἐκπεπληγμένος.* Ki lehet az az «edző», akiről a Beszélgetőtárs említést tesz? Első pillantásra azt gondolhatnánk, hogy Dión talán valamilyen képzőművészeti gyűjteményben képzeli el a beszélgetést, s akkor az edző, Dionhoz és partneréhez hasonlóan, a kollekció egyik látogatója lenne. Csakhogy az «A szépségről» sehol másutt nem mutatja valamiféle «szituáltság» nyomait, s Dión a többi párbeszédes diatribéjében sem igyekszik határozott térbeli kereteket adni a társalgásnak, mint a korai Platón vagy akár Lukianos. Marad tehát, jobb híján, az a megoldás, hogy Dión és társa tulajdonképpen nem egyetlen szoborról, hanem egy kétalakos szoborkompozícióról elmélkednek, mely az edzőt és tanítványát ábrázolja; természetesen érdeklődésüket, éppen mert gondolataik a szépség körül forognak, elsősorban az utóbbi köti le.

D.: (15) Akkor hát még jobban fogsz csodálkozni, ha megtudod, hogy ez a fiúszépség — senkitől sem származik!
B.: Hogy érted azt, hogy senkitől?[51]
D.: Ahogyan te, amikor megkérdezted, kitől származik. Mert, gondolom, az után érdeklődtél, kinek a fia.
B.: Talán bizony a sárkányfogból kikeltek[52] egyike?
D.: Termetéhez és férfias külleméhez ez illenék, ha ugyan amazok jólneveltek és barátságos természetűek lettek volna, mint ő itt, és nem izig-vérig faragatlanok és durvák, igazi föld-szülöttek. Bár a testalkatára vonatkozóan nem rossz a sejtésed, mikor inkább boiótiait sejtesz benne, semmint spártait vagy attikait. Mert azt, hogy jellegzetesen görög, lehetetlen fel nem ismerni.
B.: (16) Ugyan miért? Léteznék valami különbség a népek között a szépség tekintetében? Vagy szerinted szép fiatalember a barbároknál egyáltalán nem születhet?
B.: Hát szerinted nem létezik egyfajta barbár jelleg, ahogyan az arcvonásokban, úgy a szépségben is, meg egyfajta görög jelleg, ahogyan a nyelvben vagy a viseletben? Vagy úgy véled, egyformán szép Achilleus és Hektór?
B.: De Hektórnak csak a férfiasságáról értekezik a költő, nem?
D.: Persze, ahol lángba borítja a hajókat; csakhogy ott, gondolom, nem lett volna helyénvaló a szépségét emlegetnie. Hanem miután meghalt és levetkőztették, a szemtanú görögöket — kimondja! — bámulattal töltötte el a szépsége, és így-valahogy fogalmaz:

> Ők meg nézték csak termetre-alakra igéző
> Hektórt.[53]

(17) Mert hát korábban, gondolom, nem is volt idejük őt tüzetesebben szemügyre venni. És a továbbiakban szinte kimerítőbb leírást ad róla a költő, mint a legszebbek bármelyikéről. A feje, mondja, «kecses»,[54] a haja «éjszín-fekete»,[55] a teste nem durva kötésű.[56] Achilleus alakjáról viszont részletesebben nem beszél,[57] csak a hajáról említi, hogy szőke volt,[58] Euphorbos hajáról és Patroklosé-

[51] A partner meghökkenése annál is indokoltabb, mert az előző sor *οὐδενός ἐστιν*-je elvben a szobor készítőjére is vonatkozhatnék.

[52] A Beszélgetőtárs — intenciójában bizonyára hitetlenkedő-ironikus — kérdése mögött az a gondolat húzódik meg, hogy a szobor modellje, apja nem lévén, csak a Földanyától származhatott, amiképpen, egyetlen példát említve csupán, Erechtheust is a *ζείδωρος ἄρουρα* szülte Homérosnál (Ilias 2, 547—548). Az már afféle hirtelenjében felmerülő ötlet, hogy Thébai mondabeli őslakóira, a *Σπαρτοί*-ra gondol, de ez az ötlet indítja el a dialógus befejező gondolatmenetét; ugyanúgy, ahogyan fentebb a szintén ötletszerű «archóntalan» kifejezés vezet át a 3. c. Kritiasra vonatkozó megjegyzéseihez is.

[53] Ilias 22, 370—371.

[54] Ilias 22, 403.

[55] Ilias 22, 402.

[56] Itt már nem az Ilias kifejezését idézi Dión, hanem mintegy interpretál két sort az eposzból: *ἦ μάλα δὴ μαλακώτερος ἀμφαφάεσθαι/Ἕκτωρ, ἦ ὅτε νῆας ἐνέπρησεν πυρὶ κηλέῳ* (22, 373—374).

[57] Mindenesetre — minthogy Dión felsorolása a «legszebbek»-re vonatkozik — Achilleus volt Homéros szerint a Tróját ostromló görög sereg legszebb harcosa (Ilias 2, 674). Már itt tanácsos megjegyezni, hogy Dión nem csupán azokat tekinti szépnek, akiket az Ilias vagy az Odysseia a «szép» szóval vagy valamelyik szinonimájával jellemez. Elszórt megjegyzéseiből ítélve ugyanis eleve szép mindaz, aki Zeushoz, vagy általában, aki az istenekhez hasonlít; így tekintheti Agamemnónt *οὐ μόνον βασιλέα μέγαν καὶ ἀνδρεῖον . . . , ἀλλὰ καὶ νέον καὶ καλόν, ὥς φησιν Ὅμηρος τῷ Διὶ προσεικάζων αὐτόν* (or. LXI. 6), s ezért szerepelhet az

ról, hogy ifjúságuk virágjában elhalt fiatalemberekéhez hasonlított,[59] de a legszebb férfiakról és nőkről külön-külön vajmi keveset mond. Mindenesetre senki sem állíthatná, hogy ezek egyformán lettek volna szépek; sem Alexandros[60] vagy Euphorbos[61] vagy Tróilos[62] nem hasonlított Menelaosra,[63] Patroklosra[64] és Nireusra,[65] sem a barbárok közül[66] az egyiptomi Sesóstris[67] vagy az aithiops Memnón[68] vagy Ninyas[69] vagy Eurypylos[70] vagy Pelops.[71]

ἀντίθεος Menelaos (Odysseia 8, 518; 24, 116) ugyancsak a «legszebbek» között, noha szépségéről Homéros kifejezetten nem beszél. Másfelől külön említés nélkül is szép Dión szemében az is, akinek a haját valamilyen okból méltatni lehet, mert a haj, mint a Synesiosnál megőrzött *κόμης ἐγκώμιον* szövege tanúsítja, az embereket *καλούς τε καὶ φοβεροὺς ἔοικε ποιεῖν*, lám, Homéros is *ἀπὸ τῆς κόμης* dicséri a trójai háború hőseit és az isteneket (Loeb-összkiadás V. p. 338—340); s a soron következő mustra a «szőke» Achilleus és Menelaos mellett az «éjszín-fekete» hajú Hektórt és Odysseust, a «Charisokéhoz hssonló» hajú Euphorbost és az «ambroziás» hajfürtű Zeust vonultatja fel. A lista egyszersmind arra is bizonyíték, hogy a példák kiválasztását korántsem a témából esetleg fakadó rétorikus kényszer motiválta: végtére, ahogy fentebb láttuk, Achilleust az Ilias külön is felruházza a «szép» jelzővel, Zeus pedig isteni rangja miatt ipso facto szép.

[58] Ilias 1, 197.

[59] Euphorbos szépségéről Homéros nem beszél, Dión viszont a *κόμης ἐγκώμιον*-ban a «legszebb trójai»-nak nevezi (Loeb-összkiadás V. p. 340), bizonyára a haja miatt is, mert mindjárt utána az Ilias egyik sorára hivatkozik: *αἱματί οἱ δεύοντο κόμαι Χαρίτεσσιν ὁμοῖαι* (17, 51). Erre a sorra még csak ráillik valahogyan az A szépségről megfogalmazása (lévén hogy a Charisokhoz valóban az ifjúság képzete társul), Patroklos hajáról azonban ilyen értelemben sem az Ilias, sem az Odysseia nem tesz említést — csak találgathatjuk, honnan vehette az adatot Dión. Elvileg lehetséges perzse, hogy az epikus ciklus valamelyik darabját tartotta szem előtt, de az a bökkenő, hogy fennmaradt műveiben szövegszerűen egyetlen kyklikus eposzt sem idéz, nem is hivatkozik rájuk, bár helyenként elárulja, hogy a tartalmukat ismeri (or. XI. 109; 114; 116—117; stb.). Sokkal valószínűbb tehát feltételeznünk, hogy Dión egyebek közt a Patroklos hajával kapcsolatos értesülését is a trójai háború költői hagyományát rendszerező és feldolgozó alexandriai kutatásokból merítette; hogy ezekben járatos volt, azt — egészen más oldalról — *J. W. H. Atkins* is igazoltnak látja, l. Literary Criticism in Antiquity. A Sketch of its Development. London 1952. II. 331; 336. Sőt, talán még egy óvatos lépést tehetünk előre: nem alaptalan elképzelnünk egy olyasfajta kompendiumot, mely éppenséggel az Ilion körül vívott harcok, vagy általában, a legendás hajdankor legdaliásabb hőseit szedte csokorba, ahogyan, egy ránk maradt példát idézve, a lukianosi Makrobioi is egy sajátos témakör katalógusszerű összegezésével szolgál. Különösen az A szépségről legutoljára számba vett «barbár»-jai erősítik meg ezt a feltevést, l. lentebb.

[60] Alexandros szépségét az egyenes utalások (Ilias 3, 39; 44—45; stb.), közvetve pedig *θεοειδής* epitheton ornansa (Ilias 3, 16; 27; 30; stb.) tanúsítják.

[61] Euphorbos szépségét Dión akár az 59. jegyzetben idézett Ilias-sor alapján is bizonyítottnak vehette.

[62] Tróilost az Ilias és az Odysseia mindössze egyszer, már mint a háború áldozatát említi (Ilias 24, 257), másutt Dión is csak annyit mond róla, hogy fiatalon halt meg (or. XI. 77; 91), de a szépségéről sem nála, sem Homérosnál nem esik szó. Szépnek tudja viszont Dictys Trója-regénye: *Troiani . . . Troili casum . . . deflent recordati aetatem eius admodum immaturam, qui in primis pueritiae annis cum verecundia ac probitate, tum praecipua forma corporis amabilis atque acceptus popularibus adolescebat* (4, 9).

[63] Menelaosról l. fentebb az 57. jegyzetet.

[64] Patroklos szépségét szintén két oldalról, egyfelől a «szép» jelzővel (Ilias 19, 285; 23, 66), másfelől az *ἰσόθεος* epitheton ornansszal (Ilias 9, 211; 11, 644) bizonyítja Homéros.

[65] Az Ilias szerint Achilleus után a görög sereg legszebbje (2, 673); Dictysnél egyszerűen *pulcher* (1, 14).

[66] Szigorúan véve Dión itt önellentmondásba keveredik. A gondolatmenet kezdetén (16. c.) ugyanis csak kétféle, hellén és barbár szépségtípusról volt szó, s ha az elsőt Achilleus, a másodikat szükségképpen a trójai Hektór példázta; most viszont az eredeti kettős felosztás egy hármas csoportosításnak ad helyet, melyben a trójaiak (Alexandros, Euphorbos, Tróilos) és a görögök (Menelaos, Patroklos, Nireus) egyként elkülönülnek a barbárok (az egyiptomi Sesóstris, az aithiops Memnón, az asszír Ninyas, a mysiai Eurypylos, a lydiai

Pelops) csoportjától. Hektór neve azonban a második felosztás példái között nem szerepel, az elsőben pedig a szöveg nem kapcsolta hozzá közvetlenül a «barbár» szót, s így az önellentmondás alig észrevehető; az olvasóban-hallgatóban végülis az a vélemény alakulhat ki, hogy a trójaiak nem a barbárok közé tartoznak. A trójaiaknak ezt a minősítését Dión korában alighanem a Róma iránti tapintat is indokolta, hiszen Rómában ezidőtájt, elsősorban az aranykori latin irodalom közreműködésével, szinte hivatalos felfogássá vált a trójai leszármazás gondolata. Ugyanez a tapintat és lojalitás érezhető ki egyébként Dión Tróikos-ából (or. XI.) is, mely azt igyekszik bizonyítani, hogy a görögök valójában sohasem foglalták el Tróját (vö. *W. Christ—O. Stählin—W. Schmid:* i. m. 364—365; *C. P. Jones:* i. m. 18).

[67] Sesóstrisszal kezdi Dión (mellesleg csak az A szépségről-ben beszél róla) a jellegzetesnek tartott «barbár» férfiszépségek felsorolását, s mert közülük kettő, Memnón és Eurypylos, szilárdan gyökerezik a trójai mondakörben, fel kell tételeznünk, hogy volt olyan hagyomány, mely a többit is oda kapcsolta. Csakugyan, Diodóros Siculus egy helyéből ítélve, Sesóstris egy Menelaos-nostos szereplője lehetett, Diodóros legalábbis úgy tudja, hogy Egyiptom felett éppen Sesóstris uralkodott, mikor a tőle menedékjogot nyert trójai hadifoglyok a Nílus mentén megalapították Trója városát: *τὸν μὲν γὰρ Μενέλαον ἐξ Ἰλίου πλέοντα μετά πολλῶν αἰχμαλώτων παραβαλεῖν εἰς Αἴγυπτον τοὺς δὲ Τρῶας ἀποστάντας αὐτοῦ καταλαβέσθαι τινα τόπον καὶ διαπολεμῆσαι μέχρι ὅτου συγχωρηθείσης αὐτοις τῆς ἀσφαλείας ἔκτισαν πόλιν, ἣν ὁμώνυμον αὐτοὺς ποιῆσαι τῇ πατρίδι* (1, 56, 4). Sesóstris szépségéről azonban a források expressis verbis nem beszélnek, csupán annyit ad tudtul Diodóros Siculus, hogy a király és a vele együtt különös gonddal nevelt ifjak *ἀνδρωθέντες ὑπῆρξαν ἀθληταὶ μὲν τοῖς σώμασιν εὖρωστοι, ἡγεμονικοὶ δὲ καὶ καρτερικοὶ ταῖς ψυχαῖς* (1, 53, 4). A hely tanúsága azonban, egyedül Diodóros szövegéből is, tovább erősíthető. A görög hagyomány Sesóstrisa ugyanis, számos történeti vonása ellenére, hamisítatlan mondai figura: apjának álom jelenti meg, hogy születendő fia a földkerekség ura lesz (1, 53, 9); mint uralkodó egyfelől *πάντας . . . εὐηργέτει* (1, 54, 2), másfelől hódításban Nagy Sándoron is túltett (1, 55, 3); tetteit költők magasztalják (1, 53, 1; Plutarchos: De Iside et Osiride 24); stb. A «nagy király» ennyi tipikus vonása mellett a ma már csak hézagosan ismert hagyomány a szépségét is számon tarthatta, s így kerülhetett bele a régi idők híres férfiszépségeinek fentebb (59. jegyzet) feltételezett katalógusába.

[68] Odysseus mondja el Achilleusnak a Nekyiában, hogy «sohasem látott szebbet» Memnónnál (Odysseia 11, 522); Odysseus itt a trójai háborúnak azokra az eseményeire céloz, melyeket az Aithiopis dolgozott fel, igaz, az Aithiopisban Achilleus, Homérosnál Neoptolemos öli meg Memnónt.

[69] Ninyas a dióni férfiszépség-lista egyetlen igazi rejtélye, részint azért, mert az ókori Kelet kutatói, odavetett megjegyzésektől eltekintve, mindezidáig nem foglalkoztak vele behatóan, részint mert a források sem a szépségéről nem szólnak, sem a trójai háborúval nem hozzák kapcsolatba (a források áttekintését l. E. F. Weidnernél: RE 33, 1936, 643—644 s. v.). Mi több, a források egyébként is szűkszavúak Ninyasszal kapcsolatban: elmondják, hogy Ninos és Semiramis fia, hogy anyja után, akit összeesküvéssel buktatott meg, ő vette át az uralmat Asszíria felett, s olykor még hozzáteszik, hogy említésre méltó tettet nem hajtott végre, hanem *ἐν τοῖς βασιλείοις τὸν ἅπαντα χρόνον διέτριβεν, ὑπ' οὐδενὸς ὁρώμενος πλὴν τῶν παλλακίδων καὶ τῶν περὶ αὐτὸν εὐνούχων, ἐζήλου δὲ τρυφὴν καὶ ῥᾳθυμίαν καὶ τὸ μηδέποτε κακοπαθεῖν μηδὲ μεριμνᾶν, ὑπολαμβάνων βασιλείας εὐδαίμονος εἶναι τέλος τὸ πασαῖς χρῆσθαι ταῖς ἡδοναῖς ἀνεπικωλύτως* (Diodóros Siculus 2, 21, 2). A görög hagyomány Ninosa, a birodalomalapító és hódító, tudjuk, bár számos vonása történeti uralkodókra, I. Tukulti-Ninurtára (l. *Komoróczy G.:* A Biblia és az ókori Kelet. 4: Nimród. Világosság 15, 1974, 512—519) és Sinaḫēeribára (*H. Lewy:* Nitokris — Naqi'a. JNES 11, 1952, 266 sk.) vezethető vissza, lényegében legendássá növelt és színezett figura, akárcsak Semiramis, aki mögött viszont a történeti Sammuramat (így egyebek közt *W. Eilers:* Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorientalischer Sage. ÖAW Phil. hist. Kl. Sitzungsberichte 274. Band, 2. Abh. Wien 1971. 34 sk.; *F. W. König:* Die Persika des Ktesias von Knidos. Archiv für Orientforschung, hrsg. von *E. Weidner*, Beiheft 18. Graz 1972. 39) és Naqi'a (*H. Lewy:* i. m. 272 sk.; *F. W. König:* i. m. 39) alakját vélik felismerni. Ninyast ellenben, úgy tűnik, állítólagos szüleitől eltérőleg, egyetlen valóságos asszír uralkodóhoz sem köthetjük, tehát van okunk feltételezni, hogy vérszegény figuráját nem a mezopotámiai népképzelet szülte és dajkálta, mint Ninosét és Semiramisét biztosan, hanem a görög írók, vagy pontosabban Ktésias fantáziája, akinél — az őt kivonatoló Diodóros Siculus és Nikolaos Damaskénos szövegéből következtetve — a Ninyas név először fordult elő, s akinek a megbízhatatlanságát a legújabb kutatás sem győzi hangsúlyozni (l. *R. Drews:* The Greek Accounts of Eastern History. Cambridge Massachusetts 1973. 103 sk.; *Sz. Sz. Szolovjeva:* Память об Ассирии в трудах античных и раннесредневековых авторов, in: Древний Восток и античный мир. Под. ред. В. И. Ку-

зищина. Moszkva 1980. 52). De a Ktésiastól megformált Ninyas-figura különben is gyanús, legfőképpen azért, mert fentebb citált jellemzése feltűnően emlékeztet Sardanapalloséra. Diodóros Siculus ugyanis, a Ninos után következő 30 királyból egyébként Ninyason és Teutamoson kívül csak Sardanapallost nevezve meg, így jellemzi a nála utolsó asszír uralkodót: *ὑπερῆρεν ἅπαντας τοὺς πρὸ αὐτοῦ τρυφῇ καὶ ῥᾳθυμίᾳ. χωρὶς γὰρ τοῦ μηδ' ὑφ' ἑνὸς τῶν ἔξωθεν ὁρᾶσθαι βίον ἔζησε γυναικός, καὶ διαιτώμενος μὲν μετὰ τῶν παλλακίδων . . ., στολὴν μὲν γυναικείαν ἐνεδεδύκει . . . ἐπετήδευσε δὲ . . . καὶ κατὰ τοὺς πότους οὐ μόνον ποτῶν καὶ βρωτῶν τῶν δυναμένων μάλιστα τὰς ἡδονὰς παρέχεσθαι συνεχῶς ἀπολαύειν, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀφροδισιακὰς τέρψεις μεταδιώκειν* (2, 23, 1—2). A két jellemzés, látnivaló, nemcsak tartalmilag egyezik, hanem sokhelyt szövegszerűen is összecseng, csupán az a különbség, hogy Sardanapallosé jóval részletesebb; mintha Ktésias (illetve Diodóros), hogy valamennyire mégis húsvér alakká formálja Ninyast, Sardanapallostól kölcsönözte volna jelleme legfontosabb vonásait! Ktésias rendkívüli hatását tekintetbe véve elképzelhető, hogy ez az effeminált Ninyas belekerült valamilyen férfiszépség-katalógusba; igaz, szépségéről kifejezetten egyik forrás sem beszél, de, részben mert a híres-szép Semiramis (Diodóros Siculus 2, 5, 1; 6, 9) fia, részben mert a megmintázásához használt Sardanapallos, mint Nikolaos Damaskénos írja, «ágyasaival versengett a szépségben» (ed. *F. Jacoby*, no. 90, frg. 2), könnyen a «szépek» listájára kerülhetett. És kettőjük összecseréléséhez bizonyára hozzájárult az is, hogy egyes források, így Nikolaos Damaskénos, nem Ninyast, hanem Sardanapallost teszik meg Ninos és Semiramis utódjává (ed. *F. Jacoby*, no. 90, frg. 2). Más kérdés, hogy Dión, aki dialógusában az «elnőiesedett» szépség ellen hadakozik, s aki a Ninyasszal és Sardanapallosszal kapcsolatban emlegetett *ῥᾳθυμία*-t és *τρυφή*-t is mélységesen elítéli (l. a 84. jegyzetet), *ennek* a szépségtípusnak nyilván egyetlen képviselőjére sem hivatkozott volna. És az effeminált Ninyas, akárhogyan nézzük, csakugyan nem nagyon illik a Diónnál sorakozó görög és trójai harcosok mellé, sőt, a «barbárok» közül is kilóg. Dión tehát, mikor Ninyast szóba hozza, alighanem egy másik Ninyas-hagyományra támaszkodik. A kutatás már korábban is számolt azzal a lehetőséggel, hogy a Ninos és a Ninyas név tulajdonképpen egy és ugyanazt a személyt jelöli, hogy a «Ninyas» változat valójában a «Ninos» forma egyik mellékalakja (l. *E. F. Weidner:* i. m. 643; *W. Eilers:* i. m. 25—26), s mindkettőt végső soron Ninive akkád *Ni-nu*-a nevére vezették vissza. Olyan forrás nincs, mely a Ninyas nevet kétségbevonhatatlanul Ninos variánsaként használná, az azonban tény, hogy a két nevet sűrűn felcserélték: Synkellos, akinek az adatai itt Kephalión közvetítésével Ktésiason alapulnak, arról tudósít, hogy Semiramis *ὑπὸ Νίνου τῶν παίδων ἑνὸς ἀνῃρέθη τοῦ διαδεξαμένου τὴν ἀρχήν* (ed. *W. Dindorf*, Bonn 1829, p. 315); Eusebios — ezen a helyen ugyancsak Kephaliónt citáló — Chronicájának örmény fordításában Semiramis szintén von Ninos ihrem Sohne getötet wurde . . . Nach welcher Ninuas die Herrschaft übernahm (ed. *F. Jacoby*, no. 93, frg. 1; l. *F. W. König*nek a passzushoz fűzött jegyzetét: i. m. 166); továbbá ott van a kolophóni Phoinix két verse, melyben a Ninos név igazában Ninyas helyett áll (ed. *E. Diehl*, frg. 3 és 4; l. *G. A. Gerhard:* Phoinix von Kolophon. Leipzig 1909, 181 sk.). Hasonló módon cserélhette fel a két nevet Dión is, aki tehát Ninyast említve, a hipotézis legalábbis megkockáztatható, tulajdonképpen Ninosra gondolt; s a hódító, a birodalmat alapító nagy király, annyi bizonyos, jól megtalálja helyét a tőle felsorolt hősök között. Még Ninos szépségét is bizonyítottnak vehetjük, mert, ha a források ilyen értelemben nem beszélnek is róla, a legendás uralkodó, Semiramis férje, könnyen válhatott a szépségnek is mintapéldájává; főleg, ha meggondoljuk, hogy Ninos a legkorábbi, manapság i. e. 100 tájára datált szerelmi regénynek is főhőse, márpedig a szerelmi regények prótagonistái, ez a műfaj iratlan törvénye, mindig szépek. De vajon kapcsolatba hozta-e a görög hagyomány Ninost a trójai háborúval? Határozott utalást erre nem találunk. Sőt, ha Ktésiast, vagy az őt excerpáló Diodóros Siculust nézzük, a trójai háború jóval Ninos után zajlott le: a Ninyast követő 20. király, Teutamos Memnónt küldi a szorongatott trójaiak megsegítésére, Priamos ugyanis, mondja a szöveg, «alattvalója» (*ὑπήκοος*) volt az asszír királynak (2, 22, 1—2). Ha azonban a trójaiak az asszírok alattvalói, semmiképpen sem valószínű, hogy Ninyas vagy érdemleges tettekkel fel sem ruházott és megnevezésre sem méltatott utódai hódoltatták meg őket, sokkal inkább az a Ninos, aki «a Tanais és a Nílus között egész Ázsiát leigázta» (Diodóros Siculus 2, 2, 1). S ezt a logikus következtetést a bizonyosság rangjára emeli az a Diodóros-hely, melynek első felére már a 67. jegyzetben utalás történt. Diodóros, emlékszünk, előadja, hogy Sesóstris idején Menelaosszal trójai foglyok érkeztek Egyiptomba, azok alapították a Nílus-menti Trója városát; folytatásul viszont Ktésias véleményét is idézi, mely szerint az említett Tróját nem Menelaos hadifoglyai, hanem a Semiramis seregében harcoló trójaiak építették fel (1, 56, 5). Ezek a trójaiak pedig, fűzhetjük hozzá, nyilván azért harcoltak a királynő vezénylete alatt, mert, mint «alattvalók», kötelesek voltak a háborúba bizonyos csapatkontingenst küldeni. Azaz Ktésias is tud Ninos és Semiramis Trójához fűződő viszonyáról, csak éppen a háború előtti időkre keltezi. Mármost a görög történet-

AZ «A SZÉPSÉGRŐL» ÉS A DIÓNI ESZTÉTIKA NÉHÁNY ALAPVONÁSA

A beszélgetés, melyet Dión a képzeletbeli partnerrel folytat, egy szoborhoz (vagy szoborcsoporthoz?)[72] kapcsolódik. Nem véletlenül. A koracsászárkor görög és római szépirodalmában, alighanem a szaporodó köz- és magángyűjtemények hatására is, gyakran előfordult, úgyszólván divattá lett, hogy a toll emberei témául vagy meditációs ürügyül képzőművészeti alkotásokat szemeltek ki — elég csak Lukianos némely műveire, a Philostratosokra és Petronius regényére utalnom, ahol a hányatott sorsú költő, Eumolpus, éppen egy képtárban, a hajdankor remekműveit szemlélve mond keserű (és, sajnos, töredékesen hagyományozott) bírálatot az igazi művészet és az igazi művész sanyarú jelenéről.[73] És a Petronius-hely párhuzama most annál is többet mond, mert Dión, a szoborról ejtett első megjegyzéseivel, szintén a korabeli művészet és szépségideál elkorcsosulását, dekadenciáját panaszolja fel. Természetesnek vehetjük, hogy szemében a szépség legfőbb mércéjét «az Olympiában felállított, igen régi szobrok» (1. c.) jelentik, s hogy azokhoz képest a kortárs plasztika alkotásait elmarasztalja: hiszen, atticista lévén, irodalmi mintaképeit is az 5—4. század írói közül válogatta, későbbi szerzőkkel csak ritkán téve kivételt. A filozófus-szofista azonban tovább megy, a szépség és a művészet dekadenciáját az emberiség általános hanyatlásával, a morális és egyéb értékek egyetemleges süllyedésével hozza összefüggésbe. A két gondolat önmagában sem nem új, sem nem eredeti, hasonló gondolatokat, más-más hangsúllyal és indokolással ugyan, de szinte korlátlan bőségben jegyeztek le mind a görög, mind a latin írók, Homérostól

írók, különösen a hellenisztikus kor óta, szívesen állapítottak meg különféle szinkronizmusokat a saját és a többi népek történelmének múltbeli eseményei között; és az összehasonlításul kínálkozó események sorában a trójai háborúnak előkelő hely jutott. Ktésias szinkronizmusa csak az egyik lehetőség, akadhattak olyanok is, melyek Ninost a trójai háború tíz évével, esetleg a háborút közvetlenül megelőző vagy követő évek eseményeivel hozták kapcsolatba. Ezt látszik igazolni a Ktésias-féle hagyományt élesen bíráló Bérossos (vö. ed. *F. Jacoby*, no. 680, frg. 8a), akinél Semiramis, s így Ninos is, kevéssel a trójai háború előtt élt (l. *R. Drews:* Assyria in Classical Universal Histories. Historia 14 [1965] 134 sk.). De úgyszintén ezt igazolja *F. W. König* megfigyelése: az, hogy Sesóstris, a Diodórosnál Menelaosszal szembesülő egyiptomi király, többször feltűnik a Ninos-legenda késői változataiban (i. m. 37). Mindez természetesen hipotézis, vagy inkább hipotézis-sorozat (mely sokat köszönhet *Komoróczy G.* szakirodalmi útmutatásának); a téma külön tanulmányt igényelne.

[70] Ez az Eurypylos, akire Dión gondol, Télephos mysiai király fia, aki már Achilleus halála után érkezett Trójába (így Dictys 4, 14) és egy Neoptolemosszal vívott párharcban esett el. Odysseus «Memnón után» őt tartja a legszebbnek az életében látott férfiak közül (Odysseia 11, 520—522). Pausanias közlése szerint vitézkedéseiről és haláláról a Kis Ilias számolt be (3, 26, 7). Minthogy Dión Eurypylost a «barbárok» között sorolja fel, a két homérosi eposzban említett másik két Eurypylos, görögök (az egyik thessaliai, a másik kósi) lévén, eleve szóba sem kerülhetnek.

[71] Pelops szépségéről említést tesz egyebek közt Pindaros: *τοῦ* (sc. *Πέλοπος*) *μεγασθενὴς ἐράσσατο Γαιάοχος /Ποσειδᾶν, ἐπεί νιν καθαροῦ λέβη-/ τος ἔξελε Κλωθώ* (01. 1, 39—40) és Philostratos: *Ποσειδῶν ποτε αὐτὸν ἠγάσθη τῆς ὥρας οἰνοχοοῦντα ἐν Σιπύλῳ τοῖς θεοῖς* (Eikones 1, 17). Ami a trójai háborút illeti, az előtörténetéhez Pelops, mint Agamemnón és Menelaos nagyapja (Apollodóros: Epitomé 2, 10). eleve hozzátartozott. De a kapcsolat ennél szorosabb: ahhoz, hogy a görögök elfoglalhassák Tróját, valami oknál fogva oda kellett szállítaniuk Pelops hamvait (Apollodóros: Epitomé 5, 10; Pausanias 5, 13, 2), melyeket Olympiában őriztek (Pausanias 6, 22, 1). Ez arra mutat, hogy a háború előtörténetét feldolgozó Kypria, mely egyébként tesz is rá egy, igaz, semmitmondó utalást (frg. 12, 4), talán bővebben is beszélt Pelopsról.

[72] L. az 50. jegyzetet.

[73] 83—84. c.

kezdve egészen Diónig. Külön-külön ezúttal nem is érdemes az eredőik, a forrásvidékük után nyomoznunk; a cél most más: választ keresni arra a kérdésre, vajon milyen művészetfilozófia talaján (vagy inkább hatása alatt) áll Dión, mikor a két gondolatot oksági viszonyba fűzi egymással, s hogy ennek a művészetfilozófiának vajon mely további vonásait árulják el a dialógus soron következő fejezetei.

Mivel magyarázza mármost Dión a szépségfogalom elkorcsosulását, amit ő a «nőies» szépség térnyerésének és a «férfias» szépség háttérbe szorulásának, megvetettségének kettős szimptomájával jellemez? Nos, az első okot egy fajta elbarbárosodásban, közelebbről a «perzsa gondolkodásmód» eluralkodásában (3. c.) látja, abban tehát, hogy a perzsa szokásokat átvéve, a kasztrálással tönkreteszik, elnőiesítik a férfiszépséget. Ez az indokolás persze még nem lenne egyéb lapos moralizálásnál, netán az eunuchok iránti hagyományos görög viszolygás felmelegítésénél. Filozófiai távlatot és mélységet az a megjegyzés ad neki, hogy a perzsák, ahogyan az A szépségről szerzője gondolja, mint «jóformán az összes barbár», az állatokhoz hasonlóan «egyedül az érzéki örömöket veszik figyelembe» (4. c.), mégpedig, bár Dión expressis verbis nem említi, a szövegösszefüggésből világos: a szépségfogalom kialakításában. Dión fejtegetései mögött tehát, ha nem tévedek, az az elképzelés húzódik meg, hogy a szépségfogalomnak fokozatai, alacsonyabb és magasabb rendű válfajai vannak. Igaz, a dialógus csak az egyik fokozatot írja körül, nyilvánvalóan az alacsonyabb rendűt, melyen a szépség egyedül a szexualitás szférájában nyer értelmet és funkciót: szép itt az, ami a fajfenntartást, az érzéki örömöket szolgálja. A perzsa szokásokat és nevelést ilyen módon kétszeresen is torzultnak lehet tekinteni, egyfelől azért, mert a kasztrálással nemcsak a heteroszexualitást teszik lehetetlenné, hanem a görög ízlésnek megfelelő homoszexuális viszonyt is visszás formák közé szorítják (amennyiben a férfi a másik férfiben is a nőt keresi), másfelől mert az ő viszonyaik között valóságos melegágya van a természetellenes, jelesül anya és fia között létesülő párkapcsolatoknak (5. c.). Ellentétben az első fokozattal, a másik (esetleg többi) fokozatról sem ezekben a fejezetekben, sem később nem szól a szöveg. Mégis, joggal feltételezhetjük, hogy az igazi szépségfogalomnak Dión felfogásában nem lehetett köze a szexualitáshoz, hogy ezen a magasabb fokon a szépséget nem az animális ösztönök határozták meg: nem véletlenül kapcsolódik a meditációs tárgyul választott, és Dióntól ideális szépségűnek tekintett szoborhoz utóbb (13—14. c.) a «tiszta és becsületes» illetve az «erkölcsi tisztaság» kifejezés.[74] De ne siessek annyira előre, egyelőre hadd kövessem, ahogy folytatódik, a dialógus gondolatmenetét.

Ha a szépségfogalom elkorcsosulásának első okát Dión zoológiai és néprajzi megfontolásokból kiindulva definiálja, a másik okot viszont az egészségtelen politikai-társadalmi berendezkedésben véli felfedezni. Pontosabban szólva azokban a korlátlan lehetőségekben, melyek felett a zsarnok rendelkezik. A zsarnokuralom torzító hatását Dión Nero példájával érzékelteti, az értekezés viszonylagos rövidségéhez képest meglehetős terjedelmesen (6—10. c.). Mert mit tett Nero, hogyan járul hozzá az igazi szépségfogalom visszaszorításához? Először is hatalmi szóval kasztráltatta (6. c.), és minden lehető módon, nevében, viselkedésében és külső megjelenésében egyaránt, hogy úgy mondjam, «elnőiesí-

[74] Az eredeti mindkét esetben a magyarra szinte fordíthatatlan *αἰδώς* főnevet, ellentétpárjául pedig az *ἀναιδής* melléknevet használja.

tette» a fiúszeretőjét, ami, az előző fejezetek nem hagynak kétséget efelől, a szépségfogalom torzulását jelzi (vagy okozza); s ráadásul, latba vetve bőséges anyagi erőforrásait, melyekkel annyi képtelen vágyát és ötletét sikerült valóra váltania, ezt a kasztrált fiút hatalmas jutalom kilátásba helyezésével fizikailag is nővé változtatta volna (7. c.), vagyis a jutalom, a pénz csábítását felhasználva, társadalmi méretekben is terjesztette a torzult szépségideál mételyét. Tudom, első pillantásra talán erőszakoltnak tűnik, hogy a vagyon, és általában: az anyagiak szerepét megintcsak a szépségfogalommal kapcsolom össze. De csak hallgassuk meg, nem is kell mást, újra a petroniusi Eumolpust: ő az igazi művészet nyomorát szintén a pénz, a vagyon, az anyagi javak utáni hajsza rovására írja. Ha pedig ez így van, akkor Dión kritikája sem csupán a «törvénytipró» hatalom legfőbb képviselőjére irányul, hanem arra a társadalomra is, mely, pusztán jólléte vélt érdekében, az ilyen zsarnoki hatalmat kiszolgálja és eltűri. S ezzel a dialógus gondolatmenete tulajdonképpen visszakanyarodott Dión első megjegyzéseihez: íme, a Neróhoz hasonló zsarnokok olyan viszonyokat teremtettek, annyira elkorcsosították az embereket, hogy kiveszett belőlük az igazi szépség iránti igény, következésképp megszűnt vagy minimálisra zsugorodott a valódi művészet társadalmi bázisa, ennélfogva az ideális szépséget, ha valakinek mégis van rá igénye, tanácsosabb a múltban keresni, a jelen vajmi ritkán szolgálhat vele.

A Beszélgetőtárs közbeszólása (10. c. vége) érezhető cezurát iktat Dión fejtegetései közé. A következőkben (11—12. c.) mintha eltérne a tárgytól, sőt, mintha a társalgás egészen más irányba kanyarodnék: hiszen a szépséget «elnőiesítő» Néróról mondottak még közvetlenül és kitapinthatóan kapcsolódtak a szobor «férfias» szépségéhez, az viszont már korántsem evidens, hogyan kapcsolódik hozzá a soron következő két fejezet, melyekben egyszerre az irodalmi élet jelenségei kerülnek elő. De ne ítéljünk elhamarkodottan, Dión továbbra is az igazi szépséget tartja szem előtt, csak most más oldalról közeledik feléje, gyaníthatóan azért, mert mondanivalóját ezúttal könnyebb volt az irodalomra, mint a plasztikára hivatkozva megfogalmaznia. Válaszának első fele (11. c.) mögött ugyanis egy, bár ki nem mondott, eddigi érvelésével mindenesetre szembeállítható ellenvetés húzódik meg (s a gondolatmenet kitapintható logikája érdekében kétségkívül ezt kellett volna társalgó partnerével szavakba öntetnie): ha ő, mármint Dión, annyira lelkesedik a régiség szépségideáljáért, miért emlegeti mégis a kortárs történelem «dicstelen» alakjait és eseményeit, miért nem tesz úgy, ahogyan mások, tragédiaírók és rétorok, akik, lám, Nero helyett Kyrosról és Alkibiadésről beszélnek, vagyis a dicső görög múltban keresnek és találnak témát? Dión álláspontja az ellenvetést illetően egyértelmű és határozott: az igazi szépség nem a külsőségek, a téma vagy a választott tárgy függvénye, attól ugyan egyetlen irodalmi mű sem válhat az igazi szép hordozójává, hogy a múlt nagyjaival foglalkozik. Mi több, egy gunyoros hasonlat közönséges csalókként leplezi le a régiség felszínes rajongóit: olyan könyvkereskedőkhöz hasonlítanak, olvassuk (12. c.), akik a silány kiállítású «modern» könyveket, némi mesterséges kezelés után, «antik» művek gyanánt sózzák rá a régiek hasonlóképpen felszínes kedvelőire — azaz a külsőségekben tetszelgő atticista írók ugyanúgy megkapják a magukét, akár a nekik tapsoló közönség. Az igazi szépséget tehát, látnivaló, Dión szerint nemcsak a szexualitás, hanem a tárgyválasztás sem határozza meg, a látszólagos kitérő, nekem úgy tetszik, ennek sugallásával járul hozzá a dióni szépségfogalom mindezidáig negatív jellemzéséhez.

A dialógus résztvevői most megint a szoborra irányítják figyelmüket (13—14. c.), s itt végre az ideális szép egy pozitív ismérvét is megjelölik: az igazi szépségnek szükségképpen *αἰδώς*-szal kell párosulnia, a kettő együtt pedig — és ezt ismét egy hasonlat (13. c.) teszi szemléletessé — lelkileg fölemeli, tisztultabb érzésekkel és gondolatokkal tölti el a nézőt, bár a tisztító-nemesítő hatás erejét és tartósságát Dión, partnerétől eltérően, eléggé szkeptikusan ítéli meg. Annak a sztoikus szemléletnek a környékén járunk, mely a művészet (és vele együtt a művészi szépség) raison d'être-jét a hasznosságban, az emberekre gyakorolt nevelő hatásban véli felfedezni,[75] de mint láttuk, Dión csupán azért adja partnere szájára a gondolatot, hogy a maga részéről egy ironikus fintorral mindjárt az érvényességére vonatkozó kételyeit is jelezze. Mindenesetre az ideális szépség, azon kívül, hogy felette áll a szexualitásnak és független a tárgyválasztástól, szerinte is szorosan kapcsolódik a morális szférához. Még mindig legfeljebb sejthetjük-találgathatjuk ugyan, mi is Dión felfogásában a szépség magasabb foka, mégis, az elmondottak segítségével talán a tévedés különösebb kockázata nélkül vállalkozhatunk arra, hogy megkíséreljük értelmezni a dialógusnak ama bizonyos, a szobor «származását» érintő kijelentéseit, melyek, már akár Dión, akár a szöveghagyományozás felelős érte, első olvasásra bizony értelmetleneknek, esetleg csonka vagy éppen csak megpendített gondolatfoszlányoknak tűnnek. Megkísérelhetünk, de meg is kell kísérelnünk valamiféle értelmezést, annál is inkább, mert Dión most, az igazi szépséget ilymódon a moralitás terrénumába ágyazva, végre válaszol a partnerének, aki már korábban (13. c. eleje) faggatóra fogta őt a szobor származásáról: az általuk szemlélt «fiúszépség», közli felvilágosításul, «senkitől sem származik» (15. c.)!

Dión értekezése, eddig is tapasztalhattuk, vízben úszó jégtömbhöz hasonlatos, s ahogyan a jégtömb nagyobb, vízbemerült részének formájára és kiterjedésére mindössze következtethetünk, a dialógus filozófiai alapjáról is csak a belőle sarjadó gondolatok árulkodnak, míg a bölcseleti bázis kifejtetlen marad, a maga koherens teljességében nem mutatkozik. És ez sehol sem annyira érezhető, mint éppen itt. Annyit azonban biztosra vehetünk, hogy a partner portrénak képzeli a szobrot, s mikor a származását firtatja, nem alkotójának kilétére, hanem annak a-fiatalembernek a származására kíváncsi, akit a művész modellül választott. Ezek szerint viszont Dión válasza sem lehet más, mint annak kinyilvánítása, hogy az előttük álló szobor nem modell után készült, nincs «eredetije», nem utánoz meghatározott, névvel és családfával rendelkező személyt. A benne testet öltött szépség ilymódon nem valamiféle természeti szép puszta lenyomata vagy — hadd használjam a kéretlenül is ajánlkozó görög szót — egyszerű, felszínes mimésise. Hogy Dión nem ismerné, netán elvetné az antik esztétikában oly mélyen gyökerező mimésis-elméletet, az természetesen szóba sem jöhet, akár az A szépségről is tanú rá: hiszen a kortárs művészetnek az 1. c-ban olvasható diagnózisa is leszögezi, hogy a dióni jelen szobrászata azért silányabb a réginél, mert a mesterek java része beérte a silányabb minták utánzásával. De, ha így van, mit utánoz tulajdonképpen a szobor, miért szép mégis? A látszólagos ellentmondást persze könnyen feloldhatjuk, csak azt a hipotézist kell elfogadnunk, hogy a művész a látható valóság elemeiből összetett fiú-alakot a benne magában élő szépségideál alapján, annak hasonlóságára formálta meg, s akkor az a bizonyos «nyúlánkság», «régivágású», férfias szépség és aidós, ami a szobor-

[75] Vö. *E. Grassi:* i. m. 193 sk. *Grassi* itt Horatius, Plutarchos, Quintilianus, Seneca és Cicero vonatkozó nézeteit taglalja, bőségesen hivatkozva az idevágó szövegekre.

ra jellemző és Dión szemében a művészi becsét adja, mind-mind ennek az ideális szépségnek az utánzása lenne, ezért nem lehet a szobor portré, ezért nem érdemes a modellje után sem érdeklődni. Mármost ezt az elképzelést az antikvitás más íróinál is megtaláljuk, Cicero például, Pheidiasról szólván, úgy fogalmaz, hogy «(Pheidias) lelkében a szépségnek valamely magasrendű válfaja lakozott, azt szemlélve és a tekintetét arra szegezve, kezét és művészetét annak mintája szerint igazította».[76] A — talán Poseidóniosra visszamenő[77] — gondolat ennélfogva kétségkívül megvan az antikoknál. De vajon kimutatható-e Dión esetében is?

Nos, bár az A szépségről ezen a ponton nem segít tovább, más műveiből viszont, jelesül az Olympiakos-ból (or. XII.), nekem úgy tetszik, igen. Az Olympiakos ugyanis sok vonatkozásban hasonló problémákkal viaskodik, mint az A szépségről, s egyben sokkal jobban láttatja a dióni esztétika elméleti alapjait. Itt Dión szintén egy szobrot vizsgál, méghozzá Pheidias híres alkotását, az olympiai Zeus-szobrot, ezúttal azonban éppen azt fejtegeti, ami az A szépségről-ben magyarázat nélkül marad: hogy hogyan «utánozhat» valakit a művész, ha nincs élő modellje, s kivált olyan, érzékszervekkel fel sem fogható lényt, mint Zeus.[78] Ami Zeus ábrázolását illeti, az utánzás legfőbb lehetőségét Dión szerint az adja, hogy az istenfogalom az emberrel vele született,[79] részint mert az istenek és az emberek rokonai egymásnak,[80] részint mert az első embergenerációk tökéletes, aranykori harmóniában éltek az isten-alkotta, minden ízében teremtőjéről valló világegyetemmel,[81] természetes hát, hogy ismerték és tisztelték is az égieket, köztük a legfőbbet, a «mindenség vezetőjét».[82] Később, folytatódik a (talán megint Poseidóniost visszhangzó)[83] gondolatmenet, ez a kezdeti harmónia felbomlott, bár a világegyetem szemlélete és sok más, itt és most elhanyagolható körülmény változatlanul lehetővé tette az istenek ismeretét és tiszteletét, a «veleszületett» istenfogalom aktivizálást. Eleve valószínűnek tarthatjuk, hogy amiképpen az Olympiakos az emberi történelem kezdeteit festi le, az A szépségről viszont ugyanennek a folyamatnak a jelenkorig ívelő utolsó szakaszára utal, a nerói önkény, a pénzsóvárság és vagyon utáni hajsza, az «elnőiesedett» szépség korszakára, csak éppen a folyamatot az előbbi az istenfogalom, az utóbbi a szépség perspektivájából nézi. Az Olympiakos azonban egyik helyén világos bizonyítékát adja annak, hogy a beszéd aranykori múltja és a dialógus romlott jelene nemcsak valószínűség szerint, hanem valóban egyazon fejlődési sorba tartozik. Dión nem elemzi részletesen az általa elképzelt törté-

[76] Orator 2, 8: *Ipsius in mente insidebat species pulchritudinis eximia quaedam, quam intuens in eaque defixus ad illius similitudinem artem et manum dirigebat.*

[77] Vö. *K. Reinhardt:* RE 43. 1953. 772 s. v.

[78] Másutt (or. IV. 85 sk.) Dión az a kérdés foglalkoztatja, hogyan lehet természeti erőket vagy jellemtípusokat ábrázolni a plasztika eszközeivel.

[79] 39. c.: *Τῆς γὰρ περὶ τὸ θεῖον δόξης καὶ ὑπολήψεως πρώτην μὲν ἀτεχνῶς πηγὴν ἐλέγομεν τὴν ἔμφυτον ἅπασιν ἀνθρώποις ἐπίνοιαν.*

[80] 27. c.

[81] 28—34. c.

[82] *Ὁ πάντων ἡγεμών,* vö. 27. c.

[83] Vö. *M. Pohlenz:* i. m. I. 235 sk., II. 119 sk.; és uő: Tierische und menschliche Intelligenz bei Poseidonios. H 76, 1943, 3. A Poseidónios és Dión közti kapcsolatot külön tanulmány tárgyává tette *H. Binder:* Dio Chrysostomus und Posidonius — Quellenuntersuchungen zur Theologie des Dio von Prusa. Diss. Borna — Leipzig 1905. Az újabb kutatás, bár nem tagadja, *Pohlenz*hez és *Binder*hez képest jóval szkeptikusabban ítéli meg az apameai bölcselő Diónra gyakorolt hatását, l. *P. Desideri:* i. m. 363; 365; 367; 373; 507; 517.

nelmi processzus fázisait, az ősi harmónia felbomlásának okai közül is csupán egyet említ, de megfogalmazása, noha mindössze az epikureus filozófia másutt és másoknál is fel-felhangzó, meglehetősen vulgáris kritikáját ismétli, mégis reveláns: az istenfogalom elhomályosodásának oka az, hogy sokan, úgymond, «minden istenit semmibe vesznek, s egy gonosz és szörnyeteg démonnak emelve oltárt, benne Hédoné néven — igazi nő-istenség! — egy fajta luxuséletmódot, más szóval a vágyak szabad kiélését és a zabolátlan, durva önkényt tisztelik mindenek felett».[84] A «nő-istenség» kultusza és az «elnőiesedett» szépség tehát, most már nem lehet kétséges, egy és ugyanazon jelenség két oldala. Ebből azonban újabb, fontos következtetés adódik, nevezetesen az, hogy az istenfogalom elhomályosodása az igazi szépség visszaszorulásával jár együtt, vagyis, hogy a szépség valamiképp az istenhez és az egész isteni szférához kapcsolható. S az Olympiakos, két további részletével, ennek a kapcsolatnak a jellegét és minőségét is segít meghatározni. Dión, Pheidias alkotását leírva, a szobor nagyságáról és szépségéről[85] beszél, másrészt szigorú követelményként állítja a művész elé, hogy az istent ábrázoló férfialakot «szépségre és termetre kiemelkedőnek»[86] formálja meg. A két hely tanúságát nehezen értelmezhetnénk másként, mint úgy, hogy Dión felfogásában (ahogyan egyébként már Platónéban is) az istennek és az isteninek elidegeníthetetlen tartozéka, attributuma, egyik megjelenési formája a szépség, pontosabban szólva a szépség magasabbrendű, ideális fokozata, melyet ő és partnere az A szépségről fiú-figurájában felfedezni vél, s a korabeli plasztikából annyira hiányol. De tovább mehetünk egy lépéssel. A dialógus középpontjában álló szobor, ha isten helyett egyszerű halandót ábrázol is, azért Pheidias Zeusához hasonlóan «nyúlánk» termetű (1. c.), érett férfihez illő (13. c.) testalkatot mutat, s egyszersmind az igazi szépség hordozója, ami annyit jelent, hogy a szó dióni értelmében vett, romlatlan és valódi művészet, az «utánzás» tárgyától függetlenül, mindig az istenit ragadja meg, azt igyekszik a maga eszközeivel kifejezésre juttatni. És mert a művészet az emberi történelem aranykori hajnalán, amennyire az Olympiakos nyújtotta képből látszik, nem létezett, a megbomlott harmónia korában, sommásan szólván, éppen az a feladata, hogy az elhomályosult istenfogalmat, a hozzá fűződő morális és eszmei tartalmakkal együtt, tisztán és csorbítatlanul mutassa fel, akár ér el vele pedagógiai hatást, akár nem. Mindehhez pedig, hogy futólag a bekezdés kiindulópontjára emlékeztessek, a mimésis Dióntól elfogadott koncepciója nyújt lehetőséget.

A hosszú és Dión stílusától nem elütő vargabetű után hadd kanyarodjam vissza néhány megjegyzés erejéig a dialógushoz, melynek gondolatmenetében újabb cezura következik: a szobor származását illető, talán már nem is olyan enigmatikus kijelentés folytatásaként a társalgás két résztvevője a természeti szép egy sajátos válfajáról, az emberi szépségről kezd beszélgetni, azzal a konklúzióval (és itt megint Dión néprajzi érdeklődését érhetjük tetten), hogy minden népnek és törzsnek megvan, egyebek közt a szépség dolgában is, a maga karakterisztikuma (15—17. c.). Töprengésre késztető kitérő. Igaz, ha az előző bekezdésben jó helyen tapogatództam, legalább az összekötő láncszemet meg lehet

[84] 36. c.: *ὑπερφρονοῦσι τὰ θεῖα, καὶ μίαν ἱδρυσάμενοι δαίμονα πονηρὰν καὶ ἄτοπον τρυφήν τινα ἢ ῥᾳθυμίαν πολλὴν καὶ ἀνειμένην ὕβριν, Ἡδονὴν ἐπονομάζοντες, γυναικείαν τῷ ὄντι θεόν, προτιμῶσι . . .* Talán fölösleges is hozzáfűznöm, hogy Nerot ugyancsak «durva önkény»-ben (*ὕβρις*) marasztalja el Dión, l. az «A szépségről» 9. c-jét.

[85] 63. c.

[86] 52. c.: *ἀνδρός τε μορφὴν ὑπερφυῆ τὸ κάλλος καὶ τὸ μέγεθος δείξας.*

találni: a szoborról a 15. c. elején áttételesen elhangzik, hogy nem portré, azaz nem modell, nem természet után készült, s így a folytatás, bár a szöveg felszíni rétegeiben ez nem látszik, a mélyrétegeket tekintve kétségkívül logikus. Mégsem egészen érthető, vajon laza asszociációsorról van-e szó csupán, vagy a következő fejezetek netán szorosabban összefüggenek Dión esztétikájának a dialógus hátteréből épp csak elősejlő, nem egykönnyen kitapogatható eszmei bázisával. A további következtetésekkel a hipotézisek talajára lépünk ugyan, mindenesetre az utóbbi látszik valószínűnek. Induljunk ki abból, hogy az igazi szépséget megtestesítő fiú-szobor a görög, azon belül is a boiótiai (15. c.) szépségideált tükrözi, következésképp az igazi szépség kifejezésére a természet nem egy, hanem számos adekvát formát talál, hiszen lám, a férfiszépség is sokféle lehet: a trójai háború görög és dardán hősei vagy a legdélcegebb barbárok mind szépek, de mind másmilyen módon (16—17. c.). Mármost a természeti és a művészi szép kétszeresen is hasonlítanak egymásra. Egyrészt mindkettő teremtő aktus eredménye, lévén, hogy a természet jelenségeit az istenség, a «mindenség vezetője», a művészi alkotást a művész hozza létre, másrészt a természet és az igazi művészet egyként az istenről vall, az istenit mutatja fel. Nem azt akarta-e sugallni, magyarázni és indokolni Dión a természeti szép — pontosabban szólva: a férfiszépség — sokféleségének hangsúlyozásával, hogy az ideális művészi szép, noha egyazon istenség, egyazon isteni szféra megjelenítésére szolgál, szintén a formák sokaságát öltheti, egyenrangú mesterművek sokaságában testesülhet meg? Annál is inkább, mert a képzőművészetek a végtelen változatosságú teremtés, vagyis a természet elemeit alkalmazzák, mintegy szimbólumként,[87] az igazi szépség hordozóanyagául?

Az A szépségről végignyomozása két kérdőjelhez vezetett, jelezve, hogy a dióni esztétika már látható vagy kikövetkeztetett körvonalait csak Dión többi művének elemzésével lehet kiegészíteni, teljesebbé tenni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy már az A szépségről lazán illeszkedő fejtegetései mögül is egy igen markáns esztétika, sőt, kultúrfilozófia kontúrjai bontakoztak ki.

[87] Az emberi test szimbólum-jellegéről az Olympiakos ejt szót, l. a 77. c-ot.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. jan. 2. — Terjedelem: 11,50 (A/5) ív

82.11147 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KÖNYVSZEMLE

Hegyi Dolores: Az iónok Kisázsiában. (Ism. *Németh György)* 85
Maróth Miklós: A görög logika Keleten. (Ism. *Steiger Kornál)* 87
Kovács Mihály: A politikai ellenzék Nero korában. (Ism. *Dér Katalin)* 91
Adamik Tamás: Martialis és költészete. (Ism. *Tar Ibolya)* 92
L. Barkóczi—A. Mócsy: Die römischen Inschriften Ungarns. 2. Lief. L. Barkóczi—S. Soproni: Die römischen Inschriften Ungarns. 3. Lief. (Ism. *Lőrincz Barnabás)* 95
A. Sz. Burger: Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil. (Ism. *Topál Judit)* ... 97
P. Lakatos: Ouellenbuch zur Geschichte der Gepiden. (Ism. *Nagy Margit)* 99
Hamza Gábor: Az ügyeleti képviselet. Dogmatikai és elméleti vizsgálatok az antik jogoktól napjainkig. (Ism. *Földi András)* 100
ΘΑΝΑΣΗ Π. ΚΩΣΤΑΚΗ: ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΣΑΚΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ (Ism. *Katona László)* 102
E. Fleischer: שריד מהשגותיו של חיוי הבלכי על סיפורי המקרא (Ism. *Scheiber Sándor)* 107

HÍREK

Beszámoló az V. Szanszkrit Világkongresszusról. *(Wojtilla Gyula)* 108
Omnium Gentium ac Nationum Latinis Litteris Linguaequae Fovendis Conventus Quintus. *(Csillag Pál)* 109

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Szepessy Tibor: Dión Chrysostomos esztétikai nézetei. I. A szépségről (or. XXI). 112

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 38,— Ft
Kötetenként előfizetve: 76,— Ft

INDEX: 26 029
ISSN 0003—567 X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAI KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János*. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó, 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Hrsg. von *J. Harmatta*. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 405 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 522 l.

Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 147.

Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l. (Apollo Könyvtár 1).

Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l. (Apollo Könyvtár 2).

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József*. A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I—II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István*. (Görög és latin írók. 12—13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504 + 584 l.

M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 14.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

Menandros: tt ittérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. (Görög és latin írók 15.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

1. Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1950 Akadémiai Kiadó. 39 l.

2. Euripidés: Iphigeneia a taurusok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák I. Hahn, J. Horváth, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 XX. l. Tom. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l.

307.224

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXIX. KÖTET 2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1982

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 76,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Gaál Ernő: Egy újabb osztrakon az «Egy férfi intelme fiához» című didaktikus alkotás szövegével 139
Fodor Géza: Antik dráma — mai színpadon 153
Hoffmann Zsuzsanna: Római vallási elemek Plautus komédiáiban 161
Molnár Imre: A vis maior eredete és fejlődése a preklasszikus és klasszikus római jogban 179
Töttössy Csaba: A Śukasaptati-változatok papagáj-történetei 199

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Filkorn Pál—Udvarhelyi Dénes: A Paschal család görög származásának kérdéséhez 213

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Harmatta János: Emlékezés Stein Aurélra 216

MEGEMLÉKEZÉS

†Dimitriosz Hadzisz (1913—1981) *(Szabó Kálmán)* 220

GAÁL ERNŐ

EGY ÚJABB OSZTRAKON AZ «EGY FÉRFI INTELME FIÁHOZ» CÍMŰ DIDAKTIKUS ALKOTÁS SZÖVEGÉVEL

I

Száztizenegy évvel ezelőtt, 1871-ben publikálta S. Birch az intelem bevezető sorait egy azóta is felnyitatlan bőrtekercsről.[1] Hatvan évvel később, 1931-ben L. Borchardt kiadott egy osztrakont, amely ugyancsak a szöveg bevezető sorait tartalmazta.[2] Még ugyanebben az évben Ch. Kuentz közölt egy tanulmányt, amelyben összegyűjtötte a szöveg addig kiadott fragmentumait.[3]

A szöveg irodalomtörténeti jelentőségét G. Posener ismerte fel és a 12. dinasztia idején keletkezett jelentős alkotásként ismertette.[4]

1967-ben a ZÄS hasábjain H. Goedicke tette meg az első lépéseket a szöveg tudományos feldolgozásában. Összeállította az addig publikált fragmentumokat, variánsokat, lefordította a szöveget, filológiai kommentárokat írt hozzá. Véleménye szerint a szöveg a 12. dinasztia elején íródott.[5] K. A. Kitchen 1969-ben az Oriens Antiquusban újra kiadta a szöveget. Felosztotta paragrafusokra, összeállította a szöveg szókincsét.[6] A két régóta várt szövegkiadás felkeltette az egyiptológusok érdeklődését, újabb és újabb osztrakonokat publikáltak az intelem hosszabb-rövidebb szövegrészleteivel. Ezek sorában megemlítjük E. Blumenthal,[7] Jesús López[8] és J. Osing[9] számunkra nagyon fontos szövegkiadását.

Külön kell kiemelnünk G. Posenernek a szöveggel kapcsolatos munkásságát, különösen három utóbb megjelent munkáját.

[1] *S. Birch:* On Some Leather Rolls, ZÄS 9 (1871) 117—118, BM 10 258 (Salt 834).

[2] *L. Borchardt:* Zwei Kalksteinscherben mit literarischen Aufschriften, ZÄS 66 (1931) 15—16, Nr. 2, Taf. II/2, Archäologische Sammlung der Universität Zürich Inv. Nr. 1895.

[3] *Ch. Kuentz:* A propos des quelques ostraca égyptien, Comptes Rendus de l'Académie des Inscription et Belles-Lettres, 1931 Paris, 321—328.

[4] *G. Posener:* Les richesses inconnues de la littérature égyptienne (Recherches littéraires I), RdE 6 (1951) 37—38, no. 26; *G. Posener:* Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe dynastie, Paris 1956, pp. 124 ff.

[5] *H. Goedicke:* «Die Lehre eines Mannes für seinen Sohn», ZÄS 94 (1967) 62—71.

[6] *K. A. Kitchen:* Studies in Egyiptian Wisdom Literature — I, The Instruction by a Man for His Son, OA 8 (1969) 189—208.

[7] *E. Blumenthal:* Eine neue Handschrift der «Lehre eines Mannes für seinen Sohn» (P Berlin 14374), Staatliche Museen zu Berlin, Mitteilungen aus der Ägyptischen Sammlung VIII (Festschrift zum 150 jährigen Bestehen des berliner Ägyptischen Museum), Akademie Verlag, Berlin 1974, 55—66.

[8] *Jesús López:* Ostraca Ieratici (N 57001—57092), Catalogo del Museo Egizio di Torino, Serie seconda — Collezioni, vol. III — fasc. 1, Milano 1978, N 57063, tav. 36—36a.

[9] *J. Osing:* Vier Ostraka aus Giza, MDAIK 33 (1977) 109—111, Nr. 1, Taf. 31a.

Sorrendben az első, az 1972-ben kiadott o IFAO 1266 + o Le Caire Cat. 25218, az ún. «texte effacé».[10] A váza, amelyről a szöveget G. Posener kibetűzte, már régóta ismert. Az intelem szövegét az ókorban lemosták és a vázára egy szerelmi költeményt írtak fel. Annak ellenére, hogy az intelem 19 sora csak részleteiben «élte túl» a lemosást, segítségével több fragmentum elhelyezhető, mert a váza egykor a teljes szöveget tartalmazta.

Annak ellenére, hogy az egyiptológusok régóta sejtik, hogy a British Museumban levő bőrtekercs, a torinói CGT 54016 papirusz az intelem teljes szövegét tartalmazza,[11] publikációk hiányában csak az osztrakonokon fennmaradt szövegrészletekből lehet az intelmet rekonstruálni. A kutatástörténet és a szövegrekonstrukció szempontjából nagyon fontos G. Posener cikke a Lexikon der Ägyptologie III. kötetében.[12]

A szövegrekonstrukcióval kapcsolatos G. Posener harmadik tanulmánya is, amely 1979-ben jelent meg a «Studien zu altägyptischen Lebenslehren» tanulmánykötetben.[13] Még kiadatlan kairói osztrakonok alapján megállapította, hogy a H. Goedicke és K. A. Kitchen által publikált szöveg csak az intelem első, rövidebb része. A második, hosszabb terjedelmű részhez tartozik az o Michaelides 16[14] és a G. Posener által már korábban publikált «sagesse inconnue».[15] Az általa említett publikálatlan fragmentumok kiadása fontos lépés lesz az így jelentős terjedelművé növekedett intelem rekonstruálásához.[16]

II

Az osztrakont 1967-ben vásároltam Kairóban, származási helye bizonytalan, korábbi tulajdonosa szerint Dēr el-Medīna-ból való. A mészkő osztrakon (1. ábra) legnagyobb hosszúsága 13,3 cm, legnagyobb szélessége (a 4. sor magasságában) 10,6 cm. A szöveg recto oldalára 7 sor szöveget írtak fekete tintával, a strófákat elválasztó pontokat piros tintával jelölték. Az osztrakon versoján írásnak nincs nyoma. A vízszintes sorokba rendezett jelek a Ramesz-

[10] *G. Posener:* Catalogue des ostraca hiératiques littéraires de Deir el Médineh, Tom. II, Nos. 1109—1266, Documents de fouilles de l'Institut Français du Caire, Tom. XVIII, Le Caire 1972, pl. 74.

[11] *A. Roccati:* Scavi nel Museo di Torino VII. Tra i papiri Torinesi, OA 14 (1975) 245, 7.

[12] *G. Posener:* Lexikon der Ägyptologie III, Wiesbaden 1980, 984—986, «Lehre eines Mannes an seinen Sohn».

[13] *G. Posener:* L'enseignement d'un homme a son fils, in: Studien zu altägyptischen Lebenslehren, hrsg. von E. Hornung—O. Keel (Orbis Biblicus et Orientalis 28), Freiburg/Göttingen 1979, 308—316.

[14] *H. Goedicke—E. F. Wente:* Ostraka Michaelides, Wiesbaden 1972, Taf. XXXVIII; *K. A. Kitchen:* Studies in Egyptian Wisdom Literature — II. Counsels of Discretion (O. Michaelides 16), OA 9 (1970) 203—210; valamint a párhuzamos fragmentumok o IFAO 1397—1402, in: *G. Posener:* Catalogue des ostraca hiératiques littéraires de Deir el Médineh, Nos. 1267—1409, Tom. III/Fasc. 1, Doc. IFAO XX, Le Caire 1970, Pl. 14—14a.

[15] *G. Posener:* Section finale d'une sagesse inconnue (Recherches littéraires II), RdE 7 (1950) 71—84; + o IFAO 1231.

[16] A G. Posener által rekonstruált hosszabb szöveget elemzi pl. *J. Assmann:* Weisheit, Loyalismus und Frömmigkeit, in: Orbis Biblicus et Orientalis 28, 11—72, különösen pp. 37 ff.; *K. A. Kitchen:* The Basic Literary Forms and Formulations of Ancient Instructional Writings in Egypt and Western Asia, in: Orbis Biblicus et Orientalis 28, 235—282, különösen pp. 200 ff., 281.

szida kor hieratikus duktusát mutatják. Az osztrakon jobb oldala, a 2—5. sor között ép, az első sor részben kitörött, részben lekopott, az osztrakon bal oldalán és a végén hiányos. A megmaradt írófelület sima, egyenletes.

A szöveg, mint már említettem az «Egy férfi intelme fiához» című intelem második részéhez tartozik. A párhuzamos szövegek alapján megállapítható, hogy osztrakonunk csak az eredeti szöveg egyharmadát tartalmazza, baloldalról a szöveg kétharmada letörött.

Az osztrakon első sorában látható jelek teteje kitörött, alsó részük nehezen olvasható, ugyanígy nehezen olvashatók a sorok végén (bal oldalon) levő jelek. Az osztrakonról speciális felvételek készültek, ezek :[17]

2. ábra : a teljes osztrakon ;
3. ábra : az osztrakon felső része ;
4. ábra : az osztrakon felső részén levő hieratikus jelek festéknyomai felerősítve és kifestve (1—4. sorok) ;
5. ábra : az osztrakon alsó része ;
6. ábra : az osztrakon alsó részén levő hieratikus jelek festéknyomai felerősítve és kifestve (5—7. sorok) ;
7. ábra : az osztrakon hieratikus szövege háttér nélkül ;
8. ábra : az 5. sor részlete ;
9. ábra : a szöveg hieroglifikus átírása.

[17] Itt mondok köszönetet dr. Kertész Imrének, a BM Bűnügyi Technikai Intézete vezetőjének, aki engedélyezte, hogy Kárászi Attila, igazságügyi írásszakértő, az Intézet munkatársa az Intézetben végezhesse el azokat a vizsgálatokat, amelyek segítségével az osztrakon ki nem törött, de erősen lekopott első sorát, valamint a baloldali sorvégeket egyértelműen el lehetett olvasni. Itt közlöm Kárászi Attila megjegyzéseit a speciális felvételekről, a kimutatott festéknyomok értékeléséről és az alkalmazott módszerről : «Az osztrakon felületének mikroszkopikus mélyedéseiben megmaradt szerves festékanyagot (korom és mézga keveréke) kellett valamilyen fototechnikai módszerrel felerősíteni, kontrasztosabbá tenni és kiértékelni, írásjelekként értelmezni. Mivel a szerves anyagok a fény infra tartományában jobban láthatók, e fénytartományra érzékeny filmanyagot (KODAK HIGH SPEED INFRARED HIE 135—20) használtam fel, hogy a kívánt eredményt elérjem. A felvételeket KODAK WRATTEN 88 A infraszűrő közbeiktatásával készítettem el. Ezek segítségével sikerült olyan felvételt készíteni, mely korlátlanul nagyítható és kicsinyíthető. A nagyításkor sem a megszokott módon jártam el (nem készítettem papírképet), hanem diapozitívra nagyítottam a negatívot. Az átvilágított diapozitíven jól látszottak a valóban felerősített, kontrasztosabbá vált festékszemcsék, amelyeket szinte csak össze kellett egymással kötni, hogy a hieratikus jelek testét kiadják. Ez a gyakorlatban úgy készült, hogy a ponthalmazokból kialakult vonalszakaszokat összefüggő tömeggé alakítva átfestettem. Az így kialakult ábrák (4., 6., 7.) az írás ismerője számára olvashatóvá vált. Ezzel az eljárással sikerült, végsősoron, az osztrakonon megmaradt, de alig látható, a baloldali sorvégeken és az első sorban levő jelnyomokat egyértelműen hieratikus jelként értelmezni.»

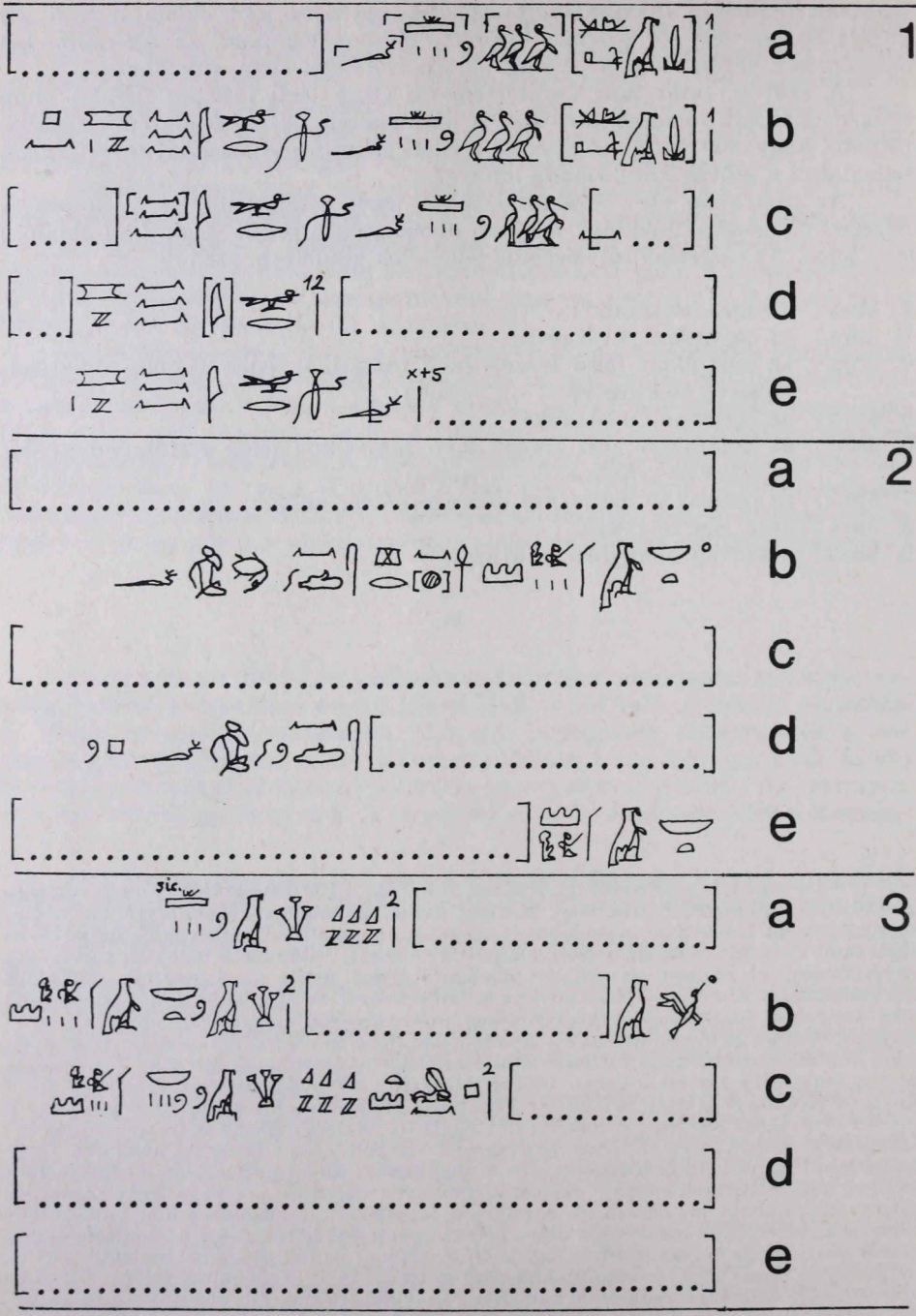

4. ábra

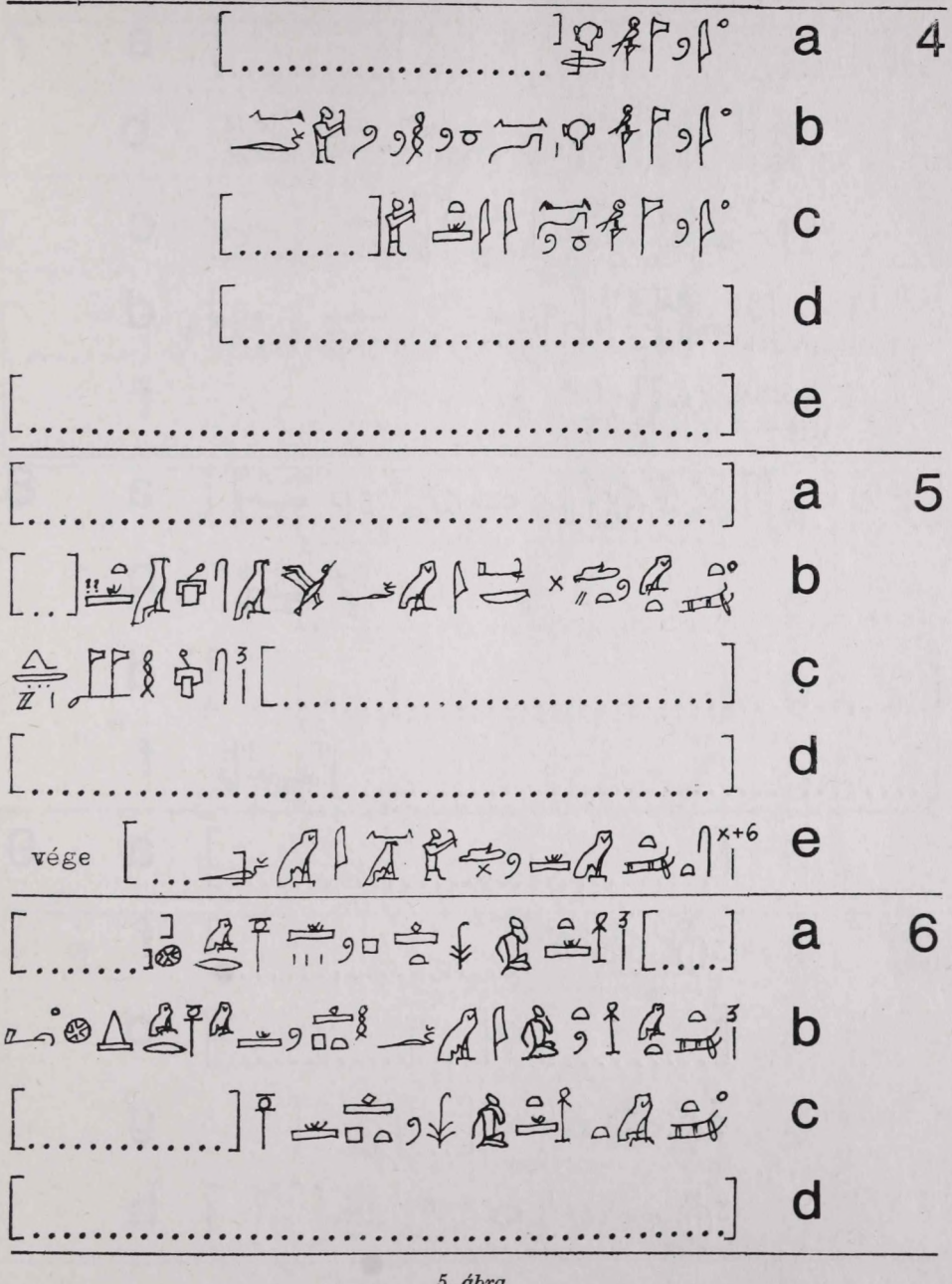

5. ábra

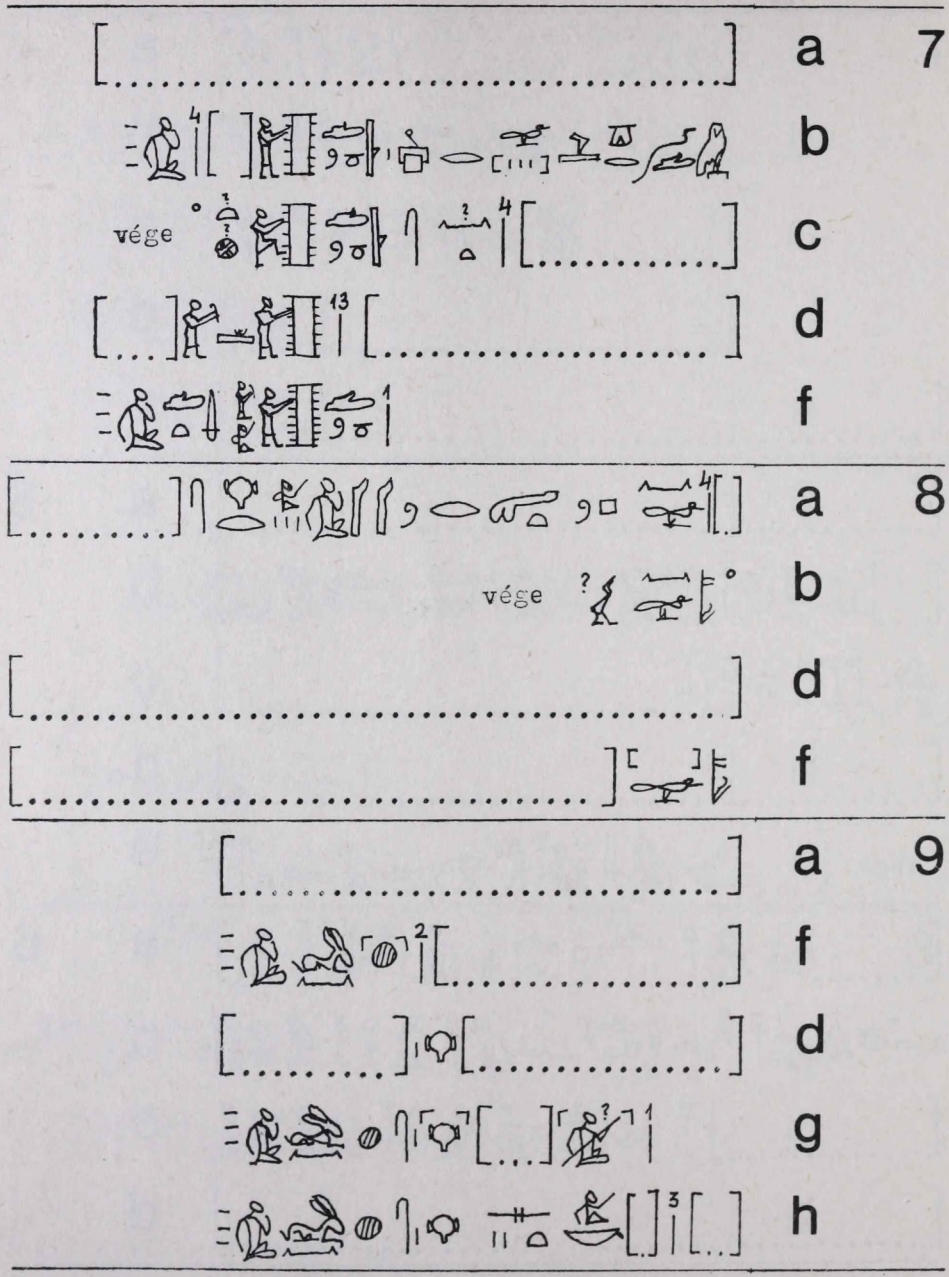

6. ábra

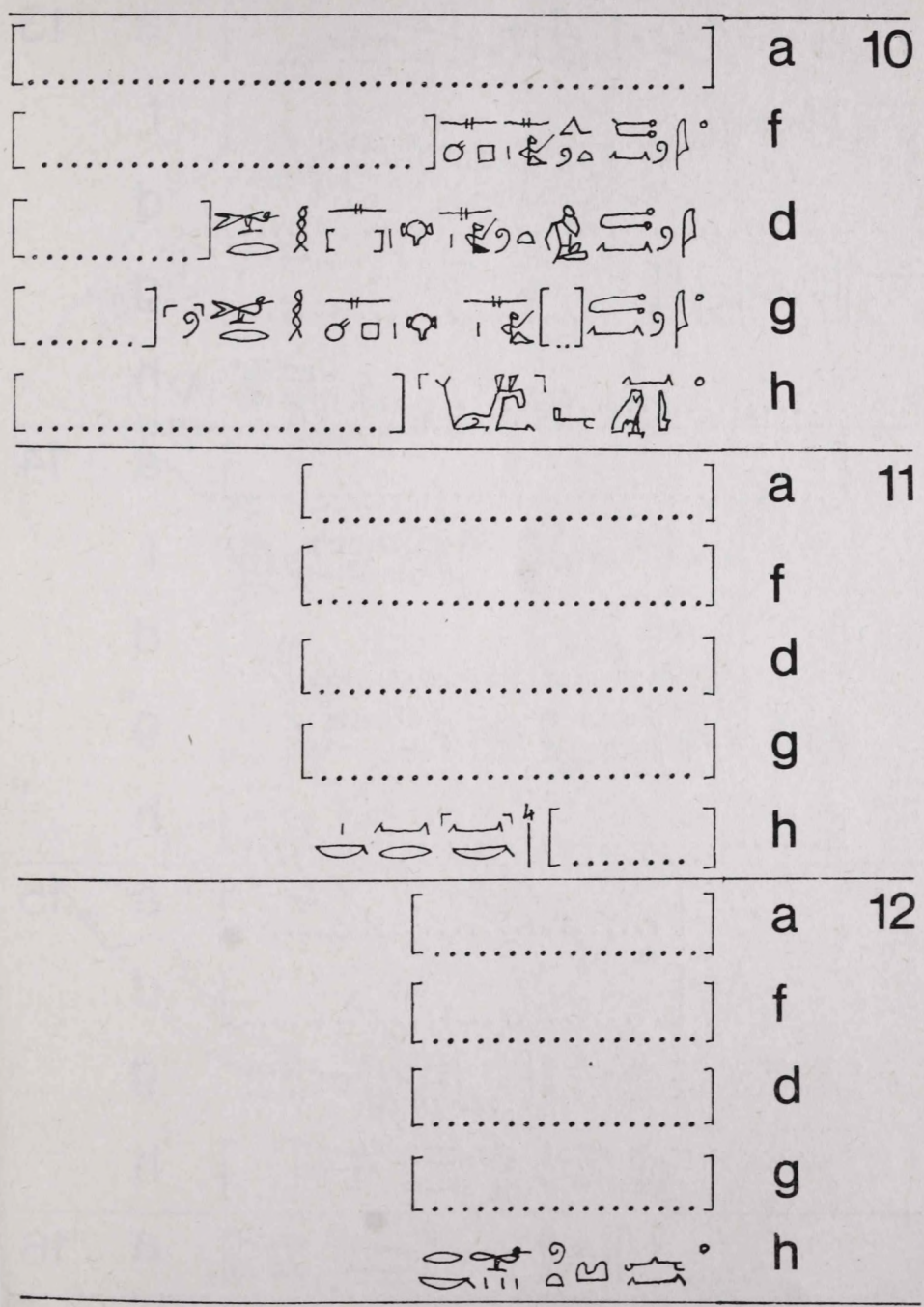

7. ábra

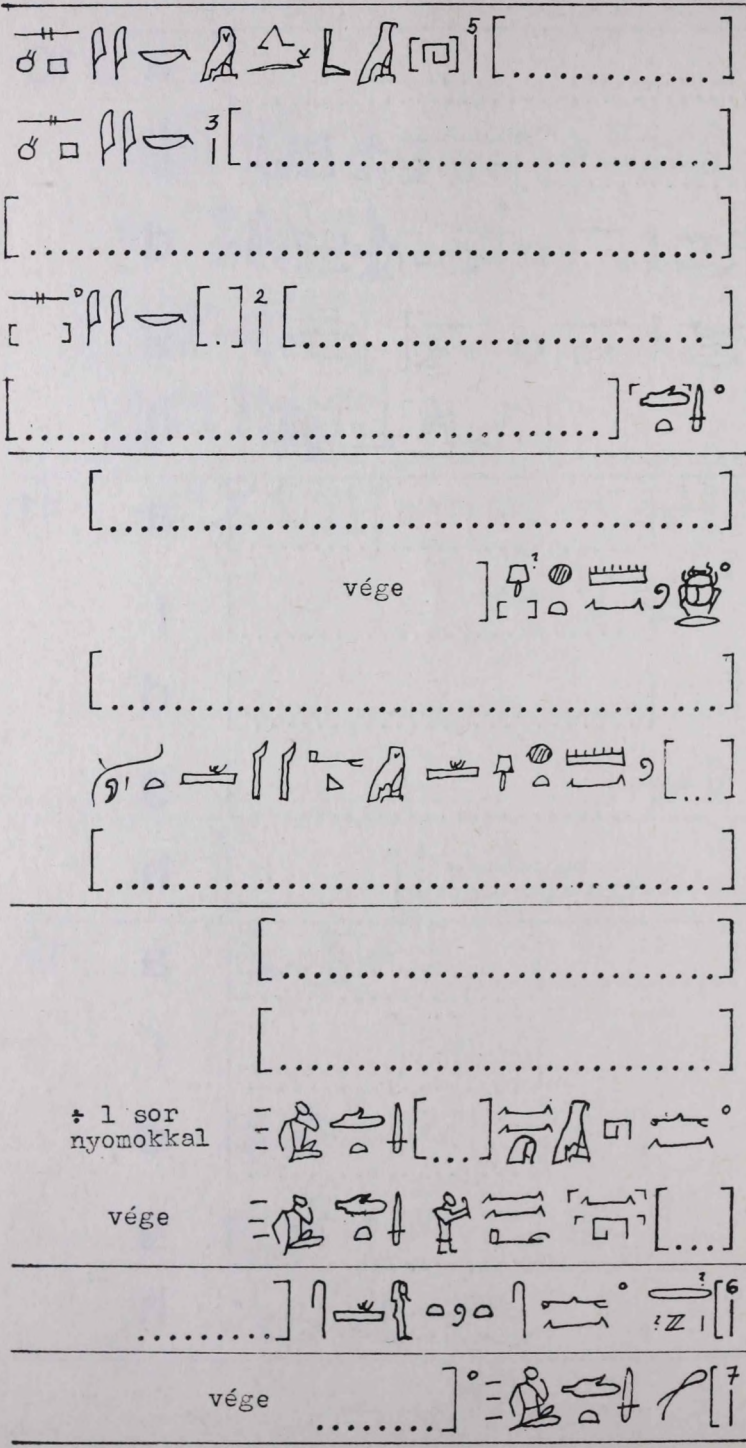
a 13
f
d
g
h
a 14
vége
f
d
g
h
a 15
d
÷ 1 sor nyomokkal
g
vége
h
a 16
a 17
vége

8. ábra

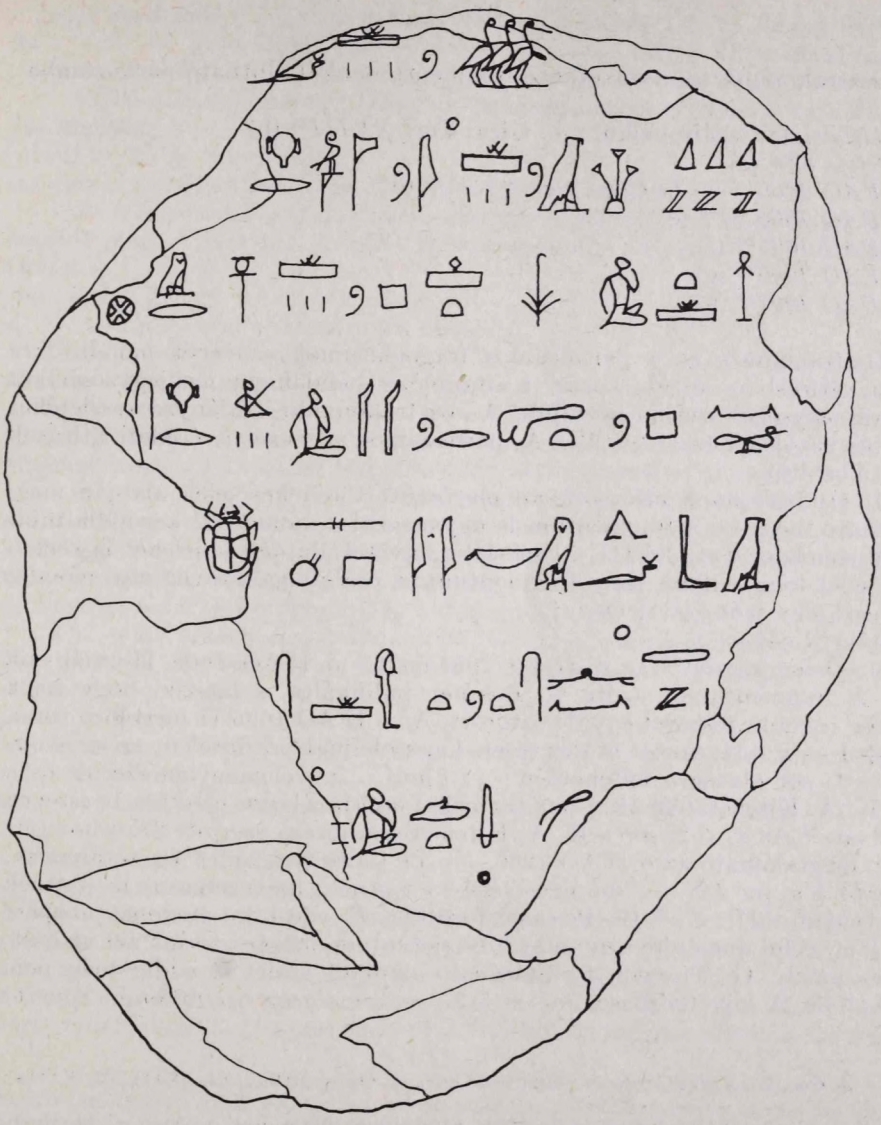

9. ábra

III

Osztrakonunk (a) a következő fragmentumokkal állítható párhuzamba:

1. o *Michaelides* (szám nélkül; o. Gîza) *Taf. XVIII*[14] (b)
2. o *Petrie 52*[18] (c)
3. o *IFAO 1266* — o *Le Caire Cat. 25218*[10] (d)
4. o *IFAO 1665 II*[19] (e)
5. o *IFAO 1098*[20] (f)
6. o *IFAO 1096*[21] (g)
7. o *IFAO 1097*[22] (h)

Osztrakonunk és a párhuzamos fragmentumok szövegét mondatokra bontva, átírásban adtuk közre a megelőző oldalakon; megjegyzéseinket az átírás egységei szerint közöljük. Az osztrakonunkról hiányzó részleteket szögletes zárójelek közé tettük. A párhuzamos szövegeket eredeti átírásuk szerint közöltük.

1. Osztrakonunk első sorában megőrzött töredékes jelek alapján megállapítható, hogy ez a fragmentum is ugyanazzal a mondattal kezdődik mint az o Michaelides Taf. XVIII. A speciális felvétel alapján a jeleket egyértelműen lehet kiegészíteni. Ez a fragmentum az összefüggő szöveg első mondatából csak egy szót őrzött meg:
[*ḏ3j*] *b3w·f* [*w3ḏ-wr pn*]

J. Osing szerint[23] az o IFAO 2084-en (= o IFAO 1665 II) hiányzik a *pn*. A fragmentumot azóta G. Posener publikálta, s látszik, hogy a *pn* a szöveg további részével együtt kitörött. Az o IFAO 1665 II megelőző sorai, az x + 1 — x + 4. sorok is szervesen kapcsolódnak az intelem szövegéhez. Az x + 1. sor olvasata feltehetően: . . .*ḥ*]*nw*[. . .; véleményem szerint ez a szó a K. A. Kitchen-féle 18. §-hoz tartozik: *m ḥ*]*nw* [*sḫrw nṯr·k*] «a te istened terveiben».[24] Az x + 2. sor a K. A. Kitchen számozása szerinti 21. §-hoz tartozik; megtalálható az o IFAO 1266 + o Le Caire Cat 25218 10. sorában is: . . .] *wḏ3 ḥ*ʿ*w pw šw*[. . ., «az egészséges a testnek, (nevezetesen) mentesnek lenni [valamitől? . . .».[25] G. Posener fordítása:[26] «c'est un homme prospère *(wḏ3 ḥ*ʿ*w)* celui que évite son nom».[27] Legjobb tudomásom szerint azt az osztrakont, amely G. Posener fordításának alapjául szolgált, eddig még nem publikálták. A következő sor, az x + 3., csak erről az osztrakonról ismert:

[18] *J. Černý—A. H. Gardiner:* Hieratic Ostraca, Oxford 1957, Lls. XIII: 3, XIIIa: 3.

[19] *G. Posener:* Catalogue des ostraca hiératiques littéraires de Deir el Médineh, tome III, fasc. 3, N°s 1607—1675, Le Caire 1980, Pl. 78—78a.

[20] *G. Posener:* Catalogue des ostraca hiératiques littéraires de Deir el Médineh, tome Le Caire, pl. 51—51a.

[21] *G. Posener:* op. cit., pl. 51—51a.

[22] *G. Posener:* op. cit., pl. 51—51a.

[23] *J. Osing:* MDAIK 33 (1977) 110, *d.*

[24] *K. A. Kitchen:* OA 8 (1969) 208; *G. Fecht:* Schicksalgöttinnen und König in der «Lehre eines Mannes für Seinen Sohn», ZÄS 105 (1978) 21; *G. Päsener:* Annuaire C. F. 68 (1968—1969) 408.

[25] *K. A. Kitchen:* OA 8 (1969) 208.

[26] *G. Posener:* Orbis Biblicus et Orientalis 28 (1979) 311.

[27] *G. Posener:* L'enseignement loyaliste, Genève 1976, 31, jegyzet a 9. sorhoz.

. . .*p*]*ḥ3 jm·f sb3k* [. . ., «osszd meg vele (pl. a titkot), ő (?) áldani fog . . .».[28] Az x + 4. sor az o IFAO 1266 + o Le Caire Cat. 25218 11. sorával azonos; . . .*f*] *nn stt n šnṯ sw*[. . ., «nem lesz libatio annak, aki vele küzd».[29]

[2] A második mondat hiányzik osztrakonunkon. Olvasata az o Michaelides alapján:

[*nbwtj·w ʿnḫ ḫr snḏ·f pw*]

«az északi országok lakosai a tőle való félelemben élnek»[30]

3. A harmadik mondatból az osztrakon második sorának elején két szó maradt meg. A mondat, jóllehet két párhuzamos szövegünk is van, hiányos. Olvasata·

[*p3* . . . . . *Pwnt*] *jdb·w ḥ3w-nb·wt*

«[. . . . . Punt] (és) a Ḥ3w-nbwt partjai»

Az írnok feltehetően a *ḥ3w* . . . . . «bőség» jelentésű szóra gondolt, amikor a *ḥzw-nb·wt* szót diktálták neki. A *nb* . . jel helyett a könyvtekercs . . determinatívumot írta le. Az o Petrie 52-n a *ḥ3w-nb·wt* után két determinatívum is áll,[31] . . . . és . . , amely a Ramesszida korszakra jellemző. Az o Michaelidesen a *ḥ3w-nb·wt* nisbe formája, a *ḥ3w-nbwtj·w* szerepel.[32]

A *p3* . . . kezdetű szó minden bizonnyal ige. Talán a *p3ḫd* szóról van szó, amelynek jelentése «niedergeworfen sein, sich niederwerfen» jól illenék a szövegkörnyezetbe.[33] Sajnálatos módon nincs lehetőségünk arra, hogy pontosan meghatározzuk a kitört rész nagyságát, mindenesetre a megmaradt szövegrész a fáraó befolyásának, hatalmának déli és északi határaira utal.[34]

4. A következő, negyedik mondat első négy szava fennmaradt az osztrakon második sorában. Az új mondatot osztrakonunkon piros pont vezeti be. A mondat olvasata:

jw nṯr ḫr [*nwḫ·n·f*]

«az isten megkötötte [(őket; Puntot és a *Ḥ3w-nbwt* országokat) neki (Egyiptom királyának)]»

[5] Az ötödik mondat hiányzik osztrakonunkról. Olvasata és fordításs a következő:

[*tm·t wdt·k jm·f p3 s3ḫ t3*]

«ha nem támadsz ellene, az maga a földet érés»

J. Osing szerint a *p3* a kopula *pw* helyett áll.[35] A *s3ḫ t3* fordítása problematikus. J. Osing véleménye szerint[36] talán a *s3·t* «Weisheit, Klugheit» szó áll a sor végén, az o Petrie 52 3. sora azonban világosan a *s3ḫ t3* szóösszetételt mutatja. G. Posener a mondatot így fordítja: «celui qui ne lui fait pas de tort réussit dans l'existence *(s3ḫ-t3)*.»[37] A következő mondatot is figyelembe

[28] *pḏ3*, WB I 542, «teilen»; *R. O. Faulkner:* A Concise Dictionary of Middle Egyiptian, Oxford 1962, 93, «purge, reveal a secret»; a *sb3ḳ* szerepel az intelemben ezzel a furcsa írásmóddal, l. *K. A. Kitchen:* OA 8 (1969) 201.

[29] *G. Posener:* Annuaire C. F. 69 (1969—1970) 381: «point de libation pour qui l'insulte».

[30] *J. Osing:* MDAIK 33 (1977) 110, *e*, idézi II. Ramses tanisi sztéléjét a formulával kapcsolatosan.

[31] *J. Vercoutter:* Les Haou-Nebout, BIFAO 46 (1947) 125—158.

[32] *J. Osing:* MDAIK 33 (1977) 110.

[33] *p3ḫd/pḫd*, WB I 499 és 544; *R. O. Faulkner:* Dictionary, 87, «be turned upside down, be turned over».

[34] *G. Posener:* Orbis Biblicus et Orientalis 28 (1979) 310 f.

[35] *J. Osing:* MDAIK 33 (1977) 111, *j*.

[36] *J. Osing:* MDAIK 33 (1977) 111, *k*.

[37] *J. Posener:* Orbis Biblicus et Orientalis 28 (1979) 311.

véve, itt mindenképpen temetésről van szó. A szóösszetétel alapjelentése «die Erde berühren (mit den Füssen)»,[38] de a nyugaton való földet érést, a temetést is jelenti.[39] A mondat első felének szerkezetével J. Osing foglalkozott.[40]

6. A hatodik mondat majdnem teljesen megmaradt az osztrakonon. Olvasata:

[*tm·t*] *šnṯ sw htp·w* ⟨*m*⟩ *mr*

«az, aki [nem] támad rá, piramisban nyugszik»[41]

Az írnok kihagyta a *sw* után a *w* phonetikus komplementumot, valamint a *mr* előtt az *m* előljárót.

[7] A hetedik mondat osztrakonunkról kitörött. A teljes mondatot csak az o Michaelides őrizte meg, olvasata:

[*m ḏd grg r s3 ḳd mdt*]

«ne mondj hazugságot elintézett ügy után»[42]

[8] A következő, nyolcadik mondat azért fontos, mert itt végződik az o Michaelides szövege és kapcsolódik osztrakonunk negyedik sorához, ami egy eddig ismeretlen mondattöredéket tartalmaz. Olvasata:

[*ḳs*]*n pw mtr·w ḥr·s*[*n?* . . .

«nehéz az, (nevezetesen) tanúskodni azoknál(?) . . .»

[9] A következő mondatnak, a kilencediknek csak a második részét ismerjük, egyelőre nem lehet megállapítani, hogy mennyi hiányzik a mondat elején. A mondattöredék hiányzik osztrakonunkon. Olvasata:

[. . . . . *k st ḥr sḫwn·w*]

«. . . . . vitákban»

Itt jegyezzük meg, hogy az o IFAO 1097 megelőző két sora, az 1—2. sor, az eddig ismert fragmentumokon nem fordul elő, egyelőre nem lehet helyüket a szövegben meghatározni (1. sor: . . .] *ḏrḏrỉ* [. . .; 2. sor: . . .] *n nṯr niwtjw·f ḏr ntj wn?* [. . .).

[10] Ez a mondat kitörött az osztrakonról. Az o IFAO 1097 itt következő mondata eltér a többitől, de gondolatilag kapcsolódik az előbbi, pert, tanúskodást, vitát említő mondatokhoz; a *nmˁ* jelentése «parteisch sein beim Richten».[43]

[*iw ṯn·tw s ḥr sp ḥwrw* . . .]

«a férfi felülemelkedik az alávaló dolgokon . . .»

[11] Egyelőre nem lehet megállapítani, hogy mennyi hiányzik a mondat elején; a szöveg csak az o IFAO 1097-nél folytatódik. Osztrakonunkon ez a részlet hiányzik.

[. . . . . *n·k n r·k*]

«. . . . . a te szádnak»

[38] WB. IV 20.

[39] *H. Goedicke:* The Report about the Dispute of a Man with His *Ba*, Baltimore 1970, 185, 152. sor; *R. O. Faulkner:* The Man Who Was Tired of Life, JEA 42 (1956) 30, 118. jegyzet.

[40] *J. Osing:* MDAIK 33 (1977) 111.

[41] *G. Posener:* Orbis Biblicus et Orientalis 28 (1979) 312, «celui qui ne l'outrage pas repose dans une pyramide»; *G. Posener:* Annuaire 69 (1969—1970) 381.

[42] *G. Posener:* Orbis Biblicus et Orientalis 28 (1979) 312: «ne dis pas de mensonges après avoir échafaudé une affaire risquée«, véleményem szerint a *ḳsn pw* a következő mondathoz tartozik.

[43] WB II 267

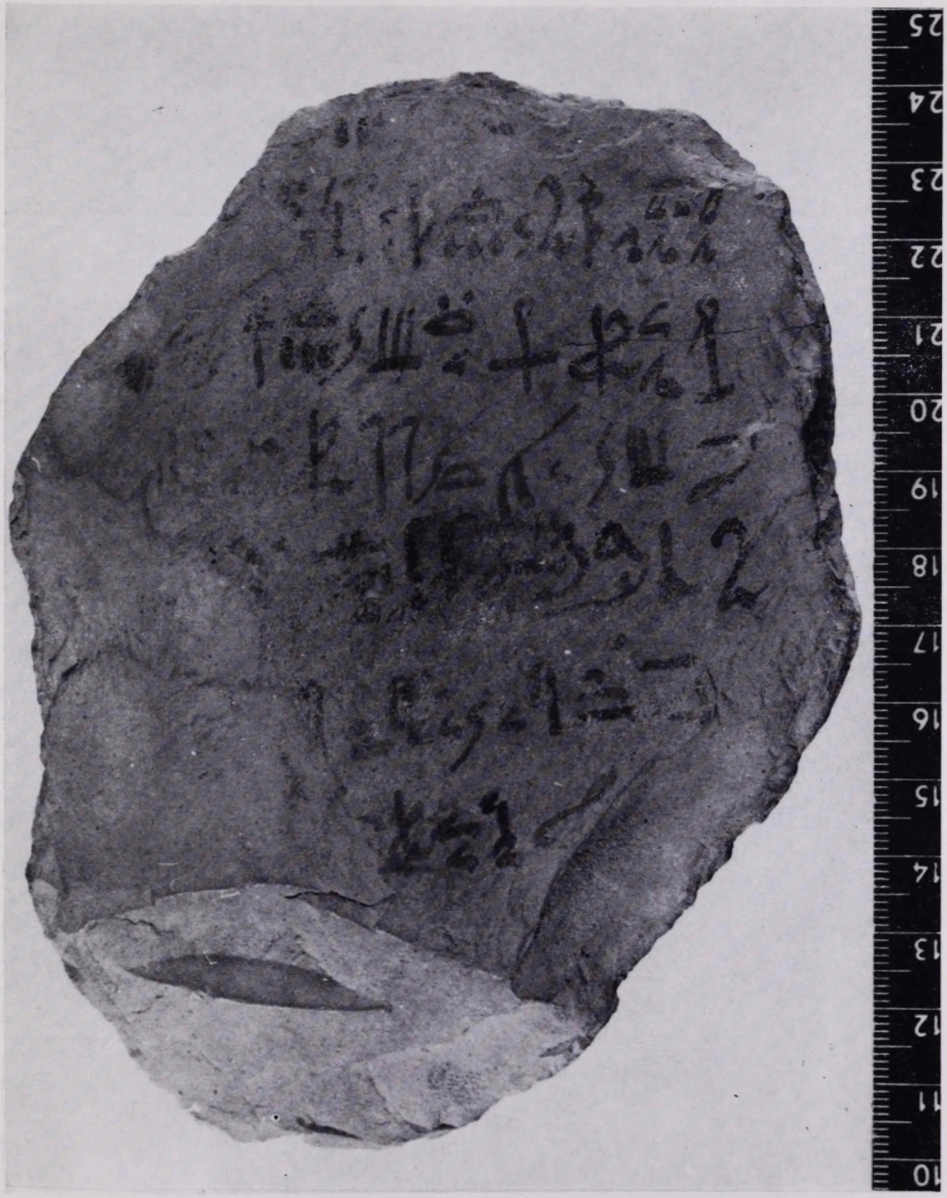

1. ábra

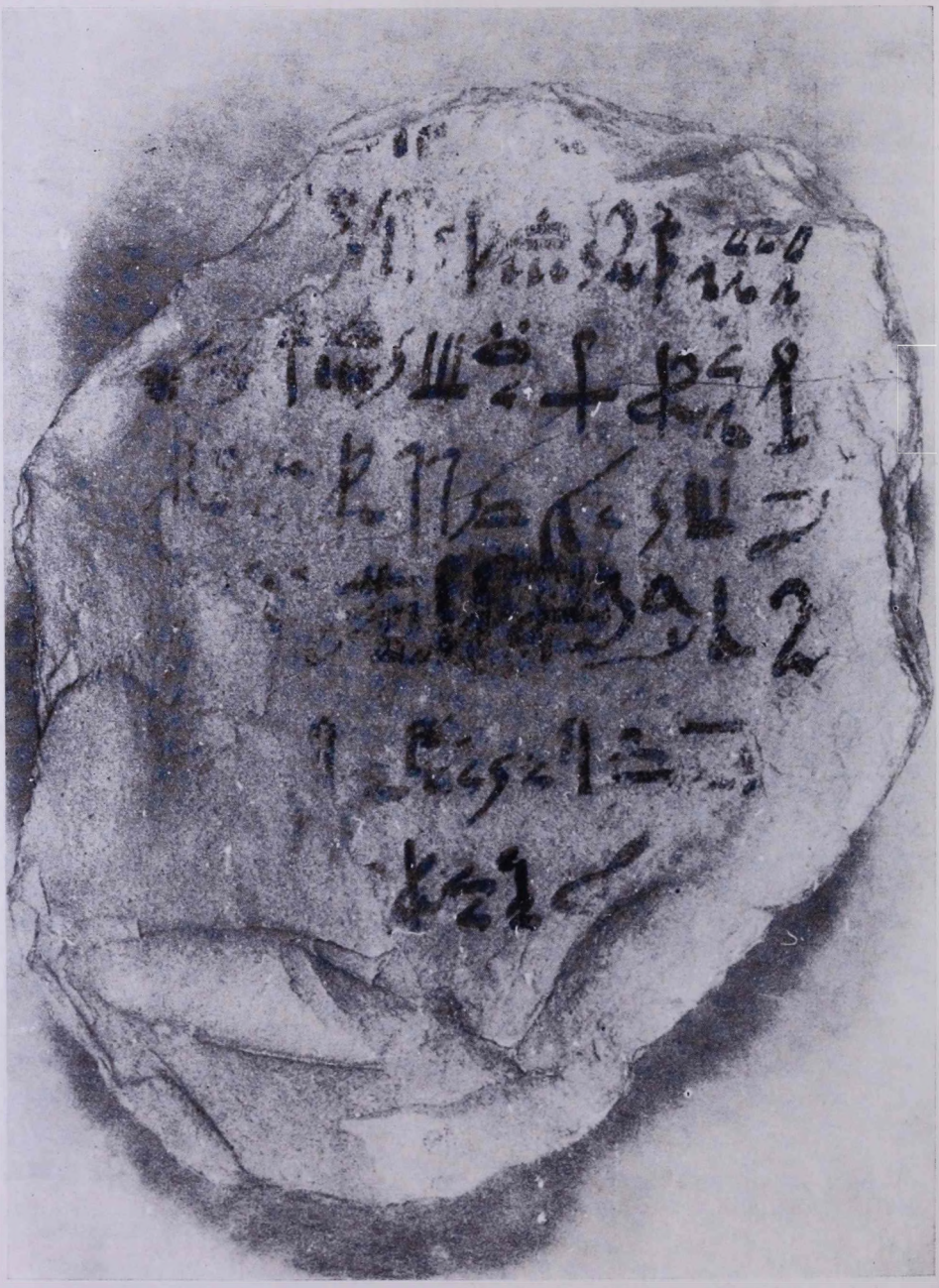

2. ábra

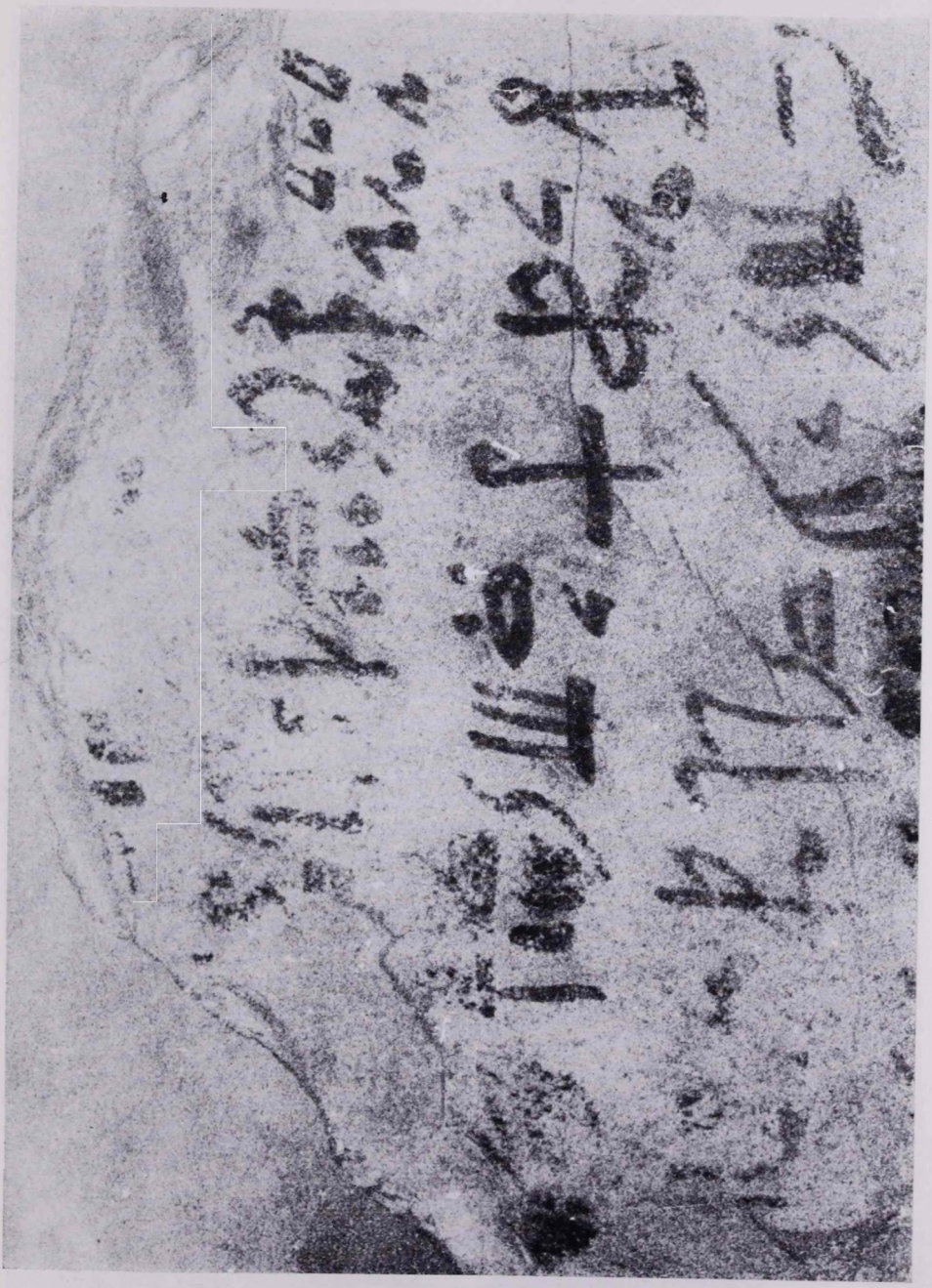

3. ábra

4. ábra

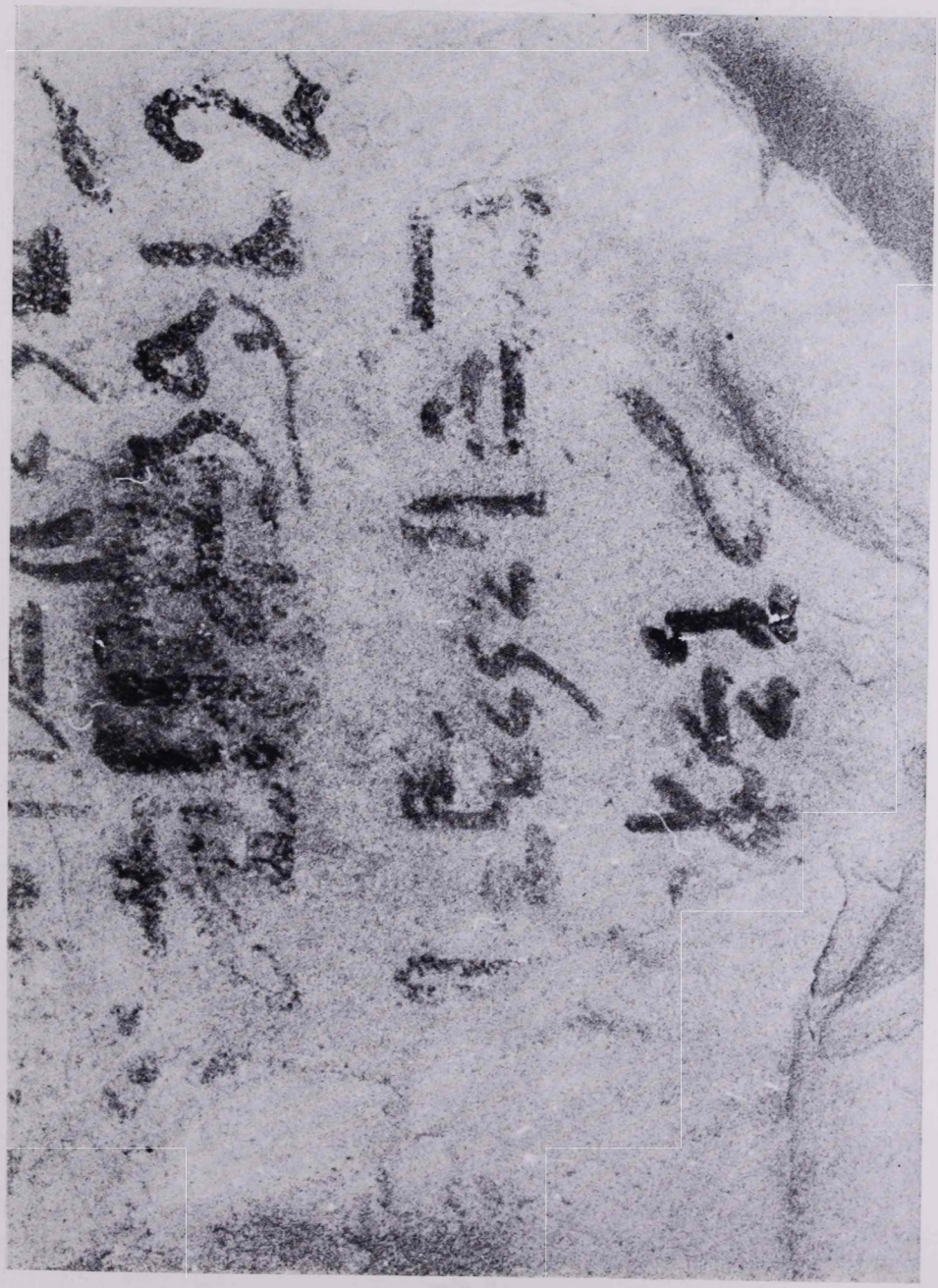

5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

Feltehetően ezt a mondatrészletet egy *sḏm·n·f* formában álló ige vezeti be.

[12] A következő mondat sem található meg osztrakonunkon. A szöveg csak az o IFAO 1097 esetében folyamatos. Az új mondatot piros pont vezeti be. Olvasata:

[*nn ḏw·t r·k*]

«nem rossz az neked»

[13] A következő mondat eleje kérdéses. Az előző mondat után az o IFAO 1097 a *mdt* szóval folytatódik egy új strófát jelölő piros pont után. Nem állíthatjuk határozottan, hogy az osztrakonunk 5. sorában megmaradt mondatrészt a *mdt* szóval kezdődő mondat folytatása, de feltételezzük, hogy az o IFAO 1098 és az o IFAO 1096 3., illetve 2. sorában levő *kjj sp* itt csatlakozik a mi osztrakonunk ötödik sorával. Feltételezzük azt is, hogy az 5. sor elején egy *h* törött ki. A 8. ábrán kinagyítottuk a törlés után felírt jelcsoportot; a speciális felvételen megállapítható, hogy az írnok a *k* jelet hagyta ki az *m* után; a két *i* kitörlése után írta be a *k*-t.

[*mdt* . . . .?? . . . .*h*]*3b·f m kjj sp*

«?? . . . . ő küld más esetben»

[14] A következő mondat, ami osztrakonunkról kitörött, két párhuzamos osztrakonon is megvan.

[*ḫpr mnḫ·t m ḫ3 ns*]

«a nyelv/a beszéd szerint lesz majd a megbízhatóság»[44]

[15] A szöveg az o IFAO 1096-on és az o IFAO 1097-en folytatódik. Osztrakonunkról ez is kitörött.

[*nn ḥnn mdt*]

«ne higgy a szónak/a beszédnek»

[16] Osztrakonunk 6. és 7. sorához ez ideig nem találtunk párhuzamos szöveget. A 6. sor elején levő jelek olvasata bizonytalan, lehet, hogy *t3* vagy *iw*.

[. . .] *t3/iw, nn stwt s*[. . .

«[. . .] föld/sziget; ne szépítgesd/hárítsd el . . .»

[17] Az osztrakon 7. sorában, a V 12 determinatívum után csak egy szó olvasható, amivel a mondat befejeződött, mert utána egy új strófa kezdetét jelölő piros pont látható.

. . .]*mdt*[. . .

«. . . szó/beszéd/ügy . . .»

A *mdt* szót piros festékkel áthúzták. A kitörött következő sorban is látható egy piros pont.

IV

Az itt közölt intelemrészlet összefüggő fordításban a következő (az osztrakonunkról hiányzó részleteket szögletes zárójelbe tettük):

1 «*Az ő hatalma* (ti. Egyiptom királyáé) [kiterjed erre a tengerre];
2 [az északi országok lakosai a tőle való félelemben élnek];
3 [leveretett (?) Punt] (és) *Ḥ3w-nbwt partjai;*
4 *az isten* [megkötötte (azokat: Puntot és a Ḥ3w-nbwt partjai) neki (Egyiptom királyának)];
5 [ha nem támadsz ellen, az maga a földet érés];

[44] *R. O. Faulkner:* Dictionary . . ., p. 50, *m'ḫ3* «according to»; WB I 44 «gegenüber von etw.»

6 *az, aki* [nem] *támad rá, piramisban nyugszik;*
7 [ne mondj hazugságot elintézett ügy után];
8 *nehéz az, (nevezetesen) tanúskodni azoknál*(?) . . .;
9 [. . . vitákban];
10 [a férfi felülemelkedik az alávaló dolgokon . . .];
11 [. . . a te szádnak];
12 [nem rossz az neked];
13 [. . .] *ő küld más esetben;*
14 [a nyelv/a beszéd szerint lesz majd a megbízhatóság];
15 [ne higgy a szónak/a beszédnek];
16 [. . .] *föld/sziget; ne szépítgesd/hárítsd el* . . .;
17 [. . .] *szó/beszéd/ügy* [. . .].

Mint már korábban említettem, az osztrakon az intelem második feléhez tartozik. Közreadása talán újabb, eddig még nem azonosított szövegrészleteket sorolhat a szöveg hosszabb-rövidebb részleteit tartalmazó több mint nyolcvan osztrakon közé.

FODOR GÉZA

ANTIK DRÁMA — MAI SZINPADON

(A DRAMATURG KÉRDÉSEI)

A Nemzeti Színház 1982. február 26-án Zsámbéki Gábor rendezésében, Tandori Dezső «fordításában» bemutatta Euripidés Orestését. Akinek szívügye a görög irodalom, a görög dráma hazai sorsa, joggal teheti fel a kérdést: miért vetette el a színház Devecseri Gábor rangos és ismert, formahű fordítását és miért egy nem formahű, nyersfordítás alapján készült fordításban játssza a művet. Mint a produkció dramaturgja, a szöveg «felelőse», szeretnék az ókortudomány szakmai nyilvánossága előtt — nem is annyira magyarázatot adni az eljárásra, mint inkább felvetni néhány problémát. Úgy vélem, közös és valóságos problémái ezek mindazoknak, akik a görög dráma ügyét nemcsak valamely diszciplína (ókortudomány,esztétika, színháztörténet, dramaturgia) ezoterikus ügyének tekintik, hanem szeretnék szélesebb közönség felé is közvetíteni.

Az eleven színházkultúra és az irodalomtörténet nem okvetlenül értékeli egyformán nagyra egy és ugyanazon színháztörténeti-drámatörténeti korszak produkcióját. Például a francia klasszicista tragédia általában nagyobb becsben áll költészet, mint színjáték gyanánt. Az ókori görög tragédia értékelés és megbecsülés tekintetében bizonyára a teljes egyetértés nagy példája; a színházi tudat számára legalább annyira saját történetének egyik kétségbevonhatatlan és újra meg újra meghódítandó csúcsát jelenti, mint az irodalmi tudat számára. De a tisztelettel és szeretettel feltűnő ellentétben áll az előadások ritkasága — nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon is.

Ez az ellentét nem egyszerűen annak a modern kulturális tudathasadásnak az egyik példája, hogy egyfelől csodáljuk — Malraux szavával — egy «képzeletbeli múzeum» műtárgyait, másfelől viszont egyre kevésbé tudjuk elsőleg elsajátítani őket, azaz: saját életünk kultúrájává asszimilálni. Ezen túl itt még egy sajátos nehézséggel is szembe kell néznünk. Míg — főleg a keleti kultúrákhoz képest — azt szoktuk hangsúlyozni, hogy a görög kultúrában, nem kevéssé éppen a görög tragédiában születik meg az az európai tudat és öntudat, amelynek folytonossága szellemi létünk egyik alapja, addig a görög tragédia sajátos képződménye a távolságot, a különbségeket, a folytonosság ellenkezőleg közvetettségét is érzékletessé teszi. A görög tragédia művészi alkata intenzíven és szervesen kötődik előadásának körülményeihez és módjához. Az a triviális tény, hogy tízezer ember jelenlétében adták elő, hogy a nézőtér első sora húsz méter távolságra volt a színpadtól, s innen a színész mintegy nyolc-kilenc centiméter magasnak látszott, hogy a nézőtér utolsó sora száz méter távolságra volt a színpadtól, s innen a színész mintegy másfél-két centi-

* Az Ókortudományi Társaság 1982. március 26-iki ülésén elhangzott előadás.

méter magasnak látszott, hogy a színész maszkot viselt stb., tehát a kultikus közeg, a népélet dimenziói, a hatalmas nyilvánosság nem külső feltétele, hanem principium stilisationisa a görög tragédiának, ami egészében és részleteiben meghatározza, ami egészében és részleteiben érvényesül, ami formájává vált, ami hatásának lényegéhez tartozik. És pontosan ez, ami benne talán a leginkább lenyűgöző, ez teljesen egyszeri és visszahozhatatlan, újramegélhetetlen.

A színjáték-nyelv azokban a szerencsés korszakokban, amikor a színház nyilvánossága valóban kiteljesedett, mindig *nagy stílus* is volt, ahol a «nagy» nemcsak a stílus uralkodó, átfogó mivoltát jelenti, hanem a megformálás léptékét is. A görög színjátéknak a tragédiák szövegébe is beépült stílusa, a valószínűleg magas fokon tipizált, erősen stilizált, formulává tisztult megformálás egy közösség színházi köznyelve volt, konszenzusra épült, evidenciákkal hatott. A mai színház, még ha elsajátíthatná is ezt a nyelvet, akkor sem beszélhetné köznyelvként. A mai színház nem épül konszenzusra, hanem konszenzust keres; a mai színházban szinte semmi sem evidens abból, ami a görög színházban az volt.

Tehát míg egyfelől tudjuk és érezzük, hogy a görög tragédia — ha szabad így mondani — szubsztanciáját tekintve ma is érvényes, aktuális, *közvetlenül* utánélhető, addig másfelől stílusához csak *közvetve:* esztétikailag és történetileg viszonyulhatunk. A tudós és az ún. «művelt olvasó» kerülőutakon birtokba veheti a görög tragédiát: ismereteinek fényében bővül az evidenciák köre, a tudás fokozza és finomítja a művészi fogékonyságot, a tartalmi felismerések élményét a megértés és a megfejtés élménye is gazdagítja. De a színházat még ma is a nyilvánosság, a közvetlenség, az evidencia élteti — már amennyire egyáltalán . . . A színházban nem lehetséges esztétikai és történeti kerülőút, csak hatás és élmény. A modern színház, míg egyfelől szeretne élni azzal, ami a görög tragédiában az európai kultúra számára szubsztanciálisnak bizonyult, addig másfelől távolinak és idegennek érzi a görög tragédia stílusát. Nemigen képes a maga — egyébként igen sokféle — stílusirányait összhangba hozni vele. Röviden: nemigen találja meg a görög tragédia stílusának és a maga nyelvének egyaránt megfelelő *előadási stílust.*

Durván leegyszerűsítve három lehetőség nyílik:

1. A klasszikus humanista hagyomány jegyében

Schiller írta Goethének: «Feltűnt nekem, hogy a görög tragédiák jellemei többé-kevésbé eszményi álarcok, és nem tulajdonképpeni egyéniségek, mint Shakespeare és az Ön darabjainak hősei.» Mire Goethe: «Tökéletesen igaza van abban, hogy a régi költészet alakjaiban valamiféle elvontság jelentkezik, s ez csak annak révén juthat el csúcspontjára, amit stílusnak nevezünk.» Persze a maguk klasszicizmusán munkálkodó Schiller és Goethe számára művészileg termékenynek bizonyult ez a felismerés, de amikor a színházművészet a sok-sok klasszicista drámai irányzat után a múlt század utolsó harmadában megpróbálta meghódítani az eredeti klasszikusokat is (főleg Sophoklést és Euripidést), akkor az így felfogott ún. «stílusos», «klasszikus» előadásmód rögtön egy elvont, élettelen, patétikus, szavaló játékstílust is kialakított. Ebben nemcsak a jellemek, hanem a verssorok, sőt a szavak is «többé-kevésbé eszményi álarcok». A görög klasszikusok színrevitelének máig

ez az alapvető hagyománya — bár folyamatosan tompítva és fellazítva a szélsőséges és merev formákat. Ez a szándékaiban nemes és esztétikailag pallérozott előadásmód mind távolabbra kerül a mai ember tapasztalataitól, probléma- és élményvilágától.

2. A mítosz jegyében

Pontosabban a huszadik századi új mítoszszükségletek jegyében. Ezt az irányzatot, amely körülbelül az 1960-as évek óta virágzik, nem annyira a görög tragédia érdekli, mint inkább az, amiből a görög tragédia kilépett, nem a feldolgozás, hanem a mítosz, nem a mű, hanem az anyag. Jellemzésére szándékosan nem tudóst vagy kritikust, hanem költőt idézek. Nemes Nagy Ágnes írja Pasolini Oidipus-filme kapcsán: «Megtartja ugyan az antik eseménysort, de nem pusztán új értelmezést, hanem új talajt ad neki. Úgy értem: *régi* talajt ad neki, mintegy átnyúlva Sophoklésen, a mítosznak azt a régi közegét, a társadalomnak, a körülményeknek azt az ősi állapotát idézi fel, melyből az antik tragédia (a görög városállam) fokról fokra kiformálódott, táplálkozott, melyet alapként felhasznált. (...) megkerüli a drámát, nemhogy mintának nem tekinti, még nyersanyagként is eltávolítja, visszahelyezve a mítosztermő ősföldbe. Pasolini sokkal régibb, mint Sophoklés.» Aligha lehet tagadni, hogy ez a felfogás egyrészt korunk valóságos tapasztalataiból és problémáiból nő ki, másrészt ráirányítja valamire a figyelmet, ami virtuálisan tényleg benne van a görög tragédiában, sőt ez az irányzat a holt színházi hagyományokkal szemben is felszabadító hatású volt — de mégiscsak regresszió, regresszív gondolkodásmód tükre; azt kerüli meg, azon nyúl át, ami a görög tragédia *originális* értéke.

3. «Realisztikus» törekvések jegyében

Arra gondolok, hogy bizonyos görög drámák esetében a «többé-kevésbé eszményi álarcok» mögött mégiscsak meg lehet próbálni megkeresni a «tulajdonképpeni egyéniséget», az akkor és ott felismert, de ma is érvényes életproblémákat, sorsproblémákat, értékkonfliktusokat, az ezekkel kapcsolatos konkrét emberi magatartásokat, választásokat, reagálásokat. Vagyis úgy vélem, hogy a költői formulák többnyire visszavezethetők emberi valóságukra, igazságukra, hogy tehát a szavaknak többnyire drámai fedezetük van. Bizonyos, hogy ez a feltevés nem érvényes egyformán minden görög tragédiára, bizonyos, hogy Euripidés Orestésére sokkal inkább érvényes, mint mondjuk Aischylostól a Perzsákra, most azonban éppen az Orestés áll érdeklődésünk homlokterében.

Természetesen nemcsak ez a három lehetőség van, és ez a három sem érvényesül tiszta formában. A tipológia csak a probléma exponálását szolgálta.

Mi is hát a dramaturg problémája? Rögtön a színházi vállalkozás kiindulópontja: a szöveg. Ne feledjük: a görög tragédia az a kivételes drámatípus, amely színházi közönségéhez *kizárólag* fordításban jut el. Az egész emberiség egyik legfontosabb kultúrértékéről van szó, de nincs olyan közösség-közönség, amely valóban eredeti formájában találkoznék vele. Egy fordítás lehet akármilyen jó, sohasem szüntetheti meg az azonos — nem azonos

antinómiáját. Az eredeti remekmű szuverén módon kezeli a nyelvet és a formát, *szabatos*, «egy az egyben» önmaga, az — ami, pontosan azt és csakis azt mondja, amit. A fordítás viszont követelményeket egyeztet, folyamatosan sokirányú kompromisszumokat köt, más, mint az eredeti, hol kevesebbet mond, hol többet. Az eredeti mű lehet, hogy egyenetlen, mégis végleges, megfellebbezhetetlen. A fordítás lehet, hogy egyenletesen magas színvonalú, mégsem végleges, mindig megfellebbezhető. Az eredeti és a fordítás *elvileg* a művészi autenticitás különböző szintjein helyezkedik el.

Az eredeti klasszikusnak és a klasszikus fordításának más a mozgásiránya. Az eredeti klasszikus keletkezése történelmi pillanatát a maradandóságba emeli. A klasszikus fordítására áll az, amit Trencsényi-Waldapfel Imre írt a Horatius Noster utószavában: «a műfordítás — mint minden interpretáció — tipikusan az a tevékenység, mely legfeljebb nemzedékhez kötötten adhat teljes értékű megoldást. Nem, mert a nyelve elavul, nem is pusztán azért, mert a filológiai kutatás tisztázhat időközben sok mindent, amit a fordítónak is számba kell venni. Hanem, mert egy-egy klasszikushoz való viszonyunk — víziónk és élményünk, a magától értetődő és a magyarázatot igénylő vonatkozások egyensúlya — mindig korszerűen determinált.» A színházi produkció még inkább interpretáció, mint a műfordítás, még kisebb körhöz és időszakaszhoz kötötten adhat csak teljes értékű megoldást, mint egy nemzedék, még inkább *korszerűen determinált*. Mégis: a színház egy remekmű sok évszázados eredeti szövegében gyakran inkább megtalálja a maga *nyelvét*, mint egy alig pár évtizedes műfordításban. Az eredeti remekművek a nyelvi megformálás tekintetében is egyetemesebbek, mint a fordítások.

Ha tehát a színház nem eredeti szöveggel, hanem fordítással dolgozik, *akkor* az a kérdés, hogy egy fordítás megfelelő-e, csak a színház interpretációs törekvéseinek figyelembevételével vethető fel és válaszolható meg helyesen. Ha egy színház emelkedett költői műként, «klasszikus», deklamáló stílusban akar eljátszani egy görög tragédiát, akkor nem fogja igényelni a szöveg természetességét, tisztaságát, hajlékonyságát. Ha mítoszszükséglet vezérli az előadást, akkor az akciókra fog kerülni a hangsúly, a szöveg szinte csak akusztikai tényező lesz, majdhogynem «vakszöveg» — minél homályosabb és sejtetőbb, annál jobb. De ha a színház realisztikus szándékokkal közeledik a műhöz, akkor mindennél fontosabb lesz a szöveg *dramaturgiai szabatossága*, az emberi szándékok, akaratok, reakciók pontos, éles, világos, hajlékony, plasztikus megfogalmazása.

A mi számunkra a Nemzeti Színházban az emberi megnyilatkozások hitelessége látszott olyan evidenciának, ami pótolni képes a görög színjáték egykori evidenciáit, és leküzdeni képes az ún. «klasszikus», «stílusos» játék konvencióit. Vagyis realisztikus szándékok jegyében közelítettünk a szöveghez. Hamarosan kiderült, hogy a meglevő fordítás, Devecseri Gábor fordítása *ebből a szempontból* nem megfelelő. Hangsúlyozom, hogy *ebből* a szempontból — de talán nem jogosulatlan szempontból. Mindenesetre további kritikáig és általánosításig nem merészkedem. Ha egyáltalán nem lépünk ki Devecseri szövegéből, akkor is feltűnő a fordítás számos nehézkessége, homályossága, értelmileg és a drámai motiváció szempontjából nem meggyőző pontja. Csengery János — általában stilárisan avitt, de sokhelyütt nagyon éles és világos — műfordításának és Ritoók Zsigmond pontos nyersfordításának, illetve Werner Biehl szövegmagyarázatainak és további szakirodalomnak a segítségével azután egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Devecseri Euripidés

költészetének minél teljesebb visszaadására összpontosított, s a dráma szövegének *dramaturgiai szabatosságát* alárendelte ennek. Állításomat egy példán szeretném demonstrálni, Helené és Élektra epizódján (71—111 sor). Két olyan ember «titkos párbaja» ez a jelenet, akiket nemcsak sorsuk állított szembe egymással, hanem akik alkatilag is kölcsönösen ingerlik egymást. Nem frappánsan drámai jelenet ez, finom, de éles vágások esnek. Számomra lenyűgöző e mélységesen női intrikálásnak pszichológiai és drámatechnikai árnyaltsága, nem esik benne ártatlan szó.

A jelenet Devecserinél így kezdődik:

Helené: Ó, Klytaimnéstra és Agamemnón magzata,
Élektra, oly hosszú időn át szűzleány,

> Úgy vélem, a magyar nyelvérzék szerint itt az értelmezős szerkezet túl nyílt sértésként hat. A tiszteletadásban meghúzódó sértést a jelzős szerkezet adná vissza: «hosszú ideje szűz Élektra». Az értelmezős kiemelést aligha lehet ártatlan hangon elmondani. Csakhogy Helené kérni jön, meg akarja nyerni Élektrát, nem bántani akarja (de persze nem tudja nem bántani).

hogy ölhettétek meg, te szegény, s boldogtalan
öcséd Orestés is, szülőanyátokat?

> Csengerynél: «Hogy vagy, szegény lány s hogy van balsorsú öcséd, / Orestés, a ki anyjának lett gyilkosa?». Ritoóknál: «te szerencsétlen, te és testvéred, a boldogtalan Orestés, anyjának ez a gyilkosa — hogy vagytok?». Itt éles értelmezési ellentét áll fenn. Devecserinél szánakozás és vád keverékéről, mindenképpen távolságtartásról van szó. Csengerynél és Ritoóknál viszont részvétről, közeledésről, kapcsolat-keresésről. Nem vagyok kompetens eldönteni a szövegértelmezési problémát, de az egész jelenet és Helené szándékai felől nézve *dramaturgiailag* Devecseri értelmezése zavaró, a másik értelmezés helyénvaló.

Megszólításotoktól szennyes nem leszek,

> A «szennyes» jelző így személyre vonatkoztatva érzésem szerint túl anyagszerű, túl konkrét és érzéki, elébe tolakszik annak az átvitt értelemnek, amiről itt szó van. Csengerynél: «Hogy megszólítlak, nem hoz szennyfoltot reám.» Igen, erről van szó. Devecseri megoldása a néző interpretáló közreműködését, meggondolását igényli: a «tisztátalanság» morális képzetének kerülőúton való elérését.

mert azt a vétket én Phoibosra hárítom.
Bár nyögve sírok Klytaimnéstra végzetén,
nővéremén, kit hogy Trójába tértem én,
— miképen tértem, istenadta őrület
szerint —, nem láttam aztán, s most vesztét nyögöm.

Az utóbbi négy sort többszöri elolvasásra is csak hozzávetőleg értem. Nem világos, hogy mire vonatkozik a «bár». Csengerynél: «De Klytaimnéstra sorsán mégis búsulok». A «kit hogy» nagyon kényszeredett. A «tértem» 'hajóztam' helyett egyrészt elsikkasztja az Euripidésnél oly fontos tengeri, hajózási képzetet, egyúttal a kifejezés konkrétságát, valóságosságát, érzékletességét, tájat idéző, láttató erejét, másrészt áttérést vagy visszatérést jelent, tehát megzavarja a tényállás tisztaságát — a szóhasználat megtévesztő. A «miképen tértem» értelme bizonytalan, lebegő, vajon hogyan kell hangsúlyozni?

Élektra: Helené, hisz látod, elregélnem semmi ok,
hogy Agamemnón gyermekét mily kór veri.

Az eredeti kérdésforma drámailag sokatmondó: «minek mondjam el, amit úgyis látsz?». A visszautasítás gesztusa, az ingerültségről árulkodó intonáció volna itt az igazán fontos és hasznos. Az «elregélni» ebből valamit éreztet, de a sor indulati dinamikáját a «semmi ok» kijelentő-magyarázó jellege lefékezi.

Helené később ezt kérdezi:

E fekhelyen mióta fekszik már öcséd?

Élektra: Mióta anyja vérét vette vad keze.

Csengerynél: «Azóta, hogy kioltá anyja életét». Ritoóknál: «Mióta a szülői vérrel végezett». A «vad kéz» költői formulájával Devecseri dúsította fel az eredeti szigorúan tárgyszerű válaszát. Nyereség volna ez? Nem hiszem. A poétikus fordulat ebben a helyzetben szerintem drámailag nem *igaz*. A «vad keze» kifejezés ugyanis minősíti Orestés tettét, Élektra ezzel elítéli Orestés tettét. Alig hiszem, hogy Élektra Helené előtt itt és most ezt megtenné. Csak az ezután következő párbeszéd során jut el olyan lelkiállapotba, hogy mintegy kiadja magát: elárulja Helenének, hogy az elkövetett tett az ő számára is problematikus.

Ugorjunk előre néhány replikát! *Helené* eljut odáig, hogy kimondja jövetele szándékát és célját:

Nővérem sírját fölkeresnéd kedvemért?
Élektra: Anyám sírjához küldesz? És vajon miért?

Csengery megoldása hasonló. De vajon helyénvaló itt ez a «vajon»? Élektra csak kíváncsi volna? Nem inkább elképedt? Ritoóknál: «Anyám sírjához, mondod? De miért?» Nem erről a megdöbbent kérdésről van szó inkább? Olyan kérdésről, amilyet akkor tesz fel valaki, amikor már túljutott azon az állapoton, hogy szóhoz sem tud jutni — egyrészt Helené tapintatlanságától, másrészt felkavart lelkiismeretétől. Attól tartok, hogy Élektra kérdése nem annyira információra irányul, mint inkább indulatot fejez ki. A fordítás megint a drámai mozzanatot nyeli el.

Pár sorral alább:

Élektra: Anyám sírjára nem tudok ránézni sem.

> A «ránézni sem tudok» azt jelenti, hogy «megvetem». Alig hiszem, hogy Élektra ezt akarja mondani. Ritoóknál: «Nem volnék képes anyám sírjára rátekinteni». Gondolom, a lelkiismeret-furdalás miatt. Élektra csak itt és most adja ki magát. Miért? Helené a párbeszéd megelőző részében meglehetős köntörfalazással indokolta meg kérését. Élektra azonban könyörtelenül sarokba szorította és rákényszerítette, hogy kimondja az igazságot. Helené, aki minden helyzetből tisztán akar kikerülni, megtörik Élektra célratörő kérdései alatt; végül egy bűnös, félelmektől gyötört, segítségért könyörgő ember áll előttünk. Élektra némi kínzással elérte Helenénél az igazság pillanatát. Ez neki kielégülés, a drámai feszültség feloldódása, pillanatnyi fegyverszünet. Az őszinteségre most őszinteséggel válaszol. Hiszen egyedül van egy olyan problémával, amely meghaladja az erejét; neki is szüksége van rá, hogy kimondja az igazat. Ez a sor — a drámai feszültség íve után: a feloldódás, az őszinteség pillanata — a lelki történés bonyolultságával, emberi mélységével számomra az egész jelent legszebb mozzanata. De csak a nyersfordításból és Werner Biehl szöveginterpretációjából fogtam gyanút, hogy miről is lehet szó.

Nem folytatom, bármely részletet ugyanezzel az eredménnyel vizsgálhatnék. Talán ennyiből is kiderül a fordítás dramaturgiai kritikájának konzekvenciája: úgy tűnik, ebben a drámafordításban éppen a drámából, a drámaiságból veszett el a legtöbb.

Amennyire meg tudom ítélni, Euripidésnél minden költői effektus a jellemek, a drámai cselekmény kifejezésmódjaként fogant. A nyelvi megformálás, a metrikai és nagyobb egységekre való tagolás helyzeti és mozgási energiát ad a szövegnek, a nyelvi megnyilatkozás szándékot fejez ki és célba talál, iránya és dinamikája van. A magyar szöveggel kapcsolatban viszont az az ember alapélménye, hogy a nyelvi forma: a drámai tartalom inkognitója. Valóban benne rejlik a megnyilatkozás motívuma és célja, de csak benne *rejlik*. A hangsúlyok, a gondolatmenetek, a képek kicsit transzponálva vannak, persze a fordítói szabadság határain belül, mégis: éppen a dráma feszültsége, éle, villódzása, izgalma és súlya megy leginkább veszendőbe. Durván kifejezve a különbséget: Euripidés hősei pontosan fogalmaznak, a magyar fordításban a hősök nem tudják szabatosan kifejezni magukat.

Nyilvánvaló, hogy a probléma a *formai hűséggel* van összefüggésben. Euripidés szuverénül, a drámai kifejezés*re* használta a formát, a fordító számára a formahűség, az értelemszerű hűség, a költői effektusok visszaadása, a drámai szándékok és célok kifejezése megannyi külön és összeegyeztet*endő* feladat. Folytonos kompromisszumra kényszerül, hol ebből, hol abból kényszerű engedni. Csakhogy egy dráma esetében, különösen, ha színre kerül, ahol minden pontatlanság és tisztázatlanság lelepleződik, a dramaturgiai szabatosság nem csupán az egyenrangú követelmények *egyike*, ebben a műfajban a dráma vérkeringési zavarai a legnagyobb bajt jelentik, s ezen nem segít át a többi követelmény sikeres megoldása. Nagyon sokszor jól látható, hogyan

lett a formai keret szöveggel kitöltve, hogyan csúsztak be a metrum kedvéért töltelékszavak, amelyek eltérítik a mondanivalót helyes irányától, hogyan esett a választás a formai komplettség kedvéért egy-egy távolabbi szinonimára vagy nehézkesebb körülírásra, hogyan vált a szórend — a magyar nyelvnek ez az egyik legfinomabb és legkevésbé racionalizálható kifejezőeszköze — kényszeredetté, túlbonyolítottá, követhetetlenné.

Nem akarom felújítani az 1960-as évek első felének emlékezetes Horatius-fordítási vitáját. Gondolom, az *elvi igazság* Devecseri Gábor oldalán volt. De Vas István vagy Rónay György *gyakorlati*, *tapasztalati* igazságai nagyon-nagyon súlyosak és megkerülhetetlenek voltak. Bizonyos, hogy a görög drámák esetében sem lehet *elvként* kimondani, hogy a teljes drámai igazságot csak a formai hűség feladásával lehet elérni; nyilván a formahű fordítás az eszmény. De a másik oldalon is súlyos tények vannak. Nemcsak a színház világában élnek fenntartásokkal a görög drámafordítások iránt. Az olvasók, és nem a legrosszabb olvasók, az egyetemi hallgatók és általában a nem klaszszika-filológus irodalmárok is gyakran bevallják: nemigen értik, nemigen tudják követni a görög drámákat — és ebből nem a fordításra, hanem magára a görög drámára nézve vonnak le következtetéseket. Kiélezetten fogalmazva: a megjelent fordítások egy része nem teszi egyértelműen hozzáférhetővé a műveket, olykor-olykor el is riaszt tőlük. Devecseri fordítása azért különösen tanulságos, mert a legnagyobb görög fordító művéről van szó. S aki ismeri a magyar műfordítás jelenlegi problémáit, az azt is tudja, hogy ez a fordítás még egy fordítói aranykor dokumentuma. Ami várható, az éppenséggel nem a nagy megoldás, hanem a szükségmegoldások korszaka. A fordítói eszmény és a megvalósulás esélye tehát eléggé távol van egymástól.

Ha viszont így áll a dolog, akkor *szükségből* érdemes kipróbálni, hogy a nem formahű, de nem is prózai, hanem inkább szabadversben, prózaversben való fordítás nem tehetné-e hozzáférhetőbbé a görög dráma *drámai szubsztanciáját*, mint a formahű fordítások. Pontosan tudom, hogy ez mi mindenről jelent lemondást. De legalább nyílt, tudatos, bevallott lemondást. Míg a formahű fordítások nem nyíltan, nem tudatosan, nem bevallottan és főleg *esetlegesen* mondanak le hol erről, hol arról. Az, amit így meg lehetne nyerni, persze nem a teljes mű, de nem is éppen alárendelt dimenziója, s az eddigi gyakorlatban ez szenvedte a legnagyobb veszteségeket.

Ezt az utat próbáltuk ki az *Orestés* esetében. A feladatot ezúttal nem tartom igazán megoldottnak. De a színházi hatás felől nézve, azt hiszem, a nyereség így is nagyobb, mint a veszteség. Bizonyos, hogy nem ez a görög drámák autentikus tolmácsolásának az egyetlen útja. Még csak nem is követendő út. De talán járható út.

HOFFMANN ZSUZSANNA

RÓMAI VALLÁSI ELEMEK PLAUTUS KOMÉDIÁIBAN

A római kultusz és szertartásrend számos elemét olvashatjuk Plautus darabjaiban. Komédiáinak vallástörténeti jelentősége, nem ritkán forrás volta annál is inkább fontos és tanulságos, mert a különféle szertartások lebonyolítására, rítusok, ceremóniák pontos mibenlétére vonatkozóan meglehetősen kevés egykorú forrás áll a kutatók rendelkezésére. Dolgozatunkban néhány olyan jelentős vallási intézménnyel, szertartás-formával kívánunk foglalkozni, amelyeknek a hivatalos, állami életben, a politikai tevékenységben is fontos szerepe volt: így az ima, áldozatbemutatás és az eskü.[1]

Már az 5. századtól kezdődően a római vallásban sorozatosan jelennek meg különböző elvont istenségek. *Ops*, amely már a korai római vallásban is megvolt, most már nem egyedüli elvont istenség, hanem újabbak is feltűnnek mellette így: *Libertas*, *Concordia*, *Honos*, *Spes* etc. Ezek lényegében nem új istenek, hanem különböző isteni rangra emelt erények, elvont fogalmak. Az istenvilágnak az ilyen módon való gyarapítása már a görög vallásban is szokásos volt, ilyen görög istenek: Tyché, Eiréné, Thanatos, Eris, Elpis, Erós stb. Rómában ezeknek az istenné magasztosult perszonifikált erényeknek templomot is emeltek, kultuszuk istenként önállósodott, vagy összekapcsolták egy-egy hagyományos isten kultuszával.

Róma már történetének kezdeti időszakától érintkezett a görögökkel. A hatás később a dél-itáliai görögökkel lett közvetlenebb, intenzívebb, igazán szorossá pedig *Magna Graecia* meghódításával lett. A gazdasági kapcsolatok természetesen kedveztek a művészi, vallási, általában a szellemi hatások érvényesülésének is. Ennek a hagyománynak már a királyok korában is nagy jelentősége volt (Sibylla könyvek!). Megbízhatóbb adataink az 5. századig visszamenőleg vannak, a történetirói hagyomány érdeme folytán. Ettől az időtől kezdve a különböző vallási hiedelmek, képzetek, istenalakok Rómába való bekerülése lényegében ismert körülmények között történik. Így az 5. század első felében került be Rómába a görög istenpár, Castor és Pollux, mint Róma hatalmának védelmezői. Egy pestisjárvány adott alkalmat arra, hogy Apollón Medicust befogadják és Rómában templomot kapjon (431). Később fia, Aesculapius is bekerült a hivatalos római istenek sorába (293). A Sibylla-könyvek utasítására kaptak helyet Rómában a görög alvilági istenek Pluto és Proserpina. Joggal tételezhetünk fel görög hatást a római vallás olyan jelen-

[1] A korszak vallástörténetéhez lásd: *G. Wissowa:* Religion und Kultus der Römer². München 1912; *K. Kleinknecht:* Gebetsparodie in der Antike. Stuttgart—Breslau 1937; *Fr. Altheim:* Römische Religiongeschichte. Berlin—Leipzig 1933; *K. Latte:* Römische Religiongeschichte. München 1960; *G. Radke:* Die Götter Altitaliens. Münster 1965; *Hahn I.*: Róma istenei. Bp. 1975.

ségeiben, mint az elvont istenalakok megjelenése, vagy a plebeius istenhármasság létrejötte *(Cres—Liber—Libera)*.

A várossá szerveződés időszaka után a római vallást egyrészt az etruszk hatás, másfelől a görög befolyás alakította döntő módon.

Mint köztudomású, Plautus darabjainak mintái a hellenizmus korában keletkeztek. Mi jellemző tehát a hellenisztikus kor vallására? A makedón hegemónia és Nagy Sándor hódításai nagy mértékű átalakulásokat idéztek elő. A polisz-államok elvesztették függetlenségüket és régi jelentőségüket. Az átalakult társadalom új kultúrát is létrehozott, amely természetesen a vallás területén is módosításokat eredményezett. A megváltozott vallásra lényegében igaz az, hogy a hagyományos vallási elemek megmaradnak, tovább élnek, az új elemek a kezdeti időszakban még csak kevéssé érzékelhetőek, látszólag csupán formai átalakulás történt. A változás lényege később egyre jobban kitűnik, nevezetesen az, hogy hagyományos istenekben való hit, a régi vallási szertartások sokat veszítenek jelentőségükből, hitelükből, sőt ezzel együtt érvényükből is. A régi vallás mintegy formálisabbá válik, ez az általános tendencia lényege, de vannak kivételek is. A néptömegek vallása és hiedelmei kevéssé közvetlenül reagálnak a hivatalos vallás változásaira. Az alacsonyabb néprétegek körében ápolt és kedvelt helyi kultuszok, kedvenc istenek továbbra is a régi tiszteletet élvezik, pl. Asklépios epidaurosi kultusza. Az emberek képzeletvilágában, vallásos hiedelmeiben megnő a vaksors, a véletlen szerepe, és ezzel együtt halványul a hagyományos istenek irányító szerepében való, eddig szilárd hit. Ez tükröződik lényegében a különböző filozófiai iskolák, irányzatok, életfilozófiák azon törekvéseiben is, amikor azt hangoztatják, hogy az embernek a vaksors uralmát hogyan lehet, avagy egyáltalán lehet-e kivédeni. Ebből következik, hogy a hagyományos vallásosság és az egyes istenalakok kritikája először egyes filozófusoknál jelenik meg, de a vallás és a filozófia ellentéte még nem éles. A kritika alapja az erkölcsi igényesség inkább, mint a tudományos szemlélet (Xenophanes, Protagoras, sztoikusok, epikureisták, cinikusok).[2] A hellenisztikus kor vallásában tehát a hagyományos, a régi, ill. az új elemek sajátos módon ötvöződnek. Jellemző a misztikus vallások és a különböző keleti eredetű kultuszok terjedése is. Jogosnak tűnik Nilssonnak azon megállapítása a korszakról, hogy a hellenizmus kora a «vallásos keresés korszaka». A kor jellemző vallástörténeti jelensége a szinkretizmus.

Ahogyan a hellenisztikus világ lehanyatlása, majd bukása után további története lényegében Róma történetében folytatódik, mivel a birodalom része lesz, úgy a vallásos képzetek, hiedelmek tarka sokfélesége is bekerül Rómába, és ott jelentősen megváltoztatja a tradicionális római vallást.

A Plautus darabok mintái tehát ebben a vallási téren is sokszínű, bonyolult időszakban keletkeztek. A korabeli vallás a hellenizmus vallási sokféleségéhez hasonlóan tarka képet mutat. Plautus utalásai tehát a különböző vallási szertartásformákra, intézményekre, istenalakokra, korántsem vonatkoznak minden esetben csupán a görög vallásra, bár esetenként nyilvánvalóan ilyen utalásokat is átvehetett előképeiből, hivatkozásai sok esetben egyértelműen a római vallásra vonatkoznak.

A 2. pun háború korára különösen igaz a vallás szerepének a megerősödése Rómában, mivel a történetének mélypontját jelenti ez az időszak. A hiva-

[2] *P. Grimal:* Le siècle des Scipions. Paris 1975, 295 skk., vö. még *C. Nicolet:* Les idées politiques à Rome sous la République. Paris 1964.

talba lépő Fabius Maximus nem véletlenül hívja fel a senatorok figyelmét arra, hogy a katonai veszteségek nem a hadvezér hibájából, hozzánemértéséből, avagy a katonaság gyávaságából adódtak, hanem a kudarcok okozója a vallási szertartások elhanyagolása. Véleménye szerint a győzelemhez az istenek pártfogásának a visszaszerzése szükséges.[3] Nem érdektelen, hogy hasonlóképpen vélekedik később Polybios is, aki a rómaiak sikereinek, győzelmeinek magyarázatát, vallásosságukban és istenfélelmükben véli megtalálni. Így véli Cicero és Horatius is.

A hannibali háborúk időszaka jelentős állomás a római vallás fejlődésének történetében. A rómaiak hite szerint ezt tükrözi Fabius Maximus véleménye is. Így ebben az időszakban a senatus vezetésével különös gonddal ügyeltek és figyeltek a különböző jósjelekre, mivel ezekben isteni kinyilatkoztatásokat láttak. A 2. pun háború tragikus eseménysorozata után a Sibylla-könyvek tanácsához folyamodtak, és annak utasításai szerint próbálták mulasztásaikat utólag jóvátenni.

Új mozzanat ugyancsak ebben az időben a görög vallás rítusainak, hiedelmeinek igen gyors terjedése Rómában. Elképzelhető ebben a jelenségben egy olyan mögöttes cél, hogy a rómaiak új módszereket kerestek elpártolt isteneik újramegnyeréséhez, kiengeszteléséhez, és talán ezt kereshették a görög rítusokban. A Sibylla-könyvek utasítására telepítették át többek között a kisázsiai Kybelé = Magna Mater kultuszát Rómába a Hannibal elleni döntő támadás előtt. Sőt az ellenség isteneinek segítségéről, átpártoltatásáról *(evocatio deorum)* sem tartották tanácsosnak lemondani.[4]

A Plautus korára jellemző vallási sokszínűséget komédiái is jól tükrözik. Gyakran olvashatunk darabjaiban a különböző istenalakokról, szertartásokról. A görög minták ellenére esetenként félreérthetetlenek a római vallásra való utalásai. Bár görög színhelyen, de római nevekkel és római rítus szerint végzik az isteneknek a szertartásokat. A hagyományos vallás tekintélyének a megingása, a hagyományos istenekbe vetett hit megrendülése különösen jól megfogható Plautusnál. Ez egyébként mintáira is igaz lehetett. A sajátos plautusi felfogást, ill. a vallás hagyományos tekintélyének a megingását igazolja és bizonyítja az a tény is, hogy Plautus gyakran, sőt az esetek többségében parodikus célzattal és színezettel említ isteneket, szertartásokat, római vallási szokásokat. Az istenek közül Neptunus, Iuppiter, Venus, Mercurius szerepel a leggyakrabban, de említi még Herculest,[5] Apollót, Iunót, Marsot, Asklépiost, Libert és Cerest is, továbbá néhány perszonifikált istenséget.[6] Hősei gyakran áldoznak, tesznek fogadalmakat különböző isteneknek. Az istenek, ill. a szertartásformák parodikus említéseit érthette Plautus közönsége is, ezt igazolja a darabok jelentős közönségsikere is. A vallás hagyományos tekintélyének a megingása feltehetően éppen úgy érzékelhető volt a közönség felfogásában is, sőt lehetőség szerint fokozottabban, mivel a népi vallásosság mindig fogékonyabb az új hatásokra.

A vallási szertartások paródiái között a leggyakoribb az imaparódia, ill. ennek különböző formái. Az imaparódia tükrözi az egyes ember vallási felfogását, ill. betekintést ad a kor vallási életébe is, ezért érdekesek a komé-

[3] Livius XX 9—10; XXI 1, 11.
[4] Macrobius: Sat. 3, 9.
[5] Lásd A plautusi votum paródiához c. dolgozatunkat AntTan 25 (1978) 216—219.
[6] *Persa* 251 skk., *Bacch.* 892 skk., *Capt.* 877.

diák a vallástörténet számára is. Nemcsak a formális imaparódia (nyelvi utánzás) lényeges, hanem kultúrtörténeti szempontból is érdekes a tartalmi és formai elemek együttes vizsgálata. Egyrészt a tömegek hite és babonája, másrészt pedig a hitetlenség az, ami a parodizálás fő témája. A népi vallásosság talaján ugyanis a jámbor, odaadó, átszellemült hit és a pajkos kicsapongás mindig találkoznak egymással. Az imaparódia mindig tartalmaz népies elemet is, amely minden klasszikus műfajnak lényeges eleme.

K. Ziller mutatta ki elsőként, hogy ezek az emberek minden komikus túlzás ellenére is, a valóságban sem sokkal másként imádkoztak. Az ókoriak még nem értették a műfajhoz kötött szakrális forma és profán szituáció ellentétét (kérés, fohász, eskü, átok, ima).[7] A parodikus célzat sok esetben csak a szituáció ismeretéből derül ki. Magában a szakrális nyelv alkalmazása méltatlan tárgyra még nem biztos, hogy paródia, sőt az imaparódia és a gúny között is problémás a határ megvonása, ezt bizonyítják pl. a Priapusnak dedikált feliratok. Az irodalom területén az imaparódia megmutatja azt, ami a szakrális nyelvben különösen ismert és kedvelt, ill. ami lényeges volt benne. A vallás és az ima formai elemeinek a fejlődése jól tanulmányozható a paródia révén, esetenként szembesíthető komoly formulákkal is, sőt olykor azok kiegészítésére is felhasználható.

A Plautus-darabokban igen gyakran találunk olyan részleteket, ahol idevágó tényezők: áldozatbemutatás, imaformula, *votum*,[8] eskü, fohász szerepel. Ezek esetenként komoly, zömükben azonban parodikus célzatú hivatkozások. Köztudomású, hogy a római szertartások rendjét a szigorú kötöttség jellemzi,[9] erre utalhat a *religio*[10] elnevezés is. A *religio* kapcsolatban áll a fogadalmak, eskük, és mindenfajta elvárás kötelező jellegével, amelyek az istenek iránti félelemből táplálkoznak. Ebből következően valamiféle kötelezettségérzetben fogalmazható meg a szó jelentéstartalma, amit a rómaiak sokszor önként vállaltak, és aggályos pontossággal betartott külső formákba ültettek át, de nem feledkeztek a *do ut des* alapelvről az istenek irányában sem. Ugyanez az előírásos pontosság jellemző magára a szakrális nyelvre is: kötött formulák, meghatározott szóhasználat, pontosan előírt fordulatok, mozdulatok tartoznak egy-egy kultikus cselekmény lefolytatásához, olyannyira velejárói ezek, hogy a legkisebb hiba miatt már érvénytelenné válik a szertartás.

A Plautus-komédiák értelmezései igen jól nyomonkövethetők, lévén, hogy a tartalmi paródia magából a jelenetből fejlődik ki, így egyértelműen kiderül parodikus volta, a szakrális szóhasználat parodizálásánál segít, hogyha megfelelő komoly formulákkal állítjuk szembe. Az esetek többségére a tartalmi és formai paródia együttes előfordulása jellemző. A hivatalos kultikus szóhasználatnak, ill. a különböző formai elemeknek a felhasználásával teszi nevetségessé paródiáit, olyan szakrális elemekkel, ahol már maga a megfogalmazás is komikus, másrészt komoly formulákkal állíthatók szembe. Cicero a *religio* kifejezést a *religere* igéből származtatja, amelynek jelentése lelkiismeretes törődés valamivel, annak komolyan vétele. Ennek megfelelően a római vallást a *rítus* jellemzi a legjobban, legtökéletesebben: szigorúan megszabott keretek,

[7] *Kleinknecht:* i. m. 16.
[8] Lásd fentebb az 5. j.
[9] Plin. *Nat. Hist.* XXVIII 3,10–18.
[10] *G. J. Szemler:* Papság és papi karrier az ókori Rómában. AntTan 27 (1980) 201 skk.

hely, idő, mozdulatok, formák stb., között érvényesülő, és csakis így érvényes kultikus cselekmény. A római vallás tehát teljes mértékben a szertartások által meghatározott, formalista vallás. A római ember szemében igen nagy jelentősége volt a különféle szertartások pontos elvégzésének. A plautusi paródiák egyik fő célpontja éppen ezeknek a szertartásoknak az aggályosan pontos elvégzése. Olyan személy végzi az áldozatot, aki ezt sohasem szokta tenni, ill. nem teheti, elfelejtkezik valami fontos kellékről, összekeveri az istenek nevét, elfelejti mit is akart mondani, vagy kérni, mire kívánt esküt tenni. A fogadalomtételnél elmondja, hogy nem szívesen, avagy egyáltalán nem teljesíti, ilyenkor még ő gúnyolódik az istennel, hogy az most melléfogott. Plautusnál a megfogalmazás parodikus voltát elősegítő tényezők: fokozás, nyelvi elemek, gyakori, nem egyszer éppen a kiemelt szavak esetében alkalmazott alliterációk, nyelvi archaizmusok, a vígjáték nyelvénél emelkedettebb díszítő elemek, jelzők előfordulása, ill. ezeknek a jogi és szakrális nyelvben szokásos halmozása, hármas tagolása, kiemelések, illetőleg a szakrális kifejezési fordulatok parodikus, frivol alkalmazása.

Plautusnál a tulajdonképpeni római ima paródiáját olvashatjuk, amely elkülönül más kategóriáktól. (Lásd rabszolgák terjedelmes *gratulatio*-i ima formájában, ünnepélyes, fennkölt hangvételű fohászkodásai Neptunushoz, ill. különböző fiktív istenségek szerepeltetése, pl. *Perfidia*, *Saturitas* . . .)

Ima

A mai értelemben vett ima valamelyik istenhez intézett tiszteletteljes könyörgést, hálaadó magasztalást jelent. Eredetileg az imádság egészen mást jelentett, varázsigék, varázsszavak mondását, amellyel az imádkozó kényszeríteni akarta a maga istenét arra, hogy az megtegye, amit ő kér tőle. A magasztaló imádságnak azonban lehetett az is a feladata, hogy a szó varázsos erejével növelje az istenség hatalmát, hogy ezzel mintegy előmozdítsa az imádkozó ember kérésének teljesülését. Ez okból hivatkoztak olyan gyakran az isten korábbi hasonló cselekedeteire, segítő közreműködésére, ezért mondták el többször egymás után ugyanazt az imádságot, hogy ezáltal is növekedjék az isten ereje, és a kérést biztosabban teljesítse. A vallásos ember sikerét minden esetben valamelyik isten segítségének tulajdonította. Később, amikor a varázsképzetek háttérbeszorultak, az istenfogalom elvontabbá, emelkedettebbé vált, az ima is veszített mágikus jellegéből. Magasztalássá, könyörgéssé vált, de úgy, hogy eredeti formai elemeit megőrizte. Ez a folyamat elsősorban az arisztokratikus vallásosságon belül ment végbe, ami érthető is, hiszen ellentétben a népi vallásossággal, amely a mágikus elemeket később is megőrizte, kevesebb szükség volt arra, hogy a valóságos erőket varázserővel, varázsképzetekkel pótolják. A római ima is a mágikus formulákra vezethető vissza. Eredeti funkcióját tükröző elemek leginkább a különböző hivatalos alkalmakkor elmondott imákban maradtak meg. A római imákban nem a könyörgés, fohászkodás és az istenek magasztalása dominál, hanem az a fő cél, hogy az istent mintegy rávegye, kényszerítse az imádkozó kérésének teljesítésére, valamilyen viszonzás fejében. Az ima, valamint a himnusz előfordulások, ill. paródiák számos irodalmi forrásban fennmaradtak. A parodizált forma sok esetben jobban kifejezi az eredeti célzatot, mint a komoly, ez jól illusztrálható a komoly és a parodikus formulák szembeállításával. Ed. Norden a vallásos

beszédforma történetét elemző munkájában[11] foglalkozott a problémával. Ő utalt először az imaparódia formális jelentőségére, és véglegesen megállapította az antik ima-stílus formai elemeit. Az imaparódia alapja a tartalom és forma ellentmondásos viszonyában lelhető fel. Magának az ima paródiájának és az ima stílus általi paródiájának megértéséhez előfeltétel a műfaj ismerete. A műfajhoz kötött szakrális forma és a profán szituáció ellentéte az ókor embere előtt nem volt mindig egyértelmű. Az imaparódia szempontjából lényeges azonban az, hogy az ima mint irodalmi jelenség, vagy kifejezetten mint vallásos szertartásforma van parodizálva, azaz komikus vagy kritikus paródiáról van szó. Az utóbbi jellemző formái: a népi vallásosság, a ceremoniális magán- és a hivatalos kultikus szertartások parodizálása. A hivatalos kultikus szertartásokhoz általában áldozatbemutatás is kapcsolódott. A paródia természetesen minden esetben feltételez egy valóságot.

A Plautusnál előforduló római imák többsége Neptunushoz, a tenger és a kereskedelem védőistenéhez szól, akinek érthető módon igen jelentős volt a szerepe a kereskedelemnek a gazdasági életben való súlya miatt.[12] A *votum*, áldozatok, hálaadás, Neptunust, mint a tenger istenét, ill. veszedelmeinek elhárítóját illették meg. Neki áldozott pl. Scipio Africanus átkelése előtt, ill. Octavianus a Sex. Pompeius elleni hadjárata előtt. Számos példa van arra, hogy testületek vagy magánemberek tesznek fogadalmat Neptunusnak, kereskedelmi vállalkozások, hajóutak sikere érdekében. A két legterjedelmesebb ezek közül Plautusnál a *Trinummus* 820 skk., ill. a *Persa* 753 skk., amelyeket Ed. Fraenkel alapvető munkájában kimerítően tárgyal.

Egy érdekes példa olvasható a *Mostellaria* c. darabban is. 431—439:

Habeo, Neptune, gratiam magnam tibi,
Quom me⟨d⟩ amisisti a te vix vivom domum.
Verum si posthac me pedem latum modo
S⟨c⟩ies inposisse in undam, hau causast ilico
Quod nunc voluisti facere quin facias mihi.
Apage, apage te a me nunciam post hunc diem⁰
Quod crediturus tibi fui, omne credidi.

A hálaadást Tranio a rabszolga folytatja.

Edepol, Neptune, peccavisti largiter,
Qui occasionem hanc amisisti tam bonam.

A kétes értékű hálaadás egy tengeri útról hazatérő kereskedőtől származik, aki jóllehet hálás a hazatéréséért, de egyben szemrehányást is tesz, bizalmatlanságának ad hangot Neptunusszal szemben. Az idézett részlet gúnyos, szemrehányó hangú hálaadás, amit egyértelműen komikussá tesz

[11] Untersuchungen zur Formgeschichte religiöser Rede. 1913.

[12] Plaut. *Trin.* 820. *Stich.* 402. *Rud.* 486. 906. 527. *Bacch.* 1069. stb. ill. feliratok: ILS 3280 = CIL X 3813 (Capua): *Neptuno sacrum ... votum in Siculo fretu susceptum solvit;* ILS 3292 = CIL XIV 3558 (Tibur): *Neptuno adiutori sacrum M. Aemilius Flaccus q.;* ILS 3283 = CIL V 5258 (Como): *Neptuno et dis aquatibus pro salute et incolumit. v.s.l.m. C. Quart. Secundin.*

a rabszolga közbeszólása. A komoly hálaadási formulákban is szokásos volt az isten korábbi jótéteményeire hivatkozni, ill. azokat, mintegy az isten érdemeiként említeni, amely egyben annak magasztalását, dicsőítését is jelentette, és természetesen nagyságának az elismerését is, továbbá kegyességének, jóindulatának az elnyerését is célozta. Esetünkben a hálaadó éppenséggel nem magasztalja az istent, sőt gonosz, rosszindulatú istennek tartja, aki már sokakat tönkretett, őt magát is csak félig élve *(vix vivom)* bocsátotta el. Jóllehet «hálás» az istennek azért, hogy végül is épségben hazatérhetett, de nem titkolja, hogy egyáltalán nem bízik Neptunusban, és ezért ígéretet tesz arra, hogy soha többé nem szolgáltatja ki magát a vizek önkényes urának. Szavainak hitelét azzal az ígérettel is megerősíti, hogy ha mégis megszegné a fogadalmat, és mégis tengerre szállna, cselekedjen vele az isten, amit most is tehetett volna. A jelenet komikumát hatásosan fokozza a rabszolga megjegyzése, aki mintegy gúnyolódik az istennel, hogy nagyszerű alkalmat mulasztott el, és ezzel nagyot vétkezett. Komikus továbbá az is, hogy a kereskedő is csak miután szárazföldön van, akkor mer ilyen kétes értékű hálaadással Neptunusnak köszönetet mondani. A parodisztikus jelleget hangsúlyozzák a megfogalmazáson túl a formai szakrális elemek és alliterációk is.[13]

Szintén kereskedelmi vállalkozás sikeres lebonyolítása után való hálaadást olvashatunk a *Stichus* c. darabban.
402—405:

Quom bene re gesta salvus convortor domum,
Neptuno gratis habeo et Tempestatibus;
Simul Mercurio,[14] *qui me in mercimoniis*
Iuvit lucrisque quadruplicavit rem meam.

A következő részletben Chrysalus a rabszolga hálaadó imája olvasható, amit szerencsés lopásért mond, ünnepélyes, patetikus hangvétellel és fennkölt formulákkal.
Bacchides 1068—1073:

Hoc est incepta efficere pulchre: veluti mi
Evenit, ut ovans praeda onustus cederem.
Salute nostra atque urbe capta per dolum
Domum reduco integrum omnem exercitum.[15]
Sed, spectatores, vos nunc ne miremini
Quod non triumpho: pervulgatum est, nil moror.

A megfogalmazás a diadalmenetet tartó hadvezér imájára emlékeztet,[16] aki győztesként gazdag zsákmánnyal és ép hadsereggel tér haza. Utalás lehet ebben a parodikus hangvételű említésben Plautus korának arra a tendenciájára, hogy minden apró-cseprő győzelem után diadalmenetet akartak tartani,

[13] Vö. *Mil.* 411. *Rud.* 358. 486.
[14] A kereskedők fő pártfogója Neptunus mellett Mercurius volt.
[15] Vö. *Persa* 251 — szintén lopásért való ünnepélyes hangvételű hálaadás, vö. *Poen.* 1274.
[16] Vö. Livius XLI 28, 8; XXIX 27, 3

szinte versengtek érte; az ilyen diadalmenetek tartásának egyik legfőbb ellenzője Cato volt. Részletünkben a rabszolga becsmérelve említi a diadalmenetet, éppenséggel közönségesnek tartja, ezért nem is igényel ilyenfajta elismerést. A zsákmányszerzés egyébként elengedhetetlen velejárója volt a hadjáratoknak, mivel anyagi természetű nyereség nélkül a rómaiak nem tekintették teljesnek a győzelmet.[17] A diadalmenet tartásának természetesen meghatározott feltételei voltak. A Plautusnál említett esetben a tartalom és a körülmények éles ellentétben állnak a szakrális formula ünnepélyes komolyságával. Plautusnál a *triumphus*-t tartó hadvezérek imái magánszemélyek imáiként jelennek meg.[18]

A jellegzetes plautusi koncepciót jól illusztrálja Ergasilus parazita ünnepélyes fohásza Iuppiterhez.
Captivi 768—775:

Iuppiter supreme, servas me measque auges opes;
Maximas opimitates opiparasque offers mihi;
Laudem, lucrum, ludum, iocum, festivitatem, ferias,
Pompam, penum, potationes, saturitatem, gaudium.
Nec quiquam homini supplicare nunc certum est mihi.
Nam vel prodesse amico possum vel inimicum perdere.
Ita hic me amoenitate amoena amoenus oneravit dies.
Sine sacris hereditatem sum aptus effertissimam.[19]

A parazita ünnepélyes fohásza már önmagában is komikus, továbbá jellemző rá a szakrális nyelvben szokásos szóhalmozás, alliterációk, belső rímek alkalmazása. Parodikus a tartalom is, az élősdi Iuppiter védelmét kéri. A parazita ebben az időben Rómában különösen nem kedvelt figura volt, görög szokásnak tartották. Cato *(de agr.* 5,4) a *vilicus*-t arra inti, hogy ilyen embert a birtokon ne tartson. Ez az élősdi pedig éppenséggel vagyonának a gyarapítását kéri Iuppitertől, amelyben az lehet a korvonatkozás, hogy Plautus korára fokozottan igaz a gátlástalan vagyonhajhászás. A parazita esetében ez annál inkább komikus, mivel maga is a máséból él, nemhogy még ő használhatna másoknak. A jelenet komikumát fokozza, hogy a parazita pontosan felsorolja, miben kívánja, hogy gyarapítsa őt Iuppiter. Az imának, mint vallásos szertartásformának elengedhetetlen velejárója a pontosság, ami azt jelenti, hogy először is pontosan kell annak a funkciónak az istenét megválasztani, ami a kérés vagy hálaadás természetéhez illik, és aprólékos precizitással,[20] félreérthetetlenül kell megfogalmazni a kérést.

Szintén rabszolga mond köszönetet Iuppiternek, lényegében lopásért, ünnepélyes formulák és szóhasználat mellett.
Persa 251—256:

[17] Ezt a formát parodizálja egy helyen Cicero: *Ad Att.* IV 18 5: *Confecta Britannia obsidibus acceptis, nulla praeda imperata tamen pecunia.* Vö. még Tac. *Ann.* XII 28, 1: *praeda famaque onusti revertuntur;* a *praeda onustum*-hoz l. Ter. *Phorm.* 894, ill. Liv. XXIX 27, 2.

[18] Lásd fentebb *Trin.* 820—., ill. a *Persa* 753—.-ra vonatkozó részleteket.

[19] Utalás a *hereditas sine sacris* szokására, vö. *Curc.* 123.

[20] Gondoljunk csak a római jogrendszer aprólékos, körülményes, de rendkívül precíz szabályaira, előírásaira.

Iovi opulento, incluto, Ope[21] *gnato,*
Supremo, valido, viripotenti,
Opes, spes bonas, copias commodanti
* * * * *lubens vitulorque merito,*
Quia meo amico amiciter hanc commoditatis copiam
Danunt argenti mutui ut ⟨e⟩i egenti opem adferam

Iuppiterrel kapcsolatosan a rabszolga különböző fennkölt jelzőket alkalmaz, halmozza azokat, ami a szakrális nyelvben szokásos volt, és az istenek jóindulatának a megnyerését célozta végső soron. Sagaristio, a rabszolga a Iuppiterre szokásos *omnipotens* epitheton helyett a *viripotens*-t használja, ami igen találó, és nyilvánvalóan komikus is. Egyébként rabszolgák a szakrális cselekmények végzésében általában nem vettek részt, kivétel a *vilicus*.

Eskü

A következő szertartásforma, amivel foglalkozni kívánunk, az eskü. Tekintettel arra, hogy Plautusnál ebben az esetben is gyakoribbak és érdekesebbek a parodikus említések, ezek közül foglalkozunk néhány részlettel Az esküparódia[22] az imaparódiának egy sajátos változata és különösen hatásos formája. Igen érdekesek azok az esetek, amikor az istenek emberi mintára, imában fohászkodnak más istenekhez, esküt tesznek saját vagy más isten nevére, avagy éppenséggel halandókhoz fohászkodnak. Ennek a paródiaváltozatnak igen szemléletes esetei fordulnak elő az *Amphitruo* c. darabban, amely lényegében egy Iuppiter-paródia.
Alcumena esküje 831—834:

Per supremi regis regnum iuro et matrem familias
Iunonem, quam me vereri et metuerest par maxume,
Ut mihi extra unum te mortalis nemo corpus corpore
Contigit, quo me impudicam faceret.

Alcumena Iuno istennőre esküszik, aki itt mint a családi élet tisztaságának legfőbb védelmezője jelenik meg, *mater familias*-nak nevezi, a *pater familias* kifejezés analógiájára. Esküje a darab tartalmának ismeretében komikusnak hat, hiszen Alcumena két gyermeket fog szülni, egyik férjéé, a másik Iuppiteré, viszont az esküjében annyi igaz lehet, hogy halandóval nem csalta meg a férjét.

A darab egy másik részletében hasonlóan komikus esküt olvashatunk, mégpedig Iuppiter esküszik saját magára.
931—934:

Mane, arbitratu tuo ius iurandum dabo,
Me meam pudicam esse uxorem arbitrarier.
Id ego si fallo, tum te, summe Iuppiter,
Quaeso Amphitruoni ut semper iratus sies.

[21] *Ops* említése, aki a legkorábbi volt Rómában az elvont istenek között.
[22] *Kleinknecht:* i. m. 172 skk.

Még nyilvánvalóbb lesz az idézett részlet parodikus volta, ill. az eskütétel szokásos komoly kifejezéseinek használata, ha egy valódi esküszöveggel állítjuk párhuzamba. Livius munkájában egy eskü a következőképpen hangzik: «*Ex mei animi sententia*» — *inquit* — *ut ego rem publicam populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum deserere patiar, si sciens fallo, tum me Iuppiter optimus maximus domum, familiam remque meam pessimo leto adficiat.*[23] Az esküben is, mint minden más római vallási szertartásban szigorú formai kötöttségek jellemzőek. A szövegnek pontosan tartalmaznia kell magát az eskü tárgyát, mégpedig egyértelműen, továbbá pontosan meg kellett jelölni magát az istent, akihez az eskü címezve volt, illetőleg az eskü esetleges megszegése esetére a kiszabható büntetést. Egy ilyen tipikus, szabályos esküforma a Liviustól idézett részlet. Plautus parodizálja ezt a formulát Iuppiter és Alcumena esküjében. Nyilvánvalóan komikus célzatú az a kitétel Iuppiter esküjében, hogy ha megszegné, a büntetés Amphitruót sújtsa. Hasonló esküt tesz Mercurius, és ha esküjét megszegné, a büntetés a rabszolgát Sosiát érje: SO: *Quid si falles?* ME. *Tum Mercurius Sosiae iratus siet* (392). Sosia és Mercurius arról folytatott vitájukban, hogy melyikük kicsoda, esküvel erősítik meg igazukat.
435—437:

SO. *Per Iovem med esse neque me falsum dicere.*
ME. *At ego per Mercurium iuro, tibi Iovem non credere:*
Nam iniurato scio plus credet mihi quem iurato tibi.

Miközben a rabszolga Iuppiterre tesz esküt, Mercurius természetesen saját magára esküszik, sőt azt állítja, hogy Iuppiter eskü nélkül is jobban hisz neki, mint a szolga esküjének. Ez nem véletlen, hiszen éppen azért van most itt Mercurius, hogy apja tervének sikerében közreműködjön, a tartalom ismeretében a parodikus célzat még világosabb és egyértelműbb lesz. Iuppiterrel kapcsolatban szokásos a *summus* és az *optimus* epitheton használata. Az *iratus sies* — szintén gyakran használatos fordulat, gyakran használja pl. Cicero is, az esküszegés esetére utaló kitételekben fordul elő, és mint ilyen kevésbé súlyos büntetés, ugyanis ilyen esetekben gyakori a halálbüntetés kiszabása, sőt nem csupán magára az esküszegőre, hanem annak egész háznépére.[24] Tehát a *ius iurandum dabo — si fallo — iratus sies* — a hivatalos esküforma bevett kifejezései, ezeket olvashatjuk Plautusnál is. Másfajta paródia Iuppiter ünnepélyes esküje, amelyben arra kéri Alcumenát, hogy bocsásson meg neki.
923—924:

Per dexteram tuam te, Alcumena, oro obsecro
Da mihi hand veiam, ignosce, irata ne sies.

Az *oro*, ill. *obsecro* az ünnepélyes könyörgés szokásos kifejezéseit. Itt parodikus az *iratus sies* használata, amit itt Plautus nyilvánvalóan tudatosan megfordít, Iuppiter mondja Alcumenának, miközben ő maga könyörög kegye-

[23] Livius XXII 55, 11.
[24] A leginkább összehasonlítható ezekkel a helyekkel Aristophanes: Békák c. darabjának vonatkozó részlete (586—) amelyben Dionysos elátkozza magát.

lemért.[25] Az istenek és halandó nők viszonya a görög mitológiában szinte mindennaposnak számított. Euripides korának magasabb erkölcsi szemlélete a hatalmukkal visszaélő istenek, erkölcsöt sértő magatartásának látja az ilyen eseteket,[26] valószínűleg nem másként vélekedett erről a Plautus korabeli Róma sem, főként a szigorú erkölcsű Cato és konzervatív felfogású és szemléletű kortársai.

Az eskühöz sorolhatók lényegében a *preces* és a *precationes*, amelynek szemléletes példája olvasható a *Cistellaria* c. darabban.
513—518:

At ita me di deaeque superi atque inferi et medioxumi,
Itaque me Iuno regina et Iovis supremi filia,
Itaque me Saturnus eius patruus et summus pater,
Itaque me Ops opulenta, illius avia . . . Immo mater quidem.
Iuno filia et Saturnus patruus et summus [Iup]pater!

Az esküparódia kis jelenetből fejlődik ki, Alcesimarchus dühében összekeveri az instenneveket, ill. az istenek genealógiáját, Iunót Iuppiter lányának mondja, Saturnust a nagybátyjának. Ez természetesen szándékos komikum, amit fokoz még az is, hogy a jelenlevő Melaenis folyton közbeszól és kijavítja, és ezzel egyre jobban összezavarja. Egyébként ez a kimerítő kifejezésmód tipikus példája. Eltekintve attól, hogy istennevekhez tudatos szójáték is tartozik, a jelenet tartalmában is paródia. Jellemző rá minden vonatkozásban a hármas tagolás: Iuppiter—Iuno—Saturnus; Iuno—Iuppiter—Ianus; *inferi-superi-medioxumi; magni-minuti-patellarii.* A római szakrális nyelvet idéző elemek: alliterációk, sorvégek összecsengése, hármas tagolás, epithetonok. Az ilyen esküdözés úgy hat Appel[27] szerint, mint valami régen elkoptatott forma. Az istennév-halmozás gyakori Plautusnál és éppen olyan komikus mint új. A *di superi* szokásos, de a *medioxumi* és a *minuti* nem, ezért komikus. Az egész jelenet parodikus hatású, mégpedig valódi római elemekből összerakva. A családi kapcsolatok kiemelése római szokás, a családi szituációk emlegetése különböző formákban valószínűleg megvolt az újattikai komédiában is.[28]

Tipikus eset az istennevek halmozására a *Bacchides* c. darab következő részlete.
892—897:

Ita me Iuppiter, Iuno, Ceres,
Minerva, Latona, Spes, Opis, Virtus, Venus,
Castor, Polluces, Mars, Mercurius, Hercules,
Summanus, Sol, Saturnus, dique omnes ament,
Ut ille cum illa neque cubat, neque ambulat,
Neque ausculatur, neque illud quod dici solet.

[25] Vö. Apuleius: Metamorphoses VI 2, 4: Psyché imája.
[26] Vö. Euripidés: Ion 436—451.
[27] *G. Appel:* De romanorum precationibus. Giessen 1909. RVV 7, 2 179 p.
[28] Menandros: Samia 94— : egy rabszolga esküszik, közben Apollóra, Aresra ill. Zeusra hivatkozik.

Chrysalus rabszolgának Nicobolus előtt elmondott esküjében a fő parodikus elem, hogy esküjében több mint 12 istent említ és sorol fel név szerint. Ebben az esetben valóban parodikus túlzásról van szó, erre vall Nicobolus válasza is: *Ut iurat: servat me ille suis periuriis*,[29] nyilvánvalóan komikus és kicsinyes maga az eskü oka is.

Ergasilus, a mindig éhes parazita a saját maga által kitalált fiktív istenségre esküszik: *Ita me amabit sancta Saturitas (Capt.* 877). Nyilván nem véletlenül esküszik az élősdi erre az istenre, aki ráadásul még a *sancta* epithetont is megkapja. Majd folytatva esküjét (880 skk.) görög esküformulákat és istenneveket idéz, ugyanakkor itáliai városokat nevez meg.

Az alább idézendő részletek esetében a paródia abban áll, hogy jelentéktelen, köznapi dolgokra és személyekre alkalmazza Plautus a szakrális esküformulát, ill. az erre jellemző megfogalmazást.

A *Curculio* c. darabban Cappadox a kerítő, nem éppen magasztos dolgokra, nevezetesen hölgyeinek különböző használati tárgyaira esküszik. 577—580:

At ita me volsellae, pecten, speculum, calamistrum meum
Bene me amessint meaque axicia linteumque extersui,
Ut ego tua magnifica verba neque istas tuas magnas minas
Non pluris facio quam ancillam meam quae latrinam lavat.[30]

Egy másik terjedelmes esküszöveg olvasható a *Rudens* c. darabban, amelynek az a különös érdekessége, hogy magát az esküt egy kerítő teszi, az esküszöveget pedig egy rabszolga diktálja neki.
1334 skk.:

GR. *Accedum huc; Venus haec volo adroget te.*
LA. *Quod tibi libet, id mi impera.*
GR. *Tange aram hance Veneris.*
LA. *Tango.*
GR. *Per Venerem hanc iurandum est tibi.*
LA. *Quid iurem?*
GR. *Quod iubebo*
LA. *Prae⟨i⟩ verbis quidvis; [id] quod domi est, numquem ulli supplicabo.*
GR. *Tene aram hanc.*
LA. *Teneo.*
GR. *Deiera te mi argentum daturum*
Eodem die ⟨tui⟩ viduli ubi sis potius.
LA. *Fiat.*
Venus Cyrenensis, testem te testor mihi,
Si vidulum illum, quem ego in navi perdidi,
Cum auro atque argento salvom investigavero
Isque in potestatem meam pervenerit,
⟨Tum ego huic . . .⟩
GR. *Tum ego huic Gripo, inquito et me tangito.*

[29] Hasonló parodikus eset a *Cist.* 250.
[30] *Curc.* 572— : egy katona esküszik a fegyvereire, vö. *Capt.* 863.

LA. *Tum ego huic Gripo dico, Venus, ut tu audias,*
Talentum argenti magnum continuo dabo.
GR. †*Si fraudassis, dic ut te in quaestu tuo*
Venus eradicat caput atque aetatem tuam.
Tecum hoc habeto tamen, ubi iuraveris.
LA. *Illaec advorsum si quid peccasso, Venus,*
Veneror te ut omnes miseri lenones si⟨e⟩nt.
GR. *Tamen fiet, etsi tu fidem servaveris.*
Tu hic opperire; iam ego faxo exibit senex:
Eum tu continue vidulum reposcito.
LA. *Si maxime mihi illum reddiderit vidulum,*
Non ego illi⟨c⟩ hodie debeo triobolum.
Meus arbitratust, lingua quod iuret mea.
Sed conticiscam; eccum exit et ducit senem.

Labrax a kerítő elvesztette kinccsel teli ládáját, amit Gripus a halász talált meg, és most alkuszik a kerítővel jutalom ügyében. Labrax Venus oltáránál esküszik, hogy ígéretét megtartja, és a jutalmat a megtalálónak odaadja. Komikus, amint Gripus diktálja, hogy a kerítő mit mondjon, a rá nézve kedvező részleteket hangsúlyozza, vagyis ahol a jutalomról van szó. Természetesen ugyanilyen komikus módon túloz a kerítő is: *Ego tum huic dico, Venus ut tu audias.* Komikus túlzás olvasható az esküszegés esetére kiszabott büntetésben is. Sőt az is kiderül rögtön, hogy a kerítő mennyire veszi komolyan az egészet, szent ceremónia nem kötelezi őt semmire, még az esküszegésért járó büntetéstől sem fél.

Áldásparódia

Tulajdonképpen nem ima, azonban valamelyik isten megszólításával mint szakrálisan stilizált tipikus áldás, az ima mellett tárgyalható. A különböző tisztító szertartások, áldozatok, eskü, átok, a jóslás különböző formái, az élet nagy alkalmaihoz (születés, haláleset, nagykorúság, házasság) kapcsolódó szertartások minden időben szoros kapcsolatban álltak a vallással. Természetesen a házasságkötésnek is megvoltak a maga szertartásai, amelyek ősi eredetre vezethetők vissza. Ilyenkor a házasulandók áldozatot mutattak be az isteneknek, és egy-egy levágott hajfürtjüket áldozták fel valamelyik istennőnek. Ezek a szertartások szimbolikus értékűek voltak, a régi élet végét, az új kezdetét jelképezték. Az esküvői szertartást díszes lakoma követte, ezután ünnepélyes menetben vitték a menyasszonyt vőlegénye házához. Az ókori felfogás szerint az asszonyok férjük alárendeltjei voltak, annak felügyelete alá tartoztak, gondoskodniuk kellett a születendő gyermekekről és őrizniük kellett a férj vagyonát. A nőknek szigorúan tilos volt a házasságon kívül mindenfajta félrelépés.

Az esküvői szertartás és a hozzákapcsolódó jókívánságok, a parodisztikus áldásnak egy igen szemléletes esete olvasható a *Casina* c. darabban, ami lényegében egy tüneményes alliterációkkal kísért «jóra» intés paródiája. 815 skk.:

Sensim supera tolle limen pedes, mea nova nupta
Sospes iter incipe hoc ut viro tuo Semper sis superstes.

Tuaque ut potior pollentia sit, vincasque virum victrixque sies.
Tua vox superet tuomque imperium: vir te vestiat tu virum despolies.
Noctuque et diu ut viro subdola sis opsecro memento.

A jelenet tartalmi és formai paródia egyszerre. Komikumát részben a szituációk adják — a rabszolgák urukat kijátszák, és a fiának a fegyvernökét felöltöztetve, mint menyasszonyt vezetik hozzá, és a hivatalos esküvői szertartás előírásai szerint összeadják őket. A részletben parodizálva van maga az esküvői szertartás is és a hozzákapcsolódó jókívánságok, tehát áldásparódia, amelyhez egy *omen*-paródia is társul. Még jobban kiemeli a jelenet nyilvánvalóan komikus célzatát, ha párhuzamba állítjuk egy komoly megfogalmazással, ahol a menyasszonyt éppen az ellenkezőjére intik, mint itt a «rabszolga esküvő» alkalmával.
Catullus 61. 151 skk.:

Nupta tu quoque, quae tuus
vir petet, cave neges,
ne petitum aliunde eat.

165 skk.:

Transfer omine cum bono
limen aureolos pedes,
rasilemque sibi forem.

A küszöbben való megbotlás, a lábbeütés rossz *omen*-nek számított, ezért erre különös gonddal ügyeltek, hogy ezt megelőzzék.[31]
A vallási életben meglevő hiedelmek közül a legkomolyabban az *omen*-eket vették mind a magán-, mind a közéletben. Az *omen*-eknek különösen a kelet eredetű vallásokban volt nagy jelentősége, összefüggésben álltak a csillagjóslással is. Babilonban és Asszíriában egész *omen*-irodalom jött létre abból, hogy írásba foglalták azokat a csillagállásokat és az égen megfigyelhető jeleket, amelyben az uralkodóra, vagy az ország sorsára vonatkozó jeleket véltek felfedezni. Kiemeli az *omen*-ek fontosságát Cicero is, amelyeket az ősök minden dolgukban megkérdeztek és messzemenően figyelembe is vettek, hogy tetteik helyesek és kedvező kimenetelűek legyenek.[32] Az elmondottak figyelembevételével még sokkal nyilvánvalóbbnak tűnik az idézett plautusi részlet parodikus célzata. Az ifjú menyasszonyt arra intik, hogy férjének mindig mindenben felette álljon, az ő szava legyen a döntő, ahelyett, hogy engedelmeskedne, ahogyan illik, és ami kötelessége is, amint azt az idézett Catullus részlet is tanúsítja. Plautusnál gyakran olvasható az *uxor dotata*[33] típusok,

[31] Tib. I 3, 19; Ovid. X 452; Cicero *de inv.* XI 84; Kleine Pauly 3. s. v. *omen* 297—298.

[32] Cic. *de inv.* 102; *de divin.* 1, 102; 1, 104; 1, 119; 1, 34; 1, 18; 2, 49; 2, 84; 2, 26.

[33] Plautus negatív figuraként ábrázolja az *uxor dotata* típusát, ezzel kapcsolatban számos említés olvasható a komédiában: *argentum accepi, dote imperium vendidi (Asin.* 87); *sub imperio . . . uxorio (Asin.* arg. 2); továbbá gyakran olvasható a férjek tiltakozása a feleségnek való alárendeltség miatt, akik ettől szabadulni szeretnének, ezért gyakran kívánják az ilyen feleségek halálát. Az *uxor dotata* előfordulásáról a plautusi komé-

a nagy hozományú feleségek említése, ezek rendkívül házsártosak és követelőzőek voltak férjeikkel szemben. Ezt a figurát ismerhette Plautus a görög irodalomból, előképeiből is, de vannak ilyenek Rómában Plautus korában is. Ezek negatív figurája Plautusnál még kiemeltebb, és jobban kidomborított mint a mintáiban, elsősorban nem a nagy hozománnyal polemizál, hanem a gazdagságból eredő hatalmi igényekkel. A miliő amelyben az idézett áldás elhangzik tipikusan római, és a paródia is a római hölgyekre vonatkozik. További jótanács az ifjú feleségnek a férje vagyonának őrzése helyett, ami szintén a kötelességei közé tartozik, hogy fossza ki őt mindenéből. A küszöbátlépés már önmagában is vallási jellegű aktus, ennél egy áldás, jókívánság helyénvaló. Az eredeti szokás az volt, hogy a menyasszonyt a vőlegénye emelte át a küszöbön, nehogy megbotoljék. Ha a szokás Plautus korában nem is ez volt, de a *pedis offensio* — akkor is rossz előjelnek számított. Plautus a cantica részletekben a rituális formákat követi, és a valódi szakrális nyelvi fordulatokat alkalmazza. Erre utal maga a küszöbátlépés a *sospes superstes* parodisztikus értelmű használata.[34] A *potior pollentia; a vinces victrixque sies; superet tua vox; tuomque imperium* — a jogi nyelvből vett szakkifejezések paródiái. Egyébként a *superesse sospes superstes* előfordul Plautusnál komoly értelemben is.

Asinaria 17:

Sicut tuom vis unicum gnatum tuae
Superesse vitae sospitem et superstitem.

A szakrális jelleget hangsúlyozzák a szinonimák, az archaikus elemek és az alliterációk is. A kifejezés ilyen kimerítő részletezése az attikai tragédiára jellemző.[35]

Áldozatbemutatás

Talán a legfontosabb és a leggyakoribb vallási szertartásforma, ugyanis csaknem valamennyi egyéb vallási aktus kísérője szokott lenni. A hivatalos állami életben, valamint a magánéletben egyaránt nagy jelentősége van.

Gyakran utalnak erre a szertartásra a plautusi komédiák is, és sok esetben magát a kultikus cselekmény részletes lebonyolítását is közlik.

A *Trinummus* c. darabban a házi *Lar*nak szóló áldozatról olvashatunk. 40—44:

Larem corona nostrum decorari volo:
uxor venerare ut nobis haec habitatio

diákban bővebben l. *E. Schumann:* Der Typ der *uxor dotata* in den Komödien des Plautus. Philologus 121 (1977) 45—65. *O. Grimal:* Le siècle des Scipions. Paris 1975, 160 skk. — az *uxor dotata* plautusi szerepeltetését a görög mintákból való átvételnek tartja, véleménye szerint Plautus korában nem voltak ilyenek Rómában, állításának a cáfolatára számos forrásadat van.

[34] Ennius Trag. *frag.* 249. *Ed. Fraenkel:* Plautinisches im Plautus. Berlin 1922, ezzel a részlettel kapcsolatban egy ismeretlen tragédia töredékre hivatkozik.

[35] A küszöbátlépés motívumához vö. Servius: *ad Aen.* VIII 29, Varróra hivatkozik, aki szerint azért nem volt szabad a küszöböt megérinteni, hogy mentesek maradjanak a *sacrilegium*-tól.

bona fausta felix fortunataque eveniet —
teque ut quam primum possim videam emortuam.

Callicles áldozni készül a házi istennek, feleségének parancsot az a *Lar* ünnepélyes feldíszítésére. A rómaiaknál szokás volt új házba költözés alkalmával a *Lar* kegyét és jóindulatát ima és áldozat által megnyerni, akit a rómaiak a család oltalmazójának, a ház védőistenének tartottak, és aki maga is a családdal együtt cserélt lakást. Ilyenkor a *Lar*-t koszorúkkal ékesítették, a görögök jávorfa-, a rómaiak pedig kalász- és virágkoszorúkat használtak a díszítéshez. A *Lar*-nak bemutatott áldozatokhoz tartoztak, továbbá a tömjén, bor, virágok, sóval kevert tönköly, ezenkívül bizonyos rész az évi terményekből.[36] Callicles áldozata inkább komikus, bár a szokásos formaságok szerint jár el, a kellékekből nem hiányzik semmi, hogy mégis parodikus, arra vall az áldozati szöveg után betoldott parodikus kérés vagy óhaj, vagyis a házban való szerencsés lakás mellé azt kívánja, hogy feleségét mielőbb halva lássa. Az ilyen és hasonló komikus jellegű kívánságok paródiára utalnak, aki az áldozatot bemutatja nem rabszolga vagy parazita, mint sok esetben, hanem egy tisztes *senex*.

Az *Asinaria* c. darabban egy fiktív istenségnek a *Salus*-nak bemutatott áldozatról van szó.
712—713:

Datisne argentum? Si quidem statuam et aram statui
Statuistis. Atque ut deo mi hic immolas bovem, nam ego tibi Salus sum.

Ezt az áldozatot egy rabszolga követeli magának, aki magáról állítja, hogy szolgatársa számára ő *Salus*, amiért őt az istennek kijáró tisztelet illeti meg, sőt azt is megmondja, mi legyen az áldozat. Az említés szemmelláthatóan parodikus célzatú.

Egy különösen érdekes áldozatbemutatási paródia olvasható a *Curculio* c. darabban, ahol egy részeges vénasszony áldoz borral borért Venusnak.
123—125:

Venus, de paulo paululum hic tibi dabo haud lubenter
Nam tibi amantes propitiantes vinum potantes dant omnes:
Mihi haud saepe eveniunt tales hereditates.

Az áldozatbemutatást himnuszparódia is kíséri, amit a borhoz, ill. a bor istenéhez intéz, mindkettőjük igaz tisztelője és imádója, a részeges kerítő. Szembetűnően komikus az ilyenkor szokásos *libens, libenter, laeta* — kifejezések használata, amely azt jelenti, hogy az áldozatot szívesen, örömmel végzik. Helyette itt a *non lubenter* kitétel olvasható, ugyanis ez az öregasszony nem ad szívesen a borból még egy cseppet sem, és még Venusnak sem. Ez a betoldás egy komoly áldozatbemutatásnál elég lenne ahhoz, hogy az egész érvénytelen legyen. A *libens libenter* — kitétel általában arra utal, hogy az isten az áldozatot megérdemelte, azt *merito*, azaz érdeme folytán, joggal kapja. Az érdem talán itt sem hiányzott, hiszen azért áldoz az anyóka, mert borhoz jutott, és ez

[36] Cato: *de agr.* 2, 1; vö. a jókívánságok szokásához Cic. *pro Mur.* 1.; Liv. I 17, 10; Sen. *epist.* 87, 3.

számára ünnepnap. A kevésből viszont egyáltalán nem szívesen ad, egyébként is, amint mondja, az istennő úgyis eleget kap a szerelmesektől. Tehát Plautus egy közismert és jámbor szokást parodizál, nevezetesen a szívesen, jóindulattal bemutatott italáldozatok *(libatio)* szokását.[37] Utalás történik a *hereditas sine sacris* szokására is. A rómaiaknál egyes családoknak külön is joga volt egyes isteneknek a számára ún. *sacra privata* rendezésére, és ez a vallási kötelezettség jelentős terhet rótt az örökösökre, és ezért a szakrális kötelezettség nélkül *(hereditas sine sacris)* közmondásképpen a vagyon csorbítatlan öröklését jelentette.[38] Ilyen terhektől akkor lehetett szabadulni, ha az örökös ünnepélyesen lemondott kiváltságairól, és ezt a lemondást a *pontifex maximus* indítványozására a *curia*-k testülete elfogadta — *alienatio* vagy *detestatio sacrorum*. A családhoz hasonlóan a *gens*-nek is lehetett ilyen joga, a *sacra privata* elvégzését a gentilisekből kiválasztott *flamen*-re bízták. Az idézett részletet formai szakrális elemek, belső rímek alkalmazása is jellemzi, amelyek egyben a valódi szakrális nyelvre és megfogalmazásra utalnak. Közismert a római vallás szertartásainak szigorú kötöttsége, Plautus viszont a vallást parodizáló részleteiben sok esetben éppen magukat a szertartásokat parodizálja. Az italáldozat szokásához több irodalmi párhuzam is van.[39]

A következő részletben egy elégedetlen, csalódott áldozó beszél, aki mellesleg egy kerítő.

Poenulus 449 skk.:

Di illum infelicent omnes qui post hunc diem
Leno ullam Veneri unquam immolarit hostiam,
Quive ullum turis granum sacrificaverit.
Nam ego hodie infelix deis meis iratissimis
Sex immolavi agnos nec potui tamen,
Propitiam Venerem facere uti esset mihi.
Quoniam litare nequeo, abi⟨i⟩ illim illico
Iratus votui exta prosicarier.
[Neque ea poricere volui: quoniam non bona
Haruspex dixit, deam esse indignam credidi.]
Eo pacto avarae Veneri pulchre adii manum.
Quando id quod sat erat satis habere noluit.
Ego pausam feci. Sic ego, sic me decet
Ego faxo posthac dei deaeque ceteri
Contentiores māge erunt atque avidi minus,
Quom scibunt Veneri ut adierit leno manum.
Condigne haruspex, non homo trioboli.

Paródiára vall már maga az a tény is, hogy egy kerítő áldoz Venusnak. Kifejezésre juttatja bizalmatlanságát az istennővel szemben, és méltánytalannak találja, hogy hat bárányt áldozott neki, és mégsem sikerült annak a jóindulatát megnyernie, azaz nem viszonozta az áldozatot, nem funkcionál megfelelően a *do ut des* alapelv. A kerítőnek alapvetően megingott a bizalma

[37] Vö. *A. Salač:* Ein Hymnus auf den Wein. Interpretation eines hellenistischen Kunstwerkes. Acta Ant. Hung. 7 (1959) 202.
[38] L. Festus p. 290, előfordul még Plautusnál: *Capt* 775 *Trin* 484.
[39] Ovid. *Fasti* 3, 582; Prop. 11, 1.

az istenekben, a *haruspex*-ről[40] is azt mondja, hogy az három obolost sem érő ember.

A példák száma tovább szaporítható lenne, de az idézettekből is kiderül a jellegzetes plautusi koncepció és kezelésmód a római vallás és a különféle szertartások viszonylatában, ill. nyilvánvalóvá válik a komédiák érdekessége és jelentősége a vallástörténet szempontjából is. Ezt a kezelésmódot az tette lehetővé, hogy a hagyományos római vallás tekintélye megingott és a régi istenek is veszítettek tekintélyükből.

[40] Az itt említett *haruspex* nem a hivatalos béljós, hanem egy ún. *vicanus haruspex* kategóriájú, kóbor jóspap.

MOLNÁR IMRE

A VIS MAIOR EREDETE ÉS FEJLŐDÉSE A PREKLASSZIKUS ÉS KLASSZIKUS RÓMAI JOGBAN

1. Az ókori népek ősi jogában — így a római jogban is — eredményfelelősség érvényesült,[1] vagyis nem vették figyelembe a cselekmény elbírálásánál, hogy az elkövető személynek lehet-e szemrehányást tenni magatartásáért, vagy sem. Ha kár keletkezett, az elkövető személyt felelősségre vonták függetlenül attól, hogy vétkes vagy nem. A jogfejlődés azonban gyorsan szakított ezzel a primitív szemlélettel és a változó jogélet szükségleteinek megfelelően kialakította azokat az elveket, amelyek alapján létrejött az ókori római jog felelősségrendszere. E felelősségi elvek kialakulására nagy hatással volt az aristotelesi görög filozófia, ill. a posztklasszikus korban a görög filozófián nyugvó keresztény ideológia.[2] Ennek megfelelően a fejlett árucsereforgalomra épülő klasszikus jog bizonyos mértékben objektív színezetű felelősségi rendszert alakított ki. A posztklasszikus korban viszont a keresztény szellem hatására vétkességen nyugvó felelősségi rendszer kezd kibontakozni, amely lényegében a justinianusi kodifikációban éri el a csúcsát.[3]

Mindkét felelősségi rendnek lényeges eleme volt a vis maior, amely általában a felelősség alól való kimentést jelentette. A vis maior fogalma — bizonyos fokú kiszélesedéssel — ma is megtalálható Európa népeinek jogában, így a magyar polgári jogban is. A modern jogok az állandóan fejlődő termelési viszonyok — elemi erővel (elektromosság, más energiahordozók) működő üzemek, ilyen járművek — következtében nem nélkülözhetik felelősségi rendszerükből a vis maior fogalmi körét. Már csak ilyen megokolásból is nem tűnik haszontalannak, ha ennek a felelősségi fokozatnak a kialakulását szemügyre vesszük.

[1] *M. Kaser:* Das römische Privatrecht I.[2] (München, 1971) 146. és kk. l. *Marton G.:* A római magánjog elemeinek tankönyve. Instituciók. (Bp., 1960) 190. l. *Brósz R.—Pólay E.:* Római jog (Bp., 1974) 348. l.

[2] *Marton:* Un essai de reconstruction du développement probable du système romain de responsabilité civile. RIDA 3. (1939) 177. és kk. l.

[3] *V. Arangio-Ruiz:* Responsabilità contrattuale in diritto romano[2] (Nápoly, 1933) különösen a 80. és kk. l. *G. Luzzatto:* Caso fortuito e forsa maggiore (Milano, 1938) különösen a 48. és kk. l. *W. Kunkel:* Diligentia SZ 45 (1925) 266. és kk. l. *Visky K.:* A kereszténység és a római jog felelősségi rendszere. Notter emlékkönyv (Bp., 1942) *Marton:* Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Haftung. Archiv für die civilistische Praxis. 162. k. 1—2. füz. (Tübingen, 1963) 1—9. l.

[4] Különösen behatóan foglalkozott a kérdéssel: *L. Lusignani De Medio, B. Kübler, F. Schulz, W. Kunkel, I. Paris, Arangio-Ruiz, Luzzatto,* újabban *Ca. Cannata* a magyar irodalomban *Marton* és *Visky.*

A római jogi felelősség problematikája egyike a legvitatottabb kérdéseknek a római jogi irodalomban.[4] Mindez elsősorban Iustinianus kompilátorainak tevékenységére vezethető vissza, akik éppen a megváltozott felelősségi szemléletnek megfelelően a klasszikus korban érvényesülő felelősségi rendet igyekeztek átformálni.[5] Így sok esetben a vis maiorra vonatkozó forrásszövegek sem maradtak érintetlenek.

2. Az ősi jogra vonatkozóan alig áll adat rendelkezésünkre. Elsősorban azokra támaszkodhatunk, amelyeket a klasszikusok (különösen Ulpianus) idéznek egy-egy intézmény bemutatásakor. Igen jó példa erre Gaiusnak a XII. táblához írt kommentárja.

> «*Qui aedes acervumve frumenti iuxta domum positum combusserit, vinctus verberatus igni necari iubetur, si modo sciens prudensque id commiserit, si vero casu, id est neglegentia, aut noxiam sarcire iubetur aut . . .*»
> (*D. 47.9.9.*)

E szövegből kiolvasható, hogy a XII táblás törvény idején sem volt éppen ismeretlen a szándékosság (*sciens prudensque*) és az, ami ezen kívül van. Kérdés, mit foglalt magában a *casu* megjelölés. A véletlent mindeképpen, de esetleg még valamiféle gondatlanságot is.[6] Erre utal a *casu, id est neglegentia* kifejezés is. E kifejezés értelme kétféle lehetett. A *casu* szó alatt mindazt értették, ami a szándékosságon kívül esik. Tehát a véletlent és a gondatlanságot is,[7] vagy egyszerűen nem tudtak különbséget tenni a véletlen és a gondatlanság között.[8] Ez utóbbit tartjuk valószínűbbnek a következők miatt. A *casu id est neglegentia* önmagába véve csak olyan hozzállás mellett lehet igaz, ha a véletlen és a hanyagság között nem tudunk különbséget tenni. Ha a *casu* alatt a véletlent és a hanyagságot tudatosan értették volna, tehát a szó mindkét fogalmat fedte, akkor nem lett volna szükség az *id est neglegentia* kifejezésre.[9] A kiszabandó büntetésből is arra lehet következtetni, hogy a véletlen és a hanyagság ekkor még összefolyó kategóriák, nincs éles különbség közöttük. A XII tábla szerkesztői különbséget tettek, ha a tüzet valaki tudatosan idézte elő, ill. az a tudatától függetlenül következett be. Ha viszont a *casu* jelentését esetnek és nem véletlennek fogjuk fel, akkor a mondat értelmetlen. Feltehetően maga Gaius is a XII tábla korabeli terminológiai bizonytalanságot igyekezett visszaadni. Ebből azonban egy következtetés mindenképpen levonható. A XII tábla készítői ismerték a *casu* kifejezést, s ha nem is a klasszikus kori véletlent értették alatta, mégis lényegesen enyhébb büntetéssel sújtották az elkövetőt, mintha az *sciens prudensque* követte volna el tettét.

[5] *Kunkel:* SZ 45 (1925) 268 és kk. l. *Arangio-Ruiz* i. m. 66. és kk. l. *Luzzatto* i. m. 31. l. *Marton:* Bonus pater familias (Kecskemét Klny. 1931. a kecskeméti Jogakadémia 100 éves fennállása alkalmából kiadott emlékkönyvből) 15. és kk. l. *Visky:* A vis maior a római jog forrásaiban (Bp., 1942) 9. l.

[6] *Visky:* A vis maior 11. l. Numa «törvényei» között is találunk utalást az emberöléssel kapcsolatosan a véletlenre («homo si fulmine occisus est») Festus 174. ill. a nemszándékos (imprudens) magatartásra (Serv. in Virgil. ecl. 4. 43.), de mint köztudomású, a leges regiae teljes hitelessége igen kétséges.

[7] *Visky:* A vis maior 23. és kk. l. *Luzzatto:* i. m. 32., 33. l. 4. jz.

[8] *Brósz—Pólay:* i. m. 459. l.

[9] Id est neglegentia kifejezést *Voigt:* (XII. Tafeln I. k. 719. l.) a XII. T. T. rekonstrukciójánál Gaius neve alatt szerepelteti.

Mégegyszer visszatérve az *id est neglegentia* mondattöredékre nem tudunk egyetérteni azokkal a szerzőkkel, akik azt posztklasszikus, ill. justinianusi betoldásnak vélik, mondván hogy a bedolgozók ezzel próbálták a *casu* szót magyarázni.[10] Justinianusi szintről nézve ez a betoldás nemhogy megmagyarázta volna a *casu* jelentését, hanem teljesen lerontja annak értelmét. Abszolúte kizárt, hogy a vétkességi jogelveket kialakító felelősségi rend jogtudósai ilyen ellentmondásos szöveget gyártsanak. Minden valószínűség szerint Gaius az eredeti korabeli szöveget írta le, hűen visszaadva a XII tábla korabeli terminológiai bizonytalanságot, ezzel kívánva érzékeltetni a kódex korának jogát.

A XII táblára vonatkozó forrásadat után időben egy jó 200 évet kell ugrani ahhoz, hogy ismét a véletlenre vonatkozó forrásadattal találkozzunk Ulpianus edictum-kommentárjában. Hogy az edictumszövegek pontosan mikor keletkeztek, azt megállapítani nem lehet. A post quem-et azonban feltétlenül i. e. 242 jelzi,[11] a praetori jogképzés kezdete[12] (i. e. III. században). Vizsgáljuk meg együttesen a következő edictumszövegeket.

Ait praetor: Nautae caupones stabularii quod cuiusque salvum fore receperint nisi restituent, in eos iudicium dabo.
(Ulp. D. 4.9.1. pr.)
Et ita de facto vectorum etiam Pomponius libro trigensimo quarto scribit. Idem ait etiamsi nondum sint res in navem receptae, sed in litore perierint, quas semel recepit, periculum ad eum pertinere. Ait praetor: nisi restituent, in eos iudicium dabo. . . .at hoc edicto omnimodo qui recepit tenetur etiamsi sine culpa eius res periit vel damnum datum est, nisi si quid damno fatali contingit. Inde Labeo scribit, si quid naufragio aut per vim piratarum perierit, non esse iniquum exceptionem ei dari. Idem erit dicendum et si in stabulo aut in caupone vis maior contigerit.
(Ulp. D. 4.9.3. pr. és 1.)

Lenel szerint megállapítható, hogy a D. 4.9.1. pr.-ba foglalt rész a praetori edictum szószerinti szövegét tartalmazza.[13] Ha összevetjük a D. 4.9.1. pr., valamint a D. 4.9.3. pr. és 1. első mondatát, akkor meggyőződhetünk arról, hogy a preklasszikus jogban a caupo, a nauta és a stabularius a praetori edictum szerint az átvett dolgokért minden körülmények között felel, tehát még akkor is, ha véletlen esemény okozta a kárt. E felelősség eredményfelelősség volt.[14] Akármi történt, az átvett dolgot (poggyászt stb.) vissza kellett adni, ha nem tudták visszaadni, a praetor keresetet adott ellenük. Ulpianus idézi Pomponiust, aki azt írja, hogy a dolgok átvételével a veszély az átvevőre száll. Ez viszont már nem eredményfelelősség, hanem egy kialakult

[10] *De Medio:* Caso fortuito e forsa maggiore in diritto romano (Bull 1908 XX. évf.) 159. l. *Kunkel:* SZ 45 (1925) 334. és kk. l. *Visky:* A vis maior 24. l.

[11] *Brósz—Pólay:* i. m. 46. l. i. e. 242-ben felállított praetor peregrinus tisztség után alakult ki a praetor perrendje.

[12] I. e. 67-től a lex Cornelia-t követően nem sok változás ment végbe a praetori edictumban. Lásd: *Brósz—Pólay:* i. m. 73. l.

[13] *O. Lenel.:* Das Edictum Perpetuum[3] (Leipzig, 1927) 131. l.

[14] *Marton:* Les fondements de la responsabilité civile (Párizs 1938) 84. l. *Lenel:* i. m. 5—6. l. *Kaser:* RPR I[2] 585. l. Lásd még ezzel kapcsolatosan: *Arangio-Ruiz:* i. m. 105. l. és *Luzzatto:* i. m. 163. l.

felelősségi rendszer az egyik láncszeme. Pomponius valószínűleg az átvevő custodiájára gondol.[15] A szövegben található exceptio visz el bennünket a kérdés megoldásához. Ez a kifogás Labeotól származik. Vagyis mentesül a hajós, ha bizonyítja, hogy a kár hajótörzs vagy kalóztámadás következtében állt elő. Lényegében ugyanez a helyzet — mondja Labeo —, ha az istállótulajdonosnál, ill. szállodásnál vis maior okoz kárt. A romanisztikában ma már egyöntetű az az álláspont, hogy ezek a kifejezések Labeotól származnak.[16]

A szövegben szereplő *damno fatali* kifejezést viszont későbbi módosításnak tartják.[17] Véleményünk szerint a szöveg értelmezéséből kiderül, hogy ez nem származhatott Labeotól, azonban nem kizárt, hogy maga Ulpianus vette azt fel a szöveg összeállításánál. Hisz végül is Ulpianus mutatja be a praetori edictumot, bele-bele szőve Pomponius és Labeo véleményét. Nyilvánvalóan a szöveg egy része tőle ered: egyébként a későbbiek során látni fogjuk, hogy Ulpianus mindazoknak a kifejezéseknek birtokában volt, amivel a rómaiak az elháríthatatlan erőt jelölték.

A bemutatott forrásokból megállapíthatjuk, hogy Labeo idejében, vagyis a klasszikus kor kezdetén ismerték a vis maior fogalmát, mint exculpációs lehetőséget.

De térjünk vissza a preklasszikus korhoz. A hozományba adott vagyontárgyakkal kapcsolatban Javolenus Servius és Publicius Mucius véleményét idézi.

> *In his rebus, quas praeter numeratam pecuniam doti vir habet, dolum malum et culpam eum praestare oportere Servius ait. Ea sententia Publii Mucii est: nam is in Licinnia Gracchi uxore statuit quod res dotales in ea seditione, qua Gracchus occisus erat, perissent ait, quia Gracchi culpa ea seditio facta esset, Licinniae praestari oportere.*
> *(D. 24.3.66. pr.)*

Bennünket a témánál P. Mucius véleménye érdekel, aki C. Gracchus vagyonának pusztulását, ill. a feleségének hozománykövetelését teszi vizsgálat tárgyává. A férj örökösei azzal akarták a kiadást megtagadni, hogy a vagyontárgyak zavargások közepette pusztultak el. P. Mucius Scaevola nem teszi magáévá ezt az érvelést, sőt azt mondja, hogy Gracchus hibájából keletkezett ez a lázadás, ezért Licinia részére teljesíteni kell.[18] A jogtudós véleményéből két dolog mindenképpen leszűrhető. A zavargásokat már a preklasszikus korban is véletlen eseményként fogták fel, amikért nem tartozott senki felelősséggel. Hogy ezen a véletlenen azt értették-e mint a klasszikusok később a vis maioron, ezt nem lehet egyértelműen eldönteni. De feltehetően valami hasonlót. A lényeg az, hogy a vis maior-szerű véletlen már e korszakban is mentesítőleg hatott. A másik következtetés: a forrásokban először jelenik

[15] *Kiss B.:* A veszély kérdése az adásvételnél a római jogban II. k. (Kecskemét, 1943) 23. l. kifejti, hogy a receptum cauponum nautarum et stabulariorum-ot tartják a custodia felelősség első kialakult formájának. Továbbá *Brósz—Pólay:* i. m. 448. l. *Kaser:* RPR I.[2] 586.

[16] A régi irodalommal szemben lásd *Arangio-Ruiz:* i. m. 81. és kk. l. *Luzzatto:* i. m. 163. és kk. l. *Visky:* A vis maior 85. és kk. l.

[17] *Arangio-Ruiz:* i. m. 166. *Luzzatto:* i. m. 163. és kk. l. *Visky:* A vis maior 89. l.

[18] *Brósz—Pólay:* i. m. 352. l. *Brósz:* a forradalmi eseményeket vis maior-ként kezeli, már erre a korszakra vonatkozóan is. V. ö.: *Aragio-Ruiz:* i. m. 201. és kk. l.

meg a culpa szó. Értelme — a forrás szerint — hiba, vétkesség, gondatlanság. Más mint a dolus. Bizonyos, hogy az eseményeket (seditio) Gracchus nem szándékosan idézte elő, de gondatlannak minősíthető magatartása megállhat. Gracchusnak számolni kellett volna azzal, hogy magatartásának milyen következményei lehetnek. Ez viszont már gondatlanság. Egy lépéssel továbbmenve az is megállapítható, hogy aki gondatlansága következtében idézi elő a vis maior formájában jelentkező eseményeket, az nem hivatkozhat ezekre.[19]

Lényegesen kisebb a jelentősége annak az esetnek, amelynél Ulpianus Quintus Muciust idézi.

Commodatum autem plerumque solam utilitatem continet eius cui commodatur, et ideo verior est Quinti Mucii sententia existimantis et culpam praestandam et diligentiam et, si forte res aestimata data sit, omne periculum praestandum ab eo, qui aestimationem se praestaturum recepit. (D. 13.6.5.3.)

A forráshelyen jól látható az átdolgozó kezének nyoma (*«et ideo»* . . . majd *«diligentiam»*). Ezek nem származhattak Q. Muciustól. A szöveg az interpolációs irodalom szerint is[20] teljesen aggályos. Az *omne periculum* kifejezés utal arra, hogy Mucius valamilyen véletlenről beszélhetett.

Q. Muciussal már beléptünk a preklasszikus jogtudomány utolsó szakaszába, ahol mindenképpen figyelmet kell fordítanunk Servius és Alfenus Varus állásfoglalásaira.

Ulpianus egy bérleti szerződés kapcsán idézi Servius véleményét, a vihar által okozott károk esetében.

Si vis tempestatis calamitosae contigerit, an locator conductori aliquid praestare debeat videamus. Servius omnem vim, cui resisti non potest, dominum colono praestare debere ait . . .
(D. 19.2.15.2.)

A forrás további része a későbbiekben kerül bemutatásra, itt csak a Serviusra vonatkozó részt tárgyaljuk.

A vihar tönkretette a termést, Serviusnak az a véleménye, hogy minden kár ami erőszakos, elháríthatatlan esemény következtében áll elő, nem sújthatja a bérlőt. Az *«omnem vim, cui resisti non potest»*, mondatrész a vis maior pontos fogalmát adja. Luzzatto e mondatrészt a kompilátorok glosszájának tartja.[21] Vele szemben Visky a klasszikus korból valónak véli[22] ugyanezen a véleményen van Kaser is.[23] Álláspontunk szerint a *cui resisti non potest* rész Ulpianustól származik. Servius ilyen precízen még nem fogalmazhatott, de hogy Servius vis maior jellegű eseményről beszél, az kétségtelenül következik Ulpianus szövegéből, aki felhozza a vihar pusztításait példaként és saját álláspontjának megerősítésére idézi a vele azonos véleményen levő Serviust.

[19] Egyezően *Brósz—Pólay:* i. m. 352. l.
[20] Különösen figyelemre méltó Kunkel és Arangio-Ruiz és Luzzatto véleménye.
[21] *Luzzatto:* i. m. 222. l.
[22] *Visky:* A vis maior 109. l.
[23] *Kaser:* (Periculum locatoris, SZ 74 (1957) 171. és kk. l.) szerint ha a cui resisti részt törölnénk a szövegből akkor ott az maradna, hogy a bérbeadónak vim praestare volna a kötelezettsége, ami tarthatatlan.

Ismét Ulpianus egyik szövegében találkozunk Servius nevével.

Servius quoque putat, si ex aedibus promissoris vento tegulae deiectae damnum vicino dederint ita eum teneri si aedificii vitio id acciderit, non si violentia ventorum vel qua alia ratione quae vim habet divinam.
(D. 39.2.24.4.)

A szomszéd házáról lesodorta a szél a cserepet, ami kárt okozott. Servius különbséget tesz aközött a kár között, amely abból adódott, hogy a ház elhanyagolt állapotban volt és a szél ezért sodorta le a cserepet, ill. a rendkívül erős szél által okozott kár között. Az utóbbi esetben a háztulajdonos nem vonható felelősségre. Vitatott, hogy a «*divinam*» szó eredeti-e.[24] Ettől függetlenül Servius döntése világos. Különbséget tesz a hanyagul kezelt kár és az el nem hárítható esemény között.

Servius két döntéséből levonhatjuk a következtetést, Servius pontosan ismerte a vis maiort, és ennek megfelelően foglalt állást a jogesetekkel kapcsolatosan.

A továbbiakban Alfenus Varus négy szövegét vesszük vizsgálat alá.

Cum pila complures luderent, quidam ex his servulum, cum pilam percipere conaretur, impulit servus cecidit et crus fregit: quaerebatur. an dominus servuli lege Aquilia cum eo, cuius impulsu ceciderat, agere potest. respondi non posse cum casu magis quam culpa videretur factum.
(D. 9.2.52.4.)
Communis servus cum apud alterum esset, crus fregit in opere: quaerebatur, alter dominus quid cum eo, penes quem fuisset, ageret. respondi, si quid culpa illius magis quam casu res communis damni cepisset, per arbitrum communi dividundo posse reciperare.
(D. 10.3.26.)

Az első esetben a labdát szedő rabszolga fiúcskát az egyik játékos futás közben fellöki, aminek a következtében eltörik a gyerek lába. A másodikban egy közös tulajdonban álló rabszolga töri el a lábát, amikor az egyik tulajdonostársnál dolgozik. Az első esetet véletlennek minősíti Alfenus Varus, addig a másikban megállapítja a tulajdonostárs gondatlanságát.

A két forrásszöveg összevetéséből megállapítható, hogy Alfenus nagy hozzáértéssel tesz különbséget a casus és a culpa között.

A következő textusban is érdekes esetet mutat be.

Damni infecti quidam vicino repromisserat: ex eius aedificio tegulae vento deiectae ceciderant in vicini tegulas easque fregerant: quaesitum est, an aliquid praestari oportet. respondit, si vitio aedificii et infirmitate factum esset, debere praestari: sed si tanta vis venti fuisset, ut quamvis firma aedificia convelleret, non debere. et quod in stipulatione est sive quid ibi ruet non videri sibi ruere, quod aut vento aut omnino aliqua vi extrinsecus admota caderet, sed quod ipsum per se concideret.
(D. 39.2.43. pr.)

[24] Ezzel kapcsolatban vö.: *Luzzatto*: i. m. 163. és kk. l. *Visky:* A vis maior 140. *S. Condanari Michler:* Vis extrinsecus admota. Feschrift für L. Wenger I. (München, 1944) 243. l. A vis divina kifejezést Servius eredeti kifejezésének tartja.

Hasonló esetet tárgyal, mint tanítómestere Servius a szél által lesodort cserepek okozta kárról. A *vi extrinsecus admota* kifejezés felüláll minden interpoláció-gyanún.[25] Ebből méltán lehet következtetni arra, hogy a *vi extrinsecus admota* aequivalense a serviusi *vis divina* is eredeti kifejezés lehetett, mert hisz a külső elháríthatatlan és az égi elháríthatatlan esemény között csak szóhasználatban van különbség, legfeljebb ugyanazon fogalom más-más megjelenési formáját takarja (szélvihar, avagy a villámcsapás). Így ebből méltán következtethető, hogy az elháríthatatlan erő fogalma a veteresnél már lényegében kialakult.

A bérlő szolgájának gondatlansága következtében leégett villánál felmerülő felelősséget tárgyalja Alfenus a D. 19.2.30.4.-ben.

Colonus villam hac lege acceperat, ut incorruptam redderet praeter vim et vetustatem: coloni servus villam incendit non fortuito casu. non videri eam vim exceptam respondit nec id pactum esse, ut si aliquis domesticus eam incendisset, ne praestaret, sed extrariam vim utrosque excipere voluisse.

A *fortuito casu* kifejezést Luzzatto későbbi beszúrásnak véli.[26] Vele szemben Visky úgy látja, hogy eredeti.[27] Az *extrariam vim* kifejezést az irodalom nem tekinti interpoláció-gyanúsnak.

Pontosan illeszkednek a szövegbe mind a *fortuito casu*, mind az *extrariam vim* kifejezések. Értelemszerűen beletartoznak. A bérlő ugyanis azzal a kikötéssel kapta a villát, hogy sértetlenül kell visszaadni, kivéve az erőszakot. A leégés a rabszolga hibájából történt, tehát nem vis maior folytán. Érthető, miért hangsúlyozza ezt Alfenus Varus, hisz a tűzvészt vis maiorként kezelték. De itt nem erről van szó: ez az erőszak nem kivételes. A szerződő felek a rendkívüli eseményt tekintették mentesítő oknak.

Ez az eset is csak megerősíti a fentebb mondottakat. A preklasszikus korszak végének jogtudósai, így Servius és Alfenus Varus értették és használták az elháríthatatlan erőre vonatkozó kifejezéseket. Különösen Alfenus Varusnak a döntései — amelyek mentesek az interpoláció-gyanútól —, valamint terminológiájának pontossága azt bizonytják, hogy a klasszikus kor kezdetére a vis maior fogalma kialakult. A klasszikus kor jogászainak kellett ezt továbbcsiszolni, különböző esetek kapcsán kiszélesíteni. A továbbiakban ezt a folyamatot kívánjuk bemutatni.

3. Az augustusi korszak kitűnő jogásza Labeo — forrásaink szerint — négy esetben tesz említést vis maior-szerű körülményről. Ezek közül egyet (D. 4.9.3.1.) már bemutattunk a praetori edictum vizsgálatánál, amikor is éppen a vis maiorra alapított kimentés klauzuláját teremtette meg Labeo.[28] Az itt megtárgyalandó többi eset is ilyen kimentésre vonatkozik Ulpianus előadásában.

Haec stipulatio utrum id solum damnum contineat, quod iniuria fit an vero omne damnum quod extrinsecus contingat? et Labeo quidem scribit de damno

[25] Egyezően *Condanari Michler:* i. m. 243. és kk. l.
[26] *Luzzatto:* i. m. 222. l.
[27] *Visky:* A vis maior 113. l.
[28] *Brósz—Pólay:* i. m. 448. l. *Kiss:* i. m. II. k. 26. l.

dato non posse agi, si quid forte terrae motu aut vi fluminis aliove quo casu fortuito acciderit.
(D. 39.2.24.3.)
. . . Labeo et rationem adicit, quo si hoc non admittatur, iniquum erit: quo enim tam firmum aedificium est ut fluminis aut maris aut tempestatis aut ruinae incendii aut terrae motus vim sustinere possit?
(D. 39.2.24.4.)

Ulpianus felteszi a kérdést: hogyan kell eljárni cautio damni infecti esetén, ha külső elháríthatatlan erő okozta a kárt. Labeo válasza szerint nem lehet keresetet adni, ha a kárt földrengés, árvíz, vagy más elháríthatatlan erő idézte elő. A 4. §-ban a már fentebb tárgyalt, Servius által említett, szél okozta kárhoz fűzi Ulpianus Labeo véleményét. Labeo itt sem tartja méltányosnak az eljárást, ha a kárt vihar, folyó vagy tengerár, tűzvész, ill. földrengés okozta.

Mindkét szöveggel kapcsolatban Luzzattonak aggálya támadt, ugyanis a Labeora való hivatkozás szerinte vitássá teszi a klasszikus jelleget.[29] Véleményünk szerint éppen nem, hisz Ulpianus az, aki egy-egy példa kapcsán idézi a régebbi jogászok véleményét, többek között Labeoét is, aki többnyire a vis maior-szerű eseményekre, mint kimentési lehetőségre hivatkozott. És valószínűen ő hivatkozott először rá, ezért idézi őt Ulpianus. A *fortuito casu* kifejezés már viszont Alfenusnál is előfordult, s így Labeonak is ismernie kellett. A véletlenszerű események példálózó felsorolása szervesen kapcsolódik a jogesethez, ezekkel adott Labeo nagyobb nyomatékot álláspontjának.

Ugyancsak a kereset megadásával kapcsolatos az utolsó Labeo-forráshelyünk, amit ismét Ulpianus mutat be.

Exercitu veniente migravit conductor, dein de hospitio milites fenestras et cetera sustulerunt. si domino non denuntiavit et migravit, ex locato tenebitur: Labeo autem, si resistere potuit et non resistit, teneri ait quae sententia vera est. sed et si denuntiare non potuit non puto eum teneri.
(D. 19.2.13.7.)

A bérlő azzal okoz kárt, hogy a házból elmenekül a katonák elől, akik ott duhajkodtak. Labeo szerint akkor lehet a bérlő ellen keresetet adni, ha ellent tudott volna állni és nem állt ellent. Argumentum a contrario: ha valaki nem tud ellenállni (ez a vis maior esete), akkor nem lehet keresetet adni. A Labeo-nak tulajdonított részt Haymann teljes egészében betoldásnak tartja.[30] Az lehet, hogy Labeo nem ezekkel a szavakkal adta meg az exkulpációt, de Ulpianus nem idézte volna e szöveget, ha Labeo nem az exkulpációról beszélt volna. Márpedig a custodia-kötelezett bérlőt csak a vis maior jellegű esemény mentesíthette. Az biztos, hogy Labeo az exkulpációt csak ilyen eseményre tartotta megadhatónak. Az viszont elképzelhető, hogy Ulpianus saját szavaival fogalmazta meg a labeoi gondolatot.[31] A Labeo-szövegek alapján megállapíthatjuk, hogy az elháríthatatlan eseményekből keletkezett

[30] *F. E. Haymann:* SZ 40 (1919) 235. l. vö. *Luzzatto:* i. m. 213. l.
[29] *Luzzatto:* i. m. 163. l. és kk. l. Csak részben osztja Luzzatto véleményét *Visky:* A vis maior 139. és kk. l.
[31] A kérdéssel foglalkozott *D. Daube:* The Defence of Superior Ordens in Roman Law (Oxford, 1956) 18. l. *Th. Mayer—Maly:* SZ 74 (1957) 371. és kk. l.

károknál a kimentési lehetőség megformulázása Labeo nevéhez fűződik, aki ezzel megteremtette a custodia felelősség fogalmát is.[32]

Nem mond ennek ellent az, hogy Ulpianus szerint a veteres előtt már ismert volt a custodia fogalma.

«. . .in re commodata praestanda est . . . etiam pulli te custodiam praestare debere veteres responderunt.»
(D. 13.6.5.9.)

Ulpianus itt minden bizonnyal a preklasszikus kor végén működő jogászokra gondolt. Márpedig Alfenus és Labeo tevékenységének ideje között alig volt különbség. Nagyon is elképzelhető, hogy Labeo a veteres által kialakított custodia alapján mondta ki többször is a custodia kötelezett exkulpációját vis maior esetére.

A klasszikus kor első századában élő jogászok közül Proculus, Cassius, Sabinus és Javolenus tesznek említést műveikben a véletlen eseményekről. Proculus a véletlenért való helytállást említi (casum praestare — D. 3.5.10.), aminek vizgálódásunk szempontjából nincs különösebb jelentősége. Massurius Sabinus viszont *vi naturali*-val jelöli az olyan eseményt, amit földrengés idéz elő.

Marcius domum faciendam a Flacco conduxerat: deinde operis parte effecta terrae motu concussum erat aedificium. Massurius Sabinus, si vi naturali, veluti terrae motu hoc acciderit, Flacci esse periculum.
(Javolenus D. 19.2.59.)

A *«vi naturali»* kifejezés eredetisége eléggé vitatott.[33] A korábbi jogtudósoknál használt jelölések után nincs okunk kételkedni afelől, hogy Sabinus használta a *vi naturali* kifejezést, ugyanis az előző korszak jogászai példáikban a természeti eseményeket hozták fel elháríthatatlan erőkként.[34] Végül is Sabinus is úgy használja a földmozgást, mint természeti erőt.

Ulpianus idézi Cassius véleményét az épületeknél bekövetkezett kárral kapcsolatban.

Cassius quoque scribit, quod contra ea damnum datum est, cui nulla ope occurri poterit, stipulationem non tenere.
(D. 39.2.24.8.)

Olyan kár esetén, aminek semmiféle hatalom nem tud ellenállni — mondja Cassius —, nem lehet kötelezni a stipulatióval biztosítékot adó személyt. Persze az interpoláció gyanúja itt is felmerül.[35] Véleményünk szerint a *«cui nulla ope occurri poterit»* kezdetleges formában való megfogalmazása az elhá-

[32] Lásd: *Luzzatto:* i. m. 163. és kk. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 105. l. *Kaser:* RPR I. 2 508. l. 36. jz. *Kiss:* i. m. II. k. 26. l. *Visky:* A vis maior 88. l. *Brósz—Pólay:* i. m. 448. l.

[33] *Haymann:* i. m. 159. l. *Luzzatto:* i. m. 199. l. *Mayer—Maly:* Locatio conductio (Wien—München 1956) 191. és kk. l.
C. Alzon: Labeo 12 (1966) 330. l. 64. jz. *R. Röhle:* SDHI 34 (1968) 214. l.

[34] Hasonló véleményen van *Kaser* is SZ 74 (1958) 191. l. 141. jz.

[35] *Guarneri Citati Andrea:* Miscellanea esegetica. Ann Perug 37 (1924) ser 4 vol l. 44. l.

ríthatatlan erőnek, amit aztán Ulpianus később úgy fogalmazott, hogy *omnem vim, cui resisti non potest.*

Javolenus a következő helyeken beszél véletlen eseményekről. D. 9.2.57.—19.2.59.—38.2.36.—19.2.37. Az előzőekben Sabinusnál a D. 19.2.59.-ben foglaltakat már figyelembe vettük. A 38.2.36.-ban felvett esetnek nincs különösebb jelentősége. *(Multi enim casus intervenire.)* A D. 9.2.57.-ben egy haszonkölcsönbe adott ló lábtörését tárgyalja Javolenus, a már az eddig ismertetett elveknek megfelelően *(et eo casu crura equi fracta sunt).* Így vizsgálatunkat lényegében egyetlen tényállásra korlátozzuk.

> *Si, priusquam locatori opus probaretur, vi aliqua consumptum est, detrimentum ad locatorem ita pertinet, si tale opus fuit, ut probari deberet. (D. 19.2.37.)*

A *vi aliqua consumptum* rész a kérdéses. Kaser szerint a klasszikus szerző az elháríthatatlan erő fogalmának minősítette.[36]

A továbbiakban a 2. század elején működő jogtudósok írásait tekintjük át. Africanus és Julianus lényegében kortársak voltak, nem véletlen, hogy azonos kifejezéseket használnak az elháríthatatlan erőre nézve.

Ulpianus idézi Iulianus véleményét arra az esetre, ha valaki szerződésileg felvállalja a felelősséget az elháríthatatlan eseménynél.

> *Iulianus libro quinto decimo digestorum dicit, si quis fundum locaverit, ut etiam si quid vi maiori accidisset, hoc ei praestaretur, pacto standum esse. (D. 19.2.9.2.)*

A szöveget az irodalom eredetinek tartja.[37] Nincs is okunk kételkedni benne. A nagy tekintélyű Iulianus általánosítva használja a vis maior kifejezést, mert nem tartotta szükségesnek a konkrét esetek felsorolását.

Kissé bonyolultabb a helyzet Africanus szövegénél.

> *. . .similiter igitur et circa conductionem servandum puto, ut mercedem quam praestiterim restituas, eius scilicet temporis, quo fruitus non fuerim, nec ultra actione ex conducto praestare cogeris. nam et si colonus tuus fundo frui a te aut ab eo prohibetur, quem tu prohibere ne id faciat possis, tantum ei praestabis, quanti eius interfuerit frui, in quo etiam lucrum eius continebitur: sin vero ab eo interpellabitur, quem tu prohibere propter vim maiorem aut potentiam eius non poteris, nihil amplius ei quam mercedem remittere aut reddere debebis. (D. 19.2.33.)*

A lényeg az, ha valaki vis maior által akadályoztatik a telek használatában, vissza kell hogy kapja az előre kifizetett bért. Nem kívánunk részletesen foglalkozni az igen vitatott textussal. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Africanus is vis maiorral jelölte az el nem hárítható eseményt. A szöveg eredetiségét illetőleg ellentétek alakultak ki.[38] A vis maior kifejezés minden bizonnyal Africanustól származik.

[36] *Kaser:* SZ 74 (1957) 191. l.

[37] *Luzzatto:* i. m. 216. l. *Visky:* A vis maior 101. l.

[38] *I. Paris:* La responsabilité de la custodia en droit romain (Párizs, 1926) 246. l. *Luzzatto:* i. m. 217. l. *Kiss:* i. m. II. k. 41. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 191. l. *Kaser:* SZ 74 (1957) 158. s kk. l. továbbá 177. és kk. l. *Visky:* A vis maior 115. l.

Eléggé ellentmondásosnak tűnik Ulpianus egyik textusa, ahol a letéttel kapcsolatban Iulianus véleményét idézi.

> *. . .idem Iulianus scribit periculo se depositi illigasse, ita tamen ut non solum dolum, sed etiam culpam et custodiam praestet non tamen casus fortuitos.*
> *(D. 16.3.1.35.)*

Iulianus felelőssé teszi a depositáriust egészen az el nem hárítható esemény határáig. Általános vélemény, hogy a szöveg teljesen átdolgozott.[39] Így ebből legfeljebb csak azt a következtetést lehet kivenni, hogy a kompilátorok is a *casus fortuitus* kifejezést használták.

Florentinus — aki a II. század második felében tevékenykedett — előtt is ismert volt a vis maior kifejezés.

> *. . .si tamen vi maiore opus prius interciderit quam adprobaretur, locatoris periculo est, nisi si aliud actum sit: non enim amplius praestari locatori oporteat, quam quod sua cura atque opera consecutus esset.*
> *(D. 19.2.36.)*

Ha az elkészítendő mű vis maior következtében tönkremegy, az a megrendelő kára. A vis maior kifejezés eredetinek tűnik.[40] Mindezekből kitűnik, hogy a klasszikus korszak elejének, ill. közepének jogászai tudatosan használták a vis maior kifejezést és pontosan azt értették alatta, amit a későbbi korok jogászai.

Igen jó bizonyítékok állnak rendelkezésünkre arra nézve, hogy az eddig ismertetettek valódiságát alátámaszthassuk. E korszak nem jogászi irodalmában ugyanis használják az elháríthatatlan erőre vonatkozó kifejezéseket, és ugyanazt értik alatta, mint a jogi irodalomban:

Cicero: pro Planico XLII *sin autem vitam mihi fors ademisset, aut vis aliqua maior reditum premisset.*
Seneca: Benef. IV. 38. *vis maior excusat.*
Columella: I. 71. *nisi si caeli vis maior aut praedionis incessit.*

Talán felesleges említenem, hogy ezeknél a szerzőknél interpoláció nem fordulhatott elő. S ha ők használták ezeket a kifejezéseket, azt csak úgy tehették, ha a fogalom, amely a jogtudósoktól eredt, a korabeli művelt társadalom szélesebb rétegeiben is ismert volt.[41]

4. Most pedig nézzük meg, hogyan vélekedett Gaius Ulpianus és Paulus a kérdésről.

> *Iniuria autem occidere intellegitur, cuius dolo aut culpa id acciderit, nec ulla alia lege damnum, quod sine iniuria datur, reprehenditur, itaque inpunitus est, qui sine culpa et dolo malo casu quodam damnum committit.*
> *(Gai. 3.211.)*

[39] *Haymann:* SZ 40 (1919) 178. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 116. l. *Visky:* A vis maior 82. és kk. l.

[40] *Luzzatto:* i. m. 197. l. *Kaser:* SZ 74 (1957) 192. l. Részben tartja interpoláltnak a szöveget *E. Seckel—E. Levy:* SZ 47 (1927) 223. l. 6. jz. *Haymann:* SZ 40 (1919) 201. l. Vö. még *Röhle* SDHI 34 (1968) 213. l. *Alzon* LABEO 12 (1966) 326. l. *J. Miquel:* SZ 81 (1964) 183. és kk l.

[41] *Luzzatto* is hivatkozik a nem jogász irodalomra (i. m. 58. l. 1. jz.).

. . .veluti si frumentum ait vinum familiae paraverit idque casu quodam interierit, forte incendio ruina. sed ita scilicet hoc dici potest, si ipsa ruina vel incendium sine vitio eius acciderit: nam cum propter ipsam ruinam aut incendium damnandus sit absurdum est eum istarum rerum nomine, quae ita consumptae sunt, quicquam consequi.
(Gai. D. 3.5.21.)
Custodiam autem ante admetiendi diem qualem praestare venditorem oporteat, utrum plenam ut et diligentiam praestet, an vero dolum dumtaxat, videamus. et puto eam diligentiam venditorem exhibere debere, ut fatale damnum vel vis magna sit excusatum.
(Gai. D. 18.6.2.1.)

Mindhárom szöveg eléggé vitatott. Az institúciókban talált szövegben Gaius a casus szót mentesítő körülményként használja. Általános vélemény, hogy nagyon átdolgozták.[42] Ennek ellenére Visky[43] álláspontjához kell csatlakoznunk, aki szerint az eredeti gaiusi szövegben is a casus csak mentesítő körülményként szerepelhetett.

A második szöveg átdolgozása is egyértelmű.[44] Luzzatto azonban a *ruinae, incendium* szavakat minden kétséget kizáróan klasszikusnak tartja.[45] Ismét csatlakoznunk kell Visky[46] véleményéhez, aki szerint a tipikus szavak, vagyis az elháríthatatlan eseményre utaló kifejezések eredetiek.

A harmadik szövegünkre is egyértelmñen kimondta az irodalom az interpolációt.[47] Kétségtelen, a szöveg eléggé zavaros, azonban a *fatale damnum, vel vis magna* kifejezést Schulz, Kunkel és Visky eredetinek tartja.[48] Annál is inkább osztani kell ezt a véleményt, mert ezzel Gaius lényegében a periculum est emptoris-elvet hangsúlyozta, ami mindenképpen helyénvaló.[49] Vagyis az eladó csak az elháríthatatlan erővel mentheti ki magát custodia kötelezettsége esetén.

A hátralevő szövegek azok, amelyekben Gaius összegzi nézetét a vis maiorra vonatkozóan.

In rebus commodatis talis diligentia praestanda est, qualem quisque diligentissimus pater familias suis rebus adhibet, ita ut tantum eos casus non praestet, quibus resisti non possit, veluti mortes servorum quae sine dolo et culpa eius accidunt, latronum hostiumve incursus, piratarum insidias, naufragium, incendium, fugas servorum qui custodiri non solent.
(D. 13.6.18. pr.)

[42] *G. Beseler:* Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen IV. (Tübingen, 1920) 114. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 228. l. *Kunkel:* SZ 49 (1929) 182. l.

[43] *Visky:* A vis maior 36. l.

[44] A szöveget alapos vizsgálat alá vetette *Huschke* SZ 9. 351. l. Továbbá *Beseler:* i. m. 122. l. 2. jz.

[45] *Luzatto:* i. m. 122. l. 2. jz.

[46] *Visky:* A vis maior 128. l.

[47] *Kunkel:* SZ 45 (1925) 281. l. *E. Seckel—E. Levy:* SZ 47 (1927) 192. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 73. l. Figyelemreméltó *E. Betti* álláspontja, St. De Francisci I. (Milano, 1956) 155. l.

[48] *E. Schulz:* Krit. Vieteljahrschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft (1912) 86. l. *Kunkel:* SZ 45 (1925) 281. l. *Visky:* A vis maior 97. l.

[49] *E. Seckel—E. Levy:* SZ 47 (1927) 192. l. *Kunkel:* SZ 45 (1925) 281. l. *Kiss:* A veszély kérdése adásvételnél a római jogban I. k. (Kecskemét, 1940) 88. l.

A különböző kritikai nézetekkel szemben alapvetően azt kell leszögezni, hogy a szöveg elején levő *talis diligentia* és az ahhoz fűzött magyarázó rész helyett *custodia* állt a klasszikus szövegben.[50] Így azonnal érthető a szöveg további része, hogy azért a véletlenért nem kell helytállni, amit elhárítani nem lehet. A custodia felelősségnél is felmerülhet a véletlen, a commodatáriusnak, de azért helyt kell állnia.[51] A diligentia összefüggésében valóban értelmetlennek tűnik az *eos casus* stb. Éppen a custodiával összevetésben adja meg Gaius akarva-akaratlanul a vis maior fogalmát. Majd ezt követően, mint a jó tanár, példálódzóan felsorolja a vis maior eseteit. Így a rabszolga halála, ellenség és rabló támadása, kalóztámadás, hajótörés, a rabszolga szökése, sőt ideveszi azt az esetet is, ha a haszonkölcsönbe vett dolgot a commodatarius külföldre magával viszi. Ugyanis ez esetben nem hivatkozhat a kalóztámadásra.[52] Nyilván nem sorolja fel azokat az eseteket (pl. földrengés), amelyek nincsenek kapcsolatban az adott témával.

Vis maior, quam Graeci θεοῦ βίαν appellant, non debet conductori damnosa esse, si plus, quam tolerabile est, laesi fuerint fructus: alioquin modicum damnum aequo animo ferre debet colonus, cui immodicum lucrum non aufertur. apparet autem de eo nos colono dicere, qui ad pecuniam numeratam conduxit: alioquin partiarius colonus quasi societatis iure et damnum et lucrum cum domino fundi partitur.
(D. 19.2.25.6.)

Ez sem mentes az interpolációtól, de a megállapítások túlzottak.[53] A szöveg mindenképpen Gaiustól kellett, hogy eredjen, annak ellenére, hogy egyes feltevések szerint a Gaius által használt «égi erő» görög kifejezés nem a görög filozófiából, hanem a keresztény ideológiából ered.[54] A szövegben előadott jogesetből világosan lehet következtetni, hogy itt elháríthatatlan eseményről van szó, egyébként nem lenne értelme az egész fejtegetésnek. Gaius ugyanis épp azt állítja, hogy a vis maior okozta kárt nem lehet a bérlő terhére írni. Ami megegyezik a bérveszélyviselésre vonatkozó általános elvekkel.

Ugyancsak éles kritikát vont maga után Gaiusnak a D. 44.7.1.4.-ben felvett szövege is.

Et ille quidem qui mutuum accepit, si quolibet casu quod accepit amiserit, nihilo minus obligatus permanet: is vero qui utendum accepit, si maiore casu, cui humana infirmitas resistere non potest, veluti incendio ruina naufragio, rem quam accepit amiserit, securus est. Alia tamen exactissimam diligentiam custodiendae rei praestare compellitur, nec sufficit ei eandem diligentiam adhibere, quam suis rebus adhibet, si alius diligentior custodire poterit.

[50] *F. Schulz:* Grünhuts Zeitschrift (38. évf.) 29. l. *Kunkel:* SZ 45 (1925) 271. l. *Luzzatto:* i. m. 132. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 73. l.

[51] *H. H. Pflüger:* SZ 65 (1947) 121. l. *J. Rosenthal:* SZ 68 (1951) 229. l. *Kaser:* RPR I.[2] 533. l.

[52] *Luzzatto:* i. m. 133. Egyezően *Visky:* A vis maior 75. l.

[53] *Beseler* (Beiträge III. 202. l.) szerint a szöveg egyes részei töröltettek utóbb, *Guarneri Citati* (BIDR 32. (1922) 251. l. 1. jz. szerint az egész interpolált.

[54] *H. Peters:* SZ 32 (1911) 376. l. ezen a véleményen van. *Luzzatto:* i. m. 216 és *Visky* i. m. 112. l. viszont azt állítja, hogy mind a vis maior, mind a görög megfelelője nem kompilátori beszúrás eredménye.

Az első mondat vitathatatlanul eredeti kell, hogy legyen.[55] A kölcsönnél akármi történik is, tehát ha a véletlen esemény idézi is elő a kárt, az összeget meg kell téríteni. A haszonkölcsönnél viszont a casus maiorért nem felel a haszonkölcsönbevevő. A második mondattól tárgyalta Gaius a haszonkölcsönbevevő custodia-kötelezettséget. Ezt a részt a kompilátorok teljesen átformálták.[56] Az egész szöveg teljesen logikus lenne, ha megmaradt volna az eredeti. A kölcsönnél Gaius a casus szóval azt érzékelteti, hogy semmiféle véletlen alól nincs kimentési lehetőség. A commodatariusnál viszont a véletlent két részre bontja. Nem felel azért a véletlenért, aminek az emberi gyengeség nem tud ellenállni. Viszont felel az őrzésért, ami ugyancsak a casus körébe tartozik. A «*maiore casu cui humana infirmitas resistere non potest*» kifejezés nem más, mint annak érzékeltetése, hogy a casusnak két fajtája van. Még a példákat is odateszi: *incendio, ruina, naufragio.* Gaius nem absztrahál, csak különbséget tesz a két fogalom között. Persze az más kérdés, hogy így szükségképpen absztrakcióhoz jut el. A nagyobbik casus olyan véletlen, aminek ellenállni a gyenge ember nem képes, viszont vannak olyan véletlenek, amit el lehet kerülni, pl. a lopás. Ezért viszont helytállni tartozik a commodatarius.[57] Sajnos a szöveg második felét a kompilátorok teljesen átdolgozták. Így a kisebbik casus fogalmi köre csak egy zavaros fejtegetésbe olvad be. Azonban ebből is sejteni lehet, hogy mire gondolt. És még valami! Mivel a vis maior fogalmi köre teljes egészében megfelel a gaiusi szövegben a kompilátori elgondolásoknak is, így ehhez a szövegrészhez nem nyúltak hozzá. Viszont a custodia alatt egészen mást értettek, tehát ezt átdolgozták. Ebből adódtak azután a szövegben található ellentmondások.

A bemutatott esetekből megállapíthatjuk, hogy Gaius mindent ismert, ami a casu fogalmi körébe beletartozik.

Ulpianusnál annyi utalást találunk a vis maiorra, hogy talán az egymagában elegendő lenne a probléma megtárgyalására. Figyelemmel azonban arra, hogy az Ulpianus által felhozott esetek részben már előző jogtudósoknál bemutatásra kerültek, továbbá Ulpianus azokat a kifejezéseket használja, amelyekről már valamelyik jogtudósnál szó esett, így felesleges ismétlődésekbe nem bocsátkozunk. Ulpianus oly sok esetben használta a különböző kifejezéseket, ezeket félreérthetetlen biztonsággal alkalmazta, amiből egyértelműen arra lehet következtetni, hogy Ulpianus a fogalom kialakulásának minden mozzanatát ismerte, tudatában volt mindannak, amit elődei mondtak az elháríthatatlan erőről. Ulpianus előtt nyitva volt a teljes horizont. A teljesség kedvéért említjük csak meg, hogy Ulpianus korábbi tudósokra hivatkozva dönt el egy-egy a vis maiorral összefüggő kérdést, az alábbi esetekben: D. 16.3.1.35—19.2.9.2.—39.2.24.3. és 4.—4.9.3.1., ill. a praetori edictumhoz fűz kommentárt D. 4.9.3.1.—D. 4.9.1. pr.

A locator nem viselheti a véletlen tűzvész által okozott károkat (D. 19.2.9.3. *fortuitus casus incendi . . . non praestabit periculum*).[58] A rablók

[55] *Arangio-Ruiz:* i. m. 80. l. *Luzzatto:* 80. l. *Visky:* A vis maior 64. l.

[56] *Beseler:* Beiträge V. 24. l. *Haymann:* SZ 48 (1918) 348. l. 4. jz. *F. Wieacker:* SZ 54 (1934) 69. és kk. l.

[57] Egyezően *Személyi K.:* Az interpolatios kutatómódszer (Pécs, 1929) 25. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 68. l. Vö. továbbá még *Luzzatto:* i. m. 119. és *Arangio-Ruiz:* i. m. 80. és kk. l.

[58] A szöveg egyes részeit interpoláltnak tartják, a fortuitus casust nem tekintik klasszikusnak. Ami joggal kifogásolható hisz vitathatatlanul már A. Varrusnál is előfor-

támadása esetén a locator nem felelős (D. 19.2.9.4. *latrones . . . casum praestare non cogeris).*[59] Az eladott ruhát az eladónál tűzvész, vagy más nagy erő következtében tönkremennek, az eladó csak a custodiáért felel (D. 19.5.17.4. *vi ignis aut alia maiore, periculum me minime praestaturum . . . custodiam ad me pertinet).*[60] Ha a záloghitelező eladja a dolgot, csak custodiaért felel, vis maiorért nem (D. 13.7.13. pr. és 1. *venit et custodia: vis maior non venit).*[61] A commodatarius nem felel betegség, rablótámadás és más hasonló esetekben (D. 13.6.5.4. *vel morbo, vel vi latronum . . . quid simile accidit . . . nihil eorum esse inputandum).*[62] A damna fatalia-ért nem kell helytállni (D. 17.2.52.3. *hoc est damna fatalia . . . socii non cogentur prestare . . . latrocinio aut incendio).*[63] Mentesít a *naufragium*, a *ruina*, az *incendium* vagy más hasonló véletlen (D. 2.13.6.9.).[64]

A felsorolt példák az előzőekben ismertetett tudósok véleményével egyezőek.

Most nézzünk meg néhány esetet részletesebben.

Vis fluminis etiam sine tempestate accipienda est: vim fluminis intellegimus, et si magnitudo eius impedimento sit sive pons solutus sit vel navigium non stet. Si quis tamen cum posset non incidere in tempestatem vel in fluminis vim, si ante profectus esset vel tempore opportuno navigasset, ipse se artaverit: numquid exceptio ei minime prosit? quod quidem causa cognita erit statuendum . . .

. . .aut qui si tempestas quidem in mari fuit terra autem iste potuit venire: vel flumen circumire? aeque dicendum non semper ei exceptionem prodesse: nisi angustiae non patiebantur terra iter metiri vel circumire. cum tamen vel flumen sic abundasset, ut implesset omnem locum in quo sisti opportuit, vel aliqua fortuita calamitas eundem locum evertit vel praesentiam venienti periculosam fecit, ex bono et aequo et hic exceptio ei accommodanda est.
(D. 2.11.2.7. és 8.)

dult. Vö.: *Haymann:* SZ (1919) 228. l. *Luzzatto:* i. m. 219. l. *Visky:* A vis maior 102. és kk. l. viszont a fortuitus szót eredetinek tartja.

[59] Az interpolatiora nézve lásd *Beseler* Beiträge II. k. 40. és kk. l. *Haymann* SZ 40 (1919) 237. l. *Paris:* i. m. 160. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 137. l. *Luzzatto:* i. m. 210. l. *Mayer—Maly:* Locatio conductio 191. l.

[60] Az aut alia maiore kifejezés tekintetében Luzzatto (i. m. 233. l.) a kompilátorok kezemunkáját véli felfedni, hasonlóan *Haymann:* SZ 40 (1919) 201. l. 2. jz. *Kiss B.:* i. m. I. k. 167. és kk. l.

[61] Vö. *Paris:* i. m. 183. l. *Arangio-Ruiz:* i. m. 145. l. *Luzzatto:* (i. m. 258. l.) szerint a záloghitelező a klasszikus jog szerint a custodia kötelezettség alól a vis maior bizonyításával mentesül.

[62] Az interpolációs irodalom, különösen a damnum fatale kifejezéseket támadja — valószínűleg alaptalanul. *Haymann:* SZ 40 (1919) 207. l. *Kunkel:* SZ 49 (1925) 269. l. 2. jz. *Luzzatto:* i. m. 111. l.

[63] Az irodalom itt is a damnum fatale kifejezést támadja legjobban *De Medio* i. m. 190. és kk. l. *Haymann* SZ 40 (1919) 207. l. 3. jz. *Arangio-Ruiz:* i. m. 124. és kk. l. Különösen az tűnik furcsának, hogy Ulpianus, aki a vis maiorral kapcsolatban minden elemet ismert, pont a damnum fatale kifejezést nem!

[64] A szöveg interpolációjára nézve lásd *Visky:* A vis maior 52. kk. l.

Ulpianus azt vizsgálja, hogy lehet-e exceptiót adni annak a peres félnek, aki a viharos időjárás, vagy a folyók áradása miatt a tárgyaláson megjelenni nem tudott. Helyénvalónak tartja a fél távolmaradásának kimentését a szövegben felsorolt elháríthatatlan eseménnyel kapcsolatban. Tehát távolmaradás esetén a vis maior-szerű eseményre perben is lehet hivatkozni. Az interpolációkritika a *fortuita calamitas* kifejezést támadja erősen.[65] Tudomásunk szerint a *fortuita calamitas* posztklasszikus szövegekben nem is fordul elő, így ez a kifejezés minden bizonnyal Ulpianus szóhasználata. Egyébként is teljesen igazodik a szöveghez. A megjelenésben ugyanis az időjárás viszontagsága, ill. a vizek áradása akadályozták meg a peres feleket. Ulpianus szerint emellett még nyilván vannak olyan katasztrófák, amelyek értelemszerűen igazolják a távolmaradást.

Ulpianus egyik legtöbb vitát kiváltó esete a D. 19.2.15.2.-ben felvett szöveg, melynek egyes részeit már Serviusnál is megvizsgáltuk.

> *Si vis tempestatis calamitosae contigerit, an locator conductori aliquid praestare debeat, videamus. Servius omnem vim, cui resisti non potest dominum colono praestare debere ait ut puta fluminum graculorum sturnorum et si quid simile acciderit, aut si incursus hostium fiat: si qua tamen vitia ex ipsa re oriantur, haec damno coloni esse, veluti si vinum coacuerit, si raucis aut herbis segetes corruptae sint. sed et si labes facta sit omnemque fructum tulerit, damnum coloni non esse, ne supra damnum seminis amissi mercedes agri praestare cogatur, sed et si uredo fructum oleae corruperit aut solis fervore non adsueto id acciderit, damnum domini futurum: si vero nihil extra consuetudinem acciderit, damnum coloni esse idemque dicendum si exercitus praeteriens per lasciviam aliquid abstulit. sed et si ager terrae motu ita corruerit, ut nusquam sit, damno domini esse: oportere enim agrum praestari conductori, ut frui possit.*

Ulpianus abból indul ki, hogy vihar okozta katasztrófa esetén hárulnak-e kötelezettségek a bérlőre. A vihart elháríthatatlan eseménynek minősíti és Serviusra hivatkozva mondja, hogy a vis maiorért a bérlő nem köteles helyállni. A fentiekben már kifejtettük, hogy a cui resisti non potest nem Serviustól, hanem Ulpianustól származott. Egyébként is ilyen és ehhez hasonló megfogalmazás csak a remekjogászoknál, Ulpianuson kívül Gaiusnál és Paulusnál található. Nyilván nem véletlenül. A remekjogászok voltak azok, akik az előttük álló nagyszámú jogeset kapcsán a vis maior fogalmát körülhatárolták. Ezenkívül azonban még számos példát is felhoztak a kérdés jobb megvilágítására. Ulpianus szinte kimeríti azokat az eseteket, amelyek a föld termésénél elháríthatatlan erőkként jelentkeztek. Az irodalom jelentős része azon az állásponton van, hogy a *cui resisti non potest* kifejezés a klasszikus korból ered.[66] A felmerült vita kapcsán Ulpianus Serviusra hivatkozva generaliter közli, hogy az elháríthatatlan erő esetén nincs felelősség, de a nyomaték kedvéért felsorolja mindazokat az eseteket, amelyek ilyen elháríthatatlan erőnek minő-

[65] *Beseler:* Beitrage III. k. 111. l.

[66] Emellett foglal állást Visky RIDA[3] (1949) 470. és kk. l. *Kaser:* SZ 74 (1957) 171. és kk. l. *F. Wieacker:* Textstufen klassischer Juristen (Göttingen, 1960) 255. és kk. l. Posztklasszikus bedolgozásnak véli *Luzzatto:* i. m. 221. l. *Mayer—Maly:* Locatio conductio 173. l.

sülnek. (Így pl. csoportos seregélyjárás, az ellenség betörése, aszály, fagykár, földcsuszamlás, stb.).

Hajótörésből adódó jogeset kapcsán határolja körül Ulpianus ismét a vis maior fogalmát:

. . .sed si tanta vis navi facta sit, quae temperari non potuit . . .
(D. 9.2.29.4.)

Az értelme ugyanaz, mint a D. 19.2.15.2.-ben található meghatározásnak, ha más kifejezéseket is használ. Nézetünk szerint a *cui resisti non potest* és a *temperare non potuit* közé egyenlőségi jelet lehet tenni. A *tanta vis* megjelölés azt sejteti, hogy Ulpianus különbséget akart a kétféle véletlen között, s ezért határozta meg, hogy melyikről van szó.

Példálózó felsorolással utal a vis maiorra Ulpianus a D. 50.17.23.-ban — amikor az egyes szerződéseknél a felelősségi fokozatokat mutatja be — hangsúlyozván, hogy ezekben az esetekben senki sem felelős.[67]

. . .hoc enim bonae fidei iudicio contrarium est: et ita utimur, animalium vero casus mortesque, quae sine culpa accidunt fugae servorum qui custodiri non solent, rapinae, tumultus, incendia aquarum magnitudines, impetus praedonum a nullo praestantur.

Halál, rabszolga szökése, rablás, forrongó tömeg, tűzvész, vízáradás, földmozgás, valóban a legkritikusabb általában mindenre vonatkozó elháríthatatlan esemény. Érdekes megfigyelni, hogy a praetori edictum a kényszerletétnél — feltehetőleg még a preklasszikus korban — hasonló eseteket jelöl, amikor veszély esetén kényszerül valaki dolgának letevésére.

. . .Praetor ait: Quod neque tumultus neque incendii neque ruinae neque naufragii causa depositum sit, in simplum, earum autem rerum, quae supra comprehensae sunt in ipsum in duplum . . .
(Ulp. D. 16.3.1.1.)

Nem véletlenül idézi Ulpianus az edictum szövegéhez hasonlóan az elháríthatatlan események típusait. Így joggal mondható, hogy Ulpianus textusaiban minden megtalálható, ami a római jogban a vis maiorral kapcsolatban felmerül.

A Paulustól származó példák is egyértelműen bizonyítják, hogy a vis maior fogalmi köre a klasszikus korban megszilárdul, Paulus sem tesz semmi újat ahhoz. A már megszilárdult terminológiát használja, ill. az ismert példákat említi.

Bizonyítási eljárás során tesz említést az elháríthatatlan erőről (*«quas casu maior, . . .cui ignosci debeat»* D. 2.13.7. pr.).[68] A megbízott minden kárát kérheti, kivéve, amit elháríthatatlan esemény okoz (*«a latronibus aut naufragio . . . casibus»* . . . D. 17.1.26.6.).[69] Nem felelhet a megbízásnélküli ügyvivő

[67] Vö. *Kaser* SZ 47 (1957) 172. l.

[68] Az interpolációra nézve *Haymann* SZ 40 (1919) 202 l. 3. jz. *Kunkel:* SZ 45 (1925) 284. l.

[69] *Beseler:* (Beitrage IV. k. 256. l.) az utolsó fél mondatot tartja interpoláltnak, de *Visky* (A vis maior a római jog forrásaiban 120. l.) ezt is eredetinek véli.

a fortuitus casusért (D. 3.5.36.1.).[70] A késedelemben levő adós dolgával rendelkező hitelező nem felelős a vis maiorért (D. 13.7.30. . . .*non vim maiore*).[71]

A D. 4.2.2.-ben Paulus a vis maior fogalmát adja (hasonló szöveg található a PS. 1.7.8. alatt), amiben benne van a klasszikus jogászok döntései során érvényesült elv.

Vis autem est maioris rei impetus, qui repelli non potest.
(Paul. D. 4.2.2.)

A vis maior tehát olyan elháríthatatlan erő, aminek nem lehet ellenállni. Luzzatto[72] klasszikusnak tartja a szöveget, vele szemben Viskynek[73] kétségei vannak. Álláspontunk szerint a szöveg klasszikus volta mellett szól, hogy Paulus ugyanazt mondja a vis maiorról, mint Gaius (D. 13.6.18. pr.) és Ulpianus (D. 19.2.15.2.), amelyekről a fentiekben valószínűsítettük a klasszikus kori eredetet. Akkor miért nem mondhatta azt Paulus, amit elődje Gaius, ill. kortársa Ulpianus mondott. Igaz, hogy a klasszikusok esetnélküli szabályokat nem adtak, de mivel Paulus véleménye a Digesta 2. könyvének 2. titulusába van beillesztve, ahol a vis fogalmát tárgyalják, az előtte levő ulpianusi példa után feleslegesnek tűnt egy újabb példát hozni. A kompilátorok minden bizonnyal Paulus döntésének elvi részét sorolták ide. Nagyon is elképzelhető, hogy a kompilátorok itt nem hozzáírtak a szöveghez, hanem elvettek belőle, s így maradt meg az elvi paulusi mag.

Érdekes esetet tárgyal Paulus a commodatarius felelősségével kapcsolatosan.

Si facto incendio ruina naufragio aut quo alio simili casu res commodata ammissa sit, non tenebitur eo nomine is cui commodata est, nisi forte cum posset rem commodatam salvam facere, suam praetulit.
(Paul. Sent. 2.4.2.)

A commadatarius nem felel a tűzvész, rombolás, hajótörés és más hasonló véletlen okozta károkért. Paulus a tipikus elháríthatatlan eseményekkel együtt szól az általában elháríthatatlan eseményről, mint általános kimentési fogalomról.[74] Paulus korában ezen már semmiféle csodálkoznivaló sincs. Talán nem lehet elvitatni Paulustól, hogy egy jogeset kapcsán általános érvényű véleményt is leírhatott. Talán az sem vitatható, hogy a számtalan esetet látó Paulus eljutott az általános vis maior fogalomig. Ha már egyszer eljutott, akkor a példák végnélküli felsorolása helyett néhányat megemlített és hozzátette, ugyanaz a helyzet hasonló véletlenek esetén. Ugyancsak használja Paulus az *alio casu* kifejezést a tengeri kölcsön során felmerült veszélyhelyzet

[70] A szöveg erős átdolgozása az irodalomban egyértelműen elfogadott, különösen fortuitus casus ellen van kifogás. *Schulz:* SZ 27 (1906) 138. l. *Luzzatto:* i. m. 36. l. 2. jz. Ennek ellenére nincs okunk kételkedni, hogy Paulus használta a megjelölt kifejezést.

[71] Az interpolátio vonatkozásában megoszlók a vélemények. Vö. *Haymann:* SZ 40 (1919) 227. l. *Paris:* i. m. 193. l. *Luzzatto:* i. m. 259. l.

[72] *Luzzatto:* i. m. 33. l.

[73] *Visky:* A vis maior 32. és kk. l.

[74] *Luzzatto:* (i. m. 139. l.) a casus mint a felelősség felső határa megállapítást posztklasszikusnak tartja.

vonatkozásában is (D. 22.2.6.), ahol ennek méginkább alátámasztó jellege van. S úgy tűnik, Paulus is tudatosan ilyen értelemben használja.[75]

Gaius, Ulpianus, Paulus a klasszikus kor remekjogászai az előző időszak jogtudósai által adott jogesetekből összegyűjtötték a vis maiorra vonatkozó tudnivalókat és olykor elvi éllel mondták ki a már kikristályosodott normatívákat.

5. A vis maior kialakulására nézve a császári rendeletekben foglaltak már nem játszanak döntő szerepet, mert ezek a rendelkezések zömmel későbbi keletűek, többnyire a posztklasszikus kor elejéről származnak. A fentiekben láttuk, hogy a preklasszikus és klasszikus kor tudósai határozták meg a vis maior fogalmi körébe tartozó eseményeket, és alkották meg a fogalmat is. A császári rendeletek legfeljebb csak azt tanúsíthatják, hogy a posztklasszikus korszak elején a vis maiorra nézve ugyanaz volt a felfogás, mint a klasszikus korban. C. 4.6.10. (294-ből) *sed fortuito casu . . .*, C. 8.23.19. (293-ból) *. . .vi maiore.* C. 8.13.19. (293) *sicut vim maiorem . . .* Továbbá a C. 4.65.28. (294)-ben található császári döntés a locator és conductor felelősségénél kizárja azt a véletlent, aminek ellenállni nem lehet *(cui resisti non potest).*[76] Nyilvánvalóan a rendelkezést készítő posztklasszikus jogász Gaius vagy Ulpianus szó szerinti magyarázatát idézi.

A remekjogászok korából való a C. 4.65.1.-ben (213) található császári döntés, amely a raktárak kezelőinek helyzetéről intézkedik *(periculum vis maioris)*, valamint a C. 4.24.6. (224), amely a záloghitelezőt mentesíti az elháríthatatlan véletlen következményei alól *(que fortuitus casibus).* Ezek a rendeletek minden bizonnyal a császári tanácsban ülő remekjogászok gondolatait tükrözik.

6. A bemutatott forrásokból a következő megállapításokat lehet végkövetkeztetésként megtenni. A véletlen szóhasználata a XII tábla időszakában jelenik meg, a crimenek körében. Ez azonban valószínűleg még mindent magában foglalt, ami a szándékosság körén kívül esett, ugyanis nem tudtak különbséget tenni a véletlen és a gondatlanság között. Az i.e. II. század végén (Gracchus-mozgalmak) a jogászok már különbséget tesznek a véletlen és a gondatlanság között. A praetori edictum még a preklasszikus korban a poggyászt átvevő hajóst, istállótulajdonost, fogadóst felelőssé teszi a véletlen károkért is. A preklasszikus kor végének két kiváló jogtudósa Servius és Alfenus az elháríthatatlan erő különböző formáiról beszélnek, ez arra enged következtetni, hogy a vis maior fogalma már a vetereseknél is ismert volt, ha az alkalmazási köre még nem is volt általános. Labeo a klasszikus kor kezdetén a vis maiorra hivatkozva megadja a kimentési lehetőséget a hajós, fogadós, istállótulajdonos számára, s ezzel egyidejűleg megteremteni látszik a custodia-felelősségét. A klasszikus korszak I. és II. századának jogtudósai írásaikban a különböző jogesetek kapcsán az élet egyre szélesebb körére terjesztik ki az elháríthatatlan erőre való hivatkozás lehetőségét. A használt kifejezések azt mutatják, hogy a klasszikus kor jogászai az azonos fogalmat több szóval jelölték, de mindig a felelősség alól való kimentést értették alatta. Ebből következik, hogy a vis maior fogalmi köre a klasszikus jogban megszilárdult, a jogászok előtt egyértelmű volt. Így jutunk el Gaius, Ulpianus

[75] *Visky* szerint (A vis maior 69. l.) az alio casu kifejezés itt eredeti.

[76] A casus cui resisti kifejezés itt is a custodia miatt került a szövegbe. Vö.-*Paris:* i. m. 147. l. *Luzzatto:* i. m. 224. l. *Visky:* A vis maior 116. és kk. l.

és Paulus tanításaihoz, akik példák tömegén keresztül hivatkoztak az elháríthatatlan erőre, mint sokarcú, de azonos megítélés alá eső fogalomra. A remekjogászok elméletileg is elhatárolták a vis maiort, a kisebb véletlentől, amikor kimondták, hogy olyan véletlennel állunk szemben, aminek emberileg ellenállni nem lehet. Aminek ellenállni nem lehet, azért pedig felelősséggel nem tartozunk. A remekjogászok által felhozott jogesetek, amelyekben gyakran tükröződnek a korábbi jogtudósok véleményei is, az adott viszonyokra vonatkozóan világosan kimondják azt a tételt, hogy aminek emberileg ellenállni nem lehet az vis maior, és ezért senki sem felel.

A szövegek vizsgálata során többször utaltunk arra, hogy az interpolációs irodalom sok esetben milyen túlzásokba esett. Végezetül mégis ki szeretnénk emelni a következőket. Iustinianus Institúcióiban az elháríthatatlan erőre vonatkozó kifejezések, s e kifejezésnek értelme teljes egészében megegyezik a klasszikus szövegekben használt kifejezésekkel és a kifejezések értelmével (Inst. Just. 3.14.2.—3.14.4.—3 24.5.). Ha ebből mégis arra a képtelen megállapításra jutnánk, hogy e kifejezések a kompilátoroktól eredtek, és a törvénykönyvek szerkesztése kapcsán azt visszavetítették a klasszikus szövegekbe, és azokat így átalakították, akkor a következő ellentmondásokkal kerülnénk szembe:

Tagadnánk az egész klasszikus jogot, a klasszikusok írásait tartalmatlan irattömegnek vennénk.

Egyszerűen képtelenség lett volna új elveket régi szövegekbe úgy beiktatni, hogy azok értelme minden tekintetben megegyezzen.

Erre utal a klasszikus kori custodia-fogalom megváltoztatása, amely csak tökéletlenül sikerült, így a szövegből kimutatható éppen az értelmi zavar miatt az interpoláció, ami a vis maiorral kapcsolatos szövegeknél nem mondható el.

Természetszerűleg adódtak kisebb alakítgatások, szövegösszevágás, kihagyás, esetleges szövegmagyarázás, de ez csak a szerkesztés egysége miatt történt, ez a vis maior fogalmát nem érintette. Mert hisz, ha magunkévá tennénk mindazt, amit az interpoláció kutatók az egyes szövegekről mondottak, akkor eljutnánk ahhoz az abszurd állásponthoz, hogy a kompilátorok munkájának következtében a bizánci elvekből született meg a klasszikus jog, és nem a klasszikus jogból a kodifikáció.

Éppen ezért úgy véljük, hogy e kérdésben is megszívlelendő Paulusnak az ismert mondása.

. . .non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat.
(D. 50.17.1.)

TÖTTÖSSY CSABA

A ŚUKASAPTATI-VÁLTOZATOK PAPAGÁJ-TÖRTÉNETEI

Egy korábbi munkánkban[1] arra a megállapításra jutottunk, hogy a Śukasaptati[2] történetei közül az úgynevezett ravaszság-történetekben a novella műfajának a szanszkrit irodalombeli megszületését kell üdvözölnünk.[3]

A Śukasaptati[4] fő kerettörténete azonban — nem az egyes történetek kerete, hanem az egész műé — egy tündérmesetörténet, amelyben egy papagáj

[1] *Töttössy Cs.:* Ant. Tan. 15 (1968) 221 skk. és Acta Ant. Hung. 17 (1969) 433 skk.

[2] A Śukasaptati szanszkrit változatainak szövegkiadásai: *R. Schmidt:* Der Textus ornatior der Śukasaptati. Kritisch hgg. von —. ABayA I.Cl. 21(1901)2. Abt. München 1898. 317—416; *R. Schmidt:* Die Śukasaptati. Textus simplicior. AKM 10 (1897) No. 1. Leipzig 1893. X+ 213, s jegyzetek e szöveghez: *R. Schmidt:* ZDMG 48 (1894) 580—628; *R. Schmidt:* Der Textus simplicior der Śukasaptati in der Recension der Handschrift *A*. ZDMG 59 (1900) 517—547 és ZDMG 55 (1901) 1—44 (Textus elegantior); Śukasaptati. Dillī 1959. 152 l. (Textus simplicior); *Ramākānta Tripāṭhī*: Śukasaptati. Ed. with comm. by —. Varanasi 1966. 288 l. (Textus simplicior). — A szanszkrit változatok fordításai: *R. Schmidt:* Die Śukasaptati. (Textus ornatior.) Aus dem Sanskrit übersetzt von —. Stuttgart 1899. IV + 149 l.; *R. Schmidt:* Die Çukasaptati. (Textus simplicior.) Aus dem Sanskrit übersetzt von —. Kiel 1894. III + 102 l.; *R. Schmidt:* Śukasaptati. Das indische Papageienbuch. In: Meisterwerke Orientalischer Literaturen. III. Bd. München 1913. I—XIV + 1—120 (Textus simplicior) (Einleitung, Übersetzung); Шукасаптати. Семьдесят рассказов попугая. Перевод с санскрита *М. А. Ширяева*. Предисловие и примечания *В. И. Кальянова*. Москва 1960. 173 l. (Textus simplicior); *Töttössy Cs.:* Sukaszaptati. Budapest 1962. 249 l. (Textus ornatior) (Fordítás, utószó, jegyzetek); *W. Morgenroth:* Das Papageienbuch. Berlin 1968. 324 l. (Textus ornatior und 16 Erzählungen aus dem Textus simplicior) (Übersetzung, Nachwort, Anmerkungen).

[3] E ravaszság-történetekben egy szorult helyzetből való kiszabadulás során, egy nehéz feladat megvalósítása alkalmával bekövetkező szellemes, váratlan megoldás köré összpontosul az elbeszélés, amelynek lényege: e váratlan fordulat; s ezekben már nem az igazság győzedelmeskedése a fontos (mint még az okos nyulacskáról szóló, Pañcatantrából (Tantrākhyāyika *α* és *β* I. 6., Pañcatantra *t. s.* és *t. o.* I. 8.) átvett mesében (Śuk. *t. o.* 40, *t. s.* 31, *t. e.* 33.), hanem a nehéz helyzetben való mindenképpeni (mindig sikeres) felülemelkedés. A ravaszság-történetben e mindig győzedelmeskedés: a fellendülésen alapuló optimizmust tükrözi. A népmese transzcendentális megoldásaival szemben pedig itt realizmus az uralkodó.

[4] A Śukasaptatinak a magunk részéről nem két változatát [*textus ornatior* (röv.: *t. o.*) és *textus simplicior* (röv.: *t. s.*)], hanem három változatát különböztetjük meg, tehát az *A* kézirat alapján Schmidt által kiadott *textus elegantiort* (röv.: *t. e.*) külön változatnak tekintjük [ld. *Töttössy Cs.:* Ant. Tan. 14 (1967) 249 és Acta Ant. Hung. 16 (1968) 447 sk.]. A szakirodalom azonban — nyilván az *A* kézirat szövege Schmidt-féle kiadásának kissé félrevezető címe alapján — két szövegváltozatot szokott emlegetni: ld. *M. Winternitz:* Geschichte der indischen Litteratur. III. Leipzig 1920. 343 és *uő.:* A History of Indian Literature. Transl. by *Subhadra Jha*. Vol. III. Part I. Delhi—Varanasi—Patna 1977². 415 sk.; valamint *A. B. Keith:* A History of Sanskrit Literature. London 1961. 290; *O. Botto:* Letterature antiche dell' India. Milano 1969. 202; Шукасаптати. Семьдесят рассказов попугая. Перевод с санскрита *М. А. Ширяева*. Предисловие и примечания *В. И. Кальянова*. Москва 1960. 7; *W. Morgenroth:* i. m. 282, de ld. *R. Schmidt:* ZDMG 54 (1900) 515. E jelen munka szempontjából azonban nincs különösebb jelentősége a *textus simplicior* és a *textus elegantior* külön változatként való tekintésének, a *textus*

is szerepel.[5] A tündérmesében nagy szerepe van a csodás elemeknek, varázslásoknak ; kalandos, érdekes történetekké alakulnak e mesék, amelyek az irracionalitás világa felé fordulnak. Most azonban nem a tündérmesék jellemzőivel való foglalkozás a célunk, s nem is az összes papagáj-történet tárgyalása, hanem csupán a Śukasaptati szanszkrit változataiban és egyes későbbi átdolgozásaiban[6] előforduló és keretmesékként szereplő papagáj-történetek vizsgálata.

A Śukasaptati *textus ornatior* változatának kerettörténete[7] a következő :

Haradattának, a gazdag kereskedőnek — Śiva iránti tisztelete jutalmául — végre születik egy fiúgyermeke : Madanasena. Haradatta e fia számára a ragyogó szépségű Prabhāvatīt szerzi meg feleségül, akinek szépsége hatására Madanasena kereskedői kötelességeinek teljesítését is elhanyagolja. Az apának, Haradattának, aki el van keseredve látván, hogy fia elhanyagolja kötelességét, egy barátja, Trivikrama azt a tanácsot adja, hogy egy átok következtében madárrá változott Guṇasāgara papagájnak és nejének : Malayavatīnak, egy *śārikā*-madárnak a segítségével próbáljon elérni változást fia magatartásában.

Trivikrama elmeséli a madárrá változás történetét is Haradattának. A papagáj egykor Viśvāvasu, a gandharva-király volt, feleségének pedig Mālāvatī volt a neve. Ezek egyszer elmulasztották Indra szórakoztatását. Mikor az isten haragosan megjelent, félelmükben madárrá változtak, hogy haragját elkerüljék. Indra ekkor arra átkozta őket, hogy maradjon meg madár-alakjuk, s csak oly mértékig engesztelődött meg, hogy megígérte nekik, hogy ha szolgálatot tesznek Haradatta fiának, Madanasenának, s az örömében ekkor elbocsátja őket, akkor majd ismét befogadást nyernek a halhatatlanok világába.

*elegantior*ban ugyanis a kerettörténetnek mind a bevezető, mind pedig a befejező része hiányzik, s e változat csak a benne 2-től 52-ig számozott meséket tartalmazza.

[5] Az egyes történeteket [így Bālasarasvatī történetét is vagy egy más jellegű (csak a *t. o.* változatban szereplő) papagájnak : Dhūrtacakorának a történetét is] a hetven meséjű papagáj mondja el úrnőjének, Prabhāvatīnak, többnyire egy erkölcstelen történet elbeszélésével tartva vissza őt az erkölcstelenségtől, mégpedig az egyes történetek e kereteit illetően [ld. *Töttössy Cs.:* Ant. Tan. 10 (1963) 155 skk. és Acta Orient. Hung. 18 (1965) 227 skk.] a legszellemesebben a *textus ornatior* változatban.

[6] A szanszkrit Śukasaptatinak a Śukabāhattarī, Śukabahottarī és Totā-itihāsa, Ṭotā-kahānī, valamint Ṭūṭī-nāme stb. címeket viselő egyéb indiai, perzsa, török stb. további átdolgozásairól ld. *R. Schmidt:* Vier Erzählungen aus der Çukasaptati. Kiel 1890. 6 skk., *uő.:* ZDMG 45 (1891) 629 skk. és ZDMG 46 (1892) 664 skk., *uő.:* Über den Werth des Sanskritstudiums. Stuttgart 1898. 4, *W. Pertsch:* ZDMG 21 (1867) 506 skk. és ZDMG 22 (1868) 568, *J. Hertel:* Über die Suvābahuttarīkathā. In : Festschrift Windisch. Leipzig 1914. 138 skk., *J. Hertel:* Das Pañcatantra. Seine Geschichte und seine Verbreitung. Leipzig—Berlin 1914. *passim*, továbbá *M. Winternitz:* Geschichte der indischen Literatur. III. 346 skk., *uő.:* A History of Indian Literature. Vol. III. Part I. 419 skk., *A. B. Keith:* i. m. 263 és 359, valamint *J. Rypka:* Iranische Literaturgeschichte. Leipzig 1959. 235. — Az ind munkára visszamenő perzsa Sindbād-nāme mesegyűjteményről (ld. *J. Rypka:* uo.), valamint arab, szír, görög, héber, óspanyol, középlatin stb. változatairól (ld. *M. Winternitz:* Geschichte der indischen Literatur. III. 348, *uő.:* A History of Indian Literature. Vol. III. Part I. 421 sk., *A. B. Keith:* i. m. 360 sk. mellett) pl. s kül. *B. E. Perry:* The Origin of the Book of Sindbad. Berlin 1960.

[7] E kerettörténet egy kissé in medias res kezdetét R. Schmidt a szöveg elejének elveszésével magyarázza, ld. *R. Schmidt:* Der Textus ornatior der Çukasaptati. Ein Beitrag zur Märchenkunde. Stuttgart 1896. l.

A papagáj — Madanasena házába kerülve — Devaśarman[8] és Puṇḍarīka történetével valóban jobb belátásra bírja Madanasenát, aki útra is kel a vagyon gyarapítása érdekében. Prabhāvatīt, aki először kétségbeesetten tiltakozik férje elutazása ellen, Madanasena a két madárra bízza. A napjait levert szomorúságban töltő fiatalasszony mégis megtetszik Vinayakandarpának, a fejedelem fiának, akinek küldöncnői meggyőzik az asszonyt, hogy ne töltse örömtelenül az életét, miközben nyilván férje is más nőkkel élvezi a szerelem gyönyöreit. Prabhāvatī mindezek hatására felékszerezi magát és útra készülődik. Ekkor a nősténymadár nyíltan szembeszegül vele. Ezért asszonya csaknem kicsavarja a nyakát, de annak sikerül elrepülnie. A papagáj ezután okosabb, bölcsebb, óvatosabb. Úrnője kérdésére ő más magatartást tanúsít. Látszólag helyesli Prabhāvatī elmenetelét, csak arra figyelmezteti őt, hogy legyen olyan okos és ügyes, mint egy történet hőse, illetve hősnője. A történet elmondásakor azután addig gondolkodtatja úrnőjét a bonyolult helyzet megoldásán, míg el nem jön a hajnal. Így, miután rendszerint egy hűtlen asszony történetét hallgatta meg Prabhāvatī, maga mégsem lép a hűtlenség útjára, hisz mire virradatkor a papagáj közli a megoldást, amelyre úrnője egész éjjel nem jött rá, elmúlt az éjszaka és egyúttal az alkalom is kedvese felkeresésére.

Ez a bevezető keretelbeszélés igen hosszú. A befejező keretrész annál rövidebb, s a bevezető keretelbeszélésnek nem felel meg. Ezt majd később fogjuk részletezni és tárgyalni.

A Śukasaptati *textus simplicior* változatának bevezető keretelbeszélése[9] tartalmilag megegyezik a *textus ornatior*éval, de az átok története nincs említve, a Puṇḍarīka-történet szintén kimarad Devaśarman története mellől, s a papagáj magatartása sem oly szellemes. A papagáj ugyanis itt a ravasz megoldást csak azzal a feltétellel közli, ha Prabhāvatī megígéri, hogy aznap éjjel otthon marad,[10] s lefekszik aludni.

A *textus simplicior* befejező része teljesen elüt a *textus ornatior*étól. A *textus simplicior*ban ugyanis a 69. mese után (tulajdonképp hetvenedikként) elmondott befejező rész a bevezető résznek teljesen megfelelő. A férj, Madana hazajön. Felesége éppoly kedves hozzá, mint elmenetelekor volt. A papagáj célozgatni kezd azonban az asszony magatartására. Az asszony erre dicsérni kezdi a papagáj bölcsességét, s a madár a dicséret hallatára szégyenkezik célozgatásai miatt. Prabhāvatī azonban lassanként vallomásba kezd, s elmondja, hogy férje távolléte idején idegen férfihoz akart menni, s a papagáj tartotta őt ettől vissza ravasz beszédével. A férfit e vallomás zavarba hozza, s a papagájhoz fordul tanácsért. A madár ekkor elmondja Madana[11] gandharva lányának, Madanamañjarīnak a történetét, aki szintén nem követett el való-

[8] Vö.: Mahābhārata III. 207—216.

[9] A Gaṇeśa üdvözlete utáni kétsoros vers, majd a rövid bevezető kerettörténet után, amely közli, hogy ez csak egy kivonata a papagáj történetének, kezdődik el az első mese. A kereskedő neve itt a bevezetésben Haridatta, a feleségéé Śṛṇgārasundarī, a fiúé Madanavinoda, majd Madana, a feleségéé Prabhāvatī, aki Somadatta nevű śreṣṭhinnek a lánya.

[10] Prabhāvatī a *textus simplicior* szerint könnyelmű barátnői rábeszélésére akar elmenni Guṇacandrához, aki nem királyfi e változatban. A papagáj ügyetlenül viselkedő felesége e változatban is elrepül, hogy megmentse életét úrnője haragjától.

[11] Ez a Madana természetesen nem azonos Prabhāvatī férjével.

jában hűtlenséget.[12] E történet meghallgatása után Madana megbocsájt, s a Haridatta által rendezett örömünnepen a papagáj, a nőstény madár és Trivikrama, megszabadulván az átoktól,[13] a mennybe mennek.

A Śukasaptati *textus elegantior*ában, mivel — mint említettük — a kéziratnak mind az eleje, mind pedig a vége hiányzik, természetesen egyáltalán nem szerepel ez a keretmese-történet.

A Śukasapṭati marāṭhī változata,[14] mint egyébként is, kerettörténetét illetően is elég pontosan megegyezik a *textus simplicor*éval.[15]

Naḫšabīnál és Qādirīnál is szerepel egy újabb papagáj-történet. Ḍiyā'u'd-dīn Naḫšabī, aki Ḥāfiẓ és Sa'di kortársa volt, s minden bizonnyal II. Muḥammad udvarában élt, a Ṭuṭī-nāme c. munkáját valószínűleg 1330-ban készítette.[16] Maga is megemlíti ebben, hogy egy általa meg nem nevezett szerző már előtte lefordította perzsára a papagáj könyvét. Naḫšabī e munkája igen értékes, mert az általa használt Śukasaptati-változaton kívül még egyéb ind munkákat is felhasznált. Muḥammad Qādirī szintén perzsa munkája Naḫšabī e nagysikerű perzsa művének Pertsch és Schmidt szerint is[17] a 17. századi (Hertel szerint[18] pedig csak a 18. század végi, 19. század eleji) feldolgozása.

Qādirīnál az első mese[19] két papagáj-történetet is tartalmaz. Az első mese első fele, amely az eddig említett papagáj-történetek megfelelője, elmondja, hogy Meimun kereskedő egyszer hosszú útra indult. A papagáj, amelyre a másik madárral együtt a házát bízza, egy ideig szórakoztatja meséivel a férje eltávozása miatt szomorú asszonyt, egyszer azonban meglátja úrnőjét egy idegen országbeli herceg, s ez küldöncnők révén találkát kér tőle. Az asszony föl is ölti legszebb ruháját, s a másik madarat, amelyik helyteleníti tettét, úgy földhöz vágja, hogy az elpusztul. A papagáj okosabb, s megígéri, hogy titokban tartja e tettét a férje előtt, amint Feruh bég papagája sem mondott el semmit urának az úrnőjéről, s ekkor az asszony kérésére elmondja ezt a másik papagájról szóló történetet, amely alkalmas volt arra is, hogy ezzel megnyerje úrnője bizalmát, s arra is, hogy ennek meghallgatásával eltelvén az éj, asszonya aznap éjjel ne tudjon elmenni a kedveséhez. E történet

[12] Ugyanis férjének, Kanakaprabha gandharvának az alakjában élvezte őt (Nārada brāhmaṇának az átka következtében) egy vidyādhara. Kanakaprabhát, aki feleségét meg akarta ölni, Caṇḍikā istennő világosította föl a templomában az asszony tulajdonképpeni bűntelensége felől, a megbocsátást ajánlva a férjnek.

[13] Ez az átok e változatban csak itt van megemlítve (a bevezetésben nincs), de itt sincs részletezve.

[14] *R. Schmidt:* Śukabāhattarī. Die Marāṭhī-Übersetzung der Śukasaptati. Marāṭhī und Deutsch. AKM 10 (1897) No. 4. Leipzig 1897.

[15] E marāṭhī változat részletezésére a *textus simplicior*ral való megegyezés miatt tehát nincs szükség most. A *t. s.* 70. meséjét a marāṭhī változatban a 71. és 72. mese tartalmazza. A 71. mese a gandharváról és feleségéről szól, a 72. mese pedig a két madár egykori elátkozásának történetét, az átoktól megszabadulva égi szekéren való mostani mennybemenetelüket és Madana boldogságát mondja el.

[16] Ld. *J. Rypka:* i. m. 235; *W. Pertsch:* ZDMG 21 (1867) 506; *J. Hertel:* Das Pañcatantra. Seine Geschichte und seine Verbreitung. Leipzig—Berlin 1914. 234.

[17] *W. Pertsch:* ZDMG 21 (1867) 506; *R. Schmidt:* Vorwort zu Tutinameh. In: Meisterwerke Orientalischer Literaturen. III. Bd. München 1913. XV. és *J. Rypka:* i. h.

[18] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 244.

[19] *C. J. L. Iken:* Quādirī's Tutinameh. Übersetzt von —. In: Meisterwerke Orientalischer Literaturen. III. Bd. 121—236. München 1913. (Az 1822-ben kiadott fordításának új lenyomata.) 123 skk.

(Qādirī első meséjének második fele),[20] amely számunkra most — egy újabb változatot jelentvén — érdekes, így hangzik:

Egy kereskedő, Feruh bég a papagájára bízza elutazásakor minden jószágát és feleségét is. Hosszú ideig távol maradt, az asszony viszont rövidesen megismerkedett egy fiatal mogullal, és beleszeretett. Ezt minden este fogadta az otthonában, s az ott marad nála reggelig. Mindez a papagáj szeme előtt játszódott le, de az úgy csinált, mintha nem látna és nem hallana semmit sem. A kereskedő a hazaérkezése után alaposan kikérdezte papagáját, amely minden mást elmondott, de az asszony hűtlenségéről egy szót sem szólt. Gazdája másoktól azonban meghallotta a dolgot, ezért az asszonyt megszidta és megbüntette. Az asszony természetesen a papagájt gyanúsította hűtlensége elárulásával. Ezért egyszer éjszaka megtépte tollait, őt magát kidobta az ajtón, s azt hívén, hogy sikerült valóban elpusztítania, összelármázta a szolgákat és szolgálókat, hogy a macska elvitte a papagájt. A madár azonban egy közeli temetőben egy sírhely üregében húzódott meg. A kereskedő, amikor másnap nem találta kedves madarát, a feleségét is előzte a háztól. A nő egy szomszédos temetőbe ment, mert tudta, hogy senki sem fogadná be. A papagáj éjjel előbújt a sírból és azt mondta az asszonynak, hogy vágja le a haját, töltsön negyven napot étel nélkül a templomban, s akkor bocsánatot nyer minden vétke és ő kibékíti őt a férjével. Az asszony azt hitte, hogy a sírból egy jámbor lélek szólt, és teljesítette az utasítást. A papagáj ezután megjelent az asszonynak, szemrehányást tett, de közölte, hogy összebékíti őt a férjével, amit tényleg meg is tett. Hazamenvén ugyanis a kereskedőhöz, annak kérdezősködésére elmondta, hogy ő a régi papagáj, akit a macska elvitt a kalitkából és a hasába zárt. Ura kérdésére, hogy akkor hogyan él újra, azt mondta, hogy a mindenható adott neki újra életet, aki látta az asszony negyven napos mély bánatát a temetőben, s azt a megbízást adta neki, hogy békítse ki urát a felesével. A kereskedő, hitelt adva e történetnek, maga ment az asszonyért, s ezek után úgy vélvén, hogy az semmiben sem vétkes, magához ölelte, visszavitte otthonába és ezután boldogan éltek együtt.

Naḫšabī munkáján alapul egy mintegy száz évvel utána keletkezett török fordítás, illetve feldolgozás, amelynek szerzője Pertsch szerint ʿAbdullāh efendi.[21] Ennek az elbeszélése[22] nem tér el lényegesen Naḫšabī és Qādirī e történetétől.[23]

[20] Feruh bég papagájának egész történetét elmeséli még az első mese második felében Meimun papagája. Naḫšabī és Qādirī e története teljesen megegyezik, azért elegendőnek tartottam Qādirīét elmondani. Naḫšabī annyiban tér el a végén, hogy nála az asszony imája következtében lett újra élővé a papagáj, s a férj ebből következtet a nő ártatlanságára.

[21] *W. Pertsch:* ZDMG 21 (1867) 507 sk.

[22] A török változatban ez a 4. éjszaka 1. története. Ld. *G. Rosen:* Tuti-Nameh. Das Papagaienbuch. I—II. Nach der türkischen Bearbeitung . . . übersetzt von —. Leipzig 1858. 30 skk. és in: Bibliothek der Romane. XVII. Bd. Leipzig é. n. 24 skk.

[23] A legvégén természetesen közelebb áll Naḫšabīéhoz e változat, mint Qādirīéhoz, csak éppen a Naḫšabī-féle változatnak egy mohamedán szellemben való átdolgozását láthatjuk itt. E török változat szerint ugyanis, amikor az asszony teljesíteni akarja a papagáj utasítását a haja levágására vonatkozólag, a papagáj előjön, s megszidja az asszonyt, hogy nem tudván barátot és ellenséget megkülönböztetni, rosszat tett vele, aki pedig nem árulta őt el a férjénél, sőt, amíg a házban volt, mindig megnyugtatta gazdáját. Rámutat, hogy az asszony a papagáj-kidobás ostoba tettével saját magára is bajt zúdított, s ezért űzték el végül a nőt. Ostobasága szolgál csak mentségére — korholja tovább

A Śukasaptatira visszamenő perzsa (Naḫšabī, Qādirī) és török feldolgozásokban tehát még egy másik papagáj-történetet is találunk. De van még egy újabb papagáj-történet a Śukasaptati *textus ornatior* változatában is. E történet első részét nem ismerjük ugyan a *textus ornatior*ban levő, a 65. mesétől a 68. mese elejéig tartó hiány miatt, de a 68—70. mesékben olvashatjuk az újabb papagáj-történetet, amely a papagáj-történetek harmadik változatának tekinthető.

A 68. mesében, ahol a hiány megszűnik, a Pañcatantra III. könyvének a keretmeséjéből ismert történetet olvashatjuk, amelynek tanulsága az, hogy a régi ellenség jóindulatában nem lehet bízni. E régi igazság illusztrálására mondotta el a mesét Dhūrtacakora papagáj a gazdájának, Somadattának, utalva arra, hogy ő, a papagáj nem bízhat meg ellenfelében, a hetairában.

A 69. mesében a Dhūrtacakora nevű papagáj ravasz megmenekülését beszéli el Prabhāvatīnak a mi papagájunk:

Dhūrtacakora előbbi elbeszélése, azaz a 68. mese elmondása nem vert gyökeret Somadatta szívében. Elvitte a papagájt Kāmasenānak, a hetairának, aki elmondta az eseményt kerítőnőjének, Devasenānak. Az erre megnyugodott, másnap reggel pedig elment a királyhoz, előzőleg kiadva az utasítást Kāmasenā jelenlétében a papagáj megölésére és megfőzésére. A szolgáló azután nekilátott a madár megkopasztásának. A ravasz papagáj a szolgálólánynak ekkor egy szépítőszert ajánlott, s míg az elment a szépítőszer elkészítéséhez állítólag szükséges egyéb dolgokért, ő maga a lefolyón keresztül elmenekült, közben azt kiabálva, hogy «elvitte, elvitte a macska».[24] A szolgáló ennek hallatára visszatért, s mivel a papagájt nem találta, félelmében egy fogolymadarat készített el a kerítőnőnek.

A 70. mesében Dhūrtacakora ravasz bosszúját hallja meg Prabhāvatī a mi papagájunktól:

Dhūrtacakora ezután ugyanis Śiva templomába ment, amely előtt Kāmasenā minden holdnapon táncolt, és ott a madár elbújt egy bilvafa odvában. Egyszer aztán, mikor Kāmasenā tánca véget ért, megszólalt onnan, mintha Śiva isten lenne, s azt ígérte a hetairának, hogy a következő holdnapon egy égi szekér jön érte, hogy elvigye a Kailāsa hegyre. Ossza szét vagyonát — utasította Kāmasenāt — s vágják le a hajukat a kerítőnővel együtt mindketten, és úgy jöjjenek oda. Kāmasenā boldogan teljesítette a parancsot, amelyet az istentől jövőnek vélt, s a tűző napon mindketten kopasz fejjel

a papagáj —, hisz most is azt hitte az asszony, amikor ő beszélt az indiai valláshoz tartozó bálványszobor mögül, hogy a bálvány, a kő és a fa beszélni tud. Térjen hát az «igaz hitre» — biztatja —, s akkor elintézi neki, hogy férje újra a kegyeibe fogadja. Az asszony valóban áttér az iszlámra, a papagáj pedig elmegy a kereskedő házába. Láttára a kereskedő nagyon megörül, és boldogan érdeklődik a sorsa felől. A papagáj azt mondja neki, hogy tényleg halott volt, de az isten kegyes volt hozzá és újra életre keltette. A kereskedő elcsodálkozik ezen, a papagáj pedig elmagyarázza, hogy az ő ind isteneik csak fából és kőből vannak, de lélek nincs bennük. A kereskedő erre muzulmánná válik maga is. Tovább kérdezi azonban a papagájtól, hogy miért támasztotta fel az isten őt. Az azt mondja, hogy a kereskedő felesége a muzulmán hitre térve oly buzgón könyörgött az istenhez, hogy segítsen rajta ártatlansága bizonyításával, hogy ő az istentől ezért új életet kapott, azzal a megbízatással, hogy tanúsítsa az asszony bűntelenségét és hűségét. A férj erre elmegy a templomba a feleségéért, aki csodálja a papagáj bölcsességét és okosságát.

[24] *anaišīd anaišīn mārjāra iti!*

várakoztak az égi szekérre, de hiába. Végül a ravasz és bosszúálló papagáj egy ślokában csúfolja ki ekkor a hetairát:

«Ravaszság esetében viszonyozza ⟨az ember⟩ a ravaszságot,
s becsületesség esetében hasonlóképp a becsületességet!
Te kitépted szárnytollaim, én lekopaszítottam a fejed.»[25]

A papagáj-történet e harmadik változata megtalálható a Pañcākhyānavārttikában is.[26] Ez a munka a Pañcatantrának egy ógujarātīban, prózában írott változata, amelyben sok, a Pañcatantrában nem szereplő elbeszélés is előfordul. Szerzőjét nem ismerjük, de feltétlenül egy szanszkritban járatlan jaina szerzetes volt. Az ő művének az egyetlen kézirata egy Jinavijaya nevű jaina szerzetes munkája, amelyet i. sz. 1673/74-ben írt, a Pañcākhyānavārttika tehát természetesen ezt az időpontot megelőzően készült.[27] A papagájról és a hetairáról szóló, 43. története a következőképpen foglalható össze:[28]

Egy hosszú üzleti útra induló kereskedő a fiára, Madanára bízza az üzletét és megbízza a papagáját, hogy vigyázzon a házra. Madanát azonban elcsábítja egy hetaira, aki sok pénzt is kiszed belőle. A papagáj ezért megharagszik rá, és óvja az ifjú kereskedőt a hetairával való kapcsolattól. A kurtizán ezt megtudja a szolgálólány révén, és elhatározza, hogy bosszút áll madáron. Madanát arra kéri, hogy egyszer hozza el magával a papagájt. Amikor ő teljesíti ezt az óhaját, a hetaira megtépi a madár tollait, megtépetten egy tálra teszi és késért megy. A papagáj azonban bemászik egy lefolyóba, s a hetaira ezért nem találja meg. Azt hiszi, hogy egy macska vitte el és örül ennek. A madár, miután tollai kinőttek, elhagyja rejtekhelyét és egy szentély udvarába repül. Mikor a hetaira az ott levő istennő-szobor előtt ismételten könyörög, hogy az emelje őt testestül a mennybe, a papagáj az istennő nevében szóba elegyedik vele, s azt tűzi ki mennybe emelésének feltételéül, hogy szabadítsa meg magát a saṃsāra szemfényvesztésétől, ajándékozza vagyonát a brāhmaṇáknak, áldassa magát velük meg, vegyen fel fehér ruhát, nyírassa le a fejét kopaszra, s miután mindezt teljesítette, jöjjön vissza a szentély udvarába, s várja meg, míg ő, az istennő a mennybe viszi majd egy égi szekéren. A hetaira mindezt boldogan megteszi, majd dobszó közepette a szentélybe megy, s ott alázatosan imádkozik, hogy az istennő küldje el szekerét, amely az égbe viszi őt. A papagáj ekkor kicsúfolja őt, elmondva gúnyosan az előbbihez hasonló ślokában, hogy tolla lekopasztásáért nyíratta le vele a haját[29] és elmeséli a szentély udvarában összegyűlt embereknek, hogy hogyan bánt vele a hetaira, akit a tömeg erre felháborodottan meghurcol a porban.

A Kathāratnakāra c. mesegyűjteményben, amelyet Hemavijaya, egy jaina szerzetes írt 1600/1-ben,[30] szintén találunk egy történetet,[31] amely közel

[25] *śaṭhe pratiśaṭhaṃ kuryād ādare ca tathādaram /*
tvayā me luñcitāḥ pakṣāḥ, mayā te muṇḍitaṃ śiraḥ//

[26] Pañcākhyānavārttika No. 43.

[27] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 122.

[28] Ld. *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 151 sk.

[29] A Pañcākhyānavārttika e ślokája közel áll a Śukasaptati *textus ornatior*ából idézetthez, vö. *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 238. l. 1. jegyzet. Ld. e śloka korántsem tökéletes szanszkrit szövegét: *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 151. l. 9. jegyzet.

[30] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 249.

[31] Ld. *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 237.

áll az előbbiekhez, s amely nyilván a Śukasaptati valamelyik feldolgozására megy vissza.[32]

Ennek a történetnek megtaláljuk még egy változatát a Pañcatantra *textus simplicior* egy változatának kéziratában, az úgynevezett benaresi kéziratban,[33] amelyben két, a Pañcatantrában egyébként nem szereplő történet található. Maga a kézirat egyébként Hertel szerint igen régi, több száz éves.[34] A két interpolált történet közül a második az, amely most bennünket érdekel. Ennek Hertel a szanszkrit szövegét is közli.[35] Ez abban tér el az előző változatoktól, hogy egy kereskedő papagája egy kéjvágyó hetairát, aki gazdája házában lakik, tiltó szóval megakadályoz abban, hogy más férfiakkal is élvezze a szerelem örömét. Ezért a hetaira egy nap, amikor a kereskedő elmegy látogatóba egy rokonához, megtépi a madár szárnyait, s mivel azt hiszi, hogy az elpusztult, kidobja az utcára. A papagáj azonban elvergődik egy lefolyóig, amely éppen Jāleśvara[36] szentélyéhez tartozik. A hetaira is elmegy idővel abba a templomba. Az istenséghez való könyörgésére ekkor a papagáj felel. Megígéri neki a kért mennyei boldogságot, ha szétosztja vagyonát a rászorulók között, lenyíratja haját és fehér ruhában hetednap visszajön a templomba. Azt ígéri továbbá, hogy égi szekér jön majd érte, amely felviszi a mennybe. A hetaira mindent megtesz, s a hetedik napon nagy embertömeg kíséretében visszatér. Ekkor a papagáj az ismert ślokát kiáltja neki,[37] s maga repül az ég felé.

[32] Azért, hogy a papagáj-történetek e harmadik típusának összes variánsát lássuk, ezt a változatot is összefoglalom az alábbiakban:

Egy kereskedőnek van egy tudós papagája, amely hasztalanul igyekszik lebeszélni őt egy szép hetaira iránti szerelméről. A kereskedő elmondja a papagáj intelmeit a nőnek, aki erre a madarat elkéri tőle, állítólag azért, hogy játsszék vele. Mihelyt azonban megkapja, megtépi tollait, s bemegy a házba, hogy kést hozzon a megöléséhez. A papagáj eközben elbújik, s mivel a hetaira, amikor visszajön, nem találja, azt hiszi, hogy valamilyen állat ette meg. A kereskedőnek viszont azt mondja, hogy elrepült a papagája. A madár, miután újra kinőttek tollai, elrejtőzik a templomban Caṇḍikā istennő, a hetaira családi istensége szobra mögé, s az istennő nevében egy kérés teljesítésére tesz ígéretet a hetairának. Ő mit sem sejtve abból, hogy nem az istennő szól hozzá, örök ifjúságot, szépséget, sok pénzt kér magának, s azt a képességet, hogy minden férfit meg tudjon nyerni. A papagáj erre azt az utasítást adja neki, hogy ajándékozza el minden vagyonát, öltsön magára ékszereket, nyírja le kopaszra a fejét, üljön szamárra, dobszó közepette vonuljon a városban körbe, s végül rongyokba burkoltan ismét jöjjön a templomba. Miután a nő mindezt megtette, a tömeg szemeláttára a papagáj előbújva az ismert śloka egy változatát kiáltja neki:

kṛte pratikṛtaṃ kuryān nyāyamārgo 'yam īritaḥ/
bhavatyotpāṭitau pakṣau, mayā muṇḍāyitaṃ śiraḥ//

Egy tett esetében viszonozza azt ⟨az ember⟩:
ezt a jogos cselekedet gyakorlataként hirdetik.
Ön két szárnyam tollait kitépette, én lekopaszíttattam a fejét!

Ezután a papagáj elmeséli a történteket, s a hetaira a tömeg gyalázkodásai közepette kénytelen másik városba költözni.

[33] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 92 skk.

[34] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 92 l. 3. jegyzet.

[35] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 95 sk.

[36] Jāleśvara itt — Hertel szerint — Śiva neve, vö. *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 97. l. 2. jegyzet.

[37] *kṛteḥ pratikṛtaṃ kuryād dhiṃsite pratihiṃsitaṃ/*
tvayā luṃcāpitau pakṣau, mayā muṃḍāpitaṃ śiraḥ//

Egy tettnek csinálja meg a viszonzását ⟨az ember⟩,
sérelem esetében egy viszont-sértést!
Te a két szárnyam tollait kitépetted, én lekopaszíttattam a fejed!

Hertel is megemlíti e történetnek a Pañcatantra ómarāṭhī, metrikus feldolgozásban, a Nirmala Pāṭhaka[38] által írott Pañcopākhyānában[39] levő változatát (V. 11.)[40] is.

Vidagdhacūḍāmaṇi, a király papagája magára haragítja Kāmasenát, a hetairát azzal, hogy egy ügyben ellene szóló ítéletet tanácsol a királynak,[41] s eközben egy mesét is elmond (V. 12.), amely itt — az ítélet egyéb előzményeivel együtt — számunkra mellőzhető. A hetaira ezért bosszút forral. Egy nap azután a királyt annyira megörvendezteti énekével és táncával, hogy az azt mondja neki, hogy bármit kérhet tőle. A nő ekkor a királytól a papagájt kéri, amelynek kitépi tollait, majd megparancsolja egy szolgálólánynak, hogy vágja le neki és főzze meg számára. Míg a lány késért megy, a madár egy lefolyóba mászik. A lány, aki így nem találja meg, egy galambot vásárol és ezt készíti el helyette kitűnően. A papagáj, amikor kinőnek tollai, Bhavānī szentélyéhez repül, amely előtt Kāmasenā táncolni szokott. Itt az istennő szobra mögé bújva azt ígéri a hetairának, hogy magához veszi őt a mennybe, ha elajándékozza vagyonát, lenyírja a haját, s testét feketére s fehérre festve meztelenen táncol előtte. A hetaira teljesíti a parancsot hatalmas tömeg jelenlétében, ekkor azonban a papagáj előbújva a szokott śloka egy kissé romlott változatát kiáltja neki.[42] Ezután a papagáj felrepül, a hetaira pedig megszégyenülten hazamegy.

Most térek rá csak a Śukasaptati *textus ornatior*ának a befejező keretelbeszélésére, amely — mint említettem már — igen rövid és nem felel meg a bevezető keretelbeszélésnek. Ez a befejező keretelbeszélés egy negyedik változat-típust jelent. Eszerint a következő nap, a hetvenedik mese utánin, Vinayakandarpa maga megy el Prabhāvatīhoz. Prabhāvatī szerelmes pillantással fogadja. Eközben a macska meglátja a papagájt a kalitkában, s meg akarva ölni[43] azt, felnyivákol. A papagáj ekkor így szól: «Miért nyivákolsz, te macska? Nem ellenség, nem is tolvaj, ⟨hanem⟩ Nanda király fia ez itt, aki nem érinti más asszonyát.»[44] Vinayakandarpa e szavak hallatára szótlanul eltávozik.[45]

[38] Hertel szerint a Nirmala Pāṭhaka-féle változat a benaresi szanszkrit kéziratra vezethető vissza és nem fordítva, minthogy Nirmala Pāṭhaka e története — érvel Hertel — csak egy másik mesének a kerettörténete, ld. *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 98. Hertelnek ez az érvelése azonban számunkra korántsem meggyőző, mivel a papagáj-történetek éppen kerettörténetekként vannak alkalmazva az említett esetek jórészében (így a Śuk. *t. o.* 68—70-ben is), s ez az esetek nagy többségében egyenesen lényeges jellemzőjük.

[39] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 23, 262.

[40] Ld. *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 285. sk.

[41] Mikor ugyanis valaki azt meséli barátjának, hogy álmában élvezte Kāmasenāt, a hetairát, a nő ezt meghallván a díjat követeli ezért tőle. Mivel azonban nem kapja meg, bepanaszolja ezért a királynál az álmodozót. A király végül, hogy helyesen tudjon dönteni, papagájához, Vidagdhacūḍāmaṇihoz fordul tanácsért, aki az összeg tükörképét ítéli oda az álomban élvezésért Kāmasenānak.

[42] *śaṭhasya pratiśaṭhaṃ kuryāta ādaraṃ pranimādaraṃ/*
tvayā niluṃcate pakṣe mayā te muṇḍite śiraḥ//

[43] *jighāṃsu-* azaz «megölni vágyó».

[44] Egészen pontosan: «a más asszonyával egy méhből származó fivér», azaz aki más asszonyát éppúgy nem érinti, mint ha azzal azonos méhből származó fiútestvére lenne. Az egész śloka a következőképpen hangzik szanszkritul:

kiṃ tvaṃ rodiṣi mārjāra na cārir na ca taskaraḥ/
Nandabhūpakumāro 'yaṃ paranārīsahodaraḥ//

[45] Ez a befejező keretrész a *textus ornatior*ban igen rövid. A 300 sornál hosszabb bevezető résszel szemben mindössze hét sor. S bár a megoldás végleges: Vinayakandarpa

Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk még Nirmala Śrāvakának[46] — Hertel szerint egy Śukasaptati változatra visszamenő — braj bhākhā nyelvű elbeszélését[47] is. Eszerint Nanda király éjjel bemegy minisztere feleségének, Mālatīnak a házába. A papagáj felháborodik beléptekor. A király mérges lesz, megemlíti a macskát, s amikor a fiatalasszony ágyára ül, az így szól hozzá leborulva előtte: Mi vezette önt ide, atyám? Miért nem alszik otthon? A király erre elszégyelli magát.

Az említett papagáj-történetek négy változatának a fő mozzanatai a következők:

1. típus: A papagáj egy elutazott kereskedőnek a feleségére vigyáz, s meséivel a házasságtöréstől visszatartja őt (*t. o.* bevezetés, *t. s.* és marāṭhī bevezetés), majd — bár célozgat az asszony magatartására — végül férjét kibékíti vele (*t. s.* és marāṭhī befejezés).

2. típus: Az elutazott kereskedő felesége valóban elköveti a hűtlenséget anélkül, hogy a papagáj megkísérelné őt visszatartani. A férj másoktól tudja meg a hűtlenséget, de az asszony a papagájt gyanúsítja elárulásával. Amikor az asszony ezért bosszúból el akarja pusztítani a papagájt, s tollait kitépi, az elmenekül. Az asszony a macskára fogja a papagáj eltüntetését, de férje őt űzi el ezért. A papagáj bosszúból ravaszul egy temetőben (vagy templomban) elhunyt léleknek (vagy istennek) színlelve magát az asszonyt a haja lenyírására utasítja, de végül kibékíti őt az urával (Naḫšabī: 1/2, Qādirī: 1/2, török változat: 4/1).

3. típus: A papagáj egy kereskedőt akar lebeszélni egy hetairával való szerelemről. A hetaira bosszút akar állni a papagájon. Kitépi tollait, de az egy lefolyón át elmenekül. Többnyire felmerül, hogy egy macska vitte el. A papagáj egy templomba menve parancsot ad a nőnek haja lenyírására, mennybevitelt ígérve neki. A papagáj végül felfedve magát, a mindenütt szereplő, egymáshoz igen hasonló ślokában a tömeg színe előtt közli, hogy így bosszulta meg a hetaira gonosz bánásmódját.

4. típus: A királyfi vagy király lemond a kereskedő (vagy miniszter) feleségének az elcsábításáról a papagáj (vagy az asszony) szavainak hatására. Itt is említve van a macska is.

Hertel úgy véli, hogy a benaresi kéziratbeli forma a papagájról szóló kerettörténetnek az alapja, amelyből könnyen leszármazhatott a többi, s hogy a Śukasaptati eredeti változatában a papagáj még egy kereskedőt akart visszatartani a hetven meséjével egy hetairával való kapcsolattól, az általunk második típusnak nevezett pedig egy közbenső forma lenne, és a *textus simplicior* kerete viszont a kerettörténet átalakulásának a harmadik foka.[48]

maga megy el Prabhāvatītól a papagáj megszégyenítő versének hatására, s így nincs többé ok, hogy újabb meséket kelljen elmondania a papagájnak annak érdekében, hogy megtartsa úrnőjét hitvesi hűségében, e befejezésben azonban nincs szó arról, hogy mi történik Madanasenával és feleségével, amikor Madanasena hazajön. Az, hogy a papagájnak sikerült megtartania Prabhāvatīt hűségében, eredményezheti azt, hogy a boldogság bekövetkezik az elátkozottak számára is, s Madanasena és Prabhāvatī is boldogok lesznek, de minderről itt nem történik egy szó említés sem, amit az olvasó joggal hiányolhat.

[46] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 244 skk.

[47] Ld. *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 228 skk.

[48] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 238.

Hertel ezenfelül az i. sz. 1088. dec. 1-én született Hemacandrának az i. sz. 1160 után írott Yogaśāstra-kommentárjának a két sora[49] alapján úgy véli,[50] hogy Hemacandra ismert egy olyan Śukasaptati változatot is, amelyben a papagájt tényleg megfogja a macska. E két sor a következő: «Bár jártas vagy az erkölcstanban, megfogott téged ez a hetaira, mint a hetven mesét elmesélő papagájt a macska.»[51] Hertel ugyanis valószínűtlennek tartja,[52] hogy ez emlékezésbeli hiba lenne Hemacandránál.

Ami Hemacandrának ezt a megjegyzését illeti, ez valóban annyira meglepő, hogy érthető az, hogy felmerült Hertelben az emlékezetbeli hiba lehetőségének feltételezése is, mégha ezt — tisztelettel — valószínűtlennek is minősíti. Azért tarthatjuk e Hemacandra megjegyzést meglepőnek, mert nemcsak hogy egyetlen fennmaradt Śukasaptati-változat sem tartalmaz ilyen mozzanatot, de még olyan későbbi átdolgozás sincsen, amely egy ilyen fordulatra utalna. A papagáj és a macska közelléte (a keretelbeszélés 4. típusában), s az, hogy épp a textus ornatior végén a macska nyivákol a papagájt «megölni vágyva»[53] (ami persze reménytelen, mert az — kalitkában lévén — védve van), legföljebb alapja lehet egy mindent még jobban elrontó, azaz a Hemacandra által említett változatnak, amelyben a főhős (a papagáj) — hetven mesén át küzdve valamiért ravaszul — úgy pusztul el, hogy rajta kívül álló erők célját — nyilvánvalóan — mégis megvalósítják.[54] Ha azonban létezett volna is egy olyan változat, amelyben — Hemacandrának megfelelően — megfogta a macska a papagájt, ez még nem lenne bizonyíték egyúttal amellett, hogy egy ilyen változat lett volna az eredeti, s lehetne ez — létezése esetén is — egy éppen elrontott, ügyetlen, sőt k é s ő b b i, bár — Hemacandra datálásából következően 1180 előtt írott variáns, amely éppen jól jött Hemacandra mondata számára.

Ami Hertel felfogását illeti, egyrészt a keretelbeszélések kronológiai kialakulását illetően, másrészt azt illetően, hogy a benaresi kéziratbeli változat az, amelyből leszármazhatott a többi forma, mindezt a magunk részéről nem tudjuk elfogadni.

Hertel még önmagával is ellentétben áll — szerintünk —, amikor egyrészt azt mondja, hogy a benaresi kéziratbeli változat a legrégebbi, majd ezután következik az általunk harmadik típusként ismertetett változat, amelyben még egy k e r e s k e d ő t akar visszatartani hetven meséjével a hetairától a papagáj. Aligha képzelhető el (s egyáltalán nem logikus alakulás) az, amelyet Hertel feltesz, s amelyet — elgondolása gyengeségeire utalva s kiélezetten — így fogalmazhatunk meg: 1. A hetaira hűségét akarja bizto-

[49] Yogaśāstram. With the Commentary called Svopajñavivarana by Hemacandra. Ed. by *Śrī Vijaya Dharma Sūri*. Vol. I. Fasc. III. Calcutta 1910. p. 444. 41.

[50] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 235.

[51] *kathāsaptatisaṃśaṃsī mārjāryyeva śuko 'nayā/*
nītijño 'pi gṛhīto 'si jagādetyabhayaṃ ca saḥ//

«És az (ti. Candrapradyota) így szólt Abhayahoz: «az erkölcstanban jártasként is meg lettél fogva ez által ⟨a hetaira által⟩, mint a hetven mesét elmondó papagáj a macska által».

[52] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 235.

[53] Ld. fent a 43. jegyzetet.

[54] A 3. típusú változatokban, ha nem is a «megfogta», de az «elvitte» szó ugyan elhangzik az ott valójában nem létező macskával kapcsolatban, de csak pusztán a papagáj okos hazugságaként vagy a szolgálólány hiedelmeként.

sítani a kereskedő számára a papagáj. 2. A hetairától akarja visszatartani a kereskedőt a papagáj hetven mesét mesélve (kár, hogy arról sehol nincs szó, hogy e z a papagáj hetven mesét elmesélne, legfeljebb egyet vagy kettőt). 3. A kereskedő feleségét nemcsak hogy mesékkel, de még tiltó szóval sem igyekszik a szeretőjétől visszatartani a papagáj. 4. A kereskedő feleségét ügyesen és ravaszul visszatartja a hűtlenségtől hetven mesét mesélve a papagáj.

Nyilvánvaló továbbá, hogy a benaresi kéziratbeli forma, amely a harmadikként jelölt változatokon belül egy eltérő variáns, világosan mutatja, hogy e kézirat kontamináció eredménye, ebben ugyanis az összes többi változat néhány mozzanata is megtalálható. Az, hogy ez egy igen régi kézirat, legfeljebb azt bizonyítja, hogy ennek megírásakor már a benne szereplő összes papagáj-változat (azaz az 1—3-nak jelzett típusok) ismert volt írója számára. Ebben ugyanis ügyetlen és ésszerűtlen már az az alapötlet is, hogy egy h e t a i r a hűségének megtartását tartja oly fontosnak gazdája számára a papagáj, aki egyébként e változatban nem mesél, csak megtiltja a hűtlenséget.

Ami e papagáj-változatok kronológiai sorrendjét illeti, véleményünk a következő.[55]

Az okos papagáj, amely beszél és ravaszul bosszút áll (3. típus), a ravaszul elmenekülő papagáj, amely semmit sem tilt meg, s nemes lélekkel megbocsát (2. típus) és a kereskedő-feleséget hetven meséjével ravaszul hűségben megtartó papagáj (1. típus), valamint az a papagáj, aki a csábítót maga üldözi el egyetlen megszégyenítő ślokával (4. típus),[56] vagy a Hemacandra-féle esetleges tragikus sorsú papagáj[57] egymás mellett létezhetett,[58] s számunkra most mindegy, hogy melyik volt előbb. Mi azt állítjuk viszont, hogy (Hertel keretsorrendjének kronológiájával szemben) a hetven mesét elmesélő papagáj első és alapváltozata az 1. típus volt.

Az maga, hogy a Śukasaptati egymástól eltérő különböző változatai egységesen az 1. típust tartják keretnek (a *t. o.* végét kivéve) (valamint hogy a különböző későbbi változatok is ezzel kereteznek, ha említenek is más változatokat), lehetne döntő érv, ha nem is feltétlenül a szanszkrit irodalomban.

Mi azonban a következőket véljük még.

Az a változat (a 2. típus), amelyben a papagáj a hűtlenséget nem is igyekszik megakadályozni, s nem is mesél, nem lehet a hetven mesét elmesélő papagáj-történet keretelbeszélése. Szerintünk e 2. típus egyébként sem más, mint az 1. és a 3. kontaminálódása. Szerepel benne ugyanis az elutazott kereskedő, a feleség, aki mégis hűtlenné lett[59] (hisz a papagáj nem mesélt és nem

[55] Egy e tárgyról írott korábbi munkánkra vonatkozó pozitív állásfoglalást ld. *Harmatta J.:* Ant. Tan. 10 (1963) 241 sk.

[56] Mi értelme volt akkor azonban hetven mese elmondásával fárasztani magát előtte ?

[57] Hetven mesén át zseniálisan ravasz, aztán mégis megfogja egy macska !

[58] Bár a 2. és a 4., valamint a Hemacandra-féle esetleges 5. típust későbbinek véljük, mint az 1. és a 3. típust.

[59] Egy ehhez hasonló mese szerepel a Sindbād-történetek között is, ld. *Hahn I.:* Ant. Tan. 10 (1963) 249 sk. A Sindbād-változatban (ld. *F. Baethgen:* Sindban. Syrisch und deutsch. Leipzig 1879. 15 sk.) egy férfi, amikor elutazott, egy papagájt bízott meg azzal, hogy mondja el majd, hogy távollétében mit csinált a felesége. Az bizony házasságtörést követett el, amit a papagáj el is mondott urának annak hazatértekor. Az asszony először a szolgálólányt gyanúsította elárulásával, majd rájött, hogy a papagáj volt az áruló. Ezért vizet öntött a letakart ketrecre, fényt és zajokat csinált éjjel, hogy a madár azt

is tiltott) az 1. típusból, valamint a bosszú-mozzanat a 3. típusból. Az, hogy a kereskedőt visszatartja a hetairától a papagáj (3. típus), adhat ugyan néhány bölcs mese elmondására alkalmat, de hetvenére aligha. Nem beszélve arról, hogy e változat csattanója az okos papagáj bosszúja, s e bosszúval győzedelmeskedik ebben a papagáj, s nem ravasz meséivel. A 4. típus nyilván az alapötlet egy másoló általi elrontása, amelyben csak az a szép, hogy egy király önként is lemond az illetlen szerelemről[60] egyetlen figyelmeztetés hatására, feleslegesnek tűnik viszont akkor a papagáj elmondott hetven meséje.

A Śukasaptatihoz keretként tehát csak az első változat illik. A Śukasaptatiban levő történetek a főhősök ravasz okossággal elért sikerét tartalmazzák, mint arra e munkánk elején is céloztunk.[61] Így az egész műhöz csak az a keret illik, amelyben a papagáj hetven meséjével sikeresen megvalósítja célját, ura hitvesének hűségben való megtartását. E hetven meséhez a teljes sikerről beszámoló happy end illik csak. S az alapkövetelmény: a hetven mese elmondásához való alkalom csak e típus változataiban van meg, itt célszerű és alkalmas a hűtlenségen töprengő hitves hetven mesével való elszórakoztatása ura távollétében és ezekkel a helyes úton való megtartása.

A Śukasaptati egyes elbeszéléseinek a kerete szintén csak ezzel a keretelbeszéléssel van teljes összhangban. A belső kereteknél[62] nem látunk semmi olyan ügyetlen feledékenységet és következetlenséget, ami egy későbbi átdolgozás tényére utalhatna.

Felfogásunk szerint tehát, ha a papagájról léteztek is különféle meseváltozatok, a hetven mesét elmesélő papagáj-történetnek, azaz a Śukasaptatinak ez (az 1. típus) az első és alapvető változata. A tudós ind írók sajátsága és jellemzője, hogy az apropó folytán egyéb papagáj-történeteket is elmondanak műveikben, s a nem következetes vagy ügyetlen átdolgozás és másolás számlájára írható a számunkra legeredetibbnek tartott *textus ornatior*[63] befejező története.

A Śukasaptati *textus ornatior*ában ugyanis a papagáj-történetnek — mint láttuk — három változata is megtalálható. Egy (az első típus) az elején, egy második (a harmadik típus) a 68—70. mesékben és a harmadik (a negyedik típus) a legvégén. Ez az olvasó számára, mint említettük, zavart okoz. A probléma megoldására elképzelésünk a következő:

higgye, hogy vihar van. Mikor ura másnap megkérdezte, hogy mi volt éjszaka, a papagáj azt mondta, hogy a villámlás és a mennydörgés miatt semmit sem látott és hallott. Mivel valójában nem volt vihar, ura hazugnak hitte, és dühében, úgy vélvén, hogy feleségét is csak rágalmazta, megölte a madarat.

Ehhez a következőket jegyeznénk meg. Először is, mint Hahn I. is megemlíti, e történet sem keretjellegű a maga helyén. Másrészt jelentős különbségek is vannak a mi 2. típusunkkal szemben. A papagáj ugyanis itt tényleg elárulja az asszonyt, az asszony bosszúja itt sikerül a viharral, itt megölik valóban a papagájt, mégpedig itt a férj öli meg. A papagáj e változatban tehát nem okos, nem áll bosszút és nem is mesél, csak árulkodik. Azonban ez is nyilvánvalóan a számtalan papagáj-történet egyike, amely még mindig legközelebb a 2. típushoz áll, de keretmeseként nem lenne felhasználható.

[60] Lehetséges, hogy egy királyi rendeletre készült másolatban vált ilyen nemes lelkűvé a király.

[61] Ld. fent a 3. jegyzet és *Töttössy Cs.*: Ant. Tan. 15 (1968) 221 skk. és Acta Ant. Hung. 17 (1969) 433 skk.

[62] *Töttössy Cs.*: Ant. Tan. 10 (1963) 155 skk. és Acta Orient. Hung. 18 (1965) 227 skk.

[63] *Töttössy Cs.*: Ant. Tan. 21 (1974) 59 skk. és Acta Ant. Hung. 21 (1973) 273 skk.; *uő.*: Ant. Tan. 23 (1976) 223 skk. és Acta Ant. Hung. 24 (1976) 285 skk.

A Śukasaptati e — szerintünk — legjobb s a rossz másolások ellenére is az eredetihez legközelebb álló változata természetesen az első típusú papagájtörténettel indult az elején. A mű végére (valószínűleg már a 65-től, s nyilvánvalóan nemcsak a 68-tól) a 70-ik meséig egy másik (esetleg már ismert, de ily nagy mű keretéül soha sem szolgáló, a harmadik típushoz tartozó) papagájtörténetet iktatott be valószínűleg már maga a szerző. Ezt azonban nem szánta befejező keretnek (ez ugyanis véleményünk szerint korábban sohasem szolgált a teljes Śukasaptati keretéül). Egy átdolgozó vagy másoló azonban e másik papagájtörténet hatására elhagyta a 70. történet után az egykor szerintünk meglevő, első típusú befejező keretrészt. A hosszú mesegyűjtemény másolásának nagy munkája után ugyanis a mű elejéről már elfelejtkezett (vagy két másoló feltételezése esetén a végének a másolója az elejét pontosan nem is ismerte). A két záró papagáj-történet egymás után soknak tűnhetett e másolónak. A következő lépés a romlás felé az lehetett, hogy ezek után a 70. mesének megfelelő kezdő történetek maradtak el (a 65. mesétől a 68. elejéig a lacunát létrehozva),[64] hogy ne legyen két bevezető-jellegű papagájtörténet-keret. Egy újabb átdolgozó vagy másoló azonban rájött arra, hogy a 70. történet nem a mű elejének a megfelelője és így ez nem szolgálhat befejező keretként, s hogy a mesélő papagáj és a szerelmeséhez menni óhajtó Prabhāvatī megszakadt fonalát valahogy folytatni és zárni kell. Ezért — az eredeti befejezést ő már nem ismerve — egy újabb (negyedik típusú) papagáj-történetet írt befejezésként, még az is lehet, hogy ismerve egy ilyen, Nirmala Śrāvakáéhoz hasonló változatot, amelynek ugyan korábban a Śukasaptatihoz nem volt semmi köze.[65]

Fel kell tennünk ugyanis, hogy nemcsak annyi papagáj-történet és papagájtörténet-változat létezett az idők során, amennyit Hertel vagy mi ismerünk. Nyilvánvaló bizony, hogy még számos papagáj-történet létezett, amely azonban nem maradt ránk írásban. Így Hertelnek — kitűnő munkájában — az a kísérlete, hogy a megmaradt változatokat viszonyítsa egymáshoz időbelileg, s ennek megfelelő következtetéseket vonjon le, nem feltétlenül nyújt helyes eredményeket. Lehet ugyanis, hogy fent nem maradt változatok szolgáltak olykor alapul egyes fentmaradtaknak, s így esetleg jóval korábbi változatok egykori léte miatt más volt a helyzet valójában, mint azt Hertel — a hiányos anyag hiányos voltát nem számítva be — kikövetkeztette.

A papagáj a szanszkrit és az ind irodalomban még számtalanszor előfordul. A további papagáj-történetek egymással való esetleges kapcsolatait és típusait szintén érdekes lenne részletezni és rendszerezni, de a mi célunk csak a Śukasaptati keretmeséjéül szolgáló papagáj-történet vizsgálata volt, az, hogy kísérletet tegyünk arra, hogy megállapítsuk, hogy ezek közül melyik volt a legrégibb kerettörténet-változat.

[64] Mivel a Pañcākhyānavārttika igen szoros kapcsolatban áll a Śukasaptati *textus ornatior* változatával [ld. *Töttössy Cs.*: Ant. Tan. 21 (1974) 63 és Acta Ant. Hung. 21 (1973) 277 sk.], így a *t. o.* eme hiányát leginkább e változat alapján egészíthetjük ki. A 3. típus utolsóként elmondott története, a Nirmala Pāṭhaka-féle változat azonban annyiban is érdekes esetleg, hogy a *t. o.*-ban (69. mese) említett király e változatban, s egyedül ebben kap szerepet. Lehet, hogy a *t. o.* e része és a Nirmala Pāṭhaka-féle változat között egyéb hasonlóságok és kapcsolatok is kimutathatóak még.

[65] A Nirmala Śrāvaka-féle változatban a király neve Nanda. A 44. jegyzetben idézett ślokában pedig Vinayakandarpa Nanda király fiaként van említve, míg az másutt soha nem történik, atyjának a neve korábban nincs említve. A mindkét változatban előforduló Nanda király-név esetleg egy olyan történetben fordult elő, amelyre mindkét változat visszamegy.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FILKORN PÁL—UDVARHELYI DÉNES

A PASCHAL CSALÁD GÖRÖG SZÁRMAZÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Az Antik Tanulmányok 1963. évi X. kötetének 3—4. számában jelent meg Füves Ödön: Statisztikai adatok Pest és Buda 1678—1848 között polgárjogot nyert görög származású lakosairól című széleskörű kutatásra és rendkívül értékes történeti anyagra épülő tanulmánya.

Munkájához kapcsolódva az Antik Tanulmányok 1977. évi XXIV. kötetének 1. számában kisebb közleményt publikáltunk «A Boráros család görög származásának kérdéséhez» címmel.

Tekintettel arra, hogy Füves Ödön hivatkozott tanulmányában a Budapesti Fővárosi Levéltárban őrzött, az 1687—1848 között polgárjogot nyert pesti, illetőleg budai lakosok adatait tartalmazó névjegyzék alapján a Boráros családon kívül a Paschal családot is megemlíti mint görög származású famíliát, ebben a vonatkozásban újabb kutatásokat folytattunk, melyek eredményéről a következőkben számolunk be.

A Paschal család sűrűn szerepel Pest, illetőleg Buda város történetében. A név írásmódja gyakran változott, és ebből a szempontból a korabeli okmányanyag a legváltozatosabb formákat mutatja. A névvariánsokat a mellékelt táblázatok szemléltetik.

1732. I. 11-én lápett életbe Pest városában az a rendelkezés, mely megalapította a kamarási hivatalt élén a kamarással, sőt a telekhivatalt az igazgatóval és az árvaszámtartói állást. Ekkor választották meg Paschal János György pékmestert kamarásnak, aki 1747-ben már városi tanácsos, szenátor lett.

Fiának, Paschal Simon Antal városi tanácsosnak 1789-ből származó minősítési táblázata[1] a következő adatokat tartalmazza:

Fähigkeit	Länder und andere Kentnisse	Aufführung
Deutsch ist seine Muttersprache, im Wirtschafts-Fach	Absolvirte die Jura und praktisirte als Jurat. Hat Kentnisse im Rechnungsfach. Konzipirt Latein, hungarisch und Deutsch, spricht auch Schlowakisch	Gut, leistet das Ausmessungs und fatirungs Geschäft mit Eiffer
Dienstjahr: 30 in allen, 4 davon quatalis**		

** Az okmányok eredeti írásformáit megtartottuk.

Ez a Paschal-család nagy tekintélyre tett szert, és nevét még ma is őrzi a zuglói Paskál-malom, mely a Rákos-patak szigetén épült, és az 1745. évi pesti tanácsülési jegyzőkönyvben már említés történik róla, mint *Paschgall* birtokos malmáról. (Az alsórákosi rétek parcellázásánál és szabályozásánál a malom közelében nyitott utca 1931-ben a Paskál utca nevet kapta. A Paskál-malmi forrás a főváros legújabban feltárt termálvize).

A család azonban semmiképpen sem lehet görög származású. Eredete feltétlenül Alsó-ausztriai, ezt a feltárt okiratok kétségtelenül bizonyítják.

Ennek a családnak a későbbiek során adatokkal igazolt görögszármazású famíliáktól való különválasztását azért tartottuk szükségesnek, mert a névazonosság könnyen félrevezetheti a különböző területeken kutató történészeket.

A görög eredetű családok származásának további kutatása a rendelkezésre álló adatok csekély volta miatt számos nehézségbe ütközik, de esetlegesen feltételezhető, hogy a későbbiek során még okirati bizonyítékok kerülhetnek elő a görög származás bizonyítására.

A Paschall, Paschgall, Paschkal N. görög származású férfiú adatai azt a tényt is szemléltetik a későbbiek során, hogy a család utolsó tagjai leányok, férjhezmenésükkel tehát az eredeti név eltűnt, feltételezhetően ez a család kihalt.

Az alsó-ausztriai Paschal-család származási adatai egyébként a következők: ld. a mellékletet.

Meg kell említenünk, hogy ugyanebben az időszakban élt Pest városában a már bemutatottakon kívül egy hasonló nevű, görög származású család. Ennek adatai:

Pascal Péter (ein Ratz) görögkeleti vallású, 1699. V. 15-én szerezte meg a pesti polgárjogot.

Paschall, Paschgall, Paschkal N. görög származású férfiú

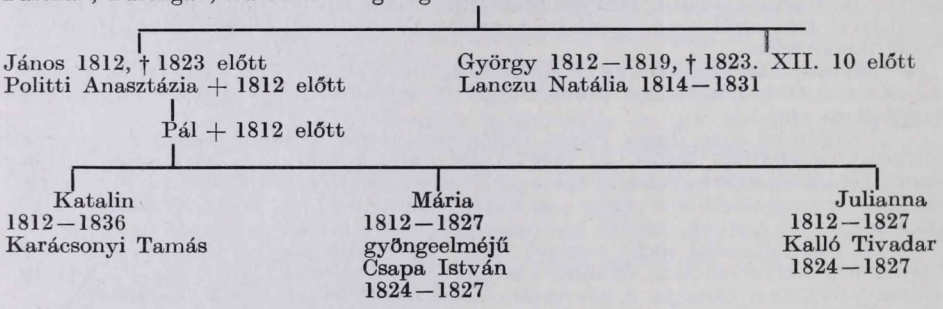

(Fővárosi levéltár. Pest város lt. IV. 1202/CC. Pesti végrendeletek. Archivi novi 38. 1824. évből).

Ezeken az adatokon kívül Pest városában még a következő, más Paschal nevű családokra vonatkozó töredékek kerültek elő:

1. Paschal György } = 1750. II. 9. Pest belváros
özv. Eyserich Aladárné, N. Teréz }
† 1757. IX. 5. Pest belváros 57 éves
(Végrendelet: Fővárosi levéltár. Pest város lt. Archivi antiqui 11/704.)

2. Paschal Adolf fizika tanár és a Károlyiak rektora † 1776. VII. 12. Pest 42 éves

3. Paschgali, Pasquali József

Vissentaller Zsuzsanna

Antal	Erzsébet
† 1787. V.	* 1787. II. 24. Pest belváros
† 1785. VIII. 22. 1/4 éves	† 1787. X. 19. Pest belváros 8 hónapos

4. Paschal József
Bugyi Katalin
Anna * 1804. VIII. 5. Pest

Jelzések: = esküvő, * születés vagy keresztelés, † halálozás.

Előfordul ez a név, különbözően írott formákban, Buda város történetében is. A feltárt töredékek a következők:

1. Paschkall, Paskal Mihály 1818. V. 28. rác ember. Budai telekkönyv 44. kötet 18.

2. Paschga, Paschkal Ignác civis murariorum, budai kőművesmester, Magister Praesidiis 1749—1755
N. Terézia 1743—1755
|
Anna Cecilia * 1749. XI. 10. (Felsővízivárosi r. kat. anyakönyv 1755. Budai telekkönyv II. kötet 33.)

3. Paskal, Paschal Tamás 1762—1779 ein Hauer
1. N. Zsuzsanna 1762—1764. V. 12. † 1767 előtt
2. Prünlin Krisztina 1767—1779
|
János * 1767. III. 1. Tabán
József * 1768. VI. 1. Tabán, † 1770. VI. előtt
József * 1770. VI. 11. Tabán
Anna * 1779. V. 26. Tabán

(Tabáni r. kat. anyakönyvek)
Jelzések: * születés vagy keresztelés, † halálozás.

[1] *Schmall Lajos:* Adalékok Budapest Székes Főváros történetéhez I. II. Budapest 1899. (E forrásmunka több helyen említi Paschgall Antalt. Az I. kötet 323. oldalán található Paschgall Antal városi tanácsos minősítési táblázata.)

[2] *Kőszegi Sándor:* Nemes családok Pest vármegyében. Budapest 1899. Pest vm. lt. NL. I. 323. Végr. oklt. 1067/XI.

[3] Fővárosi levéltár, Pest város lt. IV. 1202/cc. Pesti végrendeletek. Archivi medii 1403.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

HARMATTA JÁNOS

EMLÉKEZÉS STEIN AURÉLRA*

Wer sich selbst und andere kennt,
Wird auch hier erkennen,
Orient und Okzident
sind nicht mehr zu trennen.

Goethe

Bizonyára vannak, akik emlékeznek még Stein Aurélnak a második világháborút megelőző években a Magyar Tudományos Akadémián tartott utolsó előadására,[1] s nyilván olyanok is, akik őrzik még személyes benyomásaikat egyéniségéről. Még többen vannak, akik különböző munkáit olvasták vagy használják napjainkban is állandóan tudományos kutatásaikban. Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy most, születésének százhúszéves évfordulóján, ne úgy emlékezzünk meg róla, mint ahogy a tudománytörténet krónikásai múlt idők olyan tudósairól szoktak, akik műveinek, eredményeinek közvetlen kapcsolata a mai tudományos élettel régen megszakadt már. Stein Aurél műveit ma is forgatjuk, a kutatóútjain felfedezett, különböző kihalt közép-ázsiai nyelveken írott szövegek megfejtésén és magyarázatán ma is éppen olyan feszült izgalommal dolgozunk, mint amilyennel ő ezeket a homokból kiásta és tudós életének kérdésfeltevései épp úgy foglalkoztatnak ma is bennünket, mint az előző tudósnemzedéket. Ha tehát így Stein Aurél tudományos életművének emlékét egyáltalán nem kell a múlt homályából kiemelnünk, annál fontosabb számunkra, hogy bepillantsunk e nagy tudós munkásságának titkaiba, megértsük bámulatos teljesítményeit s kutatómunkájának vezető eszméit s eredményeit hasznosítsuk saját kutatásainkban.

Stein Aurél tudományos életművének formálódásában döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy a bécsi, lipcsei és tübingai egyetemeken szerzett s még két éven át Oxfordban, Cambridgeben és Londonban tökéletesített ókortudományi, indológiai és iranisztikai képzettségének megszerzése után Indiában tudott elhelyezkedni. India a Távol- és Közel-Kelet között fekvő területével egész életére megfelelő alapot és kiindulópontot biztosított tudományos kutatásai számára.[2] Mert kétségtelennek látszik, hogy érdeklődése kezdettől fogva egyrészt a Távol-Kelet és India, másrészt az India, Irán és a Nyugat közötti történeti kapcsolatokra s az ezek alapján kialakult szinkrétisztikus művelődésre irányult.[3] Ezt bizonyítja nemcsak tudományos életművének bámulatos egysége és

* Születésének 120. évfordulóján.

[1] Az előadás a MTA akkori I. emeleti felolvasó üléstermében hangzott el, amelynek beosztása eléggé bonyolult volt, úgyhogy Stein Aurél csak némi segítséggel találta meg az előadói asztalt. A napi sajtó tréfásan meg is jegyezte, hogy a nagy tudós, aki nem tévedt el a Taklamakan úttalan sivatagában, eltévedt a MTA felolvasó üléstermének labirintusában.

[2] Maga írja: «Mindig úgy éreztem, kegyes volt hozzám a sors, hogy Kasmír csodaszép alpi tájain, ennek a határszélnek legvonzóbb vidékén találtam meg indiai pályafutásom kezdetén, ötödfél évtizeddel ezelőtt, a szilárd talajt az ízlésemnek és képességeimnek legmegfelelőbb tudományos kutatásokra és munkásságra . . . .

Kasmír földrajzi fekvése és ragaszkodásom ehhez a hegyes-völgyes földhöz, egyaránt részes abban, hogy valamennyi belső-ázsiai kutató-utamnak Kasmír volt kiindulópontja.» *Stein Aurél:* Ősi ösvényeken Ázsiában. Budapest 1934. 26.

[3] Műveiben sokszor utal erre, id. m. 26: «Ez a határszéli vidék India és legkeletibb Irán között, — ahol India egymást követő régi korbeli meghódítói először vetették meg lábukat — ez a föld bűvölt meg legjobban ifjúkorom óta.» 28: «Utazásom nemcsak messze földre vezetett, hanem vissza régmúlt időkbe is. 'Stílusos' volt azokban a völgyekben kezdeni meg vándorlásomat, amelyekben több mint két ezredéve Nagy Sándor és macedónjai vonultak át India határvidékének meghódítására. Tudtam jól, hogy hajdan-

későbbi nyilatkozatai, hanem már első jelentősebb tanulmánya, a «Zoroastrian Deities on Indo—Scythian Coins» is, amelyben a kuṣāṇa királyok, Kaniṣka, Huviṣka, Vasudeva pénzein ábrázolt istenalakokat vette vizsgálat alá. A Nagy Kuṣāṇák birodalma, amely Észak-Indiára, Közép-Ázsia egy részére és Kelet-Iránra terjedt ki, a legtipikusabb képviselője volt a Kelet és Nyugat kapcsolataiból formálódott szinkrétisztikus kultúrának. Ez tükröződött pantheonjukban is, amelyekben az indiai istenségek, mint Śiva és Skanda, továbbá Buddha mellett megtaláljuk a görög Selenét és Heraklest, az elő-ázsiai Nanát, a zoroasztrikus Ašaixšot és a közép-ázsiai Ardoxšot, Oaxšot és Ošlagnot egyaránt.

Stein Aurél tudós egyéniségét, módszereit és érdeklődését még világosabban mutatja első nagy műve, Kalhaṇa kasmiri költő Rājataraṅgiṇī c. történeti eposzának kritikai kiadása, fordítása és kommentárja. Ebben a munkában már megnyilatkozik előttünk tudományos életművének minden sajátossága: a felfedező szenvedély, szaktudós munkatársak bevonása munkájába és segítségük korrekt elismerése, sőt kiemelése, a helyi hagyományokra és ismeretekre való támaszkodás, a történeti földrajz előtérbe állítása és a tudós ökonómia. Már Bühler, az ind paleográfia mindmáig legnagyobb képviselője megállapította, hogy a Rājataraṅgiṇī valamennyi kézirata egy régi, śāradā ABC-ben írt kéziratra megy vissza. Egy erről készült hibás devanāgarī írásos átírást adott ki annak idején Moorcroft angol kutató, Kőrösi Csoma Sándor támogatója is. Steinnek sikerült ezt az időközben öröklés folytán három részre osztott XVII. századi kéziratot felkutatnia, ind pandit barátai és Bühler segítségével szövegét kritikailag megállapítania, s szintén egy ind pandit barátja Kasmir történeti hagyományaira és földrajzára vonatkozó széleskörű ismereteit felhasználva olyan kommentárt összeállítania, amely — mint Indiában 1961-ben megjelent új kiadása bizonyítja — máig megőrizte tudományos értékét.

Már a Rājataraṅgiṇī kiadásával kapcsolatban is tett Stein Kasmirban kisebb kutatóutakat, azonban 1900-ban kezdődött meg valójában a nagy felfedező utak korszaka életében, hogy kisebb megszakításokkal lényegében véve élete végéig tartson. 1900 májusában indult el első közép-ázsiai kutatóútjára,[4] amely a Kasgar, Khotan, Dandan-öilik, Ravak, Niya, Endere, Khotan, Kasgar útvonalon haladt. Második közép-ázsiai expedíciója során a Pamiron átkelve a Kasgar, Khadalik, Niya, Lou-lan, Čarklik, Mīrān, Tun-huang, Qarašahr, Kuča, Khotan, Le útvonalat járta be az 1906—1908 években. Harmadik közép-ázsiai expedíciója keretében az 1913—1916 években a Kasgar, Khotan, Domoko, Niya, Mīrān, Lou-lan, Tun-huang, Kara-khoto, Turfan, Kasgar út megtevése után kiterjesztette kutatásait orosz Közép-Ázsiára és Kelet-Iránra is, és a Kasgar, Samarkand, Sīstān, Kōh-i Xvāja, Kasmir útvonalon haladva tért vissza Indiába.

A három nagy közép-ázsiai úttal lezárult Stein Aurél kutatóútjainak első periódusa. Ezek az expedíciók a tudomány történetében szinte egyedülálló eredményekkel jártak. Sikerült neki a Kínát Iránnal és Indiával összekötő Közép-Ázsia területének történetére, nyelveire, ethnikai és gazdasági viszonyaira, továbbá történeti földrajzára és klímájának történetére az i. e. II. század és az i. sz. X. század közötti időszak keretében fényt derí teni.[5] E kutatóutakról Stein felbecsülhetetlen értékű régészeti, művészettörténeti és nyelvi anyagot hozott magával. Expedícióinak kimagasló eredményei közé tartozik a Tun-huang-i, különböző középázsiai, a történelem folyamán jórészt kihalt nyelveken írt sokezer irattekercset magában foglaló rejtett könyvtár felfedezése és legértékesebb

kori művelődés emlékét őrző romok mellett visz el ez az út.» 193: «A Kelet és Nyugat érintkezését szemléltetik (t. i. az asztanai temetőben) a bizanciumi érméket utánzó aranyérmék. A görög-római obulusok módjára aranyat tettek a halott szájába, szemükre pedig perzsa ezüstérméket, amelyeket a hatodik század szaszanida királyai verettek.»

[4] *Stein* maga általában a Belső-Ázsia megjelölést használja. A mai nemzetközi irodalom és az UNESCO ezzel foglalkozó programja ezt a területet Közép-Ázsiának nevezi. Ez a megemlékezés ezt a nyelvhasználatot követi.

[5] Így megvalósult fiatalkori célkitűzése, amelyről a következőket írta, id. m. 206: «Ifjúkorom óta elbüvölő erővel csábított mindig a 'Világ Teteje', az Oxustól északra elterülő vidék és Irán szomszédos legszélsőbb keleti tájéka. Egyaránt vonzott annak a földnek földrajzi és népéleti érdekessége, történelmi vonatkozásai.» 210: «Egyik főok, amely kezdettől fogva arra serkentett, hogy harmadik expedíciómat a Pámirokra és az Oxus-vidék hegyi területeinek orosz oldalára kiterjesszem, az a remény volt, hogy így a helyszínén tanulmányozhatom a hajdankori utak mentén Kína és Nyugat-Ázsia legrégibb érintkezésének a kérdéseit.»

anyagának hozzáférhetővé tétele, a Niya-i kharoṣṭhī írásos gāndhārī prákrit dokumentumok, a szogd «Régi levelek» és a közép-ázsiai kínai *limes* felfedezése.[6]

Ha e bámulatosan gazdag eredményekre gondolunk, nem tudjuk, mit is emeljünk ki leginkább velük kapcsolatban: a hétévi kutatóút hihetetlenül nehéz természeti körülményeinek legyőzését, az alapos tudományos felkészülést, a kitűnő szervezést, az ásatási helyek mindig szerencsés megválasztását, a minden nehézséget megoldó diplomáciai ügyességet vagy végül, de nem utolsósorban a feltárt anyag hihetetlenül gyors közzétételét. Mert az expedíciókat néhány éven belül mindig követték a publikációk hatalmas kötetei. 1907-ben jelent meg az «Ancient Khotan» 2, 1921-ben a «Serindia» 5 és 1928-ban az «Innermost Asia» 4 vastag kötete, Stein Aurél tudós életének főművei. Kutatási eredményeinek közzétételéről igazi tudós tervszerűséggel gondoskodott. Utazásairól mindig közzétett egy előzetes tudományos jelentést, ismertette utazási élményeit egy-egy népszerű kötetben, kiadta utazásának, kutatási eredményeinek, a feltárt leleteknek részletes leírását s végül ennek egyes részleteit sokszor folyóiratokban is hozzáférhetővé tette. Így eredményei gyorsan bekerülhettek a tudomány vérkeringésébe s hatalmasan fel is lendítették Közép-Ázsia kutatását.

Kutatási eredményeinek közzétételébe és feldolgozásába Stein kora legkiválóbb tudósainak tucatjait vonta be. Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy ezek között magyar orientalisták nem voltak. Ez nem Stein Aurélon múlott, aki mindig hálával és szeretettel gondolt a Magyar Tudományos Akadémiára, melegen ápolta vele kapcsolatait és kasmíri könyvtárát is ráhagyta. A magyar keletkutatás azonban nem volt felkészülve azokra a feladatokra, amelyek elé Stein nagyszerű felfedezései a kutatást állították. Pedig éppen leletei feldolgozásának megszervezésében mutatkoztak meg igazán tudós egyéniségének nemes vonásai, amelyekkel annyi barátot és munkatársat tudott szerezni magának.[7] Bámulattal állapíthatjuk meg most egy félévszázad múltán, hogy az expedícióin gyűjtött óriási anyagból semminek a feldolgozását nem tartotta fenn a maga számára. Ez első pillantásra szinte érthetetlennek látszik, hiszen saját magának is alapos indológiai és iranisztikai képzettsége volt, rendelkezett tehát a talált dokumentumok megfejtéséhez szükséges előfeltételekkel. E rejtély magyarázatát részben egyéni tudományos érdeklődésében, részben tudós életének ökonómiájában találhatjuk meg. Stein Aurél elsősorban felfedező utazó volt, szenvedélyes érdeklődéssel a múlt emberének természeti és földrajzi környezete iránt. Akik belőle a földrajztudóst le akarják tagadni, nem érthetik meg tudományos életművét. Ha nagy alkotásait tanulmányozzuk, feltűnik, hogy milyen különös tudományos műfajt képviselnek. Lényegében véve hatalmas útleírások ezek, telitűzdelve történeti, művészettörténeti, földrajzi kitérőkkel s meg-megszakítva a feltárt leletek katalógusaival. Szinte a régi, herodotosi excursus-technika feléledését láthatjuk nála, a történetírás atyjának vonzó érdekességével együtt. Főműveinek legnagyobb és legmaradandóbb teljesítménye a páratlanul értékes feltárt anyag mellett a történeti földrajz területén fekszik.

Ez azonban csak a probléma egyik oldala. Tudományos érdeklődésén kívül Stein Aurél munkáját tudós életének ökonómiája is nagy mértékben meghatározta. Mint egyik Magyarországon tartott előadásából világosan kiderül, teljesen tisztában volt azzal, hogy ideje, munkalehetősége korlátozott. És ez valóban így is volt. Hiszen ha maga kezdett volna hozzá, még első expedíciójának tudományos anyagát sem tudta volna élete végéig feldolgozni. Még tudós munkatársai sem tudták a mai napig sem teljesen. Így inkább arra törekedett, hogy minden anyagának megfejtésére, feldolgozására megfelelő szakembert találjon s ezek a források a kutatás számára mielőbb felhasználhatók legyenek. Expedícióinak anyaga így a tudományos világ közkincsévé vált s ezzel kétségtelenül új korszakot nyitott meg Közép-Ázsia kutatásának történetében.

Stein Aurélnak e nagyszerű eredményei a tudományos világ és a társadalom legnagyobb elismerését hozták meg számára. Az angol király lovaggá ütötte, a Brit és az Orosz Akadémia tagjává választotta — hogy csak legnagyobb kitüntetéseit említsük. Tudományos életpályája azonban, bár ekkor már 63 éves volt, egyáltalán nem jutott

[6] Ennek történeti párhuzamosságát a Római Birodalom határvédelmi rendszerével, a *limes Romanus*-szal azonnal felismerte, id. m. 126: «Vu-ti császár fala, Kína nyugati terjeszkedésének ez a biztosítéka, ilyképpen meglepő párhuzamba állítható a római birodalom régebbi *limes*-einek rendszerével.»

[7] Erről egy rózsaszál szebben beszél, mint akármilyen tudós levél. Ezt kasmíri könyvtárának egyik kötetében találtam gondosan lepréselve, egy borítékban, amelyre ráírta, hogy Párizsban szakította le emlékül barátja, E. Chavannes, a kiváló francia sinológus sírjáról.

nyugvópontra. Nem követte Rossini példáját, aki a «Tell Vilmos» után nem írt több operát, mert jobbat nem tudott, rosszabbat nem akart írni. Bár nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy közép-ázsiai expedícióinak nagyszerű eredményeit sem ő, sem más nem fogja tudni sehol belátható időn belül megismételni, tovább folytatta kutatóútjait, amelyeknek súlypontja azonban most már Iránra, Irán és a Római Birodalom történeti kapcsolatainak színterére helyeződött át. 1926-ban észak-nyugatindiai útján Nagy Sándor egykori útvonalát tisztázta, 1927—1928-ban Vaziristānban és Balučistānban, 1930-ban ismét Közép-Ázsiában, 1932—1933-ban két alkalommal perzsa Mekrānban és a Perzsa-öbölben, 1933—1934-ben Fārsban, 1935—1936-ban Dél-nyugat-Iránban tett kutatóutat, 1938—1939-ben az iraki, szíriai és transzjordániai római *limes*-t kutatja, 1941-ben az Indus felső folyása mentén végzett kutatásokat, 1943-ban Dél-kelet-Balučistānban, az antik Gedrosiában járt s utolsó kutatóútján 1943. október 26-án halt meg Kabulban, az antik Baktria földjén, ahová eljutni egész életében vágyakozott.[8]

Stein Aurélnak ezek az expedíciói is gazdag tudományos eredményeket hoztak. Számos jelentése mellett két fontos műve, az «Archaeological Reconnaissances» és az «Old Routes of Western Iran» hatalmas kötetei tanúskodnak értékes megfigyeléseiről eredményeiről. Ha a tudományos világ talán kevésbé figyelt is fel ezekre a kutatásaira, életműve szempontjából ezeket semmiképpen sem tarthatjuk kevésbé jelentőseknek, mint közép-ázsiai expedícióit. Szerves folytatásai voltak ezek Közép-Ázsia területén végzett kutatásainak, ezek által vált teljessé az ókori Kelet és az ókori Nyugat közötti történeti kapcsolatok képe. Maga írta egyik utolsó tanulmányában: «Nagyon elégedett vagyok, hogy a nekem nyújtott nemes támogatás segítségével azokat a *limes*-kutatásokat, amelyeket több mint 30 évvel ezelőtt Belső-Ázsia sivatagaiban elkezdtem, most itt folytathattam a Római Birodalom messze nyúló délkeleti határán egészen a Vörös-tengerig. Így helyénvaló itt most azt mondanom: *finis longae chartaeque vitaeque.*»[9]

Stein Aurél tudományos életművének jelentősége abban áll, hogy hatalmas forrásanyag feltárásával mutatta ki az ókor nagy művelődéseinek, a görög-római, az iráni, az ind és a kínai civilizációnak találkozását és termékenyítő kapcsolatát Közép-Ázsiában s ennek eredményeként egy olyan szinkrétisztikus kultúra kialakulását, amelynek keretében először valósult meg e nagy kultúrák legfontosabb elemeinek szintézise az emberiség történetében. Így kutatásai tudományos alapot teremtettek Goethe költői felismeréséhez: Orient und Okzident sind nicht mehr zu trennen!

[8] *Stein:* id. m. 31 «Jóleső, izgató érzés volt, hogy eljutottam íme az Oxus forrásvidékére és közel járok a hajdankori Baktria érdekes és vonzó vidékéhez, lejjebb a folyó mentén, ahhoz a földhöz, amely felé kora ifjúságom óta oly sóvárogva vágyódtam. De eljutnom oda mégsem sikerült. A mostoha politikai viszonyok között tilos föld maradt az én számomra mind a mai napig.»

[9] *Sir Aurel Stein:* Surveys on the Roman Frontier in ʿIraq and Trans-Jordan. The Geographical Journal 95 (1940) 438 «But I was well enough satisfied that, thanks to the generous help accorded to me, I had been able to follow up those *Limes* investigations I had started more than thirty years before in the deserts of innermost Asia with others on the far-flung south-eastern frontier of the Roman Empire right down to the shore of the Red Sea. Hence fitly I may say here: *finis longae chartaeque vitaeque.*»

MEGEMLÉKEZÉS

DIMÍTRIOSZ HADZÍSZ
1913—1981

Gyermekkorunk dédelgetett — s többnyire meg nem valósuló — ábrándjai életünk leghűségesebb kísérő társai. E sorok írója évtizedek óta formálgatja, bővíti, kiegészíti magában azt a képzeletbeli Görögország-térképet, amelyen a városok és falvak nevei helyén kiváló szülötteik nevei állnak. És most az epiruszi Jánina helyére Dimítriosz Hadzísz, a magyarországi görög diaszporák szellemi életének legkiemelkedőbb személyisége nevét írja fel, olyan földijei mellé, mint a későfelvilágosodás—koraromantika nyelvújítója és költője, Joánisz Vilarász, az újkori görög történettudomány egyik megalapozója, Szpiridón Lámbrosz, a parnasszizmus sajátosan görög, neobukolikus formáját megteremtő poéta, Kósztasz Krisztálisz. Nem kerülheti meg a személyes élmények feltoluló képzuhatagát, hiszen neogrecisztikai stúdiumainak inaséveit annak idején az elhunyt műhelyében töltötte, lévén közel egy évtizeden át tanszéki kollégája, sőt szobatársa, művészetének egyik tolmácsolója, méltatója, majd közművelő és filológiai munkásságának tisztelettel és kritikus szemmel szelektáló folytatója, s most már szépirodalmi munkásságának oktatója.

Epírusz a sokarcú görög föld egyik legzordabb tájegysége. Fenséges hegycsúcsok, szilaj folyók félelmet ébresztő világa, minden idők szabadságharcos szegénylegényeinek bevehetetlen sasfészkeivel. Dermesztő teleiről hírhedt, keménységet sugárzó mítoszokról és népszokásokról nevezetes vidék. Termőföldben szegény, ipart igen csak alig ismert táj volt még, amikor századunk elején, egyelőre török hódoltságú székhelyén fellépett egy tehetséges és lelkes görög patrióta újságíró, Jeórjiosz Hadzísz, egyébként Pellerin álnéven publikáló költő és drámaíró, s honfiúi meggyőződéséért 1912-ben még a siralomházat is megjárta, amíg a közel félévezredes idegen uralomnak véget vető athéni csapatok ki nem szabadították. Ezzel azonban nem ért véget kálváriája, mivel az óhazához visszacsatolt város első nívós kulturális folyóiratát megalapítva az egyre súlyosabb társadalmi igaztalanságok ellen lépett fel írásaiban, s az új hatalom ugyan formálisan nem üldözte, csupán mellőzte és élethossziglani nélkülözésre kárhoztatta. Amikor meghalt, nem hagyott vagyont, de annál értékesebb emberi-művészi tartást és hitvallást érettségi előtt álló fiára, Dimítrioszra.

Az ifjabbik Hadzísz csakhamar Athénba ment, beíratkozott a jogi karra, de abbahagyta tanulmányait, és apja útját követve újságíró lett. Amikor az ország náci megszállás alá került, csatlakozott a hatalmas méreteket öltő nemzeti ellenállási mozgalomhoz, és tevékeny részt vett annak illegális sajtója megteremtésében és működésében. Eközben — mint rövidesen kiderült — apjánál még nagyobb tehetséggel kezdte írni első elbeszéléseit, *Tűz* című regényét, amely a hegyekben küzdő antifasiszta ellenállók küzdelmeit, vágyait, reményeit mutatta meg életközelből, nem idealizálva, de töretlen hittel. A felszabadulás után 1946-ban meg is jelent, Hadzísz Ellenállási-díjat is kapott érte, de szinte ezzel egyidejűleg a restaurálódott ancién régime hatalma Ikaría szigetére internálta, elsősorban az Ellenállás 1944 decemberi, immár az angol csapatokkal szemben vívott antiimperialista szakaszában való részvétele miatt. Kiszabadulása után így útja a hegyekbe, az angol—amerikai—görög reguláris túlerő ellen küzdő partizánok hadseregébe vezetett, amelynek tudósítójaként írta meg a magyarul is olvasható *Murgána* című riportregényt (D. Hadzísz—J. Lambrinosz: Görögország hősei. Szikra. Budapest, 1948). Távollétében e tevékenységéért a hivatalos Hellász hadbírósága halálra ítélte, s 1949-ben, a népi erők vereségével, Hadzísz számára is ütött a hazától való búcsú órája: több tízezer társával együtt, a mielőbbi visszatérés reményében, emigrációba vonult.

Huszonöt évet töltött megszakítás nélkül kényszerűen távol Görögországtól, előbb hazánkban, majd az NDK-ban, 1962 és 1975 között ismét Magyarországon. Ezek

az évtizedek alkotják, bízvást mondhatjuk, Hadzísz legtermékenyebb alkotó korszakát. Emigrációs éveiben írt elbeszéléseivel vált az újkori görög novella európai rangú klasszikusává, s — különösen nálunk — az újgörög irodalom népszerűsítésének úttörőjévé, s főképp korai korszakainak kutatójává.

A hadzíszi novellisztika színe-javát ismeri a magyar olvasóközönség az 1955-ben kiadott *Hajnali ének* (Új Magyar Könyvkiadó, Budapest), illetve az 1965-ben megjelent *Védtelenek* (Európa Könyvkiadó, Budapest. Modern Könyvtár 86.) című válogatásokból. Ha azonban genezisüket tekintjük, úgy három szakaszra kell bontanunk az emigrációs évek termését. Az első szakasz a közvetlen ellenállási témájú írásoké, amelyek nagyobb része az athéni évek élményeiből táplálkozik. Acélkemény, forradalmi lendületű, nagy emóciójú művek, amelyek joggal tartoznak a görög szocialista irodalom értékei közé. Kiemelkedő darabjuk a később színpadon, megzenésítve és képernyőn is sikert arató *Margaríta Perdikári*, amely egyben átmenetet jelent a közvetlen szülőföld s a gyermekkor élményei ihlette novellaciklushoz, a *Kisvárosunk utolsó napjai*-hoz. Ez a ciklus emelte Hadzíszt a görög novella élvonalába, olyan nagy elődök, mint a vidék hétköznapjait felfedező Aléxandrosz Papadiamándisz és Andréasz Karakvícasz, a már a városi élet ábrázolásában jeles Grigóriosz Xenópulosz és Dimoszthénisz Vutirász, a lélekelemző Mícosz Karagácisz és Kozmász Polítisz színvonalára. Ebben a ciklusban alakult ki s szilárdult meg Hadzísz művészi arculata. Látszólag mozdulatlan az a világ, amelyet a görög kisváros miliőjében ábrázol, de már jelentkeznek benne azok az erők, amely a modern monopolkapitalizmus térhódításával egy hagyományos életformát véglegesen elpusztítanak. Hadzísz realista módon rögzíti ezt a pusztulás előtti állapotot s széles portrésorban vázolja fel a régi világ különböző rendű és rangú figuráit. Térben és időben távol a hajdani élményektől vállalkozik a különös «leletmentésre», a nemes érzelmesség és az irónia, sőt szatíra eszközeinek váltogatásával. Most már közvetettebben, de néha személyes reflexiókkal is élve, érezteti elkötelezettségét az új, a jobb világ gondolata mellett, amelyet többnyire szánandó hősei nem ismerhetnek meg soha. A *Szúlasz, a tímár*, a *Szabethái Kambílisz* és *A tanár végrendelete* vált e szakasz meghatározó jellegű műveivé, amelyeket már több nyelvre le is fordítottak. A világhírt azonban teljes joggal a harmadik nagy ciklus, a hatvanas évek elején írt *Védtelenek* biztosította írója számára. Ennek a novellafüzérnek a hősei immár tértől és időtől szinte függetlenül az emberi élet küzdelmeinek hajótöröttjei, akár saját illúzióik áldozatai, mint a *Szent György* hősnője, akár az osztályharcban egymásra tüzelő, noha a társadalmi struktúra ugyanazon csoportjához tartozó balsorsú emberek, mint a címadó novella főalakjai. Hadzísz művészete ezekben az írásokban ért el a csúcsra: prózastílusa tömör, érzelmességét — noha ez a kordivat szerint «fölös sallang» — bátran vállalja, akár csak ideológiai meggyőződését, de még áttételesebben, az írói mű öntörvényű alkotásának folyamatában objektiválja; problematikája összemberi szintű, válasza humanista és optimista válasz. Mintegy hitvallását fogalmazza meg *Az apállyal* férfivá érő kis hősének önmagára ébredésében: meg kell tanulnunk magunk lábára állni, de akkor is, mindig egymásra vagyunk utalva.

Az emigrációs évek másik fontos mozzanata elsősorban Berlinhez fűződik, ahol Hadzísz a J. Irmscher professzor vezette Akadémiai Ókortudományi Intézet Bizantinológiai Kutatócsoportjának keretei közt nagy odaadással fog a későbizánci—koraújgörög korszak irodalmának elmélyült tanulmányozásába. Berlinben szerez bölcsészdoktorátust, és ezeknek az éveknek metodikai tanulságaival készülnek el mennyiségüket illetően szerény, minőségüket illetően azonban értékes színvonalú filológiai tanulmányai. Közülük magyarul látott napvilágot az Arta hídja s a Kőműves Kelemenné című balladák prioritásáról Vargyas L. és J. Mégasz közt folyó évtizedes vitához megalapozottan érvelve hozzászóló tanulmány,[1] viszont anyanyelvén az egyik bizánci népies lovagregény új elemzése,[2] vagy a korai felvilágosodás jeles gondolkodójának, Methódiosz Anthrakítisznek egyik, a pesti Zavírasz-könyvtár kéziratai közt található műve, az Omolojía gondos kiadása és kommentárja,[3] illetve nagy bizantinológusunk, Moravcsik Gyula neogrecisztikai munkásságát áttekintő dolgozata.[4] A jó értelemben vett szolíd szövegfilológia találkozott ezekben az írásokban egy kivételes stiliszta remekléseivel.

[1] Az Arta hídja ballada magyar változata: Kőműves Kelemenné. Etnographia 71 (1960), 4., 1—21.

[2] *Τά ἑλληνικά στοιχεῖα στὸ μυθιστόρημα: Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμιοῦ.* Probleme der neugriechischen Literatur. Berlin 1960. III. 93—111.

[3] *Τό κείμενο τῆς ὁμολογίας τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη: Ἑλληνικά* 17 (1960) 296 306.

[4] *Τά νεοελληνικά μελετήματα τοῦ Ἰουλίου Μόραβτσικ.* Acta Ant. Hung. 23 (1975) 25—40.

A látszólag egymástól távol álló két tevékenységi fonal 1962-ben talált egymásra, s az írói gyakorlat és a filológiai erudició az újkori görög irodalom addig nálunk meg sem közelített színvonalú népszerűsítésében ötvöződött össze. Amikor Hadzísz újra Budapestre jött, s a helyi görög lap, a Laikósz Agónasz szerkesztője lett, már sokan ismerték műveit. Írói tekintélye komoly szerepet játszott abban, hogy kiváló műfordító-írókat és költőket sikerült megnyernie vagy mozgósítania az újgörög irodalom tolmácsolására, hogy csak a már eltávozottakat említsük: Devecseri Gábort, Rónay Györgyöt, Szőllősy Klárát, míg filológiai tudása bennünket, akkor még csikófogainkat épp hogy elhullajtott neogrecistákat vonzott. Így lettünk — oly különböző stílusú, felfogású, életkorú és ambíciójú egyedek halmazából — *egy csapat*, az újkori görögség remekművei átültetőinek csapata, s a mindig mosolygós, mindig közvetlen Tákisz (mindenki így szólította, becenevén) futballnyelven szólva, a szövetségi kapitányunk, játékosan is komoly és igényes edzőnk és kritikusunk. S az eredmény, az Európa Könyvkiadó klubjának színeiben nyert mérkőzések? Már a puszta számok is tiszteletet parancsolnak: a felszabadulás utáni Magyarországon megjelent 48 újgörög műfordításkötetből 21, ebből 6 antológia és 10 egyedi mű, vagy egy szerzőtől való válogatás, későbbi kiadásaikkal együtt 15 kötet. S köztük olyan világra szóló vállalkozások, mint *Az újgörög irodalom kistükre* (1971) vagy *A bizánci irodalom kistükre* (1974), s olyan klasszikusok megjelentetése, most már eredetiből fordítva, mint a regényíró Kazandzákisz s a költő Kaváfisz és Ritszosz. Az a szervező, kontrollszerkesztő, esszéíró és válogató, azaz tudományos megalapozottságú közművelő tevékenység, amelyet Hadzísz a 60-as években s a 70-es évek első felében folytatott, nem volt tévedhetetlen, voltak hiányosságai és egyoldalúságai, amelyeket magunk is szóvá tettünk korábbi történeti-kritikai áttekintéseinkben — különösen a kortárs prózát illetően nem sikerült túltennie magát bizonyos elfogultságon —, összességében mégis méltán sorolhatjuk neogrecisztikánk igen értékes és folytatásra érdemes hagyományai közé. Azt sem feledhetjük azonban, hogy ezek az évek, bár Hadzísz hazájának fekete évei voltak — a hétéves diktatúra évei —, emberi nemünk egésze számára az enyhülés korszaka volt, Magyarország gazdaságának pedig eddigi legfényesebb virágkora, s ez a mozzanat lett objektív bázisa annak a «felfutásnak», amit csapatunk Hadzísz vezetésével produkált. Amikor 1975-ös repatriálásával a közös munka felelőssége ifjabb vállakra hárult át, az ő eredményeire is építve és támaszkodva alakíthattuk ki a magyar neogrecisztika egészének (kutatás, oktatás, közművelés) immár egységes koncepcióját s kíséreltük meg — egyre kedvezőtlenebb nemzetközi széljárásban — a továbblépést, főképp az újgörög ágazatos egyetemi oktatásban s az irodalomtörténeti kutatásban, felzárkózva a már évekkel korábban is értékes eredményeket hozó történeti stúdiumok mellé.

A diktatúra bukása megnyitotta Hadzísz előtt is a hazába való visszatérés kapuját, s ő, mindig bizakodó természetéhez híven, készült a várva várt viszontlátásra. Az ELTE Görög Nyelvi és Irodalmi Tanszékének adjunktusi állását cserélte fel a «szabadúszó» író létformájával. 62 éves volt, amikor elbúcsúztattuk. Azután sokáig alig hallottunk hírt róla, s ami hír jött, szorongással és szomorúsággal töltötte el a régi pályatársakat: hogy nem újította meg annak az osztálynak élcsapatához való tartozását, amelynek műveiben szószólója volt; hogy különböző sajtóorgánumoknak tett nyilatkozataiban csak saját kapitányi érdemeiről tett említést, klubunkról és csapatunkról megfeledkezett. Azután megkaptuk újabb műveit, amelyeket már odahaza írt: a szokatlanul keserű hangú, a nyugati görög vendégmunkássorsot árnyaltan ábrázoló regényét, a *Kettős könyv*-et, és a görög nyelvkérdés történetéről írt népszerű monográfiájáról is értesültünk, amelyben — méltánylandó következetességgel — újra állást foglalt a görögség történelmi diszkontinuitásának tézise mellett, amellyel, mint korábban, többen most sem tudtunk egyetérteni régi pályatársai közül. Ezek az írások mégis örömöt jelentettek számunkra, mert annak jelei voltak, hogy új alkotói korszak van kibontakozóban, s ez az öröm csak fokozódott, amikor megtudtuk, hogy — most már a piac törvényeinek kíméletlen világában — barátunk és egykori kapitányunk új vállalkozásba fogott: a *Nagyvilág*-hoz hasonló profilú folyóiratot alapított *Prizma* címmel, már egyik első számában magyar novellát is közölve. 1979 tavaszán a megemlékezés szerzője Athénban ismét a régi, tervekkel teli, mosolygós, örökifjú kollégát látta viszont benne, bár némi rezignáció nyomait is felfedezni vélte arcán. 1981 tavaszán azután elterjedt a hír, hogy gyógyíthatatlan kór gyötri. És eljött az utolsó gesztusok hónapja, az az iszonyú július. E sorok írója Patraszban egy napilapban olvasta, hogy a Nobel-díjas költő, Élitisz vezetésével új görög írószövetség alakult, alapító tagjai közt Hadzísszal. Már sokkal később tudta meg, hogy Hadzísz, mintegy utolsó megnyilatkozásaként, alig pár nappal a vég előtt, még táviratot küldött egy kifiszái kórházba, ahol az egykori csapat tagja maga is élet és halál között feküdt. Az üzenet gyógyulást kívánt. Címzettje pedig nem tehet mást, mint hogy mély megindultsággal

e sorokban mond köszönetet, és nemcsak ezért. És a képzeletbeli térképpel szembenézve vallja: az ember mindenek előtt műveiben méretik meg, s teljes életet csak csapatban élhet. Dimítriosz Hadzísz élete és munkássága ezt az igazságot példázza személyes ismerőseinek, barátainak és pályatársainak törvényszerűen megfogyatkozó s olvasóinak, életműve folytatóinak, meggyőződésünk szerint, meg nem fogyatkozó tábora számára.

SZABÓ KÁLMÁN

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

NÉMETH GYÖRGY

KÜZDELEM A HATALOMÉRT ATHÉN i. e. 411—403*

Ha pártokról hallunk a görög polisok világában, óhatatlanul érezzük a modernizálás ízét. Békepárt, háborús párt, perzsabarát párt, perzsa ellenes párt sorakozik a XIX. századi történészek lapjain. Curtius számára Athén belső élete könnyen érthetővé vált, ha fölismerte az egymással küzdő oligarchák és demokraták keze vonását.[1] Az arginusai per például az ő számára az oligarchák mesterkedésétől félrevezetett nép tévedése volt. Meg sem említette, hogy az oligarchia képviselői ez idő tájt éppen száműzetésüket töltötték Athéntól lehetőleg minél távolabb.

A pártokból való kiábrándulás szülte a történetírás másik végletét. O. Reverdin[2] 1945-ben megjelent cikkében kifejtette, hogy sem pártok, sem pártszerű csoportosulások nem működtek Athénban. Reverdin politikusai magányos hősök, saját magukat képviselik népgyűlésről népgyűlésre, életük a nép bizalmáért és egymás ellen folytatott harcukban telik el.

Valószínűleg egyik szemlélet sem helyes. Az első hibája többek között a terminológiából ered. Pártok alatt vagy szervezeti vagy választási pártokat értünk, létük pedig csak a képviseleti demokráciában mutatható ki. Athén közvetlen demokráciájában semmi nyomuk. A második, amelyet M. I. Finley is népszerűsített a demagógokról szóló írásában,[3] azért tűnik túlzott általánosításnak, mert nincs olyan jelentősebb politikus az i. e. V. századi Athénban, akinek követői közül ne ismernénk legalább fél tucatot név szerint. Nem lehettek igazán magányos hősök.

A legvonzóbb megoldást W. R. Connor kínálta az új politikusokról szóló munkájában,[4] amelyben kétfokozatú fejlődést írt le. Az i. e. V. század első felében, nagyjából Periklésszel bezárólag a *politikai barátság* határozta meg az egyes vezető személyiségek karrierjét. A *politikai barátság* eléréséhez négy lépcsőfok vezetett. Az első a jó származás, a tehetős és eupatrida család. A második a *genos* képviselőinek megnyerése. A harmadik a hasonló társadalmi helyzetben levő feleség megválasztása, amelynek révén a feleség családja, illetve genosa is baráttá válik. A negyedik pedig a hetaireia-tagság, amelynek segítségével a nem *genos-* és nem *kédeia*-társ, de hasonló meggyőződésű és származású csoport bizalmát, sőt támogatását nyeri meg hősünk.

Kleón után viszont a családi kötelékekből kiszakadt, vagy legalábbis nem azok alapján érvényesülő, nem teljesen magányos, de párttal vagy hetaireiával nem rendelkező, a nép támogatását közvetlenül megnyerő demagóg, tehát jó értelemben vett *népvezér* politikusok ideje jött el.

Connor megnyerő okfejtésének is megvannak a gyenge pontjai. A legfontosabb talán az, hogy a baráti kör, a *philoi* szerepét tekintve valószínűleg nincs lényeges különbség pl. a periklési és a kleóni modell között, legfeljebb a *philoi* összetétele nem egészen olyan, mint Connor elméletében. A négy lépcsőfok közül az egyik leglényegesebbnek föltüntetett hetaireia-tagság például éppen Periklés esetében nem túlságosan meggyőző. Azon kívül abban, ahogy a népre támaszkodott, ahogy a népgyűlésen szerepelt, Kleón,

* Elhangzott az Ókortudományi Társaság felolvasó ülésén 1982. április 16-án.

[1] *E. Curtius:* A görögök története. Budapest 1875—1880.

[2] *O. Reverdin:* Remarques sur la vie politique d'Athènes au Ve siècle. Museum Helveticum 2 (1945) 201—212.

[3] *M. I. Finley:* Athenian Demagogues. Past and Present 21 (1962) 3—24.

[4] *W. R. Connor:* The New Politicians of Fifth Century Athenes. Princeton 1971.

Alkibiadés és a kisebb demagógok is Periklés tanítványának tekinthetők. A két fejlődési fok, vagy pontosabban politikus-típus között a különbség nem szignifikáns.[5]

Aki Athénban politizálni kívánt, annak barátokra és támogatókra volt szüksége. A támogatók köre nemcsak úgy verbuválódott, mint Connor modelljében. A rokoni kapcsolatok mellett egyre nagyobb, a század végén pedig szinte kizárólagos szerepet kapott a politikai helyzet azonos értékelése alapján valamely jelentős politikus köré kikristályosodott politikai csoportosulás.[6]

Az i. e. 411 és 403 közötti viharos időszak belpolitikai térképét fölvázolva különösen két időpont köré csoportosítottam vizsgálódásaimat. Az egyik csomópont i. e. 411, a négyszázak hatalomátvételének éve, a másik i. e. 406, az arginusai csata és per néhány hónapja. Az első esetben azt tekintettem át, hogy milyen kül- és belpolitikai kérdések merültek föl, illetőleg milyen válaszokat adtak egyes csoportok ezekre a kérdésekre, a második esetben pedig azt, hogy az öt évvel korábbi politikai csoportosulások kontinuitása kimutatható-e i. e. 406-ban, és ha igen, az egyes csoportok milyen módon határozták meg az év eseményeinek menetét.

Ha politikai irányzatokat akarunk egymástól elkülöníteni, csak egy módon tehetjük, az egyes irányzatok programjai, illetve cselekedetei által. Súlyos tévedésre vezethet az, ha pusztán egy szempontból vizsgáljuk az eseményeket, mondjuk csupán azt nézzük, hogy egy bizonyos személy vagy csoport inkább a béke, vagy inkább a háború felé hajlott-e egy meghatározott időpontban. A tévedés forrása az, hogy más és más okból lehet valaki békepárti, és két békére vágyó politikus lehet, hogy ezen kívül semmi egyéb kérdésben nem vall közös nézeteket. Ily módon a békepárt vagy háborús párt meghatározás nem pusztán azért nem kielégítő, mert pártokat keres ott, ahol azok nincsenek, hanem azért is, mert közös nevezőre hoz olyan irányzatokat, amelyek esetleg ellentétesek egymással. Több kül- és belpolitikai szempont együttes figyelembevétele a tévedés valószínűségét csökkenti. A tökéletes megoldás természetesen lehetetlen, mert nem pártokkal állunk szemben, tehát pártprogramok egyszerűen nem léteztek, továbbá a rendelkezésünkre álló adatok száma csekély, és ezek egy része is vitatott. Aristotelés Athéni államának az ötezrekre vonatkozó fejezeteit például egyre kevésbé tekintik megbízhatónak.[7] Thukydidés, az egyetlen ránk maradt kortárs történetíró igen kis teret szentel a belpolitikai küzdelmek leírásának, hiszen minden erejével a két szövetségi rendszer hatalmas összecsapását kívánja ábrázolni. Mégis meg lehet kísérelni azt, hogy az ő művéből merítsünk munkánkhoz anyagot.

Vizsgálódásaink időontjában Alkibiadés már elhagyta Spártát, és Kisázsiában kísérletezik azzal, egyelőre perzsa zsoldban, hogy visszatérjen Athénba. Két út kínálkozik számára. Az első az, hogy megnyerje az athéni oligarchiát, amelynek aktivitása megélénkült ez idő tájt, a demokratikus érzelmű tömegekből álló flotta távollétében. Perzsa támogatást ígér a Sparta elleni harchoz, ha közben otthon fölszámolják a perzsák számára visszatetsző népuralmat. Ez az út, mint meglátjuk, két okból járhatatlan. Először is a flotta nem egyezik bele a korábbi rendszer megdöntésébe, így ez csak a távollétében hajtható végre. De Athén ereje a flottában van, míg a város nem lehet meg a hajói nélkül, a hajóhad meglehet a város nélkül, sőt ellen, legföljebb a maga számára hajtja be az adókat.[8] Másodszor a négyszázak valójában nem akartak tovább harcolni Sparta ellen, a kiegyezést keresték, és amikor minden lehetőségük elveszett, a nyílt árulástól, a spártai csapatok behívásától sem riadtak vissza. Ezt a célt szolgálta az étióneiai erődépítkezés.[9]

Alkibiadés másik útja a flottán keresztül vezetett Athénba. Miután első terve kútba esett, elvégre egy spártabarát Athén az ő számára az öngyilkosságot jelentette, a flotta élére állt. A négyszázak rövid uralom után elvesztették hatalmukat.

Nézzük tehát, hogy a források alapján milyen típusú válaszokat adtak Athén különböző erői az egyre sürgetőbb kérdésekre. Külpolitikai szempontból a spártabarátság, Sparta ellenesség és a perzsa segítség kérdéseit vettem vizsgálat alá. Belpolitikai szempontból a népgyűlésen részt vehető polgárok számának korlátozását, ami nem feltétlenül

[5] Ugyanerre a következtetésre jut *Ph. Gauthier* Connor könyvéről írott recenziójában. REG 85 (1972) 202—205.

[6] Thuk. 3, 82, 6.

[7] Aristotelés hitelét az ötezrekre vonatkozólag megtépázta *G. E. M. De SteCroixi* The Constitution of the Five Thousand. Historia 5 (1956) 1—23, és *R. Sealey:* Constitutional Changes in Athens in 410 BC. CSSA 8 (1975) 275—279.

[8] Thuk. 8, 76—77.

[9] Thuk. 8, 91, 1—2.

egyenlő a polgárjog talajának leszűkítésével,[10] az ötszázak tanácsának fennmaradását vagy eltörlését, és a *misthophoria* megszüntetését vizsgáltam. Ha e négy változó alapján csoportosítjuk a válaszokat, négy körülhatárolható irányzatot kapunk. Az első az, amely egyenlő a puccs előtti helyzettel, vagyis a korlátozás nélküli demokrációval. Az utolsó azonos a négyszázak uralmi berendezkedésével. A kettő között áll két mérsékeltebb irányzat, az elsőnek elveit Alkibiadés, a másodikét Théramenés fogalmazta meg. E két mérsékelt irányvonal között a gyökeres különbség a külpolitikában van. Théramenés a Spártával való tárgyalások embere egész pályafutása során, Aigospotamoi után is ő hozza tető alá a békét, de spártabarátsága az árulásig nem megy el. Alkibiadés, még ha kényszerből is, ekkor már tökéletesen spártaellenes, a végsőkig való harc híve, ez egy táborba sodorja a demagógokkal. (Az i. e. 411-es helyzet értékelésekor természetesen nem lehet figyelembe venni azt, hogy milyen politikát folytatott Alkbiadés Spártából való száműzetése előtt.) De van más különbség is Alkibiadés és Théramenés között. Alkibiadés Théramenéssel ellentétben határozottan szembeszáll az ötszázas tanács megszüntetésével.[11] Ugyanakkor a *misthophoria* eltörlésének és az 5000 főre korlátozott népgyűlésnek az ügyében Théramenés, sőt a négyszázak követeléseivel párhuzamosak elképzelései. A négyszázak belpolitikája igen egyszerű, a népgyűlést és az ötszázak tanácsát föloszlatják, négyszázad magukkal kormányoznak, a *misthophoriá*-t eltörlik. A népgyűlést ugyan elvileg cenzus alapján kiválasztott ötezer főre korlátozták,[12] de gyakorlatilag a négyszázak joga volt ezt a gyűlést összehívni. Semmi jel nem mutat arra, hogy, ha egyáltalán kiválasztották az ötezreket, egyszer is összehívták volna őket.[13]

Az eddigiekből kitűnik, hogy míg egy-egy kérdésre a legeltérőbb politikai irányzatok adhatnak közös választ, a leglényegesebb problémák egész rendszerét más és más módon kívánják megoldani. Ha az áttekintett kül- és belpolitikai válaszok valóban a korszak legfőbb gondjait érintették, akkor valószínű, hogy érvényes az itt fölvázolt modell.

Két ponton látszik közösnek az alkibiadési, théramenési és az oligarchikus válasz: a népgyűlés létszámának leszűkítésében és a pénzbeli juttatások eltörlésében. Mindkét követelés alapvetően a háború által szétzilált és alapjaiban veszélyeztetett gazdasági rendszer következménye. Nyilvánvaló, hogy amíg a tengerszorosokon át szállított gabona nem juthatott biztonságosan Athénba, addig az élelmiszer-ellátást sem tudták biztosítani. A szicíliai kaland során megsemmisült flotta építésére, a faanyag és az élelmiszer megszerzésére egyre nagyobb mértékben kellett igénybe venni az államháztartás pénzét, miközben a szövetségesek elpártolása folytán a befolyó jövedelmek egyre apadtak. Így lehetséges az, hogy a négyszázak bukása utáni átmeneti időszakban Théramenések csak a választhatóságot korlátozták 5000 emberre, a választójogot, vagyis a népgyűlésen való részvételt nem, azon egyszerű oknál fogva, hogy a választható 5000 ember olyan anyagi helyzetben volt, hogy nem szorult rá az állami pénzbeli juttatásokra. Tehát a pénzbeli juttatások eltörlése ez esetben elválaszthatatlanul összefonódott a választhatóság korlátozásával.

Alkibiadés valószínűleg ugyanígy gondolkodott. Ezt látszik alátámasztani az hogy egyedül az ő tengeri győzelmei tették lehetővé a fekete-tengeri kereskedelmet és gabonaszállításokat, és amikor ez bekövetkezett, akkor semmiféle akadályt nem gördített az elé, hogy az athéni demokraták visszaállítsák a pénzbeli juttatásokat, természetesen a korlátozás nélküli népgyűléssel együtt. I. e. 410 márciusát követőleg, tehát a kyzikosi győzelem után már fizettek *diobeleia*-t, amint erről a Choiseul-márvány tanúskodik.[14] A négyszázak viszont nem ideiglenesen, hanem egyszer s mindenkorra kívánták korlátozni az athéniek jogait.

Alkibiadés, kihasználva igen megnőtt népszerűségét, a flotta vezetője lett, és tengeri hadműveletek egész sorában biztosította Athén megszilárduló helyzetét. A tengerszorosokban vámszedő helyet állított föl, ily módon demonstrálva azt, hogy a fekete-tengeri útvonalon ismét Athén az úr, és biztosítva haderejének anyagi utánpótlását. Ezt a célt szolgálták kisázsiai rablóportyái is. A város eleinte hallgatólag, hazatérése után viszont hivatalosan is elismerte stratégos autokratórnak, elfeledve korábbi bűneit. A kiátkozását hirdető stélét abba a tengerbe taszították, amelynek sikereit, és röviddel ez után végső kudarcát is köszönhette.

[10] Az ötezrek idején pl. csak a választhatóságot korlátozták ötezer főre, a választójogot nem. *R. Sealey:* i. m. 272.

[11] Thuk. 8, 86, 6.

[12] Thuk. 8, 65, 3.

[13] Thuk. 8, 67, 3.

[14] Choiseul-márvány: IG I² 304a; *R. Sealey:* i. m. 287.

A négyszázak letüntével Athén vezetője rövid időre Théramenés lett. I. e. 411-ben jelent meg a közélet színpadán, és i. e. 404-ben hagyta el azt látványos külsőségek között. Utóbbi szereplése, bár kis híján sikerei csúcsára jutott, az életébe került. Hagnón fiát Kothornosnak gúnyolták[15] a mindkét lábra egyaránt illő színpadi cipő alapján. Nem véletlenül. A politikát is színjátéknak tekintette, és ennek megfelelően gyakran váltott szint. Kiváló szónok volt, Isokratés mestere.[16] A négyszázak egyikeként tűnt föl, majd bukásuk előmozdítója lett, meghiúsítva az étióneiai árulást. Leginkább vitatott tette az ötezrek alkotmányának létrehozása volt. SteCroix és R. Sealey[17] alapos okkal jelenthette ki, hogy ez az «alkotmány» sohasem létezett, hanem a négyszázak bukása után fokozatosan, kis lépésekben tértek vissza a demokratikus kormányzáshoz, mivel pl. Kyzikos előtt, ha akartak volna, se fizethették az állami juttatásokat. Az viszont bizonyos, hogy a Thukydidés, Xenophón és Aristotelés által leírt théramenési *elképzelések* léteztek, és mérsékelten oligarchikus rendszerét két ízben is át akarta ültetni a gyakorlatba, csak kudarcot vallott. Utolsó beszédében, Kritias ellen védekezve, még egyszer összefoglalta elveit,[18] és olyan hatást ért el, hogy a nép mint halálba üldözött megmentőjét gyászolta meggyilkolásakor.[19]

Nem volt mindig ilyen népszerű. Aristophanés túlzott politikai hajlékonysága miatt gúnyolta a Békákban, a scholionok pedig két bűnét említik. Tagja volt a harmincaknak, és ő végeztette ki az arginusai csata győztes hadvezéreit.

Az arginusai csata közvetlen előzménye Notion. A diadalittas Alkibiadést, a stratégos autokratórt elkergették egy jelentéktelen tengeri csetepaté után, ahol jelen sem volt. Természetesen nemcsak azért kellett bűnhődnie, mert nimbusza nem tűrte a vereségeket. Plutarchos szerint[20] a legyőzhetetlen férfiú megingásában árulást szimatoltak, ezért kellett menekülnie. Valójában kényelmetlen volt már a város vezetői számára. Hiába volt athéni tartózkodása mámoros ünnep, megérkezésekor alig mert leszállni hajójáról.

Az oligarchia rettegett tőle. Túlságosan demokrata lett. A látszat ellenére a négyszázak már i. e. 411-ben sem akarták igazán hazahívni.[21] Kritias, mihelyt hatalomra jutott, megölette.[22]

Théramenés fokozatosan háttébe szorult miatta. I. e. 408-ban még megválasztották stratégosnak, 407-ben és 406-ban már nem. Pedig számára a hatalom volt minden. Négyszáz szövetségesét éppúgy elárulta, mint később a harmincat, vagy a spártaiaktól kiéheztetett szülővárosát, ha a hatalomról volt szó. Alkibiadés valamennyi győzelme az ő veresége volt, még ha néha együtt is hajóztak.

Kleophón, a demagóg nemcsak föllélegzett Notion után, hanem cselekedett is. *Κλεοφῶν Ἀλκιβιάδην ἐγράφετο*, mégpedig hazaárulásért.[23]

A helyzet látszólag az i. e. 415-ös üldöztetését másolta. Pedig a különbség jelentős. Akkor halálra ítélték Alkibiadést, mert támogatóinak száma csekély volt, mindössze egy hetaireia. Húsz tagját név szerint is ismerjük O. Auranche könyvéből.[24] I. e. 406-ban többen álltak mögötte. A város nem feledte el öt év győzelmeit. Barátai, akik jelentős mértékben különböztek a kilenc évvel korábbiaktól, hatalommal rendelkeztek. A vád elhangzása után menekülnie kellett, de elítéléséről nem tudunk. Pedig ez nem lehetett volna olyan jelentéktelen esemény, amiről p. Plutarchos, Nepos vagy az Alkibiadés fiát bevádoló Lysias elfeledkezhetett volna. De kik voltak ezek a barátok?

Athénban maradt Euryptolemos, aki Alkibiadés rokona, és hazatérésének legfőbb támogatója volt.[25] Befolyásos embernek számított, az idősebb Periklés is kitüntette barátságával.[26]

[15] Xen. Hell. 2, 3, 30.
[16] Suda Lexicon 234, Dexios.
[17] *SteCroix* és *R. Sealey* vö. 7. jegyzet.
[18] A beszéd hitelességét igazolja *S. Usher:* Xenophon, Critias and Theramenes. JHS 88 (1968) 128—135. vö. Xen. Hell. 2, 3, 35—50.
[19] Diod. Sic. 14, 3, 6—5, 5.
[20] Plut. Alk. 35.
[21] Thuk. 8, 68, 3; 8, 70, 1.
[22] Plut. Alk. 9; Isokr. 16, 40; Diod. Sic. 14, 11, 1; Nepos Alc. 9.
[23] Himerios Ekl. 32, 15; Phótios Bibl. 377a; *J. Haztfeld:* Alcibiade. Paris 1940. 316.
[24] *O. Auranche:* Les groupes d'Alcibiade, de Léogoras . . . Paris 1974.
[25] Xen. Hell. 1, 4, 19.
[26] Plut. Perikl. 7, 5.

Athénban maradt az ifjabb Periklés, Periklés fia, Alkibiadés rokona, Euryptolemos védence.[27]

Diomedón is Athénban maradt, aki Euryptolemos barátja volt.[28] Sokan tisztelték, mert Leónnal és Thrasyllossal együtt ő mentette meg a samosi demokráciát i.e. 412/11-ben.[29] Mindhármuk harcostársa Thrasybulos is Athénban tartózkodott. I. e. 411-ben ő szavaztatta meg Alkibiadés hazahívását, ő ment érte Tissaphernéshez, és magával is hozta.[30] Alkibiadés is tisztelte, i. e. 407/6-ban őt választotta maga mellé stratégosnak, később vele együtt váltották le.[31] Thrasybulos mérsékelt demokrata volt, a szélsőségekkel mindig szembeszállt.[32] Miután legyőzte a harmincakat, Athén vezetője lett.

Adeimantos is Athénban volt. Alkibiadés Thrasybulossal együtt stratégosként vette maga mellé i. e. 407/6-ban,[33] nyilván nemcsak azért, mert a rokona volt.

Phrynichos gyilkosának aranykoszorút adatott a népgyűlés.[34] A javaslatot Erasinidés tette. Ennyit megért neki, hogy megszabadultak Alkibiadés legveszélyesebb ellenfelétől.[35] Ő is Athénban maradt.

Thrasybulossal, Diomedónnal, Leónnal, sőt Alkibiadéssel együtt[36] harcok sorában vett részt Thrasyllos, «az oligarchia leghatározottabb ellenfele».[37] Az önállósult flotta Thrasybulossal, Alkibiadés barátjával együtt választotta meg stratégosnak.[38] Rövid időre rá magát Alkibiadést is megválasztották a tengerészek, akit Thrasybulos a hadvezértársai, köztük természetesen Thrasyllos beleegyezésével, sőt kérésére hívott a flottához.[39]

Leónt és Diomedónt a leváltott Phrynichos helyett éppen az Alkibiadéssel barátkozó oligarchák nevezték ki stratégosnak, Peisandros tevékeny közreműködésével.[40] Amikor viszont Peisandrosék szakítottak Alkibiadéssel, az oligarchák által kinevezett stratégosok között hiába keressük a nevüket.[41] Kinevezésük tehát nyilvánvalóan Alkibiadés iránti előzékenységből történt. Hiszen akkor is az ő kedvében akartak járni az oligarchák, amikor meggyilkolták azAlkibiadés száműzetését kiharcoló Androklést.[42] A nevek számát még lehetne szaporítani.

Ezeknek az embereknek, akiknek nagy része befolyásos politikus és hadvezér volt, a kleophóni demokratáknál mérsékeltebb elveik voltak, de határozottan föllépték az oligarchia minden megnyilvánulásával szemben is. Bár mérsékletük, mint Alkibiadésé is, néha Théramenéshez tette hasonlatossá őket, mégsem voltak vele, a riválisukkal jó viszonyban. A nagy összecsapásban, az arginusai perben pedig éppen ő okozta ötük halálát. Diomedónt, az ifjabb Periklést, Erasinidést, Leónt, Thrasyllost kivégezték, hiába védte őket szenvedélyesen Euryptolemos. Thrasybulos is csak úgy menekült meg, hogy csöndben félreállt. Neki még nagy feladatai voltak.

Miután Alkibiadés Thrákiába menekült, Athénban maradt befolyásos barátai a védelmére keltek. Akciójukról, az eredményét leszámítva, semmit sem tudunk: a bíróság nem ítélte halálra a szökött stratégost. Közvetlen munkatársait, Thrasybulost és Adeimantost ugyan leváltották, hiszen a következő stratégostestületben nem szerepeltek, de a többiek fényes sikert arattak a stratégosválasztáson. A tíz megválasztott hadvezérből öt Alkibiadés köréhez tartozott, vagy legalábbis közel állt hozzá. Lehet, hogy több is, de Prótomachosról, Aristogenésről és Lysiasról semmi közelebbit nem tudunk. Igazi demok-

[27] Xen. Hell. 1, 7, 12.
[28] Xen. Hell. 1, 7, 12.
[29] Thuk. 8, 73.
[30] Thuk. 8, 81.
[31] Diod. Sic. 13, 69, 3. Leváltásukról Lys. 21, 7.
[32] *O. Reverdin:* i. m. 103; Hell. Ox. 6, 1; 7, 1–2.
[33] Diod. Sic. 13, 69, 3.
[34] IG I² 110; IG I³ 1, 102.
[35] Tehát Alkibiadés barátja volt. *P. J. Bicknell:* Diomedon Cholargeus. Athenaeum 53 (1975) 178.
[36] Xen. Hell. 1, 2, 15.
[37] Thuk. 8, 73, 4.
[38] Thuk. 8, 76, 3.
[39] Thuk. 8, 81, 1.
[40] Thuk. 8, 54, 3.
[41] *Ch. W. Fornara:* The Athenian Board of Generals from 501 to 404. Historia. Einzelschriften 16 (1971) 67.
[42] Thuk. 8, 65, 2.

rata, vagyis Kleophónék embere, ha a kivégzett Thrasyllost nem számítjuk annak, csak Konón volt. Őt azonban vád alá sem helyezték, mert nem vett részt az arginusai csatában.

A teljes kudarc a félreállított Théramenést érte. Megint nem választották stratégossá. Egyetlen vigasza csak az lehetett, hogy barátja, Aristokratés[43] bejutott a kollégiumba.

Az arginusai csata váratlan lehetőséget hozott Théramenésnek. A fényes tengeri győzelem igen sok áldozattal járt, ezrek fulladtak tengerbe a küzdelem során és utána. Igen, utána is, mert Théramenés, aki triérarchosként szolgált, nem hajtotta végre a rábízott feladatot, nem mentette ki a fuldoklókat. Hatalmas vihar gátolta meg ebben.[44] Bár különben sem lelkesedhetett ezért a feladatért, amelyet nyilvánvalóan azért bíztak rá, hogy a végső győzelemből, a szétvert spártai hajóhad üldözéséből ne részedhessék. Diomedónék maguknak szerették volna kisajátítani a diadalt, hogy tőkét kovácsoljanak belőle saját céljaik eléréséhez. Diodóros szerint az volt a baj, hogy Théramenés a halottakat nem szedte össze és nem temette el.[45] De a könnyen manőverező politikus «kicsöppent a veszélyből», ahogy Aristophanés írja.[46] Saját mulasztásával vádolta be a győztes stratégosokat.[47] Ezzel azonban nem magát akarta csak menteni, hiszen őt senki sem vádolta, hanem rájött, hogy könnyedén leszámolhat Alkibiadés követőivel. Athénba sietett a csata után, és megfelelő hangulatot keltett a stratégosok ellen. Ha azok győztesként térnek haza, visszahozhatják Alkibiadést! Hiszen megtették már egyszer!

Euryptolemos hiába védte barátait, a felingerelt tömeggel szemben tehetetlennek bizonyult. Erőtlenül csengett el beszéde a Théramenés által gyászruhába öltöztetett siratók és a fuldokló katonák utolsó üzenetét tolmácsoló tengerész jelenete mellett. Hiába volt jó szónok, Théramenés színész volt, Kothornos. És hatalomra éhes, lépésre a győzelemtől.

Egyedül mégsem boldogult. Kleophón emberével, Archedémos demagógggal társult,[48] hogy két oldalról fogják harapófogóba a mérsékelt demokratákat. A terv sikerült, Alkibiadés csoportja felmorzsolódott. De mégsem sikerült elég jól ez a terv. Théramenés nem jutott hatalomra. A négyszázak tagja, majd árulója, az arginusai csata triérarchosa, majd a stratégosok gyilkosa lépést váltott. Elhatározta, hogy megmenti Athént, amelyet éppen most tett tönkre. Aigospotamoi után hónapokig tárgyalt a lakedaimóniakkal. Megfontoltan tárgyalt, hogy a körülzárt város kiéhezzék, és érett gyümölcsként hulljék az ölébe. Sikerült. De megint hiba csúszott a számításaiba. Nem ő lett az egyedüli vezető, be kellett érnie azzal, hogy a harminc zsarnok egyike. Kritias köre az i. e. 411-es antiphóni csoport egyenes leszármazottja volt.[49] Théramenés, hogy megint háttérbe ne szoruljon, közéjük állt. Az igaz, hogy annak idején ő okozta Antiphónék vesztét, de a városban népszerű volt, és Spárta is támogatta. Kritiasék gyanakodva ugyan, de befogadták. Csakhogy Théramenés nem tagadta meg önmagát. A terrorba torkolló diktatúrát meg akarta dönteni. Thrasybulos felszabadító seregei már a város határán álltak, amikor

[43] Arist. Ath. Pol. 33, 2.

[44] Xen. Hell. 1, 6, 35.

[45] Diod. Sic. 13, 100.

[46] Aristoph. Ran. 968—970; 534—541; 1196.

[47] Az arginusai csata idején a következő stratégosok voltak szolgálatban: Konón, Diomedón, León, Periklés, Erasinidés Thrasyllos, Aristokratés, Lysias, Prótomachos, Aristogenés. Nevük felsorolása több forrásban szerepel, de mindegyik auctorhely eltérő listát ad. Az itt szereplő névsort elsősorban Xen. Hell. 1, 5, 16; 1, 7 1 alapján állítottam össze, de figyelembe vettem Diod. Sic. 13, 74, 1; 13, 101, 5; Schol. Aristoph. Ran. 1196; Lys. 21, 7 adatait is. A stratégos kollégium összeállítását másképpen rekonstruálja *D. Lotze:* Lysander und der Peloponnesische Krieg. Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wiss. zu Leipzig. Berlin 1964. és *Ch. W. Fornara:* i. m. 67—71. A per problémájának első modern feldolgozója ugyanazt a stratégoslistát fogadja el mint én, de nehezen hozzáférhető könyvét csak a cikkem lezárása után ismertem meg. *L. F. Herbst:* Die Schlacht bei den Arginusen. Hamburg, 1855. 17, 26. jegyzet.

[48] Xen. Hell. 1, 7, 1.

[49] *F. Sartori:* L'eterie nella vita politica ateniese del VI e V secolo A. C. Roma 1967. 142. A harmincak közül legalább öten voltak tagjai a négyszázaknak is: Mélo bios, Mnésilochos, Théramenés, Onomaklés, Aristotelés. Nem lehet kizárni Kritias és Eratosthenés tagságát sem.

Kritias leszámolt vele. Halála után Athén hősként gyászolta a legnagyobb hipokrität. Ekkoriban már ilyenek voltak a hősök.

A század utolsó harmadának belpolitikája Thukydidés értékelése szerint két irányzat, a demokraták és az oligarchák harca során formálódott ki. Aristotelés szerint volt még egy nem kevésbé jelentős csoport, a Théramenés-féle mérsékelteké.[50] A mai történettudomány hol ezt, hol azt az álláspontot fogadja el, hol pedig egyáltalán tagadja a csoportosulások létét.

Elemzésem szerint az i. e. 411 és 403 közötti időszakban *négy* politikai csoportosulás küzdött egymással a Dekeleiából sakkban tartott Athénban. Az antiphóni-kritiasi oligarchia, a théramenési mérsékelt oligarchia, Alkibiadés és mérsékelt demokrata barátai, valamint a kleophóni demagógok kezén elsatnyult demokrácia. Először Alkibiadés, majd barátai hullottak ki a harcból, azután Kleophónék, végül Théramenés, majd Kritias. A felfordult demokráciát Thrasybulos csak a spártai fegyverek oltalmában volt képes helyreállítani[51] Eukleidés arkhóni évében.

Ebben az esztendőben írásreform volt Athénban. A város történetét többé nem lehetett a régi módon leírni.

Politikai irányzatok i. e. 411-ben

BELPOLITIKA	*KÜLPOLITIKA*
Demokraták (puccs előtti állapot) népgyűlés 500-ak tanácsa *misthophoria*	Spárta elleni harc a végsőkig
Alkibiadés 5000 (majd népgyűlés) Thuk. 8, 86, 6 500-ak tanácsa ne legyen *misthophoria*, csak katonai zsold	Tissaphernés támogatásának elnyerése Spárta elleni harc a végsőkig
Théramenések 5000 Thuk. 8, 97; 8, 89, 3 400-ak fölosztalása (500?) ne legyen *misthophoria*	Tárgyalás Spártával Thuk. 8, 89, 2
400-ak 5000 cenzus alapján, elvben Thuk. 8, 65, 3 400-ak tanácsa Thuk. 8, 67, 3 nincs *misthophoria*	Spártabarátság Tárgyalás: Thuk. 8, 70, 2 Thuk. 8, 71, 3 Árulás: Thuk. 8, 90 Étióneia

[50] Thuk. 3, 82, 1—8; Arist. Ath. Pol. 34, 3.
[51] Xen. Hell. 2, 4, 28—40; Arist. Ath. Pol. 38, 4.

HOFFMANN ZSUZSANNA

VIRÁGOK ÉS DÍSZNÖVÉNYEK HORATIUSNÁL

A virágok és különböző dísznövények ősidőktől fogva ismertek és igen kedveltek voltak a rómaiaknál. Ezek gazdasági jelentőségére számos utalást találunk az irodalomban, így a római mezőgazdasági szakírók Cato, Varro és Columella[1] műveiben is. Gyakran tesz említést dísznövényekről Vergilius,[2] Plinius[3] és más római költők is.[4] A virágok és kerti dísznövények gazdasági jelentőségéről Cato a következőket mondja: *Sub urbe hortum omne genus, coronamenta omne genus, bulbos megaricos, murtum coniugulum et album et nigrum, loream delphicam et cypream et silvaticam, nuces calvas, abellanas, praenestinas, graeci: haec facito uti serantur. Fundum suburbanum, et qui eum fundum solum habebit, ita paret itaque conserat, uti quam sollertissimum habeat.*[5] Hasonló véleményt fogalmaz meg Varro is: *Sub urbe colere hortos late expedit sic violaria ac rosaria, item multa quae urbe recepit.*[6] Varro említi még a méhészkedéssel kapcsolatban is a kertek létesítésének igen jövedelmező és hasznos voltát:[7] *Si pabulum naturale non est, ea oportet dominum serere, quae maxime secuntur apes. Ea sunt rosa, serpyllon, apiastrum, papaver, faba, lens, pisum, ocimum, cypreum, medice, maxime cytisum, quod minus valentibus utilissimum est.* A dísznövényeket felhasználták tömjén,[8] gyógyszerek,[9] különböző illatszerek,[10] illatos kenőcsök készítésére is.

A hasznosság és gazdaságosság szempontja mellett természetesen szerepet játszott az a tény is, hogy a rómaiak igen kedvelték a szép, idillikus környezetet, általában a természetet. Ismerünk Rómában híres kerteket, pl. Sallustius vagy Caesar kertjei igen híresek voltak, ezeket tulajdonosaik haláluk után átadták a nép használatára. A kertek és parkok közhasználatra való átengedése hasonló gesztus volt a nép kegyeinek elnyerése céljából mint a gabonaosztás vagy a különféle látványosságok rendezése. A császárkorban különösen megnőtt a kertek és közparkok szerepe.

A virágok és dísznövények tehát a környezet szépítésére, díszítésére szolgáltak, továbbá a diadalmenetekre és a különböző ünnepekre, lakomákra koszorúkat készítettek belőlük, hozzátartozott a halottakat megillető síri áldozatokhoz, ill. a különböző istenek szokásos áldozataihoz.

[1] Cato 8, 2; 61, 7; 7, 3; Varro I 16, 3; Col. X 106; X 270; X 100; X 37; V 10, 15.
[2] Verg. *Ecl.* II 45 skk.; *Georg.* I 28; II 64; IV 119, 123; *Aen.* VI 707.
[3] Plin. N. H. XI 90 XXI 27; XV 127; XIX 93; XV 122; XVII 259; XXIV 9.
[4] Ovid. *Trist.* IV, 2, 56; *Ars. Am.* 2, 422; *Met.* XV 708; Mart. XII 31, 3; IV 42, 10; VI 80, 6; Prop. IV 5, 61.
[5] Cato *De agr.* 8, 2 vö. *Maróti Egon:* A *fundus suburbanus* problémái Catónál. AntTan 27 (1980) 37. és 39. j.
[6] Varro *de r. r.* I 16, 3.
[7] Varro *de r. r.* III 16, 13.
[8] Prop. IV 3, 58.
[9] Cato *de agr.* 70, 1.
[10] Hor. *Epod.* V 59—60: *nardo perunctum, quale non perfectius / meae laborarint manus.* Vö. még *carm.* II 11, 13—16; a felhasználáshoz lásd még *Epist.* II 3, 331—32: említi, hogy a kéziratokat cédrusolajjal vonták be, hogy a moly ne tegyen benne kárt, és ezt aztán ciprusfából készült tokban tárolták.

Horatius műveiben, különösen az ódákban[11] igen gyakran találkozunk virágok és dísznövények említésével. Mint általában az irodalomban, Horatiusnál is kapnak szimbolikus értelmet ezek hivatkozások. Költészetében a kert természet képe, mesterséges környezet tudatos ellenhatása. A költő maga is epikureista,[12] de elsősorban költő, így kertje a Múzsák[13] birodalma. Mint Bacchus népe, a költők is kedvelik a hűvös, árnyas berkeket, erdőket: *Scriptorum chorus omnia amat nemus, et fugit urbem, / rite cliens Bacchi somno gaudentis et umbra.*[14] A rómaiak is igyekeztek a mesterséges, városi környezetet fákkal, kertekkel természetesebbé tenni, ezért a belső udvar díszítő színes márványoszlopok között is fákat, díszkerteket ültettek, ill. házaikat a meredek hegyoldalra építették a szép kilátás kedvéért — tehát hasonló kellemes környezetet próbáltak mesterségesen maguk köré varázsolni, mint amit vidéken a természet maga adott. Erre utal a következő horatiusi részlet: *Nempe inter varias nutritur silva columnas / laudaturque domus, longos quae prospicit agros.*[15] Maga is kedveli, dicséri a falusi életet: *ego laudo ruris amoeni / rivos et musco circumlita saxa nemusque.*[16] Ebben a kellemes környezetben úgy él mint egy király *(vivo et regno)*, beéri az egyszerű életmóddal. Az egész költemény a falusi élet előnyeit dicséri a városival szemben, a költő szerint nincs is boldogabb hely mint a falu. *Urbis amatorem Fuscum salvere iubemus ruris amatores* — a falusi életet kedvelő költő üdvözli a várost szerető barátját Aristius Fuscus grammatikust, akit költeményeiben több helyen is említ.[17] Horatius maga is vágyott a békés, nyugodt falusi életre, távol a város zajától: *Hoc erat in votis: modus agri non ita magnus, / hortus ubi et tecto vicinus iugis aquae fons / et paulum silvae super his foret.*[18] A költőt ingerelte a város zaja, a római életet átszövő törtetés, intrika, a talpnyalók nyüzsgése, buzgólkodása — kérésére Maecenas 33-ben megajándékozta egy kis sabinumi[19] birtokkal. A terület nem volt nagy, mindössze nyolc rabszolga művelte, kis erdő is tartozott hozzá, sőt a közelében egy kis patak is volt. Éppen elegendő volt arra, hogy a költőnek nyugodt és gondtalan életet biztosítson. Nem lett azonban falusi költő, annak ellenére, hogy elkerült a városból, ellentétben Vergiliusszal.[20] Később 23 táján felcseréii a birtokot egy Rómához közelebb eső tiburi földdel, de ez sem vigasztalta meg azért, hogy az ódák 3. könyve nem talált kedvező fogadtatásra. Ezután egy időre búcsút mond az ódaköltészetnek. Miután i. e. 19-ben meghal Vergilius, Róma fenntartás nélkül elismeri legnagyobb költőjének Hora-

[11] Horatius költészetéhez lásd: *L. P. Wilkinson:* Horace and his lyrik. Cambridge 1968; *V. Pöschl:* Horazische Lyrik. Interpretationen. Heidelberg 1970; uő. Poetry and philosophy in Horace. In: The poetic tradition. Ed. by *Allen D. C.* and *Rowell H. T.* Baltimore 1968, 47—61; *H. Oppermann:* Späte Liebeslyrik des Horaz. In: Festschr. F. Altheim (Berlin 1969) 459—476 = Wege der Forschung IC (Zu Horaz) Darmstadt 1972, 349—368; *E. Zinn:* Erlebnis und Dichtung bei Horaz. Uo. 369—388.

[12] Vö. *Musurillo H.:* A formula for happiness. Horace Epist. I 6 to Numicius. Zur Lebensform des nil admirari. Classical World 67 (1975) 193—204; vö. még *O. Hiltbrunner:* Der Gutsverwalter des Horaz *(epist.* / 14). Gymnasium 74 (1967) 297—314 = Wege zu Horaz (i. m.) 302—327.

[13] *G. Lieberg:* Horace et les Muses. Latomus XXXVI (1977) 962—988, lásd még *P. Grimal:* Les jardins Romains. Paris 1969, 392 skk.

[14] *Epist.* II 2, 77—78.

[15] *Epist.* I 10, 22—23, említi a díszkerteket Luxorius XVIII, XLVI. A római kertekről bővebben lásd: *Olck:* PW—RE 7 Bd. I (1910) 812—, s. v. Gartenbau; *G. Lugli:* in: Diz. Epigr. III (1922) 1029—1033 s. v. hortus; M. Szergejenko: Ocserki po isztorii zemlegyelija Italii. Moszkva 1966, 151—152; *H. Dohr:* Die italischen Gutshöfe nach den Schriften Catos und Varros. Diss. Köln 1965; *P. Grimal* i. m.; vö. még a díszkertekkel kapcsolatos régészeti emlékekről *W. F. Jashemszki:* «The garden of Hercules at Pompeii» (II. VIII. 6) The discovery of a commercial flower garden. AJA 83 (1979) 403—411.

[16] *Epist.* I 10, 6 vö. még *R. Rebuffat:* Arva beata petamus divites et insulas. Atti del convegno virgiliano sul bimillenario delle Georgiche. Napoli 1977, 877—902.

[17] *Sat.* U 10, 83; *carm.* I 22 címzettje, *sat.* I 9, 61.

[18] *Sat.* II 6, 1—3 vö. *Grimal* i. m. 392.

[19] L. *W. Wili:* Fundus Sabinus. In: Horaz und augusteische Kultur. Basel 1948, 38—44 = Wege der Forschung i. m. 159—165; vö. még *E. Schmidt:* Das horazische Sabinum als Dichterslandschaft. Antike und Abendland XIII (1977) 97—112.

[20] L. *D. Gagliardi:* Sul teme dell'amor ruris in Virgilio e in Orazio. L'Italie preromaine et la Rome republicaine, Mélanges offerts à Jacques Heurgon. Paris 1976, 355—357.

tiust. Visszatér régi hangjához és formáihoz, a százados ünnep alkalmából kardalt ír (17), és ódaköltészetében új szakasz kezdődik.

Horatius költészetében a virágok gyakran szimbólumok, költészetének szimbólumai, mint a hűvös berek, az árnyas erdők, a szent források. A dalköltészet számos remeke az élet múlandó voltát, tovatűnő szépségét dicséri, siratja már a görög költészetben is. A görög klasszikusok olyan élményeket, életérzéseket fogalmaztak meg, amelyek az ember életében egyszeriek, visszahozhatatlanok — valószínűleg ez a motívum is közelítette Horatiust a görög dalköltészet klasszikusai[21] felé. — Költeményeiben, különösen ódáiban a virágok és dísznövények említése a következő összefüggésekben szerepel: 1. valamilyen ünnep, áldozatbemutatás kapcsán; 2. babér, pálma, repkény mint a győzelem valódi vagy jelképes jutalma, ill. a költői hírnév szimbóluma és tehetség elismerése; 3. fenyő, ciprus — síri áldozat, síri dísznövények; 4. virágok a *carpe diem* gondolatköréhez kapcsolódva, szimbolikus értelemben — az élet múlandósága, tovatűnő, pillanatnyi örömeinek élvezése; 5. hasonlatok, szóképek — az élet rövidségéhez, múlandóságához a virágok röpke éltét asszociálja, gyakran hasonlítja a törékeny liliomhoz és a violához.

1. Maecenas születésnapjának[22] ünneplésével kapcsolatban említi a virágokat a következő részletben, mint az ünnepi lakoma és az áldozatbemutatás szükséges kellékeit.

Carm. IV 11, 2—8:

. . . est in horto
Phylli, nectendis apium coronis,
est hederae vis.

multa, qua crinis religata fulges;
ridet argento domus, ara castis
vincta verbenis avet immolato
spargier agno.

Az ünnepi alkalomra bőven van bora, a kertben a koszorúkészítéshez szükséges virágok nagy választékban találhatók, és készen áll már az áldozati bárány is.[23] A következő részletben ugyancsak Maecenasról van szó, a szeretett régi barát fogadására lakoma készül, előkerül a számára már oly régóta tartogatott színbor, a balzsam, és ott van a rózsa, amely mint a bőség jelképe az ünnepi lakomák elengedhetetlen tartozéka volt.

Carm. III 29, 1—4:

Tyrrhena regum progenies, tibi
non ante verso lene merum cado
cum flore, Maecenas, rosarum et
pressa tuis balanus capillis.

Augustus születésnapját is lakomával és virágokkal ünneplik.

Epist. I 5, 13—15:

Parcus ob heredis curam nimiumque severus
adsidet insano: potare et spargere flores
incipiam patiarque vel inconsultus haberi.

A *Carm.* I 36 címzettje az ismeretlen Numida, az ódát az ő üdvözlésére írta a költő. Örömünnepet ülnek a címzett szerencsés hazatérése alkalmából, a lakomáról nem hiányozhatnak a szokásos virágok, koszorúk, a rózsa, a zöld zeller és a könnyen hervadó liliom.

[21] Horatius és a görög költők kapcsolatához lásd: *Ed. Fraenkel:* Kallimachos bei Horaz. Museum Helveticum 26 (1969) 113—114; *M. Brożek:* De scriptoribus Latinis antiquis Pindari laudatoribus et aemulis. Eos 59 (1971) 101—107; *F. Cairns:* Horace, Odes I 2. Einfluss Pindars. Eranos 69 (1971) 68—88; uő. Splendide mendax. Horace Odes III 11. Greece and Rome 22 (1975) 129—139; *N. T. Kennedy:* Pindar and Horace. AClass. 18 (1975) 9—24; *P. Steinmetz:* Horaz und Pindar. Gymnasium 71 (1964) 1—17.

[22] Vö. *H. Oppermann:* Maecenas' Geburtstag (Hor. c. IV 11). Gymnasium 54 (1957) 102—111 = Wege der Forschung idézett kötet 183—195.

[23] L. *P. Pucci:* Horace's banquet in Odes I 17. TAPhA 105 (1975) 258—281. Vö. még Ovid. *Trist.* IV 2, 56 — babér áldozatként Iunónak.

Carm. I 36, 13—16:

neu multi Damalis meri
Bassum Threicia vincat amystide,
neu desint epulis rosae,
neu vivax apium, neu breve lilium.

A helyiséget az öröm ünnepére virágokkal borítják — az *apium* zellerféle, a jelzője, a *vivax* üde, zöld voltára utal, nem hervad el hamar, ellentétben a törékeny és gyorsan hervadó liliommal. A virágok különböző élettartama egyben az élet rövid, múlandó voltát is szimbolizálja, ami pedig a *carpe diem* életelvet sugalmazza.[24]

A következő részlet Murénának egy symposionon való ünneplését idézi, a lakoma szokásos kellékei, a bor és a zene mellett a virágok is ott vannak.

Carm. III 19, 21—24:

Parcentis ego dexteras
odi: sparge rosas. Audiat invidus
dementem strepitum Lycus,
et vicina seni non habilis Lyco.

Az *Ara Pacis Augustae* felállítását, ill. Augustus sikerét is ódával ünnepli Horatius, a babért említi mint a hazatérő győztesek jutalmazására szolgáló dísznövényt.

Carm. IV 2, 9—12:

laurea donandus Apollinari,
seu per audacis nova dithyrambos
verba devolvit numerisque fertur
lege solutis.

Az isteneknek bemutatandó áldozatokhoz is tartoztak különféle virágok. A derék régi földműves egyszerű áldozatai: Silvanusnak a tej, Tellusnak a malac, Geniusnak bor és virágok.

Epist. II 1, 143—44:

Tellurem porco, Silvanum, lacte piabunt,
floribus et vino Genium memorem brevis aevi.

Diana istennő, aki a hegyek, erdők és berkek védője volt, az év végén szokásos áldozathoz fenyőt is kap, amit disznó vérével hintenek be az áldozat előtt.

Carm. III 22, 5—8:

imminens villae tua pinus esto,
quam per exactos ego laetus annos
verris obliquum meditantis ictum
sanguine donem.

A *Lar familiaris* áldozatához is hozzátartoztak a virágok, erre utal a következő részlet.

Carm. III 23, 13—16:

. . . te nihil attinet
temptare multa caede bidentium,
parvos coronantem marino
rore deos fragilique myrto.[25]

[24] A horatiusi *carpe diem* életelvhez lásd: *R. E. Grimm:* Horace's carpe diem. Classical Journal 58 (1963) 313—318. Ugyancsak egy rég látott barátját, volt katonatársát üdvözli Horatius a *Carm.* II 7, 23—25-ben: *Quis udo / deproperare apio coronas / curatve myrto?* — s talán a költő a Philippinél tanúsított vitézkedését is feledtetni akarja.

[25] Vö. Plaut. *Trin.* 40: *Larem corona nostrum decorari volo.*

Szokásos volt mirtusszal és rozmaringgal megkoszorúzni az istenek szobrait.[26] A szent forrásnál bemutatott áldozat is bor és virágkoszorú.
Carm. III 13, 1—4:

O fons Bandusiae, splendidior vitro,
dulci digne mero non sine floribus,
cras donaberis haedo,
cui frons turgida cornibus.

A költő Iuno Lucina istennő ünnepén áldozatbemutatáshoz készülődik, de más évfordulót is ünnepel, mégpedig a «végzetes fa» évfordulóját. Áldozatához virágokat és tömjént használ, Libernek áldozik.
Carm. III 8, 1—4:

Martiis caelebs quid agam Kalendis,
quid velint flores et accerra turis
plena miraris, positusque carbo in
caespite vivo.

2. A rómaiaknál a legrégebben ismert dísznövény a pálma. Az a fajta, amit a diadalmeneteknél használtak Etruriából került Rómába, már Livius is említi a 454-es évvel kapcsolatban.[27] A pálmaág mint a győzelem jutalma 461-ben szerepelt először római ünnepi játékokon, görög hatásra.[28] A korai időktől kezdve használják jelképes értelemben is mint a győzelem jutalmát, elismerését, többször említi így Plautus és Terentius is.[29] Varro híradása szerint a datolyapálma Itáliában nem hoz termést, csak mint dísznövényt tartják.[30] Az első dísznövények közé tartozott a *rosa* és a *viola* is.[31] Ünnepeik is voltak, a *rosaria* vagy *rosalia*, ill. a *dies violae*. Plautus a *rosa*-t becézésként, kedveskedésként használja *(appellatio blanda)*.[32] Varro ajánlja, hogy a város közelében levő birtokon előnyös kiterjedt kerteket művelni, és ott rózsát és violát termeszteni.[33] Plinius állítása szerint a rómaiak a koszorú készítéséhez eredetileg csak rózsát és violát használtak.[34] Mind a rózsa, mind a viola Görögországból került Rómába. A pálmához hasonló funkcióban használatos még a babér[35] és a repkény, ezek is lehetnek a győztes jutalmai, vagy jelképezhetik a győzelmet.
Carm. I 1, 29—30:

Me doctarum hederae praemia frontium
dis miscent superis.

Ebben az esetben a művészethez értő, tudós, költőtehetség jutalma, ill. jelképe a *hederae*.

Ugyancsak a költői tehetségre vonatkozik a következő említés.
Carm. U 26, 6—9:

...O, quae fontibus integris
gaudes, apricos necte flores,
necte meo Lamiae[36] *coronam.*

[26] *Carm.* III 27, 29—31: a réten virágokat szedő lány a nymphák számára készít koszorút — vö. a homérosi Démétér himnusz 5 skk., Moschos: Europé 63 skk.
[27] Liv. X 7, 9.
[28] Liv. X 47, 3.
[29] Plaut. *Trin.* 706. *Amph.* 70. *Most.* 32. *Poen.* 37. Ter. *Phorm.* 709. *Heaut.* 709.
[30] Varro *de r. r.* II 1, 27 vö. Plin. XIII 26.
[31] Plin. XXI 27.
[32] *Asin.* 664: *da, meus ocellus, mea rosa; Curc.* 100: *tu cinnamum, tu rosa!; Bacch.* 83: *ubi tu lepide vales esse tibi 'mea rosa' mihi dicito; Men.* 191: *quid hoc est? Indudviae tuae . . . rosa!*
[33] Varro *de r. r.* I 16, 3.
[34] Plin. XXI 14.
[35] Vö. Ovid. *Trist.* IV 2, 26 — babér áldozatként Iuno istennőnek, az Itáliában honos babérfajtákról lásd Plin. XV 90, 127.
[36] Említi még *Carm.* I 36; III 17; *Epist.* I 14.

A költő saját tehetségét dicsőíti, amellyel őt a Múzsák megajándékozták, ez az ami lehetővé teszi számára, hogy barátját dicsérje, és ezzel örök hírnevet képes biztosítani mind annak, mind saját magának. A Múzsák a ligetek lakói, ahol tiszta források és virágkoszorúk várják őket. A *necte . . . necte* ismétlések a himnuszok és imák stílusára emlékeztetnek.

Az elismert, híres költő kissé ironikus hangvétellel beszél, elutasítja a perzsa pompát és a luxust.
Carm. I 38, 1—4:

Persicos odi, puer, adparatus,[37]
displicent nexae philyra coronae,
mitte sectari, rosa quo locorum
sera moretur.

A lakomát készítő rabszolgafiúnak megtiltja, hogy különleges virágokat szedjen a koszorú készítéséhez, nem kell a rózsa, helyette beéri a szerény mirtusszal, ami Itáliában közönséges növénynek számított, sőt a mirtuszt is csak egymagában akarja.[38] Nem kell díszes, pazar koszorú, a hűvös lugasban iszogató költőhöz a szerény, egyszerű virágok illenek. A *myrtus* Venusnak, a *gens Iulia* fiktív ősanyjának a szent virága volt.[39] Ismeretes, hogy mirtuszkoszorúval ékesítve vonultak be a városba a vértelen győzelmet aratott római hadvezérek is.

A költő mint a Múzsák kedvence az istenek védelmét élvezi — babérlombbal, mirtuszágakkal takarják be a vadgalambok, mintegy jelképesen elrejtve őt mindenfajta külső veszedelem elől.
Carm. III 4, 11—20:

ludo fatigatumque somno
fronde nova puerum palumbes
texere . . .
. . . premerer
lauroque conlataque myrto,
non sine dis animosus infans.

A győztes jutalma is a babérkoszorú: *respondere paras, seu condis amabile carmen, / prima fers hederae victricis praemia,*[40] úgyszintén a költői tehetség elismerése is.
Carm. III 30, 14—16:

Sume superbiam
quaesitam meritis et mihi Delphica[41]
lauro cinge volens, Melpomene, comam.

3. A rómaiaknál halál esetén a gyász jeléül az egész házat vörösfenyővel és cipruslombbal díszítették. A halottak napján február 21-én a sírokra mindig friss virág, a visszajáró szellemeknek pedig étel és ital került. A síri dísznövények közül a két legismertebb és legelterjedtebb a fenyő és a cíprus. Ovidiusnál a következőket olvashatjuk a halotti áldozatokról.
Fasti II 533—540:

Est honor et tumulis, animas placare paternas
parvaque in extructas munera ferre pyras.

[37] Lásd még: *Borzsák I.:* Persicos odi, puer, apparatus. Živa Antika XXV (1975) 76—87.

[38] Vö. *Aen.* I 655. A rózsa irodalmi említéséhez lásd még: Verg. *Georg.* VI 119; Mart. XII 31, 3; IV 42, 10; VI 80 6; Prop. IV 5, 61; Ovid. Met. XV 708; Luxorius LXXX *(De laude rosae centumfoliae).*

[39] *Georg.* I 28 vö. még II 64: *myrtus Paphiae,* Plaut. *Vid.* 93: *Haec myrtus Veneris.* L. még *Steier:* PW—RE 16. Bd. 1. (1933) s. v. myrtos 1171—1183.

[40] *Epist.* I 3, 24—25.

[41] Plin. említi a delphoi babért, mint az egyik Itáliában is honos fajtát: *Duo eius (sc. lauri) genera tradidit coli Cato, Delphicam et Cypriam* (XV 127).

parva petunt manes, pietas pro divite grate est
munere: non avidos Styx habet ima deos.
tegula porrectis satis est velata coronis
et parsae fruges parcaque mica salis
inque mero mollita Ceres violaeque solutae:
haec habeat media testa relicta via.

Tehát a halotti, síri áldozat meglehetősen szerény, gabona, gyümölcs, só, virágkoszorú, és néhány szál viola. A síri dísznövények közül Horatius a fenyőt, ciprust és a violát említi. Az élet rövidségén, múlandóságán tűnődve a szokásos sírí dísznövényre, a ciprusra asszociál.
Carm. II 14, 21—24:

linquenda tellus et domus et placens
uxor, neque harum, quas colis, arborum
te praeter invisas cupressos
ulla brevem dominum sequetur.

Az élet elrohan, eltűnik minden szépség és öröm, eljön hamar az öregkor, majd a halál. Itt kell hagyni a földön mindent, ami szép volt, vagyont, asszonyt, csupán a gyűlölt ciprus kíséri el urát a halálba is, hogy sírját díszítse.
Canidia varázsszeréhez használja fel a síron szakasztott vadfügét és ciprust.
Epod. V 18—19:

iubet sepulcris caprificos erutas,
iubet cupressus funebris.[42]

4. A leggyakoribb virágnév említések a *carpe diem*[43] gondolatkörhöz kapcsolódnak. Az élet rövidségén tűnődve, gyakran javasolja a költő az élet pillanatnyi örömeinek megragadását, kihasználását, addig amíg időben van, amíg lehet. Ennek kapcsán az ünnepek, lakomák, szerelmi együttlétek tartozékai a virágok is, a környezet széppé, idillikussá tétele a szerepük, ill. a fiatalság a tavasz hangulatának felidézése. Erre utal a következő részlet is.
Carm. I 4, 1—12:

Solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni
. . . Iam Cytherea choros ducit Venus imminente Luna,
. . . Nunc decet aut viridi nitidum caput impedire myrto,
aut flore, terrae quem ferunt solutae
nunc et in umbrosis Fauno decet immolare lucis,
seu poscat agna, sive malit haedo.

A költemény által felidézett tavasz-hangulat azt sugallja, hogy élvezzük az életet, ne mulasszuk el örömeit, mert a percek ajándékai tovatűnnek, és késő lesz sajnálni az elmulasztott alkalmakat, lehetőségeket, ha majd a zord halál kopogtat.
Carm. I 5, 1—3:

Quis multa gracilis te puer in rosa
perfusus liquidis urget odoribus,
grato, Pyrrha, sub antro?[44]

[42] Említi még a ciprust *Epist.* II 3, 19—20 vö. még *Sat.* II 1, 33 — a hajótöröttek hálafelajánlásairól; lásd még *Epist.* II 3, 331—332, *carm.* 9, 11—12. Az *epod.* V és a *Sat.* I 8 összefüggéséről, ill. Canidia tevékenységéről, továbbá a mágiáról lásd: *C. E. Manning:* Canidia in the Epodes of Horace. Mnemosyne 23 (1970) 393—401; *S. S. Ingallina:* Orazio e la magia. Palermo 1974.

[43] Vö. *A. Traina:* Semantica del carpe diem. Rivista di Filologia 101 (1973) 5—21, lásd fentebb a 24. j.

[44] Lásd: *K. Quinn:* Horace as a love poet. A reading of Odes I 5. Arion II 3 (1963) 59—77, a halál gondolatáról: *D. N. Levin:* Horace's preoccupation with death. Classical Journal 63 (1968) 315—320; *M. C. I. Putnam:* Horace Carm. I 5. Love and death. CPh 65 (1970) 251—254.

A gyűjtemény első szerelmes verse, amelyben a szerelemnek mint érzésnek a szépsége, élvezete fogalmazódik meg, és hangot kap benne a költő életfilozófiája is. Horatius túljutva a szerelemben megélt gyötrő csalódásokon, meglátja azt is, ami ebben az érzésben szép és jó, amit élvezni lehet és kell, még akkor is, ha mindennek tűnékeny, pillanatnyi volta nyilvánvaló. Ennek az érzésnek és gondolatsornak a szimbóluma lehet a gyönyörű, de gyorsan hervadó, múlandó rózsaözön is, ami itt egyben körítésül is szolgál a szerelem élvezéséhez.

A virágzó ifjúság, a szépség és a szerelem szimbólumai a friss virágok is — amíg az öregedés, a tűnő, múlandó szépség jelképei a hervadt, fonnyadt virágok.
Carm. I 25, 17—20:

laeta quod pubes hedera virenti
gaudeat pulla magis atque myrto
aridas frondes hiemis sodali
dedicet Euro.

Egy már fonnyadó szépség, Lydia panaszkodik kedvese ajtaja előtt (fordított paraklausithyron), neki már egyre kevesebb jut az élet örömeiből, nyugodtan alhat, nem zörgetnek ajtaján az ifjak, a rajongók. Az ifjúság a pazar lakomákban, friss virágokban, a sötét mirtuszban és a viruló borostyánban leli kedvét, a fonnyadó virágok, a hervadó, letűnt szépségek már nem vonzzák.

A költő barátját Deliust a bölcs, kiegyensúlyozott életvitelre buzdítja, de figyelmezteti arra is, hogy az élet örömeit akkor kell kihasználni, élvezni, amíg erre mód és lehetőség van.
Carm. II 3, 13—16:

Huc vina et unguenta et nimium brevis
flores amoenae ferre iube rosae,
dum res et aetas et sororum
fila trium patiuntur atra.

Hozzanak elő bort és balzsamot, röpke életű virágokat, rózsát, amíg a kor megengedi, és amíg az irigy Párkák fonalukat el nem vágják.

Az epikureista költő azt tanácsolja barátjának, hogy használja ki, élvezze is az életet a sok gond és gyötrődés mellett. Rózsalánccal ékesítve, asszír kenettől illatosan kortyolgassa a falernumi bort, amíg időben van.
Carm. IV 1, 29—32:

Me nec femina, nec puer,
iam nec spes animi credula mutui,
nec certare iuvat mero,
nec vincire novis tempora floribus.

Magáról azt vallja a költő, hogy már túl van a nagy szerelmeken, nem kell neki többé Venus csábítása, számára letűnt a lakomákkal, borral, és a «novis floribus»-sal szimbolizált tavasz, a derűs fiatalság.[45] Megfogalmazásában, hangjában némi lemondás, belenyugvás és nosztalgia is érezhető.[46]

5. Gyakran szerepelnek a virágok és dísznövények a horatiusi költeményekben hasonlatokban és szóképekben.
Carm. III 10, 13—14:

O, quamvis neque te munera, nec preces,
nec tinctus viola pallor amantium.

Egyszerű hasonlat, az egymás után vágyakozó szerelmesek arcának sápadtságát a fehér violához hasonlítja a költő.

[45] Lásd fentebb a 12. j.

[46] A virágok említése még Vergiliusnál *Ecl.* II 45—: az ifjú virágot ígér szerelmének, Alexisnak: *tibi lilia plenis / ecce ferunt Nymphae calathis; tibi candida Nais, / pallentis violas et summa papavera carpens, / narcissum florem iungit bene olentis anethi; / tum casia atque aliis intexens suavibus herbis, / mollia luteola pingit vaccinia caltha.*

A fonnyadt szépségű asszonyt arra figyelmezteti, hogy hagyja végre abba a szüzekhez illő játszadozást, az ifjak házainak ostromlását, hervadó bájaival már nem sok sikerre számíthat a friss, üde szépségekkel való versenyben. A tisztes matrónák foglalatossága a gyapjúfonás hozzá is jobban illik már, mint a dobszó, a citharák zenéje, a dús lakomák és a bíborszínű rózsakoszorúk.
Carm. III 15, 13—16:

te lanae prope nobilem
tonsae Luceriam, non citharae decent,
nec flos[47] *purpureus rosae,*
nec poti — vetulam — faece tenus cadi.

A tengeri utazás komoly veszélyekkel járhat, sokkal jobb ennél az otthoni nyugalom, a réten virágokat szedni, mintha nem is értené miért vállalkozott az útra. A virágok a békés, nyugodt otthoni élet szimbólumai lehetnek.
Carm III 27, 42—44:

Meliusne fluctus
ire per longos fuit, an recentis
carpere flores?

Apollo dicsérete a következő részlet.
Carm. IV 6, 9—12:

ille, mordaci velut icta ferro
pinus aut impulsa cupressus[48] *Euro,*
procidit late posuitque collum in
pulvere Teucro.

Mint büszke fenyő és a ciprus, amit a szél ledönt, hullanak a porba a homérosi hősök.

Az élet a viruló rózsához hasonlít, szép, de törékeny és múlandó.
Carm. IV 10, 4—5:

nunc et qui color est punicae flore prior rosae,
mutatus, Ligurine, in faciem verterit hispidam.

A szerelmesek egymáshoz való ragaszkodását a fára ráfonódó repkényhez hasonlítja: *artius, atque hedera procera adstringitur ilex, / lentis adhaerens bracchiis.*[49]

Említi még Horatius a dísznövényeket a fényűzés terjedése kapcsán is, amikor is a platán kiszorítja a hasznos szilvafát, és a létfontosságú olajültetvények helyén dísznövények, virágoskertek, mirtuszligetek virulnak.
Carm. II 15, 5—10:

Tum violaria et
myrtus et omnis copia narium
spargent olivetis odorem
fertilibus domino priori.
tum spissa ramis laurea fervidos
excludet ictus.

Egy másik részletében említést tesz Herodes király híres jerikói pálmaültetvényeiről és balzsamcserjéiről: *Cur alter fratrum cessare et ludere et ungui / praeferat Herodis palmetis pinguibus.*[50]

[47] A *flos* említései Plautusnál: *Cas.* 18. *Curc.* 96. *Cas.* 640. *Cist.* 127.
[48] A ciprus mint síri dísznövény említése *carm.* I 9, 11—12: a zord tél, a komor öregség és az ünnepi csillogás, a viruló fiatalság szembeállítása. A mindent elsöprő, végső befejezés a halál — talán ez indokolja a ciprus említését.
[49] *Epod.* 15, 5—6; vö. még *epist.* II 1, 79—80; II 1, 207.
[50] *Epist.* II 2, 183—184 vö. Strab. XVI 763.

Horatiusnál tehát a dísznövények és virágok említésének többféle funkciója is van. Díszítő elem a költeményekben, szimbolizálja az élet szépségét és tűnékeny voltát, a szerelem örömeit, hasonlat ezek bemutatásában. A lakomák és különféle ünnepek elengedhetetlen tartozéka a virágkoszorú, s a győztesek jutalma a babérkoszorú vagy a pálmaág. A különböző isteneknek bemutatandó áldozatoknak is tartozékai a különféle virágok. Szerepük van a környezet szebbé, idillikusabbá tételében, egyben figyelmeztetik is az emberiséget halandó voltára, az üde virágkoszorúk hamar elhervadnak, a tavasz mellett ott van a tél,[51] az élet szépsége és öröme ugyanígy véges.

[51] A tél és tavasz, szerelem és halál gondolata gyakran jelentkezik együtt Horatius költészetében, lásd fentebb a 44. j., ill. *L. A. Moritz:* Snow and spring. Horace's Soracte ode once again. Greece and Rome XXIII (1976) 169–176.

VITA

THE ARCHAEOLOGY OF ROMAN PANNONIA. Ed. *A. LENGYEL—G. T. B. RADAN*. The University of Kentucky — Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 506 oldal, 94 szövegközti rajz és 167 tábla fénykép

A Pannonia provincia régészetét tárgyaló kötet 14 magyar kutató munkája és 14 amerikai kulturális intézmény segítette elő a megjelenését. A szerkesztők (A. Lengyel és G. T. B. Radan, USA) az előszóban a római tartomány régészeti kutatásának múltjáról és jelenéről valamint a könyv céljáról írtak. A bevezető tanulmány tudománytörténeti összefoglalás Fülep Ferenc tollából (33—51 oldal). A szerző a magyar antikvitás iránti érdeklődés a középkorig visszanyúló történetének és a szervezett kutatás megindulásának az ismertetése után azokról a lelőhelyekről írt, ahol a legtöbb feltárás folyt. A tartomány földrajzáról szóló rómaikori ismereteket Soproni Sándor foglalta össze (57—63. oldal). Röviden ismertette (bár a források pontos megnevezése nélkül) a tartomány határait, a hegy- és vízrajzot, végül a növény- és állatvilágot. A következő fejezetben Trogmayer Ottó a későbbi provincia praerómai régészetéről írt a paleolitikumtól kezdve. Barkóczi László a 85—124 oldalon ismertette Pannonia történetét az i. e. 1. századtól a 455-ös Avitus-hadjáratig. Az adminisztráció és a hadsereg c. fejezetben (125—140) Fitz Jenő foglalta össze a felsőszintű polgári és katonai igazgatást, valamint ezek általános régiségtani leírását. Ugyancsak ő írt a lakosságról is: a 141—159 oldalon olvasunk egy keveset az őslakosság-törzseiről, a *civitas*okról, de a fejezet jelentékeny része a városi élet kialakulásáról és a municipális igazgatásról, a városi territóriumokról, a *concilium provinciae*ről, a városi lakosság összetételében a markomann háborúk után bekövetkezett változásokról, végül a városok 4. századi hanyatlásáról szól. A címhez csak másodlagosan kapcsolódó témák tárgyalása helyett szívesebben olvastunk volna a pannóniai törzsek elhelyezkedéséről, a kelta és illyr etnikum kérdéséről, a névelemzés módszertani problémáiról vagy a könyv témájának megfelelően a leletanyag és a törzsek viszonyának a kutatásáról. A következő fejezet (címe szerint) az életmód ismertetését tűzte ki célul (Fitz J., 161—175). Itt a nyelvismeretről, az iskolákról, részletesen a vallási életről, a kereszténységről, végül a temetkezési szokásokról olvasunk, noha az ezt követő fejezet témája is a vallási élet, B. Thomas Edit feldolgozásában (177—206). Soproni S. a tartomány fő útvonalait ismertette (207—217). Az ehhez csatolt függelékben (213—216) kivonatolt *Itinerarium*-adatok kevéssé használhatók az állomások azonosítása, a mérföldadatok és megfelelő térkép híján. A limes és néhány tábor történetét ugyancsak Soproni S. foglalta össze (219—238). A *limes* kialakulása és történetének rövid összefoglalása, valamint az erdők régiségtani leírása mellett azonban szükséges lett volna írni a hadsereg felépítéséről, foglalkozni a sorozás, az utánpótlás, a katonai élet kérdéseivel. A «Heerwesen» sok kérdése maradt megválaszolatlan mindkét, a katonasággal foglalkozó fejezetben. Az olvasó ezek alapján nem tudja meg, hogy a tartomány életében miért és mennyire volt meghatározó fontosságú a katonaság. Póczy Klára írt a tartomány városairól (239—274), az urbanizációról, az alaprajzi típusokról, végül a városfeltárások eredményeiről. Ehhez csatlakozik B. Thomas Editnek a villatelepülésekről írt fejezete (275—321). A korábbi könyve (1964) összefoglaló fejezetén alapuló cikk mellőzi az ebben a tárgykörben megjelent későbbi irodalmat, így például a Veszprém-megyei topográfia köteteit vagy a kékkúti épület újrafeldolgozását (a 15 lábjegyzetben a szerző egyedül a saját könyvére hivatkozik, ami az olvasó számára megnehezíti a tájékozódást). A tartomány gazdasági életével Fitz J foglalkozott (323—335). Bíróné Sey Katalin a római éremforgalmat foglalta össze (337—348). B. Thomas E. az *Arts and crafts* címmel írt fejezetben néhány jelentősebb tárgyat ismertetett. A mennyiségénél fogva legjelentősebb leletanyag, az agyagipar műhelyeiről, emlékeiről, valamint a kerámiaimportról B. Bónis Éva írt összefoglaló és értékelő tanulmányt, amelyet az edénytípusok időrendben összeállított és jegyzetelt táblázatai egészítenek ki. Mindössze két és fél oldalt írt az üvegművességről B. Thomas E. (382—383). A kötetnek a római korral foglalkozó tanulmányait B. Thomas E.-nek a sisakokról,

pajzsokról és tőrökről írt fejezete zárja. Ezután Salamon Ágnes és Cs. Sós Ágnes hosszabb fejezete következik (397—425), amelyben az egykori Pannonia népvándorláskorát foglalták össze. Függelékként két antropológiai (Lengyel Imre) és két kerámiatechnikai (Duma György) fejezet, majd az időrendi táblázat, index és a táblaanyag zárja a könyvet.

Az előszóban foglaltak szerint a kötetet a Pannonia-kutatás kézikönyvének szánták a szerkesztők, főként az Egyesült Államok római-kor után érdeklődő főiskolásai számára. Ha valahol csak egy recenzióban volnának helyükön azok az elismerő sorok, amelyeket a szerkesztők tollából az előszóban olvasunk: « . . . a könyv célja az kell, hogy legyen, hogy összefoglalja a magyar régészek Pannonia-kutatásának különösen a háború utáni eredményeit. A könyv néhány fejezete a katalógusok katalógusait mutatja be, amelyek hasznosak és az eljövendő régészhallgatók számára még évekig segítséget vannak hivatva nyújtani. A római provinciák kutatói számára . . . ez a könyv «*conditio sine qua non*». . . . . A laikus olvasó számára ez a kötet a kulturális örökség felfedezése lesz, s egy ideig általában elérhetetlen technikai és tudományos anyag kiértékelése. Mind a műkedvelők, mind a kutatók számára a képanyag látványos gyűjtemény, amelynek a nagy része új, eddig sohasem publikált anyag. . . . . Egy ilyesfajta munka, amely látványos, de csak részben közzétett felfedezéseken alapul, már régóta esedékes a nyugati világban. . . . A szerkesztők . . . úgy gondolják, hogy ez az átfogó munka, amelyet 9 éves időszakban terveztek és írtak meg a második világháború óta napjainkig a Pannonia-kutatás legjobb áttekintése.»

Lássuk tehát, hogy a könyv mennyiben szolgál rá ezekre a kijelentésekre!

A tartalomjegyzék elolvasása után már kétségessé válik a munka szerkezetének, fejezetfelosztásának az átgondoltsága. A római kor előtti időszakot tárgyaló fejezetet is figyelembe véve a könyv közel 100 oldal terjedelemben a római Pannoniához nem, vagy alig kapcsolódó kérdéseket ismertet. Valóban szükséges volt-e a terület történetének ilyen széles időhatárok közti bemutatása? Ha ugyanis a terjedelmi adottságok lehetővé tették, akkor továbbiakra is szükség lett volna. Elmaradt ugyanis: 1. a terület földrajzának a rövid összefoglalása (akár összekapcsolva az antik ismeretekkel, akár nem; miután a jelenlegi fejezet csupán az antik ismeretekkel foglalkozik, kiemelése az őskori fejezet elé zavaró). 2. Elmaradt Pannonia a római birodalomban betöltött szerepének, valamint a provinciával határos barbaricum régészetének az ismertetése. 3. Az apparátusban jobb lett volna egységes fejezetben részletes bibliográfiát adni, mint az egyes fejezetek változó minőségű jegyzeteire hagyatkozni. 4. Elmaradt a fényképes táblákhoz kapcsolódó leírás, katalógus. Ezek hasznosabbak lettek volna (nem tekintve most Pannonia szűkebb értelemben vett régészetének a tárgyalását) a prae- illetve protohisztorikus vagy interdiszciplináris anyag tárgyalásánál.

A könyv témáját figyelembe véve érthetetlen a római korral foglalkozó fejezetek tagolása és a témák kijelölése. Ha a munka a tartomány régészetének, azaz az ásatások során feltárt forrásanyagnak az ismertetését, összefoglalását tűzte ki célul, akkor egyes fejezetek feleslegesek vagy hosszúak, mások viszont rövidek vagy semmitmondóak: a témáról magáról az általános régiségtani bevezetésen túl keveset mondanak. Súlyos hiány, hogy fontos témakörök kimaradtak. A kötet szerkesztői nem törekedtek a munka következetes felépítésére, és amit kigondoltak, az nem egységes.

A tartomány régészetével foglalkozó kötetnek szükségképpen a tárgyi anyag forrásértékű bemutatásán kell alapulnia. Ez azonban megdöbbentő következetlenséggel sem a témák összeállításánál, sem a sorrendiségben, sem — ritka kivétellel — az egyes fejezetek megírásánál nem történt meg. A régészeti anyagot feltáró fejezetek összekeverednek az anyag értelmezésén alapulókkal. Az anyag forrásértékű bemutatásánál nemcsak nagyobb szerepet kaptak az értelmező fejezetek, hanem az előbbi hiánya az utóbbiak mondanivalóját is gyakran megkérdőjelezi.

A régészeti kutatás történetét ismertető fejezethez kellett volna csatlakozni a forrásfeltárás két nagy területe tárgyalásának: a települések és a temetők kutatásának. A városi településekkel egy fejezet foglalkozik, a vidékiek bemutatása azonban csonka maradt, holott a villák terjedelmes fejezete lehetővé tette volna a falusi települések tárgyalását is. Ilyen értelemben is kellett volna szólni a tartomány életében oly fontos katonai településekről (típusok, építkezések, periódusok). A legérthetetlenebb azonban az, hogy a kötet szerkesztői megfeledkeztek a temetkezések tárgyalásáról (erről csak röviden esik szó a 169—172 oldalon), holott egyrészt a temetőfeltárás — főként a késő-római korban — jelentős eredményekkel dicsekedhet Pannoniában, másrészt a tárgyi emlékek jelentős része is ezekből az ásatásokból származik.

A tárgyi anyag bemutatásának a gyengeségét a kerámiát bemutató jól megírt fejezet csak némileg ellensúlyozza. Hiányzik a viseleti tárgyak (őslakos, romanizált vagy katonai), az ékszerek (különösen a tömegnyi fibula), a bronz és fémedények, eszközök

tárgyalása. Egy fejezet szól ugyan a fegyverekről, ebben azonban csak néhány reprezentatív tárgyat mutat be a szerző, nincs szó módszeres feldolgozásról. Egyszóval az egész fémművesség hiányzik. A forrásértékükhöz képest elenyésző helyet kaptak (egyetlen táblát !) a katonai téglabélyegek. Hiányzik a kerámia mellett a leletanyag másik legjelentősebb csoportjának, az üvegtárgyaknak az ismertetése: tárgyalásukat csupán két, szerénynek is alig mondható oldal jelenti. Keveset olvasunk az épületek külső és belső díszítéséről, a falfestményekről és mozaikokról, a kőfaragásról, hogy az egyébként is mostohán kezelt épületplasztikáról ne is szóljunk. A változatos és gazdag sírkőfaragással sem ismerkedhetünk meg.

Az anyagcsoportok tárgyalásai közül mindössze a kerámiafejezet sikerült olyan módon, ahogyan ez a tartomány régészetét bemutató reprezentatív munkától elvárható (B. Bónis Éva). A fejezetben a szerző a kerámiakészítés és a pannóniai valamint az importanyag ismertetése mellett szemléletes rajzokon időrendben tárgyalta az anyagot. Ennek a fejezetnek a kidolgozása mutatja azt, milyen módon kellett és lehetett volna hasznosan elkészíteni és kézikönyv-jellegűvé tenni a tartomány régészetét bemutató kötetet. A gondosan összeválogatott típustáblák pedig felhívják a figyelmet ugyanennek a hiányára a tárgyi leletanyaggal foglalkozó többi fejezetnél.

A szerkesztés fogyatékosságát bizonyítják a sorozatos ismétlések is. Egyes fejezetek tartalmilag részben fedik egymást (holott gyakran olyasmikről olvasunk egy-egy fejezetben, ami a címben megadott témához csak részben kapcsolódik, az érdemi kérdések tárgyalása pedig megrövidül). Több fejezetben ismételten olvasunk a civitásokról, a városiasodásról, a municipális igazgatás kérdéseiről. Nem volt szerencsés a hadsereg és a *limes* tárgyalásának a szétválasztása. A városépítészettel és villákkal egy-egy fejezet foglalkozik. Ugyanezekről azonban szó van az Arts and crafts c. fejezetben is, viszont ott a tartomány művészetének a tárgyalása tulajdonképpen elmaradt. Fejezettéma a vallás: mégis részletesen olvasunk róla az Életmód c. fejezetben, a fejezet témájának rovására. A gazdasági élet tárgyalásánál is szó van a műhelyekről, a kerámiáról, amely szintén külön fejezet témája. A pénzforgalommal is külön fejezet foglalkozik, de részletesen olvasunk erről a gazdasági élet tárgyalásánál is.

Szükségtelen bizonygatni, hogy régészeti témájú könyv esetében mennyire fontos a szemléltetés. Az ismertetett munka ebben a tekintetben is kívánnivalókat hagy maga után. Ez részben már a fejezetek témaválasztásának a következménye: a tipológiai és a kronológiai bemutatás a kerámia kivételével még ott is hiányzik, ahol a tárgyi anyagot vizsgálják (üveg, fegyver), az egyes interpretáló fejezetekről nem is szólva. A kötet végén található egy kihajtható térkép, amely a nagyobb folyókat ábrázolja: ponttal és számmal jelzik rajta a könyvben említett *összes* helynevet. Ez a megoldás az olvasó igényét nem elégíti ki, a szövegközti kisméretű térképek pedig a hiányt nem pótolják. Az összesítő térkép mellett szükség lett volna egy nagyméretű térképre, amely a tartományra vonatkozó antik és mai ismereteket szemléletesen összegzi, és az egyes fejezetekhez megfelelő tájékoztatást ad. A szövegközti térképek általában kicsinyek, zsúfoltak és csúnyák. A népességet tárgyaló fejezetben különösen hiányzik a törzsek elhelyezkedését, a városokat és a territóriumokat ábrázoló térkép. Az olvasó a *limes* tárgyalásánál csupán a Dunakanyar térképére tud támaszkodni. A vallási élet ismertetésében nélkülözzük a provincia kultuszközpontjainak, szentélyeinek a térképeit.

Nemkülönben hiányoznak a szentélyalaprajzok és régiségtani leírásuk. Csak kicsiny térkép készült a forrásokban említett úthálózatról és hiányzik a villatelepüléseket feltűntető térkép is.

Nem sokkal jobb a helyzet a fényképes táblák esetében sem. Az előszó megállapításával szemben a táblákon közölt anyag egy-két kivétellel már (olykor többszörösen) publikált. Egyes szerzők egyáltalában nem hivatkoznak a táblákra (így a történeti, valamint az életmódot, adminisztrációt, a hadsereget, a népességet tárgyaló fejezetben). A táblák szerkezetében sem figyelhető meg különösebb rendszeresség, tudatos felépítés. A már többször említett, anyagcsoporthiány a fényképeken is tükröződik. Nem látunk fémtárgyakat, fémedényeket, ékszereket, viseleti tárgyakat, eszközöket. A 4. századi Pannóniára olyannyira jellemző ládikaveretek és a gazdag, változatos üvegművesség emlékei alig vannak képviselve. A kisplasztikai bronztárgyak sokaságával szemben hiányoznak a kocsidíszek. Néhány kiemelkedő lelet kivételével nem látunk fegyvereket, a sírkőfaragás és kőplasztika emlékeit is alig.

A munka nem szűkölködik a pontatlan és téves tárgymeghatározásokban, elírásokban és megtévesztő sajtóhibákban sem. 94: Pannonia inferior és Dácia közös helytartójának a neve *Marcius Turbo*, és nem Marcus Turbo. 97: A Marcus-kori praefectus praetorio neve nem Furrius Victorianus (97), nem is Furius Victorianus (495), hanem *Furius Victorinus* (481). 97, 490: a jazig király neve nem Banadaspes, hanem *Banadaspos*.

98: A 2. század végi rokon helytartók gentiliciuma nem *Quintillius*, hanem *Quintilius*. 101: Claudius Claudianus helytartó praenomene nem T(itus) hanem Ti(berius). 111: lehetséges ugyan, hogy a szarmaták 322-es betörését Ammianus Marcellinus színesen beszélte el; ezt azonban nem tudjuk: munkájának ez a része nem maradt ránk. 121: Tampius Flavius: a helytartónak csak egy gentiliciumát ismerjük; a cognomene viszont *Flavianus*. 177: Fata Tenatia nem volt kelta istennő, legalább is az idézett RIU 2. oltár feliratán nem. Mégkevésbé voltak a társnői Riodiaspe és Didone (!). A savariai oltárt Tenati(a) Rhodia Sp(urii)f(ilia) és Tenatia Dido [T]i(berii) filia *Fatis* állították. 183: Titus Flavius Pitianus nevű Augustus-ról nem tudunk (így az indexben is, 495). A CIL III 10418-as, a Gellért-hegyen előkerült oltárt T. Flavius *Titianus* a u g u r állította. 184: Nem tudunk arról, hogy *Cnorius* (a cikkben tévesen Chorius) Sabinianus a császárkultusz papja lett volna. A *sacerdos* megjelölés csak a RIU I 39-es felirat másik állítójára, L. Val. Verus-ra vonatkozik. Az ő gentiliciuma viszont nem Valvius, hanem Valerius (505). 184: «Several portraits of the emperor were unearthed at Savaria, the legends of which refer to the divine cult of the emperors»: Savariából mindössze egy császárportrét ismerünk (Steindeknmäler 223), de ennek sincsen a császárkultuszra vonatkozó felirata. 187: «Gloriosus Isis»: egyelőre nem tudunk arról, hogy Isis istennő változtatta volna a nemét. Az idézett Ti. Barbius Valens egyébként Isis *Augusta*-nak állított oltárt Savariában. Az Augusta nem Gloriosa, különösen nem Gloriosus. Barbius nem «enjoyed the highest e c c l e s i a s t i c a l (kiemelés tőlem, T. E.) rank of the provincial priest (Pontifex)», mert a tartományi császárkultusz főpapja — aki egyébként sem pontifex, hanem *sacerdos* — nem *keresztény közösség* papja volt. A 190. oldalon említett Publius Aelius Hannonius császári procurator nyomára nem akadtunk. 196—197: A 4. századi Pannoniában nem lehet chorepiscopusról beszélni, mert ennek sem bizonyítéka, sem a lehetősége nincsen meg. Ez az intézmény az egykori birodalom nyugati részén csak évszázadokkal később jelenik meg. Pannoniában a városokhoz nem tartoztak akkora méretű territóriumok, amelyek a «vándorpüspököket» tettek volna szükségessé. A városhálózat sűrű volt, és még azt sem tudjuk mindegyik *városhoz* tartozott-e püspök. Az első chorepiscopus a Duna-vidéken majd csak a 8—9. században jelenik meg, amikor az egykori Noricum és Pannonia területén mindössze 3 püspökség (Aquileia, Salzburg majd Passau) osztozott. Nem értjük, hogy a vidéki kultuszépületekhez miért kellene püspököt kapcsolni? 197: Semmiféle vizsgálat vagy kimutatás nem bizonyítja, hogy a dunántúli magyar középkori templomok negyedrésze római alapokon készült. Mégkevésbé lehet ezek és a szent Mihály Márton vagy György titulusú templomok között kapcsolatot sejteni. Ezek a koraközépkorban nyugaton általánosan elterjedt titulusok az egyházszervezéssel kerültek hazánkba. Népszerűségüket és elterjedésüket az első magyar király ismert Márton- és György- tisztelete is elősegíthette. A középkori templomoknál felhasznált római téglák pedig mindössze azt bizonyítják, hogy a *közelben* római épület volt. A kultikus kontinuitást esetenként külön-külön kell *bizonyítani*. Egyelőre a *lehetőség* is csak egyetlen hazai templom esetében jött szóba (Szombathely, szent Márton templom). Általánosítani azonban a történeti körülmények miatt ennek a bizonyossága esetében sem szabad. 199: A szekszárdi szarkofág és leletei azok közé a nem kisszámú emlékeink közé tartoznak, amelyekről már sok szó esett ugyan, de feldolgozva nincsenek. A márvány szarkofág egyik oldallapjára mitologikus domborműt faragtak (Apollo—Marsyas jelenet). A háztető alakú márványfedelet későbbinek feltételezik, kosárábrázolásait a temetkezéssel egyidősnek és keresztény szimbólumnak tartják. Máshol írtunk arról, hogy kosárábrázolás ebben a tekintetben nem mérvadó. A temetkezés mellékletei között nyeles serpenyő és kancsó is előkerült. Ezek elsősorban a pogány szertartásoknál felhasznált edények, és az eltemetett kereszténységet éppúgy nem bizonyítják, mint a sokszor idézett *vas diatretum*-felirat sem. A «ΛΕΙΒΕ ΤΩ ΠΟΙΜΕΝΙ» kezdetű, italáldozatra felszólító szöveg a keresztény vallással nem egyeztethető össze (a «honor of sheperd . . .» fordítás téves.). 239: centurisatio helyesen *centuriatio*. 324: általánosan elterjedt a Pannonia-kutatásban a Bassiana, Variana stb. típusú helynevek *villa* Bassiana értelmezése. Ezért ezeket a helyneveket a nagybirtokrendszer kialakulásának a bizonyítékaként szokták idézni. Lehetséges, hogy egyes esetekben valóban erről van szó. Általánosítani azonban nem lehet; ilyen magyarázat érthetetlen a hadrianusi municipium, Mogetiana esetében. A helynévtípus értelmezésének a felülvizsgálása szükséges. 350: Egyed valóban nincsen messze Sopronttól. Lényegesebb azonban az, hogy a Savariát Arrabonával összekötő út mellett fekszik, Mursella municipiumának a *szomszédságában*. 350: Sem a savariai, sem a scarbantiai capitoliumi istenhármas szobrainak a típusát nem találjuk Domitianus császár érmein. Ezeken ugyanis csak Iuppiter ül, a két istennő áll. A két pannóniai triász-együttes minden tagja ül. 351: A koraárpád-kori négy-tornyos székesegyházak és templomok (amennyiben ez az alaprajz igazolható) típusát nem lehet bizonyítás nélkül a «saroktornyos» pannoniai római villákra vissza-

vezetni. A romantikus elképzelés azt sugallja, mintha a nyugati építőmesterek a helyi, még úgy-ahogy álló villaépületek tanulmányozása alapján tervezték volna meg a templomokat. Egyrészt a típus nyugati eredetű, másrészt kérdéses, hogy a villák sarokrizalitjai — amelyek falvastagsága nem nagyobb a többi falénál — egyáltalán magas tornyok voltak-e? A 4. századi csopaki márvány asztallaptöredék és az Eskű-téri sisak nem tárgyalható a koracsászárkori emlékek között. 407: On*ugor*-bolgárok nem léteztek. 480: A Cannabianca-i tábor neve helyesen *Cannabiaca*. 484: 350-ben Sirmiumban nem Vetramion-t, hanem *Vetranio*-t proklamálták császárnak. Azonban ő sem «was defeated by Constantinus II», mert a trónraemelése II. Constantius érdekében történt, majd Vetranio lemondott. 487: 580-ban nem tartottak zsinatot Gradoban. A zsinatot 572—577 között hívták össze. Ezen pedig *csak* Scarbantia — elmenekült — püspöke vett részt. 487: «Svatopluk, the Moravian emperor» . . . Ekkortájt még a karoling uralkodó császári címét sem ismerték el Konstantinápolyban, nemhogy egy szláv törzsfő ezt a címet viselhette volna. 495: Flavius Aequitus helyesen *Aequitius*. 498: Legio X Apollinaris: még szerencse, hogy az idézett 228. oldalon erről a legióról nem olvasunk. 504. Tarutenius Paternus helyesen *Tarrutenius*. A tulajdonnevek sajtóhibáinak sora még tovább is gyarapítható.

A táblák képaláírásai sem mentesek a tévedésektől: 12. tábla: a fotón egy savariai utcát látunk, nem a Borostyánkő-utat, amelynek a feltárt szakasza csak az Iseum előtt látható Savariában. 82: a kisárpási ládikaveret nem évszak-megszemélyesítést, hanem *bacchikus jelenetet* ábrázol. 95: az intercisai lant nem kithera, hanem *kithara* (kérdés, hogy a bemutatott faragvány valóban Isis-fejet ábrázol-e?). 114: A savariai elefántcsontszobor a mérvadó feldolgozás szerint évszak-ábrázolás (az Ősz), és nem a gyermek Dionysos. 120: a savariai bronz dombormű a két *victimarius bikát* vezet az áldozatbemutatáshoz: a jelenet ezért nem *suovetaurilia*, amit a képaláírásban olvasunk. 122: a sirmiumi *crustulum* a mérvadó tanulmány szerint (Alföldi A.) a kikötőben álló Isis-Tyché-t ábrázolja, nem pedig a császárt pontifex maximusként. 162: a fényképen nem a kunágotai, hanem az Ozora-Tótipuszta-i lelet övvereteit látjuk.

Két körülményre kell még felhívni a figyelmet az ismertetésben. Az egyik: nem válik a kézirat dicséretére a szokásosnál is hosszabb átfutási idő (az előszóban 9 év készülési időről olvasunk), ami a felhasznált irodalom alapján is feltűnik. A szerzők az 1970-es évek első feléből néhány kivétellel már csak a saját munkáikat használták fel. A népesség c. fejezetben a felhasznált utolsó munka 1969-ben, az utakról szólóban 1968-ban, a villákról írottban 1964-ben, a gazdasági élet tárgyalásánál 1969-ben jelent meg.

A másik, az a — már a munka címében megnyilvánuló — téves szemlélet, amely a dunántúli kutatás eredményeinek az általánosításában fejeződik ki. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyar Dunántúl a római tartománynak csak egy, méghozzá *a kisebbik* (noha a *limes* miatt fontos) része. A tartomány politikai történetének a tárgyalásánál ez kevésbé feltűnő, a régészeti anyagon alapuló vizsgálatoknál azonban hiba lenne a dunántúli tapasztalatokat az egész Pannoniára vonatkoztatni. Az idézett munka tehát nem Pannónia, hanem a magyar Dunántúl római régészetét tárgyalja. Megjegyezzük: a táblák között mindössze *két* tárgy található, amely nem a Dunántúl került elő (Sirmium és Bruck a. d Leitha). A könyv előszavában olvasunk ugyan az együttműködésről, konferenciákról azoknak az országoknak a régészei között, amelyek között megoszlik Pannonia területe: ez azonban a személyes megbeszéléseket nem számítva csak írott szó.

Az eddig leírtak alapján szükségtelen válaszolni arra a kérdésre, hogy az ismertetett könyv szerkesztőinek és íróinak sikerült-e bemutatni az olvasónak — a szakembereknek és az érdeklődőknek — Pannoniát. A sorozatos elírások és tévedések pedig súlyosan rontják a könyv hitelét. A kötet összességében nem elégíti ki az előszóban hangoztatott *condicio sine qua non* igényét. Sem az ismertetett témakörök, sem a hozzájuk kapcsolódó rajz- és képanyagban nem ad teljes képet Pannoniáról. A szerkesztők arról írtak az előszóban, hogy a munka célja a Pannonia-kutatás háború utáni eredményeinek az összefoglalása: a kötet azonban ezt a feladatot is csak hiányosan tölti be. A szerkesztők az előszó értelmében a kézikönyv igényével léptek fel, ezért az elhanyagoltan kutatott területekre is rá kellett volna irányítani a figyelmet, hogy így a provincia régészeti módszerrel kutatott történetéről teljesebb képet tudjon nyújtani.

Pannonia hazai régészeti kutatásának az állását megismerjük a régészeti feltárásokat összefoglaló tanulmányból. A rendszeres feltárások mindössze 15 objektumon folytak: ezeknek a javarésze római város, néhány pedig tábor. Ásatásukra — Tác kivételével — azért került sor, mert a rátelepült város mai építkezései azt szükségessé tették, nem pedig egy átgondolt kutatási terv értelmében. Az ásatások helye jelzi: a kutatás leletmentés jellegű; ott kerül rá sor, ahol a véletlen vagy a régészeten kívüli okok szükségessé teszik. Kiáltó példa volt erre az aquincumi tábor és település, ahol a több évtizede

elmulasztott kutatást az óbudai építkezések tették elkerülhetetlenné és alig kivitelezhetővé. Ez esetben azonban eredményesen pótolták a mulasztásokat, és a gyors közzététel is megtörtént. Nem így más esetben. A kezdetnek példamutató Intercisa-publikációnak nem lett folytatása. A limestáborok ásatásai közül csak Vetus Salina esetében dolgozták fel és közölték az eredményeit. A sok feltárást megért Brigetióról éppúgy keveset tudunk, mint a kutatási centenáriumát ünneplő fenékpusztai erődítmény római koráról. Fenékpuszta esete különösen jellemző: a későrómai erőd területén 100 év óta igen jelentős kutatások folytak. Az első tudományos publikáció azonban csak 1980-ban jelent meg az erőd északi kapujának a kutatásáról! Ennek ellenére — csupán az alaprajz ismeretében — az erőd és típusa a tudományos viták kereszttüzébe került! Jó, ha előzetes jelentésekből vagy utalásokból értesülünk az almásfüzítői, esztergomi, Visegrád-sibriki, szentendrei, albertfalvai, nagytétényi táborok és a dunakanyari őrtornyok éveken át tartó ásatásairól. Ezeket az objektumokat is — másokkal együtt — a háború után kutatták. Ismeretük nélkül a háború utáni régészet eredményeiről beszélni nem lehet.

A munka a tartomány bemutatásánál hangsúlyozottan a régészeti leletanyagra — tehát az ásatásokra és azok tárgyi eredményeire — kívánt támaszkodni. Ez azonban veszélyes is lehet. Ha egy ilyen témájú munkában ilyen mértékben kiemelik a régészeti anyag jelentőségét, akkor félő, hogy ez az egyéb források és interpretációjuk háttérbeszorulását jelenti. Nem szükséges bizonyítanunk, hogy ezáltal a provincia történetének, a lakosság életmódjának, kultúrájának az ábrázolása nemcsak csonka marad, hanem hamissá is válhat. Szükséges ezt hangsúlyozni, mert olyan szemlélet kezd elterjedni, amely a régészeket tárgyakkal és «elméleti» kérdésekkel, (vagy más szóval: tárgyakkal és történeti kérdésekkel) foglakozó kutatókra választja szét. Ez a felfogás éppen a régészet helyzetét nem veszi figyelembe. A régészet nem önmagáért való disciplína, hanem olyan módszer, amely az ásatások segítségével előkerült tárgyakat teszi forrásértékűvé, és segítségükkel nemcsak a politikai történet, hanem az életmód, vallás, művészet jobb megismerését is elérhetjük. Elméleti megalapozottság híján a források és a szakirodalom hiányos ismeretével vagy éppen ismerete nélkül a hiteles interpretáció, a leletek feldolgozása — forrásértékűvé tétele — nem valósítható meg.

TÓTH ENDRE

KÖNYVSZEMLE

J. GY. SZILÁGYI: CORPUS VASORUM ANTIQUORUM. Hongrie, 1: Musée des Beaux-Arts, Budapest 1. Bonn: Rudolf Habelt Verlag — Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 118 lap, 10 szövegközti rajz, 52 tábla

Az ókori vázák corpusa, amelyet első kötetének előszava a «keramográfiával foglalkozó archaeológusnak» ajánl, a klasszikus régészet egyik legsikeresebb vállalkozása. Kutatástörténeti tény, hogy ezt a jellegzetesen XX. századi tudományos segédeszközt az az E. Pottier indította útjára, akinek munkássága összegezte és lényegében lezárta a XIX. századi vázakutatásnak az 1900-as évek táján holtpontra jutott időszakát. (Vö. Pottiernak a Catalogue des vases antiques du Louvre [I—III, Párizs 1896—1906] köteteihez írott bevezető fejezeteit.) Az antik festészetre vonatkozó ismereteink — Schefold szavaival — kopernikusi fordulata ugyanis J. D. Beazley munkásságának az eredménye: az attikai fekete- és vörösalakos vázák később kidolgozott rendszerének alapköveit képező, a mesterkéz-attribúciónak szentelt tanulmányok 1910-től kezdve jelentek meg. (Vö. A List of published Writings of John Davidson Beazley, Oxford 1951.)

Aligha kell különösebben hangsúlyozni, hogy a mesterkézkutatás egyik legfontosabb segédeszköze a könnyen összehasonlítható, objektív fényképfelvételek gyűjteménye. Amikor 1921-ben az Union Académique Internationale égisze alatt a Corpus Vasorum Antiquorum megalapítására sor került (l. Organisation du Corpus Vasorum Antiquorum, Párizs 1921, ill. vö. E. Pottier előszavát: *in* CVA France, 1: Musée du Louvre, Párizs 1923), a vállalkozás kimondatlanul a Beazley-féle kutatási program megvalósulását segítette. Amint a Pottier által összeállított első kötet gyakorlatban bemutatta, a vázacorpusban a hangsúly az önálló táblákon közzétett fényképeken van; a lehető legrövidebbre fogott leírások csak a leglényegesebb adatokat (fotókon nem látható részletek, legfontosabb bibliográfiai utalások) tartalmazzák. Sietünk azonban megjegyezni, hogy ez a modell korántsem bizonyult kötelező érvényűnek. Így például a monográfikus CVA-kötet típusa már a II. világháború előtt kialakult (Deutschland 2, Berlin 1: protoattikai vázák). Az egyes fascicukusok megvalósításában tükröződő nézeteltérések 1956-ban a vállalkozás irányítóit a lyoni nemzetközi konferencia összehívására ösztönözték. Ennek a legfontosabb határozata kétségtelenül az volt, amely különbséget tett a szakemberek által jól ismert, a kutatást szinte állandóan foglalkoztató nagy múzeumok, ill. a viszonylag nehezen hozzáférhető kisebb gyűjtemények vázáinak feldolgozási módja között. (Vö. Colloque international sur le Corpus Vasorum Antiquorum, Lyon 3—5 juillet 1956. CNRS, Párizs, 1956, 15—6. lap.)

A Corpus Vasorum sorozat megindulásakor a Szépművészeti Múzeumban az ókori vázafestészetet mindössze kilenc váza képviselte. Amikor az 50-es évek elején, az 1934-es múzeumi törvény adta lehetőségek kihasználásával, szinte csodával határos módon, Budapesten a görög és etruszk vázák jelentős gyűjteménye jött létre, a Corpus már több mint nyolcvan fasciculusnál tartott. (Az antik-gyűjtés magyarországi történetéről, l. Szilágyi J. Gy., *in:* Szentléleky T.: Ancient Lamps, Budapest 1969, 7—14. lap.) A magyar — lényegében «egyszemélyes» — vázakutatás a Szépművészeti Múzeum kerámiaanyagának gyarapodásával párhuzamosan bontakozott ki, s rövid idő alatt nemzetközi elismerést vívott ki magának: Szilágyi ilyen tárgyú tanulmányai 1958 óta jelennek meg külföldi folyóiratokban. Ennek következményeként a budapesti vázák fokozatosan bekerültek a nemzetközi kutatás vérkeringésébe. Példaként érdemes utalni arra, hogy több attikai fekete- és vörösalakos váza szerepel Beazley nagy összefoglalásainak listáiban, vagy, hogy a gyűjtemény Exekias-amphoráját a Beazley utáni generáció egyik legjelentősebb vázа-specialistája, D. v. Bothmer dolgozta fel. (Szépm. Múz. Közl. 31, 1968, 17—25 ill. 105—108. lap.)

A nemzeti keretek között működő vázakutatás magától értetődő feladata a hatáskörébe tartozó gyűjtemények anyagának a CVA-sorozatban való közzététele. Nem Szilágyin, hanem a kiadási nehézségeken múlott, hogy az első magyar kötet csak 1981-ben látott napvilágot: a fordítás alapjául szolgáló kéziratot a szerző már 1970-ben lezárta.

Az első fasciculusban a Szépművészeti Múzeum gyüjteményének teljes etruszk anyaga, valamint az összes campaniai vörösalakos váza, továbbá két, meghatározatlan délitáliai műhelyből származó és egy szicíliai vörösalakos edény kapott helyet.

Az Antik Tanulmányok hasábjain szükségtelen arra emlékeztetni az olvasót, hogy Szilágyi az etruszk vázafestészet egyik legkiválóbb ma élő kutatója. (Vö. AT XXIV, 1977, 246—7. lap.) A szűkebb szakkörökön kívül kevésbé ismert viszont a tény, hogy a délitáliai vörösalakos vázafestészetnek is nagyszerű ismerője. Ebből a témakörből A. D. Trendall alapvető munkák sorát közölte. (A campanai anyag Beazley módszerével kidolgozott rendszere: The Red-Figured Vases of Lucania, Campania and Sicily, Oxford 1967.) Szilágyi kutatásainak jelentőségét, amelyről képet nyújt a Szépművészeti Múzeum. Közleményeiben megjelent cikksorozata, jól megvilágítja a következő példa: a Trendall által Sèvres 50-festőnek nevezett mesterről egyik tanulmányában kimutatta, hogy a neki tulajdonított vázák valójában az ún Fehér Arc-festő oeuvre-jébe tartoznak. (Szépművészeti Múzeum Közl. 55, 1980, 23—33, ill. 115—119. lap.) Vagyis Szilágyi idevágó munkásságának nem az a fő célja, hogy a budapesti gyűjtemény közöletlen vázáit a Trendall-féle rendszerbe illessze be, éppen ellenkezőleg, ezek a vázák lényegében csak ürügyet szolgáltatnak számára a rendszer tökéletesítéséhez.

Az első magyar CVA-kötet a lyoni konferencia szellemében egy kisebb, s viszonylag kevéssé ismert vázagyűjtemény anyagának mintaszerű közzétételét valósította meg.

A tárgyalt darabok leírása a szokásosnál részletesebb: nem szorítkozik csupán annak a regisztrálására, amit a fényképek nem mutatnak be, hanem olyan részletekre is kitér, amelyek nem egyszer a szakember figyelmét is elkerülik.

A hasonló anyagot feldolgozó CVA kötetekben nem találunk példát a reliefvonal és az ún. emelt vonal megkülönböztetésére, vagy az előrajz leírására ill. szövegközti képeken való bemutatására.

Az ikonográfiai kérdések tárgyalásában és a bibliográfiai apparátus összeállításában egyfajta kézikönyv-igény érvényesült. Ez nem ellenkezik a lyoni konferencia határozatával, amely állást foglalt amellett, hogy azokban a gyűjteményekben, amelyek az adott nemzeti keretek között az ókori vázafestészet tanulmányozásának egyedüli lehetőségét nyújtják, a corpusnak — pedagógiai funkciót vállalva — bizonyos mértékig az ókori kerámia kézikönyvének a szerepét is be kell töltenie.

Az első magyar CVA-kötetet ilyenformán konstruktív kétarcúság jellemzi. Az egyes vázákhoz írott tanulmányokkal a vázakutatók az anyag alapvető tudományos közléséhez, a laikusok pedig a feldolgozott vázacsoportokhoz kapcsolódó kommentárok révén az etruszk kerámia és a campaniai vörösalakos vázafestészet valóságos kézikönyvéhez jutottak.

A tudományos teljesítménnyel a közölt fényképanyag technikai színvonala nem áll arányban. Szerencsére Szilágyi a tábláknak a nehézségeket előre számításba vevő megszerkesztésével, jó minőségű részletfelvételekkel való «felszerelésével» elérte azt, hogy a kötet a CVA előírásainak megfelelően a további kutatásokhoz nehézség nélkül használható legyen. Hiányoljuk viszont a vázák profilrajzát, amely a fazekasmunkáról fontos információkat nyújt.

A lényeg mindenesetre az, hogy a kötet a kiadási nehézségek ellenére megjelent, s a várakozást messzemenően igazolta. Összefoglaló értékelés helyett álljon itt P. Devambeznek, a Corpus Vasorum Antiquorum nemrég elhunyt nemzetközi igazgatójának a kötethez írott előszavából a zárómondat: «Bien peu de savants du reste consacrent, comme l'a fait M. Szilágyi, des années entières de leur vie à un fascicule dans lequel ils placent toute l'expérience qu'ils ont acquise.»

Szabó Miklós

MARÓTI EGON: AZ ITÁLIAI MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉS KIBONTAKOZÁSA. Apollo Könyvtár 13. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 298. l.

Maróti E. munkája mintegy húszéves önálló agrártörténeti vizsgálódás nyomán jelent meg egy olyan sorozatban, amely tudományos igényű műveket tesz közzé, de egyúttal szélesebb olvasó tábort is próbál szerezni az antikvitás iránt érdeklődők köréből. Ezek a feltételek szerencsésen közrejátszottak a szerző munkájának alakulásában. Azok a tanulmányok, melyeket M. E. részben magyar, részben idegen nyelven korábban közzétett, hírnevet szereztek írójuknak itthon és külföldön (l. pl. *Brockmeyer*, *White* és mások elismerő hivatkozásait), és még inkább hozzájárultak ahhoz, hogy a most bemutatandó könyv valóban tudományosan megalapozott, új eredményeket hozó rangos kiadvány legyen. A munka témájánál fogva a klasszikus ókor iránt érdeklődők számára minden-

képpen lényegi és nélkülözhetetlen, hisz az antikvitás alapvetően mezőgazdasági termelést folytató városállamok vagy ezek sorából álló birodalmak történelme volt, ahogy azt — részben Marx nyomán — helyesen emeli ki a monográfia írója, rámutatva, hogy az ipar Rómában alapvetően a földtulajdon függvénye volt. Abban is igaza van M. E.-nak, hogy ezt a sajátos arculatú római mezőgazdaságot elhatárolja mind a hagyományos háztartási *(oikos)*, mind pedig a modern kapitalista jellegű gazdálkodástól, hangsúlyozva, hogy a különbség fő oka a termelési viszonyokban rejlik, minthogy Rómában az alapvető munkaerő a rabszolga volt (kérdés persze: mikortól meddig és hol?), s e ponton vitába száll néhány eltérő, túlzó állásponttal.

A könyv írójának érdeme, hogy egyrészt elkerülve az antik mezőgazdaság modernizáló megközelítését, másrészt archaizáló leegyszerűsítését, nagy bizonyító anyag birtokában domborítja ki az ókori Róma és Itália történetének egy meghatározott szakaszában az *árutermelő* jelleget, legalábbis az antik gazdaság egy bizonyos szektorában és típusában. Ezért foglakozik kiemelt helyen a *villa rustica*val, mint a mezőgazdasági árutermelés alapmagjával, s a legfrissebb régészeti anyagot is hasznosítva, jól láttató módon adja elő e termelő egység leírását, feltárva a munka megszervezésének módját is. Fejlett árutermelés elképzelhetetlen pénz nélkül, úgyhogy a következő feladat a római pénzgazdálkodás kibontakozásának és fejlődésének bemutatása. Ezután tér rá M. E. a mezőgazdasági árutermelés és a munkamegosztás összefüggéseinek boncolgatására, tisztázva az egyes római (természetesen szélesebb értelemben véve: itáliai) iparágak kialakulását, elemezve a *villák* iparcikkszükségleteit, ill. az agrár ipari termelés helyi eltéréseit, mintegy további munkamegosztását. Tulajdonképp mindmáig igen aktuális témát feszeget a szerző akkor, amikor megvizsgálja a római állam szerepét a mezőgazdasági áruforgalom előmozdításában, ill. befolyásolásában, olyan tárgyköröket elemezve, mint a helyi itáliai piac és a tengerentúli kereskedelem, ill. a kiterjedt állami útépítkezések s végül a mezőgazdaság állami támogatása.

A munkának több mint egyharmadát Cato gazdálkodási felfogásának vizsgálata adja, magától értetődőleg átfogóan beleillesztve abba a kifejlődő árutermelő itáliai agrárszisztémába, amely egyrészt az egykori censor egyéni munkamódszerét, gazdálkodását, másrészt azt a művét kiérlelte, melyben *(de agricultura)* a kortársaknak, főképp talán fiának kívánt szaktanácsokat adni. A bemutatás során nyilvánvalókká lesznek előttünk Cato alapelvei, a villagazdaság árutermelő arculatának kidomborítására irányuló céltudatossága, s a jövedelmezőségnek egy viszonylag archaikus, de az adott helyzettel jól magyarázható értelmezése, amely hangsúlyozta ugyan a piaci kapcsolatok fontosságát, ám minél kisebb ráfordításokat irányzott elő. Napjainkban, amikor a konjunkturális feltételek érezhetően romlanak, talán aktuálisabbnak tűnik Cato *parsimonia* elve, mint az 1960-as évek közepén, amikor M. E. tüzetes tanulmányaiban először vizsgálta meg ezt a problémakört. A jövedelmezőség határozta meg a szerző felfogása szerint a Cato-féle birtokskálát is, ahogy ebben az összefüggésben is látnunk kell a gabonatermesztés minősítését, a mezőgazdasági árutermelés fő ágait, figyelembe véve az egyes művelési ágak közötti összefüggéseket is. Különösen fontosnak találom a munkát lezáró utolsó részt, amely az üzemszervezés és a munkaerő problémáját elemzi a Cato-féle világgazdaságon belül, nemcsak a rabszolgamunka jelentőségére, hanem a szabad munkaerő lehetőségére és szükségességére is rámutatva, s nagyon határozottan elválasztva egymástól az *operarius*-t, a *mercennarius*-t és a *politor*-t. Befejezésül a szerző körültekintően taglalja, mit értett az egykori censor a *Quid est agrum bene colere?*-n.

A munkát bőséges jegyzetapparátus, hasznos bibliográfiai tájékoztató és a rövidítések feloldása zárja. Tekintve a mű tudományos jellegét, talán hasznos lett volna néhány mutatót is mellékelni. Ez megkönnyítette volna a munka használatát.

S ha már itt kifejezést adtam hiányérzetemnek, egy-két további megjegyzést is szeretnék fűzni ehhez az egyébként nagyon korrektül megírt, bár nem mindig magával ragadó hevületű, s szándékosan tárgyilagosságra törekvő munkához. Esetenként kissé sommásnak, már-már túl kategorikusnak érzem a szerző egy-egy megállapítását, minősítését. Ha alapvetően elhibázott is Rubinsohn kísérlete, azért több érdekes részletmegfigyelést tartalmazó cikkei talán mégsem értékelhetők egyértelműen mélypontnak. Finley próbálkozásaiban ugyancsak vannak megszívlelendő mozzanatok. A rabszolga jogi státusának elemzése ugyanis mind itthon, mind a nemzetközi marxista irodalomban (vö. pl. Stajerman) egyre inkább előtérbe kerül. Ugyancsak elmondható az is, hogy az utóbbi két évtizedben a szovjet kutatás szintén nagy figyelmet szentelt a *familia rustica*-n kívül a *familia urbana*-nak is, kiemelve ez utóbbi keretében számos privilegizált, befolyásos kategóriát. Azt is sajnálom, hogy bár a szakirodalomban a szerző egészen kivételes módon tájékozott, Kuziscsin idevágó munkásságát talán már nem állt módjában kellő alapossággal hasznosítania. Így pl. tanulságosak lehettek volna a szovjet szerzőnek a

római arisztokrácia jövedelemforrásairól írt cikkei, amelyek esetleg még tovább árnyalhatták volna M. E. egyes problémafelvetéseit ill. megoldási javaslatait. Ugyanitt teszem szóvá egy-két magyar szerző az antik mezőgazdasághoz és gazdasági élethez kapcsolódó írásának — feltehetőleg szándékos — mellőzését, holott ezek még akkor is tájékozódási alapul szolgálhatnak, ha a jelen könyv szerzője nem osztja mindenben e kollégái nézetét vagy munkamódszerét. Egy-egy rövid utalás egyértelműbbé tehette volna M. E. álláspontját e munkák vonatkozásában. Akadnak fenntartásaim egyes részletmegoldásokat illetően is. A magam részéről nála kevésbé találom lényegtelennek a birtok nagyságát, amely szerintem bizonyos feltételek között legalább annyira kihatott a gazdálkodásra, mint pl. a földterület elhelyezkedése. Ugyancsak nem tartom teljesen formálisnak az adósrabszolgaságot az i. e. 4. sz. után. Bár a *lex Poetilia* ezt elméletileg valóban felszámolta, a gyakorlatban mégis újjáéledt, bár igaz, hogy ezt csak mintegy száz évvel későbbi periódusból tudjuk megbízható szöveghelyekkel alátámasztani, mint amely korszakkal M. E. elsősorban foglalkozik. Én a magam részéről nagyobb jelentőséget tulajdonítanék Szergejenko érvelésének a *vinea* i. e. 2. sz.-i jövedelmezőségével kapcsolatban is. Valószínű, hogy M. E. jogosan nem tartja elhanyagolhatónak e gazdasági ágazat súlyát, de esetleg — a területi differenciáltságot szintén alapul véve — a szovjet kutató álláspontjában is van néhány megszívlelendő mozzanat. Abban sem vagyok egészen biztos, hogy a szerző alkalmanként nem értékeli-e kissé túl az árutermelő és ipari jelleget, mert azért az sem hanyagolható el, hogy az ilyen létesítmények a birtoknak és a földterületnek hány százalékára vonatkoztathatók. — Nagyon érdekes, ahogy M. E. «A mezőgazdaság állami támogatásának kérdése» c. fejezetben a Róma—Karthágó—Massinissa viszony problémáját vizsgálja, mégis ez a rész némiképp mintha megtörné a könyv addigi logikai menetét, egységét. — Önmagában igen meggyőzőnek látszik viszont a Cato-féle birtokskála értelmezése, csak az kár, hogy M. E. nem cáfolja meg külön-külön Szergejenko több, nyomósnak látszó ellenérvét, s így a szakirodalom ismerőjében mégis csak maradnak bizonyos kételyek. — Észlelni vélek néhány következetlenséget is, pl. általában a latin szövegrészek le vannak fordítva, a görögök viszont távolról sem mindig, holott a mai olvasó nagyközönség nyelvtudása inkább az ellentétes megoldást követelné meg. — Végül célszerű lehetett volna — a tartalmas bevezető ellenére — egy olyan zárófejezet is, amely további perspektívák, összefüggések felvázolásával tömören összegezte volna a gazdag tartalmú könyv legfőbb mondanivalóját, konklúzióit. Így a mű lezárása kicsit esetlegesnek látszik.

Az elírások, sajtóhibák közül egy érdemel említést: egy alkalommal *imperatorio lege*-t olvasunk, holott Cic., Verr., 2, 1, 21, 57 megfelelő helyén valójában ez áll: *belli lege atque imperatorio iure* stb.

A kisebb pontatlanságok, esetleges vitatható mozzanatok ellenére, M. E. munkája révén a szakember hasznos, alapjában véve megbízható monográfiát vehet birtokába, a szélesebb olvasó közönség pedig közelebb juthat ahhoz a rusztikus itáliai életvitelhez, amely oly döntő szerepet játszott Cicero, Vergilius, Horatius és mások írói-költői világának kialakításában.

HAVAS LÁSZLÓ

GÁSPÁR DOROTTYA: ESKÜ A RÓMAIAKNÁL ÉS A SACRAMENTUM MILITIAE. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1982. 90 oldal, 5 kép.

A nem túlságosan terjedelmes, de irodalmi és forrásanyaggal bőségesen dokumentált és szemléltető képekkel is kiegészített munka a római történet hazai irodalmát eddig kevésbé ismert adalékkal gyarapítja. A könyv tárgya iránt nálunk korábban nem volt különösebb érdeklődés, már azért is alkalmas arra, hogy a római világgal foglalkozók figyelmét magára vonja. A szerző mondanivalóját alaposan átgondolt és jól felépített szerkezetben tárja az olvasó elé.

A könyv I. fejezete áttekintést ad azokról a kutatásokról, amelyek eddig a *sacramentum militiae*, a katonai eskü kö)ül folytak és mindenekelőtt arra keres magyarázatot, hogy miért nevezték ezt az esküt *sacramentum*-nak, amikor az eskü neve latinul általában *ius iurandum* volt. Ezt — szerinte — elsősorban a jogászok tartották érthetetlennek, mert a jog világában a *sacramentum* szó az ún. sacramentumos perek körében fordult elő, és azt a pénzösszeget jelentette, amelyet mind a fel-, mind az alperes letétbe helyezett, s amelyet azután a pernyertes fél visszakapott, a vesztes pedig nem *(Gai inst comm.* 4. 12.). A felek ugyanis valamikor régen a közöttük vitás ügy eldöntése végett a király, mint főpap elé járultak és az istenekre hivatkoztak; ezért lett a per neve — ahogyan Lévy—Brühl vélekedett — *sacramentum*, ami egyben a peres felek által letétbe helyezett pénzt is

jelölte. Így a pernek kultikus alapja lett, ezzel a jogi eljárás és a misztikum között kapcsolat létesült.

A perben használt eskü és a vallás közötti kapcsolat megvilágítása végett azonban szükségtelen a külföldi irodalmat igénybevenni, mert a kérdés magyarázatát meg lehet találni a hazai római jogi tankönyvekben is. Ezek szerint abban a korban, amikor a kötelező bíráskodás még nem volt ismeretes, az a fél, amelyik ellenfelét arra akarta kényszeríteni, hogy vitás ügyük eldöntését pártatlan személyre, a királyra, mint főpapra bízzák, ezt eskü letétele után érhette el, amellyel a maga igazát erősítette. Ha az ellenérdekű fél nem mert, vagy nem akart hasonlóképpen esküt tenni, azzal önmagát leplezte le; ha pedig ő is esküt tett, az egyik eskü nyilvánvalóan hamis volt, ami miatt az ügybe a királynak (főpapnak) be kellett avatkoznia, és a hamisan esküvőt meg kellett büntetnie. Évszázados gyakorlat folytán ebből performa alakult ki, amelyben a *sacramentum* a hamis eskü büntetése, illetőleg váltságösszege lett, azaz egyszerű perbírságként maradt meg. (L. csak példaként Marton G., A római magánjog elemeinek tankönyve. Budapest 1957. 93—94; Brósz R.—Pólay E., Római jog. Budapest 1974. 110)

A II. fejezet címe és tárgya az eskü *(ius iurandum)*. A szerző sorra veszi a római világban ismert eseteit, az egyes eskük formáját, szerkezetét, tartalmát és érvényességét. Ami az eskü jogi felhasználását illeti, csak annyit említ, hogy arról a jogi gyűjtemények *de iure iurando* fejezetei tájékoztatnak, amelyek a per különböző típusait és szabályait írják elő. A jogi felhasználásra nézve mindössze A. Berger enciklopédikus jogi szótárára utal. Minthogy itt nyilvánvalóan a sacramentumos perekről van szó, azok egyikét vagy másikát érdemes lett volna legalább megemlíteni. Említésre érdemes lett volna még a későbbi peres eljárásban használt olyan eskü is, amellyel a peres felek egyike a másikat megkínálta *(iuramentum deferre)*, s amelyet annak letennie vagy visszakínálnia *(referre)* kellett, mert enélkül beismerőnek *(pro confesso)* tekintették; az ilyen eskü letétele vagy megtagadása ugyanis végeredményben az ítéletet pótolta. (D. 12. 2. 1., D. 44. 5. 1. pr.). Ugyancsak említésre érdemes lett volna a jog világában ismert sokféle eskü közül az is, amely a császárkori kogniciós eljárásban a bizonyítás egyik eszközéül szolgált vagy úgy, hogy az eljáró bíró azt az egyik félnek meghagyta, vagy úgy az egyik fél azzal a másikat megkínálta (CJ. 4. 1. 8., D. 42. 1. 56.); érdekes lett volna az is, ha a jogi irodalomban idevágóan felmerült vitában (l. M. Kaser, Das römische Zivilprozessrecht. München 1966. 198 és 389—390) a szerző is hallatja a véleményét. Nincs a könyvben az eskük között a *ius iurandum libertiről*, vagyis arról az esküről sem szó, amelyet a felszabadításra kerülő rabszolga tett, s amelyben kötelezte magát, hogy a felszabadító gazda részére bizonyos szolgálatokat teljesít. Pedig az, aki a római világban előforduló eskükről olvas, nyilván az ilyen eskükre is gondol. Mindez azonban talán már meghaladta volna a munka témakörét és a szerző célját.

Annál részletesebbek és kimerítőbbek azok a fejtegetések, amelyeket a *sacramentum militiae*-ról szóló IV. fejezet foglal magában. A munka megelőző fejezetei ugyanis valójában ennek a fejezetnek a bevezetéséül szolgálnak. Ebben a szerző bemutatja a *sacramentum militiae* eredetét, jellegét, végigvezeti az olvasót az intézmény történeti fejlődésén, a valláshoz való viszonyán a köztársarági kortól kezdve a császárkoron át egészen a keresztény császárok idejéig. Kitér a katona és a hadvezér közötti viszonyra, a katonai csapatjelvényekre a *signum*-okra, azok jelentőségére, és mindezek eredményeképpen összefoglalásul arra a megállapításra jut, hogy a *sacramentum militiae* soha sem volt azonos a katonai esküvel, hanem csupán a katonává fogadás szertartását jelentette. A katona ebben az esküben arra tett fogadalmat, hogy a hadsereg kötelékében mindig megmarad, és abból csak szolgálati idejének leteltével válik ki.

A könyvnek ez a fejezete a legterjedelmesebb, és a szerző figyelme is erre összpontosul. A könyv megírásának is voltaképpen ez az igazi célja. A szerző itt az általa áttanulmányozott forrásanyag és az ahhoz fűzött irodalom gondos mérlegelésével és értékelésével alakítja és fejti ki a maga nézetét. Ez a nézet önálló megfontolás eredménye, amely a forrásokra és az azokból vont következtetésekre támaszkodik; ezek mellett a szerző tekintetbe veszi más kutatók véleményét és iránymutatását is. Mindez jeles szakmabeli jártasságra mutat, s mindezen felül munkáját különösen figyelemre érdemessé és a további kutatásokhoz jól felhasználhatóvá teszi.

A tanulmány csak az olyan olvasóban kelt mégis hiányérzetet, aki az eskünek — jogi szempontból is igen érdekes lévén — ezen a téren különösebb jelentőséget tulajdonít. A szerző viszont, akinek vizsgálódása a katonai életben tett esküre irányul, erre kevesebb figyelmet fordít. Ez a körülmény mindazáltal a könyv értékét nem csorbítja, de éppen emiatt szerencsésebb lett volna, ha a könyv címében élesebben jut kifejezésre, hogy a tanulmány tárgya a *sacramentum militiae* elnevezésű intézmény.

Visky Károly

DOUGLAS M. MAC DOWELL: THE LAW IN CLASSICAL ATHENS. Cornell University Press. Ithaca, New York, London, 1978. 280 p.

A neves angol szerző könyvében az antik görög — attikai jog főbb jellemzőit, intézményeit elemzi. Munkája bevezető részében kiemeli, hogy a görög jog vizsgálatát jelentős mértékben nehezíti az a körülmény, hogy par excellence jogi források nem állnak rendelkezésre. Egyedül az irodalmi források alapján — így az archaikus jogot illetően Homeros és Hesiodos művei jönnek figyelembe — lehet képet formálni az egyes jogintézményekről, valamint az antik görög jog egészéről. Az önsegély kérdésében például értékes adatokat tartalmaznak a homéroszi eposzok és ugyanez áll a vérbosszúra (l. Orestes) is.

A bíráskodás kérdését elemezve Mac Dowell azon a nézeten van, hogy az archaikus korban ez a funkció elsődlegesen a *basileus*t illeti meg. Kétségtelen ugyanakkor a források alapján az is, hogy egyes esetekben bírói funkciót más személyek is betölthetnek. Így pl. Telemachos ún. *dikaspolos* Ithakában, igaz valószínűleg a távollevő Odysseus képviseletében. Ugyanez a helyzet továbbá az agorán bíráskodó «vének» esetében is. A nép jelenléte a bíráskodás számára a megfelelő publicitást biztosítja. Igen figyelemre méltóak szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek az Iliasban szereplő Achilleus pajzsán levő jelenet (Iliász 18. 497—508) értelmezésére vonatkoznak. A szerző szerint itt valójában a talio és a recompensatio elveinek ütközéséről van szó, s nem csupán — mint egyes szerzők állítják — arról, hogy az egyik peres fél — ti. a jogsértő — «tartozásának» egy részét ténylegesen kifzette-e. Nem zárja ki a bíráskodás kérdését illetően azt a lehetőséget, hogy annak döntő részese maga a nép, amely mintegy «acclamatio»-val dönti el azt, hogy melyik bíró ítélete legyen az irányadó. Kétségtelen az, hogy a communis opinio valamilyen befolyással van az ítélethozatalra.

A basileus jogkörét illetően Mac Dowell arra a megállapításra jut, hogy az — legalábbis az archaikus kort tekintve — csak hipotetikusan rekonstruálható. Aristoteles munkájának, az *Athenaion Politeia*-nak harmadik fejezete nem hiteltérdemlő információkat erről a periódusról. Kétségtelen azonban az, hogy a monarcha hatásköre jelentős mértékben csökken az archon-tisztség megjelenésével.

Nem sokkal később új tisztség létrehozása válik szükségessé. A bíráskodás feladatát egy új «magistratus», a hat theszmothetai látja el. Ez azonban önmagában véve még nem jelenti azt, hogy esetenként — főleg súlyosabb, nagyobb horderejű ügyekben — a *basileus*, az *archon* vagy éppen a *polemarchos* ne ítélkezhetne.

A görög *nomos* fogalmát vizsgálva a szerző arra a következtetésre jut, hogy az lényegesen tágabb fogalom, mint az angol law. A törvény fogalmát éppúgy felöleli, mint a szokást vagy a jogot. Az archaikus korra nézve elválasztja a *nomos* fogalmától a *thesmos*t. Ez utóbbi kategória szűkebb tartalmú, amennyiben rendszerint csak valamilyen «auctoritas»-sal rendelkező személy (így pl. a *basileus*) által kreált normát foglalja magában. Ebből adódik az a következtetése, amellyel egyébként M. Ostwald tételét követi, hogy a *nomos* fogalmának megjelenése (Kleisthenes korában) — amely a *thesmos* háttérbe szorulásával egyértelmű — egyfajta demokratizálódási tendenciára utal. Ez a hipotézis valóban plauzibilis, azonban forrásokkal nem bizonyítható. A *nomos* mellett hamarosan megjelenik a *psephisma* is, melynek eredete a *psephos*ra, azaz a népszavazás útján elfogadott normára nyúlik vissza. Eredetiek Mac Dowell munkájának azok a részei, amelyek az attikai rhétorok munkáinak jogi relevanciájára világítanak rá. Különösen érvényes ez a *graphe paranomon* kapcsán Aischines Ktesiphon ellen írt vitairatára, valamint Demosthenes «Koszorújára», amely Ktesiphon érdemeit hangsúlyozza.

Az anyagi jog és a perjog kapcsolatát elemezve Mac Dowell megállapítja, hogy bár a görög jogra — a római joggal ellentétben — nem jellemző a keresetcentrikus szemlélet, a diké vagy éppen a *graphe* jelzi a per természetét. A személyi jog kérdéseit elemezve a szerző részletesebben foglalkozik a *kyrios* jogállásával. Hangsúlyozza annak a ténynek a fontosságát, hogy az attikai társadalom sejtje nem a család, hanem az ún. *oikos*. A *kyrios* ennek az *oikos*-nak az irányítója, vezetője. Egyes esetekben az *oikos*-on belül több *kyrios* is lehetett; pl. a felnőtt fiú feleségének *kyrios*-a, bár az *oikos* élén az apa áll. A házasság bonyolult kérdését vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az *engye*, az ún. házassági szerződéssel, a *gamos* pedig magával a házasságkötéssel egyértelmű fogalom. A hozomány kapcsán megállapítja Mac Dowell, hogy az a házasság megszűnésével visszajár.

Erre tekintettel a férj nem jogosult arra, hogy a tőkével rendelkezzen. A hozomány átadására vagy az *engye* alkalmával, vagy azt követően kerül sor. Az, akitől a hozomány származik, jogosult a házasság megszűnését követően a hozomány értéke erejéig perelni a férjet. A férj — amennyiben nem tudná a hozományt visszaszolgáltatni — tartásra (a *diké sitou* alapján) köteles.

A tulajdon és a birtok problematikáját vizsgálva Mac Dowell kiemeli, hogy helytelen ezen a területen a római jog vagy a modern civiljog terminológiájának követése. A két kategória ugyanis az attikai jogban nem választható el egymástól. Az adásvétel kérdését elemezve a szerző lényegében Pringsheim elméletét fogadja el, hangsúlyozva a készvétel kizárólagos szerepét. Más oldalról figyelemmel van arra a gyakorlatra, mely szerint nem egy esetben a vételárat maga az eladó hitelezi a vevőnek. Ez valójában egyfajta kerülőúttal egyértelmű. Az adásvétel körében ismert a foglaló intézménye. Sajátos módon az ezt dokumentáló források döntő többsége Plautus komédiáiban (Mostellaria, Pseudolus) található. A szerződések biztosítékaival foglalkozva Mac Dowell kiemeli az *apotimema* jelentőségét. Az *apotimema* egyrészt az árva kiskorú vagyonának megóvásának, másrészt a hozomány visszajuttatásának igen hathatós eszközét jelentette. A tulajdonvédelmi eszközöket elemezve a szerző kritizálja azt a Leisttől származó tézist, mely szerint a *diadikasia* valamennyi vitás esetben a par excellence eszköz lett volna. Aprólékosan foglalkozik Mac Dowell továbbá a kártérítés perjogi eszközéül szolgáló *dike blabes*-szel, amely eredetileg a tényleges — fizikai — kár megtérítését jelentette. Később a kár fogalma jelentős mértékben kiszélesedve a szerződésszegést is magában foglalja, mint erre Demosthenes alapján következtetni lehet. A dike exoules szolgál, melynek alapja a megfelelő hatósági kontroll, a végrehajtás módjául abban az esetben, ha a marasztalt adós nem teljesítene. A *dike exoules* ténylegesen az önsegély legalizált formáját jelenti.

A szerző a továbbiakban az athéni kereskedelem sajátosságait, az astynomoi tevékenységét, az adórendszert, a közélet és az állam megfelelő funkcionálásának biztosítására hivatott intézményeket, majd a vallással kapcsolatos intézményeket és végül az ítélkezés gyakorlatát elemzi. A források alapos vizsgálatára építő könyv minden tekintetben jó áttekintést ad a görög jog egésze és egyes intézményei iránt érdeklődő olvasó számára.

HAMZA GÁBOR

H. J. WOLFF: DAS PROBLEM DER KONKURRENZ VON RECHTSORDNUNGEN IN DER ANTIKE. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademia der Wissenschaften — Philosophisch-historische Klasse. Jahrgang 1979 — 5. Abhandlung. Heidelberg, 1979. p. 79.

H. J. Wolff, a nemzetközi jogi romanisztika és grecisztika egyik Nestora igen összetett természetű és egyúttal igen jelentős téma feldolgozására vállalkozott könyvében. Azt a kérdést vizsgálja, hogy a klasszikus antikvitás — a római jog és a görög jogi koiné — ismerte-e a nemzetközi magánjog fogalmát és tényét. A munka bevezető részében a szerző hangsúlyozza, hogy ennek a jogágnak a fogalma, legalábbis ami a jogtételekben kifejezhető pozitív jogi tükrözést illeti, melynek példájaként a BGB un. Einführungsgesetz-ének 7—31 szakaszai szolgálnak, ismeretlen az antik jogokban. Más oldalról viszont kétségtelen, hogy esetenként, különösen vonatkozik ez az egyes ókori államok közötti árucsere megélénkülésének idejére, külön erre a célra létrehozott bírói szerv foglalkozott az állam saját polgári és idegen közötti jogvita eldöntésével. Ebben az esetben már felvetődik az a kérdés, hogy ez a speciális szerv milyen jogot alkalmazhat a per eldöntése érdekében. A dilemmát az jelenti, hogy a bíró saját állama joga szerint járjon-e el, az idegen állam megfelelő jogát alkalmazza-e avagy pedig saját belátása szerint döntsön. Ezek az alternatívák már magukban foglalják több jogrendszer közötti konkurrencia lehetőségét. Nem véletlen ilyen módon az, hogy több kutató — így például Beseler, Siber, Volterra, Kaser — a római nemzetközi magánjog létezése mellett foglal állást. Lewald a görög jogi koiné, a ptolemajoszi Egyiptom joga és a római jog vizsgálata alapján szintén hasonló módon vélekedik. Az irodalomban ugyanakkor jelentős súlyt kap az a vélemény is — így például ez Savigny, Kipp, Schönbauer, Fr. Schultz nézete —, mely szerint megalapozatlan volna kollíziós jogról beszélni az antik jogok körében.

A szerző a bevezetőjében kiemeli, hogy elemzését kizárólag szuverén államok jogának «összeütközésére» kívánja szorítani és ezért nem foglalkozik a birodalmi jog és a helyi népjog bonyolult kapcsolatának kérdésével. Az antik görög polisok jogában a jelzett kérdést elemző fejezetben a szerző Isokratés Aiginetikosz című beszédjét vizsgálja körültekintően. Az irodalomban eddig csak csekély figyelemre méltatott forrás alapján sok vonatkozásban következtetni lehet arra, hogy milyen kapcsolat volt az egyes városállamok jogrendszerei között. A minden valószínűség szerint egy valóban megtörtént esethez kapcsolódó beszéd szereplői — akik több városállam polgárai — érvelésük

során több polis jogára hivatkoznak. Nincs azonban utalás arra, hogy bármelyik polis joga magában foglalna valamilyen a jogszabályösszeütközést rendező normát vagy jogtételt. Nem lehet következtetni a beszéd alapján arra sem, hogy a metoikoszok körében a területi elv avagy pedig más rendező elv irányadó-e. Nagy valószínűséggel a jogvita eldöntésénél — erre a következtetésre jut Hans Julius Wolff — a bíró vagy bírói kollégium szabad mérlegelése, az ún. *dikaiotaté gnomé* — az irányadó. Ennek magyarázata az, hogy egyrészt az adott polis jogának csak saját polgárok jogvitáit szem előtt tartó kizárólagossága érvényesül és másrészt nincs megfelelő kollíziós szabály.

Az Isokratés-beszéd elemzését követően a szerző az egyes töredékek alapján rekonstruálható joggyakorlatot vizsgálja. Megállapítja, hogy esetenként — korántsem következetes formában — a lex fori, mint szabályozó elv jut szerephez. Erre a következtetésre lehet jutni a híres Antiphon beszéd alapján. A mytilénei Eusithos ellen folyó per azért érdekes, mert az attikai jog idegenekre való alkalmazására utal. A per során az athéni jognak mind az eljárási szabályai, mind pedig az anyagi tételei alkalmazást nyernek. A *lex fori* alkalmazásának alapjára azonban a beszédből nem derül fény. Valószínűnek tűnik az, hogy az attikai jog alkalmazásának bázisát az attikai szövetségben való hegemóniája képezi. A rendelkezésre álló feliratos források alapján a szerző megállapítja, hogy a *lex fori* csak abban az esetben jut szerephez, ha az egyes poliszok közötti szerződés vagy a felek privátautonómiája másként nem rendelkezett. A *lex fori* sem tekinthető azonban kivétel nélkül érvényesülőnek. Ha ez a kapcsoló elv valamilyen oknál fogva nem tűnik alkalmasnak, a *dikaiotaté gnomé* jut szerephez, aminek alkalmazását a sok tekintetben egységes görög jogi koiné jelentős mértékben megkönnyíti. E feltételezés helyessége mellett szól az, hogy egyik forrásban sem lehet találkozni a *lex loci actus* vagy a *lex loci delicti commissi* kapcsolóelvekkel. H. J. Wolff nem tartja kizártnak, hogy személyi vagy öröklési kérdésekben a körülményekhez képest az érintett fél hazai joga is szerephez jut. De ennek érvényesülésében is a döntő szerepet nem valamiféle «személyiségi elv», hanem a bírói mérlegelés képezi.

A ptolemajosi Egyiptom jogát elemző fejezet elején a szerző hangsúlyozza, hogy a heterogén jogrendszerrel rendelkező országra nézve is lényegében az antik görög poliszvilág jogával foglalkozó fejezetben foglalt megállapitások érvényesek. A különbségek azokkal a sajátosságokkal magyarázhatók, amelyek a hellenisztikus Egyiptom kivétel számba menő politikai helyzetéből — ti. több, egymás mellett hatályosuló jogrendszer léte — adódnak.

A szerző kiemeli, hogy az egymás mellett élő különböző etnikumok kulturális dualizmusa a legszemléletesebben éppen a jog világában nyert kifejezést. A dinasztia egyik uralkodója sem tett kísérletet arra, hogy Egyiptom jogát valamiféle magánjogi kodifikációval egységesítse. Wolff valószínűnek tartja, hogy — éppen az autochton egyiptomi lakosság és a bevándorlók közötti igen ritka kapcsolat tényе miatt — nem volt gyakori az egyiptomi eredetű és a nem autochton lakosság életviszonyait rendező normák közötti konfliktus lehetősége. Sokkal gyakrabban merülhetett fel vita abban a kérdésben, hogy a különböző polisokból származó görögök közötti jogviták mely polis joga szerint kerültek eldöntésre. A lehetséges konfliktusok egyszerű megoldásának irányában hatott az a körülmény, hogy az ún. hellenisztikus jogi koiné egyfajta *ius gentium* szerepet töltött be. Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy a családi kapcsolatokra épülő oikos-szervezetet mind inkább felváltja a közös etnikumhoz tartozásra építő közösségi kapcsolat, amely szükségképpen gyengíti a korábban egy adott polishoz való kapcsolódás összetartó erejét. Wolff részletesebben elemzi az ún. *Diagramma*-t, amely az i. e. III. században létrehozott *dikastérion*-ok szervezetét és eljárási szabályait szabályozta. Ez az egyfajta «alaptörvény» szerepét betöltő *Diagramma* még a jogforrások hierarchiáját is megszabta. A források alapján elfogadható az a nézet, mely szerint kivétel nélkül a *lex fori* az irányadó a jogviták eldöntésénél. Problematikus a *lex fori* a magasabb szinten ítélkező, valamennyi ethnikum jogvitái eldöntésére nézve hatáskörrel rendelkező ún. *chrematistai*-bíróságoknál. Sajnos nem áll konkrét forrás rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy ezek a bíróságok milyen jog szerint ítélkeztek. Az azonban tény, hogy a bírák az esetek döntő hányadában görögök és ennek megfelelően — bár ez csak igen valószínű hipotézis — a görög nyelvű uralkodói dekrétumok szerint döntöttek a peres ügyekben. S mivel a már idézett *Diagramma* lehetőséget ad az autochton lakosság jogának alkalmazására is, valószínűleg nem csupán — a peres felek személyétől függően — a görög jogi koiné kerülhetett alkalmazásra. Ez a körülmény azonban még nem jelenti a személyiségi elv érvényesülését, legfeljebb egy pszeudo-személyiségi elvről lehet szó. Abban az esetben, ha különböző etnikumhoz tartozó felek peréről volt szó, nagy valószínűséggel ismét a dikaiotaté gnomé jutott szerephez. A Rómával foglalkozó fejezetben a szerző a praetor joggyakorlatában szerephez jutó idegen jogot elemzi. Megállapítja, hogy az Imperium

Romanum-ban egymással alá-fölérendeltségi pozícióban levő jogrendszerek konfliktusáról lehetett szó. Hangsúlyozza továbbá, hogy a praetor peregrinus jogszolgáltatásának alapját valójában nem az egyébként is római jogi elemekkel sűrűn átszőtt *ius gentium*, hanem a *lex fori* képezte. A *ius gentium* ilyen értelemben csupán arra utalt, hogy a praetor peregrinus nem volt kötve a *ius civile* valamennyi tételéhez. A ténylegesen idegen jog figyelembevételére csak igen szűk terület maradt. A *ius civile* szabályaitól való eltérés főleg az ún. családi jog területén jelentkezik. A praetor peregrinus csak abban az esetben alkalmazott idegen jogot, ahol nem volt megfelelő római jogi norma. Nem volt olyan szabály, melynek alapján a praetor az idegen jog figyelembevételére kötelezett lett volna.

Az utolsó, kutatásainak eredményeit összefoglaló fejezetben a szerző azokat az okokat elemzi, melyek következtében a vizsgált antik jogok területén nem alakulhatott ki a nemzetközi magánjog. Ennek nem csupán az az oka, hogy az Imperium Romanum területén nem lehetett szó egyenjogú államok egyenjogú jogrendszereinek egymás mellett éléséről. A valódi ok a rómaiak és a görögök objektív jogról való sajátos felfogásában rejlik. Az antik világban oly nagy szerephez jutó jog exkluzivitásának dogmája az, melynek révén szükségtelennek tűnik idegen jog alkalmazása. Ez a csak saját polgárokra jogrendszert érvényesnek tekintő tétel az, amely mind a középkorban kifejlődő személyiségi elvet, mind pedig a területi elvet helyettesíti.

H. J. Wolff komoly forráselemzésen és a gazdag irodalom feldolgozására építő munkája új aspektusból közelíti meg a nemzetközi magánjog problematikáját és ezért mind a nemzetközi magánjog, mind pedig az antik jogok iránt érdeklődő kutató érdeklődésére számot tarthat.

HAMZA GÁBOR

GY. DIÓSDI: CONTRACT IN ROMAN LAW (FROM THE TWELVE TABLES TO THE GLOSSATORS). Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 230 lap.

Diósdi György, a nemzetközileg elismert, fiatal magyar romanista korai halála előtt, 1973-ban fejezte be e művét. A szerző a római jog története legrégebbi idejétől, majd a justinianusi kodifikáció után és végül a XI. századtól a XIII. század közepéig működött interpretálóira tekintettel vizsgálja a szerződésnek, mint a római jog legális intézményének fejlődését. Diósdi a *contractus* történetét nem kizárólag a mai megfogalmazása szabályozási körében tanulmányozza. Mindezt azzal az indokkal, hogy egy ma is működő régi jogintézmény elindulását kiváltó hajdani korszak társadalmi és gazdasági tevékenységének jogi megnyilvánulása, megfogalmazása nem biztos, hogy azonos a maiéval, még akkor sem, ha kétségtelen, hogy a kötelezettség ellátására szolgáló jogi feltételek a szerződés társadalmi funkciójaként tekintendők. A szerződés gazdasági funkciója nemcsak az áruk cseréjének lebonyolítását, de ezen kívül egyéb kikötést is tartalmazhat.

A nagy műgonddal megírt időigényes forrásmunkában az eredeti gondolatok, következtetések és feltételezés értékes hozzájárulások a római jog elméletéhez. A szerző nemcsak a javak cseréje jogi megnyilvánulásait, de egyéb olyan gazdasági kapcsolatokat is vizsgál, amelyeknél a különböző vállalkozások a szerződéses kötelezettséget jogi eszközökkel ki tudják kényszeríteni. Mindez megszabja és új irányba terelheti nemcsak a szerződésekre vonatkozó kutatást, de kihat a modern polgári jog egyéb területeire is.

A tanulmány az ősi Róma jogügyeleteinek szerződéseit, a *contractus*-ok történetét, a *contractus* és a *pactum* közötti kölcsönös vonatkozások kialakulását és az idevágó *Schuld* und *Haftung* elnevezéssel ismert német jogi ideológia vonatkozásait tárgyalja. Diósdi, hogy többet meríthessen — bár így is a teljesség igénye nélkül — siklik át Iustinianus korán felismerve azt, hogy ma már meghaladott álláspont a római jog és a germán jog területeinek kutatásai közé barikádot emelni. A szerző ezért egyaránt felhasználja a római jogban járatos középkori jogtörténészek és a történészek eredményeit.

Diósdi napjaink sürgető jogtörténeti feladatává tette a középkori jogintézményei túlélése tanulmányozását is. A kitűnően megírt könyv tételei világosan, egyértelműen megfogalmazottak, érvei áttekinthetően csoportosítottak. A szerző bizonyítékait nem akarja retorikával pótolni, a műben nincsenek szükségtelen, puszta tudásfitogtató jellegű kitérések. Meggyőző, amit Diósdi a *contractus* eszmei hátteréről mond és amivel a szerződés értékelését illető egyes változásokat is indokolja.

A szerző nem törekedett a sok csapdát rejtő forrásszövegek kimerítő felsorolására és elkerülte a jogászkodás zsákutcáit is. Vigyázott arra, hogy megóvja, ne terhelje az olvasót a klasszikus ízlés és a modernség szembeállításával. Hasznos eredmény, hogy

a szerződések gyakorlata és története viszonylatában kerültek az olvasó elé a fontosabb, eddig nem magyarázott, vagy ellentmondásos problémák. A tartalmat tömöríti, hogy a szerződések római jogából csak azok kerültek tárgyalásra, amelyek más antik népek jogából akár utalással, akár összehasonlítással érintve voltak. Mindennek eredményeképpen a korai középkor és Itália kerültek végül is előtérbe. Eddig tisztázatlan volt, hogy az általános európai jogfejlődésben, a különböző helyi jogok között, melyek játszották a főszerepet. Világossá vált, hogy a modern európai jogtudományt az itáliai glosszátor iskolák teremtették meg. (De Itália jogi emlékeinek feltárásán túl a szerző nem hagyhatta ki vizsgálódási köréből a korai germán államok jogszabályait és gyakorlatát sem.)

A középkori európai jog csírája Iustinianus uralma és a glosszátorok kora között működött, így a mai történeti és jogtörténeti megközelítés is megköveteli, hogy ezt a közbenső korszakot alaposabban tanulmányozzuk. A szerző sajátos megfigyelése, hogy a középkor szerződései jogában paradox helyzetet lát, mert ugyanabban az időben folytatást és tagadást talál a római jogban. Diósdi gondolati következtetéseinek gazdagságával lep meg, amikor a több ezer éves római jognak kincsestárából válogat. A bőséges irodalom felsorolása lehetővé tette egy, a mű végén szereplő értékelő fejezet (21. §. Végkövetkeztetések) megírását. A munka értékét emeli a történetiség igénye, a vizsgált anyagnak a kor politikai áramlatai közt történő elhelyezése. Ez a szerződések keletkezésének sokat vitatott időpontja szempontjából sem közömbös és érthetővé teszi a környezet behatását.

A csupán kéziratban fennmaradt mű nem jelenhetett volna meg Dr. Pólay Elemér által végzett felülvizsgálat, a publikáláshoz szükséges helyesbítések és javítások keresztülvitele, az egyes fejezetek átstilizálása és az eredeti szöveg folyékonyabbá szerkesztése nélkül. Mindazonáltal a szerkesztő végig arra törekedett, hogy az eredeti tartalom lényeges változtatása nélkül — de mindvégig a szerző ízlésének megfelelően — folyékony, tiszta és könnyen érthető legyen. Az olvasó eligazodását és a könyv használatát megkönnyíti, hogy Pólay a lábjegyzetekben világosan jelezte, ha a szerző feltételezett, eshetőleges vagy a gyakorlati életből alátámasztott elmélete a *communis opinio*-tól eltért, vagy egyébként is helyes volt utalni az irodalomra, vagy netán a szükséges gondolat alátámasztás miatt reagálni kellett.

A könyvnek angol nyelven való megszólaltatása, így a fordítói munka nem volt szokványos, hanem tudományosan alátámasztott és átgondolt, a szövegörténeti kutatásokat is szem előtt tartó. A római jogi szövegnek, tartalomnak angol nyelvre fordítása nem csupán kifejezésbeli kötöttséget, hanem a virtuozitás lehetőségét is nyújtotta és vissza tudta adni az író és a szerkesztő gondolati következtetéseinek gazdagságát. A jegyzetek és a gazdag betűrendes tárgymutató a mű könnyebb megértésének elősegítését hivatottak megteremteni.

Úgy tűnik, hogy bár célszerű volt a bő forrásanyag szerepeltetése, e dokumentumok jelentősége csökkent a kora középkor törvényhozása nagy tömegéhez és hatalmas okiratmennyiségéhez képest. A szerződés történetére vonatkozó irodalom sem jelentéktelen. A nagy mennyiségű forrásanyagban nem lehet a különbségeket és a kisebb helyi jellegzetességek apróbb részleteit figyelembe venni, mivel a következtetések levonására sem a jogtudós, sem a történész nem szorul teljes adatelemzésre. A középkori stúdiumokban egy átfogó kép kialakítása ma is késik. Európa levéltáraiban egy teljesen ismeretlen dokumentumanyag még mindig elrejtve van.

A szerződések története problémáit már számosan és hozzáértően tárgyalták, ezeknek eredményeit a szerző is felhasználta. A szerző végül is néhány probléma megoldásával szerényen, csupán a folytatásra törekedett. Így különösen a még meg nem magyarázott, vagy ellentmondásos problémákat feszegette a szerződések gyakorlata és története viszonylatában. Vannak természetesen részletek, amelyekkel vitatkozni lehet. Számos gondolat már korábban is formálódott, de ma már aligha tudjuk kétséget kizáróan megállapítani, hogy azokat ki találta ki, pedig ezek a szerződés keletkezésének sokat vitatott időpontja szempontjából sem közömbösek.

A szerző az igyekvő előrehaladása érdekében nem törekedett tökéletes adatelemzésre. Erre nem is vállalkozhatott, mivel nem időzhetett a különbségeknél és a kisebb helyi jellegzetességek csekélyebb részleteinél. Diósdi átvizsgált apróbb kérdésekben nem vállalkozik puszta egységbefoglalásra, ami a középkori stúdiumokban az apróbb részletek miatt amúgy is megoldhatatlan, sőt az újabb kéziratok, források sokszor ellentétesek. A szerző néhány kérdésben azzal is kívánt új eredményt elérni, hogy kutatásaiban eltért a római jog papírusz oldalai, vagy a középkori jogtörténet búvárkodása ama módjától, ahogyan viszont azt mások megtették, amikor a szerződés modern elméletéből indulnak ki. De a szerző azokat sem kívánta követni, akik egyesíteni kívánták a szerződés

intézményeit és a tételek történetét. Ehhez nem elegendő Iustinianus törvényhozását, a későbbi korszakbeli iskolák jogtudósainak álláspontját, a glosszátorok, majd a XIV. század közepétől működő és a jogi doktinákkal foglalkozó kommentátorok álláspontját ismerni, hanem kutatni kell a középkori iskolák tanítási anyagát és a törvényhozásokat, valamint a szerződésekben megnyilvánuló gyakorlatot is. Különben a szerződések történelmének irodalma csupán a tézisek történetét ölelné fel. A szerződések joga területén a tételek iránti egyoldalú érdeklődés veszélyes és zavaros. A szerződés kétségtelenül gyakorlati jellegű intézmény, így az a társadalmi valóság terméke, az elmélet pedig csak másodlagos a valósággal szemben. Diósdi mindennek tudatában — a buktatókat elkerülve — egyensúlyt tart az intézmény története és az elmélete között. A szerző könyve több mint tudományos közhelyek gyűjteménye és a szerző erőfeszítései a romanisták, a középkori jogtörténészek és a civilisztika kutatói számára tanulságos következtetéseket nyújtanak. Az angol nyelvű mű a hazai könyvtárak polcairól sem hiányozhat.

CSILLAG PÁL

GIANNA PETRONE: MORALE E ANTIMORALE NELLE COMMEDIE DI PLAUTO. Ricerche sullo Stichus. Palermo, 1977. 85 p.

G. P. tanulmánya egy viszonylag újkeletű, a Plautus-kutatásban is egyre erősödő irányzat tipikus alkotása. Valóságos Plautus-*aggiornamento* van kibontakozóban, amely modernizáló törekvéseivel, vonzóan újszerű szempontjaival talán hatékony eszköze lehetne Plautus és általában az ókori szerzők újra megkedveltetésének. A mai lélektan, szociológia és etika kérdései talán valóban szembeszegezhetők az antik szerzők életműveivel, ha az értelmezők megteremtik az efféle elemzés feltételeit: állításaik filológiai bizonyító apparátusát is. A csábítóan izgalmas, kísérletező irányzat s a könyvecske, mely képviseli azt, egyáltalán nem érdemek nélkül való. G. P. írása: egy korunkban élő kutató sürgető, izgató és jogosult kérdései — a mából; a válaszoknak azonban a múltból kellene érkezniök. Így a tanulmány jelentősége, érdemeivel és hibáival együtt, jóval nagyobb terjedelménél.

Már a szerző olvasói-kutatói alapállását, megközelítési szempontjait rögzítő *Előszó* (5—7) nyugtalanító problémákat vet fel. G. P. élesen fogalmaz: «a „forráskutatás" feladatának kimerítése után (?) a Plautus-kritika szükségét érzi, hogy kiszabadítsa Plautust a görög minták bilincseiből. (...) A jelentősebb művek annak a véleménynek a visszautasításából jöttek létre, amelyek Plautus komédiáit törekvésnek fogták fel egy elérhetetlen és tökéletes modell felé.» A példa erre — még mindig — Fränkel. Van abban valamit szimptomatikus, hogy egy kutatási irányzat saját pozíciói védelmében egyetlen 60 esztendős óriásműre hivatkozhat csupán. Ismertek a *Plautinisches* kérődjelei, eredményeinek újabb keletű módosításai. Ki tagadná, hogy a Fränkelétől eltérő módszerű filológusok is írtak «jelentősebb műveket»? S vajon ezek a tudósok nem éppen Plautus «egyéniségének» jobb megismeréséhez adtak-e egy-egy kulcsot a kezünkbe, még akkor is, ha eredményeik az újkomédiára vonatkoztak, vagy ha az ún. plautusi sajátságokat igyekeztek az itáliai hagyományba ágyazni?

G. P. kutatói elvei tehát legalábbis egyoldalúak. A komédia értelmezése azonban — ha a *Stichus*-t görög előzményeitől függetlenül is élvezhető, önállóan is kezelhető darabnak fogjuk fel — lényegretörően izgalmas. A könyv első részében (5—28) a szerző meggyőzően indokolja az elemzendő darab kiválasztását. A *Stichus* Plautus művészetének leglényegesebb ellentmondásait sűríti: a drámai realizmus és a játékos irracionalizmus keveredését a formában, az erkölcs és az erkölcstelenség szembeállítását a tartalomban. «Valószínűtlen történet — még kevésbé valószerű befejezéssel» (7); első fele menandroszi stílusú, morális tanulságú polgárdráma, befejezése pedig a valóság felforgatása, immorális és irreális dionysosi játék (8—9). Ezt a Plautus és a korabeli társadalom értékrendje szempontjából nagyon is lényeges ellentmondást csak úgy lehet megérteni, véli a szerző, ha megpróbáljuk az akkori publikum szemével nézni a játék kettősségét. Mit jelentett nekik a *Stichus?* — ez az alapkérdés.

A második rész (29—73), a voltaképpeni műelemzés, a mondott ellentétek részletesebb kifejtése. A *Stichus*-ban igazi drámai cselekmény és megoldás nincs, csak helyzetek, egymást tagadó emberi szituációk vannak. Az első részben («polgárdráma») felmagasztosuló eszmények a végjátékban («rabszolgaünnep») sorra elértéktelenednek, nevetségessé, groteszkké válnak, s a hitvesi hűség drámája a szexuális szabadosság éltetésével zárul. Plautus a «hosszú útról való hazatérés» tipikus motívumát hasznosítja — ez kétségkívül

időszerű lehetett a darab megírásakor, 200 körül —, s azt a polgár és a rabszolga hazatérésének szembeállításaként dolgozza fel (34—36). A *Stichus* formai kettősségét, tartalmi ellentmondásait G. P. is, mint Fränkel, *contaminatio* eredményének, az előttünk álló szerkezetet Plautus alkotásának, a súlyos emberi mondanivalót tehát lényegében a római költő állásfoglalásának tartja.

A könyv legjobb része «A hitvesi morál» és «Az ellenmorál» konfliktusáról szóló néhány fejezet (36—51). Az első cselekményben két nemes érzés, a gyermeki és a hitvesi szeretet, két *officium*, az apa iránti engedelmesség és az asszonyi hűség parancsa ütközik össze. Igazi Menandroshoz méltó drámai helyzet ez, amely azonban a plautusi változatban kidolgozatlan marad: a férjek hazatérése után az asszonyokról nem esik szó többé. Az első cselekmény női erénykatalógusának két lényeges vonását emeli ki G. P. Mindenek előtt negativitását: a nők és apjuk párbeszédéből kibontakozó polgárnői erénytár — a beletörődés tudománya, a nem-cselekvés művészete. Másrészt az itt használt kifejezések *(officium, probus, ius — aequum* stb.) visszatérnek majd a második részben: a rabszolgák ajkán ezek a hitvesi hűség leírására szolgáló magasztos fogalmak a szexuális szabadosság «normái», a szerelmi háromszög «etikettjének» kulcsszavai lesznek. (Hasonló kettősség figyelhető meg Terentiusnál is, pl. az Ad. 413—434. esetében, ahol a szembeállítás talán még groteszkebb. Ezt a helyet is római betoldásnak szokás tartani: lehetséges hát, hogy joggal lát római újítást a szerző az efféle kiélezett érték-megfordításokban.)

A rabszolga figurákról szóló fejezetek (54—64) után G. P. rátér az alapkérdésre: miért tartalmaz a *Stichus* az erkölcs kérdéseiben két, ennyire ellentétes «üzenetet»? Hogyan értette a darabot Plautus közönsége? A kulcs G. P. szerint az ismert mondat: *Licet haec Athenis nobis*. Nem vagyunk Rómában, ahol ez a fejtetőre állított világrend elképzelhetetlen; a helyszín Athén, egy képzeletbeli Athén, amely alkalmas arra, hogy Plautus megfogalmazza a nézők titkos vágyait, kimondja vélekedésüket a hivatalos eszmények értékéről. De ez az Athén alkalmas egyben arra is, hogy a közönség rómaisága magasából nézze le ezt a felfordulást, a görög élet zűrzavarát. Görögség és rómaiság szembenállása, a vonzás és taszítás bonyolult érzése magyarázza a *Stichus* és általában a palliata-műfaj ellentmondásosságát, morálhirdető-moráltagadó kétértelműségét, — összegzi a szerző (64—68).

A Tanulságok c. fejezetben (69—73) G. P. Plautus művészi fejlődéséről vallott nézeteit foglalja össze. A *Stichus* az életmű jelentős állomása: az európai színházcsinálás kétféle útja találkozik össze benne. Kétféle világszemlélet, kétféle forma és stílus él itt együtt, az *«aristotelési» — realista — etikus* és a *színpadszerű — irracionális — értékrelativizáló* színház. Később, 200 után Plautus e kétféleség izolálására törekszik, a későbbi komédiák közül a *Trinummus* az első, a *Casina* a második lehetőség megvalósulása.

A *Függelék*ben közölt tanulmány («Az önmaga ellen beszélő szereplő funkciója a plautusi színházban», 75—83) jól egészíti ki a szerző mondanivalóját: a moralizáló monológok és immorális cselekmények ellentétéről szól.

A szerző műelemzésének *lényegét* helytállónak tartjuk. Vissza kell térnünk azonban a kiinduláshoz, G. P. Plautus-képének egyoldalúságához. Véleményünk szerint a szerző — minthogy a minták kérdéseivel nem foglalkozik — eltúlozza Plautus kreativitását, s főleg *gondolkodói* önállóságát. Ha a darab valóban *contaminatio* eredménye, s ha következésképp a fenti «üzenet» csakugyan Plautusé, akkor egész Plautus-képünk jelentős módosításra szorul. Itt azonban legfeljebb a kétkedés kifejezésére van helyünk, s csak két kérdésről szólunk — röviden.

Az, amiben Plautus új, több, mint görög elődei, nem egyéb G. P. szerint, mint «realitás és fikció vegyítése». Példának a *Poenulus*-t említi, ahol egy fikció, a megoldás érdekében koholt mese egyszercsak igaznak bizonyul. Az «igazat hazudni» motívumot mi nem tartanánk plautusi gondolatnak, hogy úgy mondjuk, túl mély ehhez. Hasonló megoldásokat a görög tragédia és az újkomédia is ismer. Nem ritka megoldási séma, hogy a nehezen kiötlött hazugság feleslegessé válik, mert kiderül róla, hogy igaz *(Poenulus/Karkhédonios)*, vagy értelmét veszíti, mert egy valóságos esemény magától elrendezi a dolgokat *(Aspis)*. «A valóság és fikció ütköztetése» mint drámai eszköz nem Plautus találmánya: az emberi erőfeszítéseket feleslegessé, kisszerűvé, sőt nevetségessé tevő Tykhé mindenható hatalmának kifejezése — a *görög* színházban.

Egyetértünk G. P.-vel, aki a plautusi színház mestereinek a «rossz», etikai normák nélküli szereplőket tartja, azokat, akik «kívül vannak az elfogadott erkölcsi renden» (20). Valóban plautusi sajátsággal állunk szemben, csakhogy ez, úgy gondoljuk, nem Plautus *alkotói* önállóságának, hanem *mintaválasztásának* eredménye. A változatos görög drámai készletben a «menandrosi irány», az «etikus színház» mellett kétségtelenül létezett egy másik, ezzel ellentétes, de nem kevésbé tipikus szemlélet is. Azokra a darabokra gondolunk, amelyek szerzői az emberi problémákat morál és jog drasztikus szétválásában

ragadták meg, azokra a komédiákra, melyekben ártatlan, erkölcsileg tiszta emberek kerülnek embertelen helyzetbe, ám a jog írott betűje nem őket, hanem ellenségeiket védi (a *Miles*, *Captivi*, *Poenulus*, *Vidul.* mintái, sőt a menandrosi *Aspis* stb.). Nincs itt erkölcsös és *egyben* jogszerű kiút, a «rosszak» terepe, az erkölcstelen megoldások ideje ez. Morál és jog, szép és hasznos elválása, jó és rossz megkülönböztethetetlensége a *görögség* tanulsága, a «teatro della malignita» (19) pedig sokkal inkább bizonyul a IV—III. századi görög színház lényegének, mint Plautus találmányának. A kétféle görög morálfelfogás, a «jók» és a «rosszak» színháza között választ Plautus. «Csak» választ, és többnyire a komikumot bővebben kínáló «erkölcstelen» színházat választja.

DÉR KATALIN

L. VÁRADY: DIE AUFLÖSUNG DES ALTERTUMS. Beiträge zu einer Umdeutung der Alten Geschichte. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 148 l.

A szerző szándékára a cím és alcím kettőssége figyelmeztet: az egyik az ókor felbomlását nevezi meg a mű témájaként, a másik viszont az ókori történelem átértelmezéséhez ígér adalékokat. Az ókori világ felbomlását (ill. a római birodalom bukását — amennyiben ez az előzővel azonos) vizsgáló kutatások helyzete magyarázza és indokolja a szerző céljának kettősségét. Nehéz lenne ui. olyan tényezőt találni, amelyet különböző kutatók ne tettek volna felelőssé az antik világ megszűnéért. Éghajlati változások, a birodalmi elit erkölcsi hanyatlása vagy biológiai elfajulása, a kormányzat kataszfrofális gazdaságpolitikája, demográfiai hanyatlás és munkaerőhiány, a kereszténység győzelme vagy egyszerűen a birodalomra támadó barbárok túlereje, ilyen vagy hasonló okokban, ill. ezeknek különbözően súlyozott kombinációiban vélték megtalálni a magyarázatot. Amint az okok feltárásában nincs egyetértés, ugyanúgy abban sem, mikorra kell helyeznünk az ókor végét. Diocletianus uralkodásától kezdve le egészen a 8. sz. végéig alig van olyan jelentősebb történelmi esemény, amelyet ne tettek volna meg korszakhatá«nak, miközben fölmerült annak a lehetősége is, hogy nincs egyetlen évszámhoz köthető fordulópont, hanem egy hosszabb, akár félévezredes átmeneti periódus.

Ebben a helyzetben nagyon is indokolt a szerzőnek az a felismerése, hogy a kérdést magasabb és átfogóbb szempontok bevonásával lehet a megoldáshoz közelebb juttatni. Vagyis, ha az ókor fölbomlását meg akarjuk érteni és időhöz akarjuk kötni, előbb egyetértésre kell jutnunk abban, mit tekintünk e kor történelmi specifikumának, mi jellemzi sajátos helyét az egyetemes történelmi folyamatban. E gondolatmenet értelmében az első fejezet (Javaslatok az ókor gazdaság- és társadalomtörténetének felülvizsgálatára) korántsem valami hosszú nekifutás az akadálynak, hanem lényeges része a könyv érvelésének, amelynek tanulságai — éppen szemléletének átfogó jellege miatt — túlmutatnak a közvetlenül vizsgált problémán.

Meg kell kísérelnem a főbb tézisek ismertetését, bár tartok tőle, hogy a szükségszerű lerövidítés esetleg torzítva adja vissza a szerző álláspontját. A civilizáció fejlődése (mely objektíve mérhető az életszínvonal emelkedésével) szakaszosan, egymást váltó súlypontokban zajlott le, aszerint, ahogy egy-egy terület az adott fejlődési foknak megfelelő «termelési természeti javak» (Produktionsnaturgüter) birtokában optimális helyzetbe került. E gazdaságföldrajzi mozzanat kölcsönhatásban áll azzal a társadalmi szinten érvényesülő politikai-demográfiai tényezővel, melyet V. L. szervilizációnak nevez. Ennek alapja a fejlődési különbség a súlyponti «kultúrcentrum» és az ennek perifériáján helyet foglaló mindenkori «barbaricum» között. Kulturcentrum és barbaricum társadalmi-gazdasági egységet alkot, s antagonisztikus ellentétük az ókori civilizáció kibontakozásának legfőbb hajtóereje. E mellett a belső osztályharc másodlagosnak tekinthető. E viszony realizációja a lakosság jelentős hányadának jogfosztottsága (nem csak a klasszikus rabszolgaság tartozik ide, hanem a függőség összes többi formája, beleértve a korporációhoz kötött későantik kézművesek helyzetét is). A kultúrcentrumban bekövetkező gazdasági föllendülés szükségképpen a civilizációs javak elterjedését, vagyis a különbségek nivellálódását eredményezi. Az ókori fejlődés csúcspontja a római birodalom, amely egyetlen társadalmi-gazdasági egységbe foglalta az oikumenét. Vele a szervilizáció csúcspontjára jutott, de — már csak a birodalom méretei miatt is — lehetőségei kimerültek. A regionális fejlődés a birodalmon belül, valamint a barbaricum törekvése, hogy részesüljön a civilizációs javakban, a gazdaságilag gyengébb nyugati birodalomban az abszolutisztikus központosított állam csődjéhez vezetett. Az államszervezet szétrombolása a barbaricum forradalmának eredménye, mely 376 és 476 között zajlott le. Ez vetett véget az ókornak, mert megszüntette a kultúrcentrum és barbaricum közti dialektikus egységet. Az ókornak mint korszaknak világtörténeti szerepe az volt, hogy a szervilizáció révén az egész Medi-

terráneum magasan fejlett kulturális zóna lett, mely optimális lehetőségeket rejtett magában egy további, még magasabb fejlődéshez. A birodalom bukása azonban nem az antik urbánus kultúra megszűntét, hanem zárt világi és egyházi feudális agrárkomplexumokban való feloldódását jelenti. Történelmi szerepét tekintve a középkor a mediterrán kultúra etnikai-szociális elterjedésének időszaka.

E hiányos és talán nem is minden részletében adekvát összefoglalás is érzékeltetheti, hogy a szerzőnek sikerült egy átfogó, zárt és következetes gondolatrendszert kiépítenie. Az általa fölvetett szempontok csakugyan tágítják a szemléletet. Elméletének próbaköve az lesz, hogy segítségével eddigi ismereteink mennyiben integrálhatók. E viták során bizonyára tovább pontosítható majd álláspontja. Ehhez néhány pont.

A szerző szerint az ókori viszonyok között a tulajdonképpeni forradalmi osztály a barbaricum volt, s az ókor végén ennek forradalma a társadalom átalakulását eredményezte. Helyes-e ezeknek a történelmi kategóriáknak ilyen mérvű tágítása? Jelentősnek tekinthető-e a 476-ban bekövetkezett *társadalmi* változás?

Azt hiszem, tisztázásra szorul a «félfeudális» terminus. Ezzel jelöli egyfelől a szervilizációban félbemaradt, stagnáló gazdasági-társadalmi formát (az ún. ázsiai termelési módot), másfelől a posztszervilizatórikus formációt is, pl. a 4. sz.-i római birodalmat. E második forma nem stagnáló, hanem «tendenziell entwicklungdynamisch». Ugyanakkor azonban ez a formáció Bizáncban és utódállamaiban stagnatívnak bizonyult V. L. szerint.

Ha a fejlődés egymást váltó súlypontokban valósult meg, s éppen a fejlődés élén járó területek a döntőek a civilizációs folyamatban, akkor — ebből a szempontból — következetlenség a nyugatrómai birodalom sorsának epochális jelentőséget tulajdonítani. A keleti birodalomfél már a 4. sz.-ban megelőzte a nyugatit. A «keletrómai birodalom» és Bizánc egészen az ezredfordulóig éppen a civilizációs fejlettség tekintetében (urbanizáció, ipar, kereskedelem, művészetek, művelődés) messze maga mögött hagyta a «barbár» Nyugatot.

A II. fejezet egyfajta Forschungsbericht olyan újabb nyugati kutatásokról, amelyek a római birodalom bukásával, ill. az ókor és a középkor közötti korszakhatár megállapításával foglalkoznak. Ha jól számoltam össze, tizenhét szerző koncepcióját ismerteti. Célja nem a részleges cáfolat (ilyen terjedelemben ez nem is lett volna megvalósítható), még csak nem is a polémia, hanem a különböző megoldási kísérleteknek a saját — előző fejezetben kifejtett — eredményeivel, alapvető-elvi álláspontjával van konfrontálása. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy e részből legjobban V. L. koncepcióját ismerhetjük meg. Gondolati összefogottság és az érvelés logikája tekintetében sikerültebb az Auflösungskonzeptionen ismertetése, mint a korszakhatárra vonatkozó megoldások megbeszélése. A fő nehézség itt a kulturális kontinuitás kérdéseinek tisztázatlansága: e kérdéshez — mint a szerző is mondja — csupán egyes részterületeken folytak kutatások, ezek alapján általánosítás vagy összegzés korai volna. Nem csoda, hogy V. L. állásfoglalása is rendkívül óvatos. Elveti a kultúra elhalásának tézisét, s elvileg nem ért egyet a «hanyatlás» feltételezésével sem, noha elismeri, hogy kulturális téren a koraközépkor színvonala alacsonyabb volt az ókorénál. Kissé rejtélyes számomra az az állítása, hogy az ókori kultúra vívmányai «latens módon» élték túl a középkort. E fejezet utolsó egysége néhány érdekes gondolatot vet fel arról, hogyan tükröződik a birodalom fölbomlása a kortárs ideológiában.

A zárófejezetben a szerző gazdag forrásanyagra támaszkodva mint a nyugatrómai birodalom bukásának egyik fontos előzményét és okát elemzi a 395-ben Theodosius halála után bekövetkezett *partitiót* Arcadius és Honorius között. Ezt teljes államjogi szétválásként (vollkommene staatsrechtliche Separation) értékeli. Meggyőzően mutatja be, hogyan kerültek szembe egymással a két udvar érdekei s szűnt meg az *unanimitas* Illyricum hovatartozásának, majd pedig a vandál háborúnak kérdésében. Elemzésének alátámasztására szembeállítja a 364-es felosztással, s végül olyan forráshelyeket mutat be, amelyek a 476-os fordulatot a 395-ös felosztás végső konzekvenciájának tekintik.

Aligha vitatható, hogy a 395-ös felosztás *következményeit tekintve* jelentős fordulat, s csakugyan a két birodalomfél *de facto* különválásához vezetett. Nem értem azonban, miért hangsúlyozza V. L. ismételten az alkotmányjogi (staatsrechtlich) szempontot, mikor maga is utal rá, hogy a császári rendelkezések továbbra is érvényesek voltak az egész birodalom területén, s közös maradt a consuli intézmény is, amihez hozzátehetjük még azt is, hogy az új császár legitimitásának feltétele volt a másik birodalomfélen uralkodó császártól kapott elismerése. Alkotmányjogilag a római birodalom egy és osztatlan volt. (Ez a jogi felfogás — vagy ha úgy tetszik, fikció — annyira erős volt, hogy még évszázadokkal később is, amikor a római birodalom már csak az ideák világában létezett, hatalmi konfliktusok forrása lett, vö. a középkori «két császár-problémát.») Érdemes e tekintetben szemügyre venni a 107. oldalon más összefüggésben idézett

Sulpicis Severus szövegének egyik kitételét: *cum non ab uno imperatore sed etiam a pluribus semperque inter se armis aut studiis dissidentibus res Romana administretur.* Az auctor természetes magátólértetődéssel egyetlen *res Romana*-ról beszél. Egyébként a több (és nem két) császár emlegetése és a fegyveres konfliktusok idézése azt is világossá teszi, hogy itt a főhatalom különböző 4. sz.-i fölosztásairól van szó; ezek közé persze besorakozik a 395. évi is, anélkül azonban, hogy auctorunk ezt valamiképpen kiemelné vagy a korábbiaktól megkülönböztetné.

A politikai valóság persze a nyelvhasználatban előbb-utóbb felszínre jut, ezt jól illusztrálják a szerző által idézett forráshelyek. Mindenesetre egy-két generációnyi időnek el kellett telnie ahhoz 395 után, hogy pl. az *utraque res publica* szóhasználat megjelenhessen. Ezért az Epitome de Caesaribus ismeretlen szerzőjét aligha tekinthetjük I. Theodosius kortársának.

A könyvet rövid összefoglalás, irodalomjegyzék, index és a magasabb államhivatalok jegyzéke zárja le. Az utóbbi talán nem föltétlenül szükséges, külön ki szeretném azonban emelni az index használhatóságát, annál is inkább, mert nem egy magyar kiadvány használatát keseríti meg ennek hiánya.

Várady László könyve gondolatébresztő, tanulságos, új utakat kereső munka. Tömörsége és erősen elvont fogalmazása miatt nem könnyű olvasmány, de megéri a fáradságot a vele való megismerkedés.

KAPITÁNFFY ISTVÁN

F. BOURRIOT: RECHERCHES SUR LA NATURE DU GENOS. Étude d'histoire sociale athénienne. 1—2. Paris, 1976. 1421 l.

D. ROUSSEL: TRIBU ET CITÉ. Études sur les groupes sociaux dans les cités grecques aux époques archaïque et classique. (Ann. litt. de l'Univ. de Besançon, 193, Centre de recherche d'histoire ancienne, 23.) Paris, 1976. 347 l.

A XIX. sz.-i történetírás elmélete szerint az archaikus görög társadalmi fejlődés lényege — elsősorban Athénre vonatkozóan — abban áll, hogy a «homérosi eposzok korában» a görögség nemzetségi társadalomban élt, melyből a «köznép» ki volt rekesztve, és ez a nemzetségi szervezet szolgált az «arisztokrácia» hatalmának biztosítására. Az archaikus korban a köznép illetőleg az erősödő polgárság mindinkább részt követelt magának a hatalomból: a társadalmi harcok folyamán fokozatosan átalakult az államszervezet és a nemzetségi szervezet átadta helyét a területi alapon nyugvó államnak. A területi elv szerint felépülő hierarchia a polgári rétegeknek az arisztokrácia rovására jelentős politikai szerepet biztosított. Ezt a folyamatot Athénben Kleisthenés reformjai tették teljessé, és utat nyitottak az athéni demokrácia kiteljesedéséhez.

Az utóbbi évtizedekben mind több kétely merült fel a nemzetségi társadalom létével kapcsolatban, elsősorban a lineáris B táblák megfejtése óta, ugyanis ezekben semmiféle utalás nincs nemzetségi szervezetekre. Korábban a homérosi eposzokban előforduló egyetlen említés a «phrétré»-ről és «phylon»-ról (Il. II. 362—3 egyszer aphrétor Il. II. 63) ezen elmélet ékes bizonyságául szolgált, de a lineáris B táblák megfejtése óta egyre inkább azt hangsúlyozzák, hogy több tízezer sorban csupán egyszer történik ilyen utalás.

Egészen a legutóbbi időkig azonban elfogadott tényként kezelték, hogy az archaikus és klasszikus kori Athénben fellelhetők az arisztokratikus nemzetségi szervezetek illetve ezek maradványai. Gyökeres változást hozott azonban (helyesebben remélhetőleg fog hozni a jövőben) a recenzióban szereplő két publikáció.

Bourriot munkája a *genos* attikai jelentését vizsgálja az archaikus és klasszikus korban, némi kitekintést nyújtva a homérosi eposzokra és az i. e. IV. sz.-ra vonatkozóan. A mű tematikailag három részre osztható: 1) a *genos* olyan előfordulásai az Athénnel kapcsolatos forrásokban, melyek nemzetségi szervezetekre utalnak. B. megfogalmazásában *γένος* au sens genos», 2) miután bebizonyítja, hogy Attikában az i. e. IV. sz.-ig a *genos* soha nem jelentett nemzetségi szervezetet a szó hagyományos értelmében, vizsgálja a *genos* tényleges jelentését társadalmi vonatkozásban e korban, 3) megcáfolja azokat a hipotéziseket, melyek szerint a genos közös földtulajdonnal, kultusszal, temetkezési hellyel rendelkezett.

Az első témával rendkívül sok történész foglalkozott már korábban hiszen az archaikus történelem fontos tényezőjének tekintették a «nemzetségi szervezeteket», de beható tanulmány, mely a *genos* szó «nemzetség» jelentését komolyan vizsgálta volna, nem született. Ezért a mű első 198 oldala azon munkákat teszi kritikai vizsgálat tárgyává,

melyek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy létezett görög nemzetségi társadalom, melynek alapja a *genos* volt. Ebben a fejezetben az olvasó a kérdés kritikai eszmetörténetét kapja, a XIX. sz. elejétől napjainkig.

A mű legfőbb mondanivalója az, hogy a *genos nem jelentett* az archaikus és klasszikus korban nemzetségi szervezeteket, melyek egy nemzetségi társadalom maradványai és a polis fokozatos demokratizálódásával egyre inkább elvesztették jelentőségüket. B. feladata tkp. az volt, hogy a történészek által korábban az arisztokratikus nemzetségek létezésére felhozott «bizonyítékokat» cáfolja. Ha egy kutató B. munkája előtt azt kívánta megvizsgálni, hogy milyen forrásokon alapul az az általánosan elfogadott megállapítá, hogy az archaikus Athén társadalmi küzdelmeinek szembenálló erői az arisztokratikus *genos*-ok és az ezekből kirekesztett *démos* volt, végső soron — legjobb tudomásom szerint — egyetlen forráshoz kalauzolt a szakirodalom, Philochoros egy töredékéhez (FrGH 328 F 35): *Τοὺς δὲ φράτορας ἐπάναγκες δέχεσθαι καὶ τοὺς ὀργεῶνας καὶ τοὺς ὁμογάλακτας, οὓς γεννήτας καλοῦμεν.* Bátran állíthatjuk B. szellemében, hogy nem ez a töredék vezette a történészeket elméletük megfogalmazására, hanem mint B. és Roussel több ízben hangsúlyozza, a priori feltételezések bizonyítékát vélték felfedezni a nehezen értelmezhető töredékben. B. értelmezése szerint a töredék a peloponnésosi háború utáni polgárjogi helyzetben is bekövetkező zavaros állapotok rendezésére hozott intézkedések egyike lehetett (663 és skk l.). Ez a plauzibilisnek tűnő értelmezés sem oldja meg véglegesen ezt a problémát, de ez a lényegen mit sem változtat. Semmi jogalapunk nincs arra, hogy a *gennétai*-t nemességnek és az *orgeónes*-t közrendűeknek tekintsük, vagy bármely más társadalmi osztálynak.

Jellegzetes példaként hozhatjuk fel a többi «bizonyítékra» Aristotelés Athéni államának egy Kleisthenésre vonatkozó megjegyzését (XXI. 2.), ahol az *ἐξετάζειν τά γένη* kifejezés, mint a szövegösszefüggésből egyértelműen kiderül a családi származás vizsgálatát jelenti (vö. R. 56. o. 25/b jz.). Ezt az egyszerű tényt B.-nak 11 oldalon keresztül kell bizonyítania (492—502. l.).

Aristoteles ugyanebben a fejezetben (XXI. 6.) viszont nem köznapi értelemben is használja a *genos* szót (természetesen nem ősi arisztokratikus nemzetségekről van szó): *τὰ δὲ γένη καὶ τὰς φρατρίας καὶ τὰς ἱερωσύνας εἶασεν ἔχειν ἑκάστους κατὰ τὰ πάτρια.* B. teljes joggal tartja képtelenségnek, hogy ha Kleisthenés célja az volt, az arisztokratikus nemzetségi szervezeteket szétzúzza, miért éppen az arisztokrácia állítólagos fő erejét képező *genos*-okat kímélte volna. (U. így. R. 74. l. B. értékelése Kleisthenés reformjairól nem látszik elfogadhatónak. (515—516 l.).

B. elmélete szerint az i.e. IV. sz. folyamán alakultak ki házassági kapcsolatok révén olyan arisztokratikus szövetségek, melyeket *genos*-oknak neveztek. Az archaikus korban azonban, csak egyenesági leszármazottakat tömörítő papi funkciójú *genos*-ok létezhettek, erre a korra vonatkozóan csak egyről van konkrét bizonyítékunk: a Kérykes *genos*-áról (327. l.). Az «Athéni állam» egy töredéke esetében (Lexikon Patmiakon *gennétai* címszava), mely 360 genosról szól, melybe hajdanán az egész lakosság beletartozott, és melyet természetesen az arisztokratikus *genos*-ok hívei elvetettek, B. megpróbál a hitelesség mellett érvelni (484 skk.) R. meggyőzőbben ugyanezt teszi (80—85 l.).

Roussel műve lényegében hasonló megállapításokra jut mint Bourriot. Mind a két mű rendkívül jelentős az archaikus és klasszikus görög történelem szempontjából. Igen nagy fontossággal bír véleményem szerint az a tény, hogy a két szerző egymástól függetlenül, több ponton lényegesen különböző módszerek alapján azonos eredményre jut, melyek teljesen felborítják az e korról alkotott elképzeléseket.

A módszertani különbség oka a következő: B., bár igen alaposan elemzi a hagyományos történelemképet, nem mutat rá egy alapvető ellentmondásra. A hagyományos elméletek kiindulópontja ez volt: Az archaikus kor előtt a görögség törzsi/nemzetségi államban élt. Azonban gyökeresen eltérő hipotéziseket állítottak fel:

1. típus: főleg a fenti aristotelési töredék, valamint az Iliasban szereplő két sor alapján hierarchikus törzsi társadalom: *genos*-ok — *phylé*-k — *phratria*-k, minden szabad tagja e szervezeteknek (ma már kevés képviselője van).

2. típus: nemzetségi társadalom *genos*-okbe tömörült arisztokráciával, élén valamikor királlyal (elsősorban a római fejlődés analógiájára mint erre B. és R. több ízben helyesen rámutat) B. ezt a típusú elméletet cáfolja, de nem a törzsi társadalom elméletét általában (vö. B. 261. l. II. 362—4 sorról)

3. típus: főleg a XX. sz.-i szakirodalomban — mivel a görög történeti polisokban vannak ugyan hasonló elnevezésű társadalmi egységek is, de igen sok esetben eltérő jelentéssel, sok esetben az elnevezés is teljesen más, a csupán részletkérdésekkel foglalkozó kutatók nem az általános szerkezeti felépítésre fektették a hangsúlyt, hanem megemlítve az ún. 3 dór törzset, a négy ión törzset, utalva arra a tényre, hogy a *phratria* szó töve a

legtöbb indoeurópai nyelvben fiútestvér jelentéssel szerepel, ezért a *phratria* csak ősi primitív képződmény lehet, fenntartás nélkül elfogadják, hogy a polisok különféle intézményei egy valamikor törzsi/nemzetségi társadalomból erednek.

Míg Bourriot tehát egy igen sokrétű problémakör egy aspektusára koncentrál és szinte kizárólag Attikára korlátozva kutatását bebizonyítja az archaikus és klasszikus Athénre vonatkozó általánosan elfogadott tétel — *genos* = *gennétai* = arisztokrácia — «bizonyítékainak» tarthatatlanságát.

Roussel nem szűkíti le vizsgálatát egy területre, hanem minden előfeltevéstől mentesen — elvetve az etnográfia és a római történelem nyújtotta analógiákat — sorra veszi az archaikus és klasszikus korra vonatkozó adatokat. Művének tulajdonképpeni tárgya az eddigi elméletek kritikáján túl, annak vizsgálata, hogy a rokonság vagy ennek fiktív fogalma milyen szerepet játszott a görög polisokban. Legfőbb megállapítása, hogy az archaikus polis intézményei nem törzsi maradványokból vagy azok rovására fejlődtek ki, hanem az igen tarka szerkezeti egységek az egyes polisok fejlődésének történeti képződményei.

Rendkívül széleskörű anyagot dolgoz fel, jóval tömörebben mint B., de mindig korrekt módon. A könyvet kitűnő index, lapszámra utaló(!) bibliográfia és forrásjegyzék teszi még értékesebbé. Sajnos B.-nál ennek az ellenkezője mondható el.

Azonban mindkét műve! kapcsolatban egy általános kritikai megjegyzéset kell tennünk. A görög nemzetségi társadalomról szóló elméletek véleményem szerint azért tarthatták magukat ilyen sokáig, mert logikus magyarázatot adtak — többek között — az archaikus athéni történelmet minden forrás szerint egyértelműen jellemző társadalmi küzdelmekre. E két munka nem nyújt kielégítő magyarázatot ezekre az eseményekre (pl. Kleisthenés reformjai). Más szempontból a hagyományos elméletek (bár sokszor igen zavarosan) magyarázatot adtak arra, hogy a «dark ages» társadalma miképpen alakulhatott át a történeti polisok társadalmává. Félő tehát, hogy amíg ezeket a problémákat nem kísérlik meg megoldani, a történészek többsége továbbra is a hagyományos elméletekhez fog folyamodni ezekben a kérdésekben, bár e két könyv ezt már igen nehézzé fogja tenni.

VILMOS LÁSZLÓ

J. CHRISTES: BILDUNG UND GESELLSCHAFT. Die Einschätzung der Bildung und ihrer Vermittler in der griechisch-römischen Antike. Erträgnisse der Forschung 37. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1975. VIII + 268 p.

Az európai jogtudomány kialakulása, fejlődése szempont ából is igen jelentős kérdéskör feldolgozására vállalkozik a nemzetközi tekintélynek örvendő szerző. Christe művében — többek között — azokat a gazdasági és nem utolsósorban szellemi feltételeket, gyökereket vizsgálja, amelyek eredményeként az antik Görögországban és főleg az ókori Rómában a filozófia és az ahhoz szervesen kapcsolódó, eredetileg autonóm léttel nem rendelkező jogtudomány kialakulhatott.

Igen figyelemreméltó — a görög szellemi fejlődést elemző részében a könyvnek — szerzőnek az a megállapítása, mely szerint a paideia körében a rhétorika primátusa már viszonylag korán, az i. e. IV. században — Isokrateshez kapcsolódóan — kimutatható. A rhétorikának a filozófia elé helyezése azért jelentős, mert ezzel valójában — igaz, több összetevőn keresztül — megteremtődik a jogtudomány autonómmá válásának alapja. Isokrates «iskolájában» a rhétorika önálló, sőt bizonyos tekintetben egyenesen öncélú diszciplínává válik. Igaz, ő is — csakúgy, mint nagy elődei (pl. Platon) — ragaszkodik a propedeutikához, amelyhez többek között még a matematika, s azon belül is az aritmetika, geometria, astronomia és musica is tartozik. Felfogásának újszerűsége elsődlegesen abban jelentkezik, hogy Platónnal szemben a dialektikát csak egyfajta propedeutikai természetű tárgynak tekinti. A hellenisztikus korszakban egyébként — mint ezt Christes főleg Köhnertre hivatkozva megállapítja — jellemző az egyes tudományok önállóvá válása. Ez az a periódus, amelyben például a filozófia — a rhetorika mellett — autonóm jelentőségre tesz szert. A filozófia «tévesztésének» eredménye, hogy egyetemes szerepét elveszti és főleg az ethikára kénytelen koncentrálni. Érdekes más oldalról az, hogy a filozófus, pontosabban a kiváltképp «tiszta» filozófiával foglalkozó filozófus társadalmi presztizse mit sem veszt ezáltal. Már korábban sem példa nélkül való — mint ez főleg Diogenes Laertius alapján ismeretes —, hogy Athénben a démos nyíltan kiáll egyes filozófusok (így pl. Kleonthes és Theophrastos esetében) mellett. A legszembetűnőbb ez a szimpátia Zenon esetében, akinek az egyébként ebben a vonatkozásban oly merev athéni polgárok még a polgárjogot is felajánlják.

A filozófusok politikai súlyát kiválóan jellemzi az a filozófusokból álló küldöttség, amelyet Athén küldött Rómába, i. e. 155-ben. A három nagy filozófiai iskola képviselői, Karneades, Kritolaos és Diogenes látogatása Rómában — Cicero (De orat. 2. 155.) tanúsága szerint — azért jelentős, mert ez az az esemény, melyhez a rómaiak filozófia iránt való érdeklődésének kezdete (l. Scipio és Laelius) kapcsolható.

A római juriszprudencia kialakulásának és fejlődésének folyamatát ábrázolva Christes rámutat arra, hogy a jogtudomány művelői a «szekularizációt» követően is lényegében a «nobilitas»-hoz tartozók maradnak. Igen szemléletesek szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek Cicero munkáinak a jogtudomány jelentőségét méltató részeivel foglalkoznak. A «cognitio iuris» «utilitatis magnitudo»-jára hivatkozva tartja elengedhetetlenül szükségesnek a jog világában való jártasságát a rhétorok és a «politikusok» vonatkozásában (De orat. 1. 185.). Éppen a jogtudománynak a politikai jelentőségére utalva hasonlítja Cicero a jogtudósok reszponzumait a delphi orakulumhoz (« . . . est enim, sine dubio domus iuris consulti totius oraculum civitatis» — De orat. 1. 200.).

Csak egyetérteni lehet szerzőnek azzal a megállapításával, amely a görög «szellemi tudományok» és a római jogtudomány kialakulásának eltérő alapjára vonatkozik. Görögországban a szaktudományok formálódásának alapvető feltétele, hogy a közösség mintegy «lemondjon» egyes polgárok «szolgálatairól». Rómában ezzel szemben éppen a közösségnek, pontosabban a közösség igényeinek szoros egyénekhez kötődése a jogi ismeretek jogtudománnyá válásának döntő feltétele. Ez az alapja annak a különbségnek, amely a jogtudományt, amely par excellence római «produktum», a hellén szaktudományoktól elválasztja. A római jogtudomány ugyanis nem a res publica szférájától mereven elkülönülve, hanem éppen ellenkezőleg, annak igényeivel szoros összhangban formálódik. Nem véletlen ilyen összefüggésben az, hogy Cicero «könnyűnek» tartja a jogtudomány elsajátítását — mint erre kifejezett formában utal a már idézett De orat. 1. 115-ben. Könnyű a jogtudomány elsajátítása, mert a homo politicus azzal a res publica terrénumán nap mint nap találkozik, kapcsolatba kerül. («omnia sunt enim posita ante oculos, conlocata in usu cotidiano, in congressione hominum atque in foro; neque ita multis litteris aut voluminibus magnis continentur» — De orat. 1. 192.).

A jogtudománynak a politikum szférájával való szoros összefüggésére tekintettel egészen természetes, hogy éppen a homines novi azok, akik azzal kiváltképpen foglalkoznak, annak művelői.

Rómának a görög kultúrával, civilizációval való kapcsolatát elemezve a szerző – Marrou, Jullien és Gwynn koncepcióira építve — hangsúlyozza, hogy a görög kultúra hatása Rómában már kezdettől fogva érezhető. Erre utal az a tény, hogy Róma Itália meghódítása során szükségképpen kapcsolatba kerül a görög civilizációval — pl. Campania meghódítása idején —, de ugyanezt támasztja alá Magna Graecia fokozatos annektálásának ténye is. Tény természetesen az is, hogy ez a hatás döntő mértékben az i. e. II. században, pontosabban azzal kezdődően jelentkezik. A görög kultúra döntő tényezővé válása nem jelenti még a görögség egyértelmű dicsőítését. Még az egyébként filhellén Cicero is esetenként (pl. ad Q. fr. 1. 1. 16.) kritikusan nyilatkozik a görögökről. Egyértelmű pozitív értékelésben csak a vetus Graecia poliszaiban élő hellének részesülnek. A «diuturna servitus»-ban keresik a rómaiak — miként ennek a nézetnek ismételten Cicero a reprezentánsa — a görögök «levitas»-ának és «impudentia»-jának okát. Utal Christes arra a történészek körében újabban teret hódító felfogásra, mely szerint erősen kétségbevonható a Scipio-kör létezésének történetisége. Ez persze még nem jelenti azt, hogy Scipio nem állt volna kapcsolatban Panaitios-szal vagy Polybios-szal. Viszont kétséges az, hogy a Cicero-számára oly nagy jelentőséggel bíró humanitas fogalma éppen ebben a körben született volna. Kétségtelen más oldalról az, hogy Scipio és követői azok, akik összeegyeztetik a rómaiak res publica-ra koncentráló szemléletét a görög kultúrával és ezért «szállás-csinálói» a hellenisztikus-római kultúrának.

Christes tartalmas, számos forrás elemzésére építő könyve értékes hozzájárulás a görög és a római jogtudomány gyökereinek, alapjainak feltárásához.

HAMZA GÁBOR

ENRICO FLORES: LATINITÀ ARCAICA E PRODUZIONE LINGUISTICA. Napoli 1978. 131 l.

A filológiában, szerencsére, nem érdem ma már a marxista mivolt puszta hangoztatása. E. F. nem sokat beszél a marxizmusról, — műveli azt. Másfél-két évtizedes kutatói fejlődése éppen azt igazolja, hogy az önnön kliséit, hamis beidegződéseit legyőző, bensővé

tett, tudományos marxista módszer fokozatos kialakítása egyet jelent a tények tiszteletével, együtt halad a filológiai eszköztár gazdagodásával. A szerző a korai római irodalomról kiadott eddigi cikkeiben, könyveiben (pl. *Letteratura latina e sociologia*, 1973. első rész; *Letteratura latina e ideologia del III—II. a. C.*, 1974) elsősorban a római szellemi élet társadalmi, ideológiai kérdéseit elemezte, s a mostani továbblépés többszörösen értékes. Az ideológia felépítményi szférája után a vizsgálat körébe vonja a gazdaságot is. Abból indul ki, hogy a termelési mód és az értékesítés formái meghatározzák — nem dogmatikusan értelmezve: determinálják, hanem bonyolult áttételeken keresztül határozzák meg — az ideológiai áramlatokat, amelyek viszont a kommunikációs formákban, a kor nyelvi hagyatékában ragadhatók meg. Ezért E. F. nem is tesz mást, «csak» szöveget elemez; egyes latin kifejezések értelmét, használati körét, jelentésváltozásait, holdudvarát próbálja meghatározni, de úgy, hogy feltárja azokat a gazdasági, politika okokat, réteg- és csoportérdekeket, amelyek egy adott ideológia rendszerében e szavak jelentését létrehozták, mintegy «kitermelték». A marxista társadalomelmélet és a filológia határterületén vagyunk tehát, s E. F. a két szféra egységes szemléletét magasabb szinten valósítja meg itt, mint korábbi műveiben: a könyv jelentős elméleti *és* filológusi teljesítmény.

A kutatás alapelveit rögzítő *Bevezetés*-ben (13—26.) a marxi szellem méltó továbbvivőjeként, azaz obligát bálványimádás nélkül szól E. F. Marx hagyatékának hasznosíthatóságáról az ókortudományban. Marx, aki elsősorban az osztálytársadalom-előtti, primitív közösségek, illetve a kapitalizmus és az azt közvetlenül előkészítő formációk iránt érdeklődött, kevesebb figyelmet fordított a «közbülső» szakaszok, így a klasszikus ókor termelési módjára és ideológiai formációira (20—25). A hagyaték írott szavából viszonylag keveset profitálhatunk tehát közvetlenül, s a feladatot E. F. a maga számára éppen ezen «elhanyagolt» periódus feltárásában jelöli meg, a szavak fétise helyett a marxi módszer fejlesztve megőrzésével.

E. F. központi kategóriája az *érték* fogalma. Ha az antik gazdaság (termelés, értékesítés) és a nyelv által közvetített ideológia közötti kapcsolat természetét kutatjuk, a kiindulás az értékfogalom történeti alakulásának vizsgálata lehet. Ami itt, a Bevezetésben még csak legitím hipotézis, a további fejezetekben igazolást nyer: a felépítmény, így az ideológia változásai összefüggésbe hozhatók a *használati érték* és a *csereérték* arányváltozásaival. Elveti azonban az összefüggés mechanikus értelmezését, azt a tételt, hogy az antikvitás gazdaságát a használati érték primátusa, következésképp nyelvi, kommunikációs, ideológiai formáit a szegénység jellemezné. A tézisben implikált két állítás egyike sem igaz. A szerző folyamatról beszél: Rómában együtt élt a kétféle értékforma, s éppen az i. e. IV—II. sz. folyamán jutott egyre nagyobb szerephez a csereérték a használati érték rovására. A gyors változás természetes kísérője volt a harc, kifelé s főként belül. Ha nem is maga a változás, mindenképpen a változás elleni—melletti harc adta az i. e. IV—II. századi ideológia tartalmát, alakította az erkölcsi értékrendet s hordozóját, a római irodalmat. Nem igaz az sem, hogy a használati érték primátusának szükségszerű velejárója lenne az ideológia szegénysége. A régi visszatér, s szellemi termését korántsem lehet «retrográdnak» minősíteni. Azok a törekvések, amelyek a használati értéken alapuló gazdasági formákat támogatják, s az ehhez kapcsolódó «régi eszményeket» dicsőítik, nagyonis értékes irodalmi produktumokat hozhatnak létre (Cato), s a gyors változások nyomán fellépő etikai értékválság, a bizalom megrendülése — régiben és újban egyaránt — olyan életműveket eredményez, mint Plautusé.

A Bevezetést nyolc tanulmány követi, melyekben a szerző rövid töredékeket elemez, Appius Claudiustól Catóig és Scipio Aemilianusig. A *Függelék* kivételével valamennyi írás tárgya: etikai értékfogalmak értelmezése. E külsődleges, tárgyi kapcsolat mellett a szigorúan egységes, de nem uniformizált marxista módszer érvényesítése indokolja egy kötetbe gyűjtésüket.

Mennyiben újszerű ez a látásmód? E. F. tudja, hogy a hatástörténeti kutatás az értékfogalmak változásainak csupán külsődleges okát képes feltárni. A római szerző görög anyagot használ, de a római társadalom éppen adott szituációja az, ami ezt a «műveltséganyagot» a szükséges irányban mozgósítja, ami meghatározza az abban való válogatást. Ezt az elvet a szerző a szövegelemzés gyakorlatában érvényesíti: a görög előzmények tisztázása után azon a ponton, ahol a filológus olykor hajlamos munkáját befejezettnek nyilvánítani, E. F. továbblép, a belső okok, a társadalmi mozgások, a politikai és gazdasági érdekek változásai, eltérései felé, s ez az oka, hogy javasolt *filológusi* megoldásai rendre konkrétabbak, kézzelfoghatóbbak a megszokott értelmezéseknél.

Az i. e. IV—II. századi irodalomban felbukkanó etikai fogalmakkal és a mögöttük kitapintható ideológiai irányzatokkal foglalkozó hat írást némileg önkényesen csoportosítva ismertetjük.

A Csereérték és ideológia c. cikkben (27—37.) a szerző Appius Claudius sententiájának — *quisque suae fortunae faber* — értelmezésére vállalkozik a IV—III. század rohamos gazdasági változásaival összefüggésben. A sententiában a «társadalom kereskedő csoportjainak» jelszavát látja, annak az «agresszív gazdaságpolitikát támogató, terjeszkedő külés mérsékelten reformista belpolitikai törekvésekkel jellemezhet» rétegnek a szemléletét, amelynek «előretörése és ideológiai nyomása sürgetőleg mozdította elő az irodalom létrejöttét» (27). A sententia mélységes individualizmusa, a Fortuna-fogalom újszerű, materialisztikus sőt ökonómiai értelme e réteg törekvéseiről, növekvő súlyáról beszél. Abban a felfogásban, amelyben a Fortuna az anyagi javak összességét, ill. azt is jelenti, a szerzés legitimitásának egyetlen és elégséges záloga: a szerzés sikere. A mondásnak persze megvan a görög előzménye (32). Mégis: az erősbödő, átmenetinek korántsem nevezhető *római* utilitárius gazdaságszemlélet megnyilatkozása ez. A szerző bizonyításképp egész passzusokat idézhetne későbbről, Plautustól, megelégszik azonban a mondás plautusi megfelelőjével (Trin. 363: *Sapiens ipsus fingit Fortunam sibi).* A kapcsolat nyilvánvaló: a jelenetben éppen egy gazdasági — sőt: kereskedelmi! — vállalkozásról beszélnek, s a mondat, csakúgy, mint Appiusé, a helyes vállalkozói magatartás szentenciózus aranyszabálya. (33—35.)

Appius Claudius a szakrális Fortuna-fogalmat deszakralizálja tehát, egy jól körülhatárolható réteg meghatározott gazdasági érdekeinek adva hangot az etika szférájában. Vele szemben Cato a profán haszon *(quaestus)* fogalmát szakralizálja, egy másik réteg eltérő érdekeinek szószólójaként. A *De agricultura Praefatiójában* a *quaestus* közgazdasági kategóriája egyenesen *maxime pius*nak minősül, ha — Appius Claudius intenciójától eltérően — a földművelésből származik! A görög toposz közvetítette *maxime pius quaestus* kifejezést *A profit és legitimációja Cato Praefatiójában* c. írás elemzi (67—76). Cato különös eljárása világít rá, miről — eltérő gazdasági érdekek harcáról — van szó az ártalmatlan szavak mögött. Cato a haszon *maxime pius* voltát éppen a kereskedő és a pénzember tevékenységétől tagadja meg, a gazdasági mellett még morális ítélettel is sújtva az utóbbit, és e megkülönböztetésben nem is lenne semmi szokatlan, ha Cato «földművelőkről», «termelőkről» beszélne. Csakhogy éppenséggel nem erről van szó! E. F. bravúrosan elemzi a *Praefatio* logikai ugrását: a régi típusú *agricola* — a korabeli közvélemény által természetesnek tartott — morális magasabbrendűsége az *agrárvállalkozó* tulajdonságává lesz; az értékfogalom alig észlelhető elcsúsztatásával, kettejük fiktív azonosításával lesz *maxime pius* immár a földet *nem* művelő, hanem abba csak tőkét invesztáló, rabszolgamunkával dolgoztató, új típusú vállalkozó *quaestus*a is. A két írás együtt, éppen a két jelenség rokonsága-ellentéte miatt, rendkívül érzékletessé teszi az ideológiaképződés törvényszerűségeit. Ezeket tartjuk a kötet legizgalmasabb, legtöbb általánosítható tanulsággal szolgáló írásainak.

Az archaikus római irodalomban a moralizáló tendenciák igen erősek. Hogy az érdekek, nemegyszer kemény gazdasági érdekek «ideológiai síkon» ebben a moralizáló formában jelentkeznek, annak oka az lehet, hogy *a partikuláris érdekek mindig mint általános emberi értékek* akarnak kifejeződni. Így aztán az ókori szerző, esetünkben Cato, nyilván nem tudatosan, logikai ugrásokkal, finom fogalomelcsúsztatásokkal leplezi el azt, amiről igazában szó van. De másrészt, ugyanezen logikai «hibák» segítenek az általános igazsággá szublimált érdek feltárásában. Az így kimunkált gondolatok azután tovább élnek, éppen moralizáló formájuk, általános hasznosíthatóságuk következtében; később, mások, más helyzetben, más célok kifejezőiként írják le őket, akár változatlan formában is; csak a valóság mozdult el mögöttük, s ez az oka jelentésük megváltozásának (l. ehhez a Fortuna-fogalom utóéletéről írottakat (35—7.). S amit egy összegző értékelésben érzékeltetni lehetetlenség: E. F. számára e tényanyag nem illusztráció a marxizmus fenti igazságaihoz-közhelyeihez, hanemi ellenkezőleg, az elmélet az az eszköz, amellyel a tényanyag értelmessé válik, úgy a fenti két, mint a hátralevő négy tanulmányban. Az utóbbiaknak csak témáját jelezhetjük itt.

Naevius Clastidiuma és a «testi épség» szemantikája (38—45.): a Marcellus 222-es győzelmére írott *praetexta* forrásértékéről szól; a darab talán alapul szolgálhatott az esemény leírásához Liviusnak is, véli a szerző. A *struprum* szó eredeti használati körének feltárása a cél *Az erőszak szókészlete és az értékek alakulása* c. írásban (46—60.), két Naeviushely, egy Appius Claudius- és *Carmen Nelei*-töredék bevonásával. E. F. kitér a sokat vitatott kérdésre: mi lehetett az első pun háborút megjárt Naevius vélekedése a másodikról s annak vezetőiről. *A domináns tudat és a dominált tudat (Sapere dominante e sapere dominato,* 61—66.) c. cikk Ennius költészetének természetéről szól. E. F. az életmű ellentmondását, másokkal együtt, abban látja, hogy a filhellén kultúra és az ehhez járuló ideológia propagálását tudatosan választó költő nyelvében erősen kötődik a római-itáliai, archaikus, irodalomelőtti, népies tradíciókhoz. A szerző a tudatos vállalás (a *sapere*

dominante szférája) és tudat alatt imenekülés (a *sapere dominato* régióiba) konfliktusát gyanítja. Ez a legkevésbé meggyőző — az egyetlen nem meggyőző — tanulmány a kötetben. Nem hisszük, hogy valóságos ellentétről, valamiféle benső meghasonlásról, a költőre kiosztott szerep öntudatlan visszautasításáról lenne szó. Még kevésbé értünk egyet a költészet forradalmiságáról írottakkal. A szerző *Ph. Sollers*-et idézi: « . . . a forradalmár irodalom *mindig* (kiemelés: D. K.) saját korának háttérbe szorított tudatával, saját korának uralt-szolgai tudatával összhangban levő irodalom». A szellemi forradalmiség ilyen kizárólagos, leegyszerűsítő felfogása elméletileg sem helytálló, ismeretesek a «fehér forradalmak» progresszivitásának ókori és modern példái is. Ha Ennius — vagy Terentius — «forradalmár» volt, márpedig a szellem területén mindkettő az volt, úgy revolúciójuk: arisztokratikus forradalom, ám ezért még nem kevésbé értékes.

Példaszerű a *Scipio Aemilianus és az archaikus latin szónokok* c. zárótanulmány (77—97.), amelyben a szerző az *Africanus minor* 32. (Malc.) töredékét elemzi. Meggyőzően világítja meg az *innocentia*-fogalom jelentését, itteni használatának történeti hátterét, a töredék s hipotétikusan az egész beszéd ideológiai célzatosságát, elmondásának politikai indítékait. Meggyőző része a kétféle *libertas*-eszmény, a scipiói-arisztokratikus és a catói-popularis szabadságfelfogás összevetése, Scipio Aemilianus 32. és Cato 252. frg. (Malc.) összehasonlító elemzésével (87—92.).

A konkrét eredményeken túl jelentős a négy utóbbi tanulmány módszerbeli, elméleti hozadéka is. Most egyetlen, a római erkölcsfelfogás egészére jellemző jelenséget emelünk ki, ez: a római értékfogalmak negativitása. Még e viszonylag csekély anyagban is többször előfordul, hogy az értékfogalom egy negatívum tagadásából származik, nyelvi formája a kettős tagadás. (Pl. az *innocentia* erénye nem más, mint egy negatívum — a *nocere* — hiánya, 79.; további példák: 40, 56.) Cato és a komikusok, különösen Plautus számos helye megerősíti, hogy a jelenség tipikus, és nem korlátozódik a nyelvi formára. Erre, a római erkölcstan negativisztikus voltára többen rámutattak, de nyilván elégtelen magyarázat a Sztoára, vagy bármely más, pusztán filozófiai hatásra hivatkozni. A problémának E. F. is a jelzésére vállalkozik csupán. A kidolgozás fontos feladat lenne: a fogalomalkotás mechanizmusának e törvényszerűsége talán nem független a III—II. század egész tilalomfákra épülő etikájától.

A *Függelék*ben két irodalomszociológiai írás kapott helyet. *A recitationes és az archaikus latin epika* c. tanulmányban (99—111.) a szerző a korai latin epika tartalmi és formai sajátosságaiból von le következtetéseket a befogadás lehetséges, s még nem kellően ismert módjaira. Meggyőzően igazolja hipotézisét: Livius Andronicus *Odusiá*ját s talán Naevius *Bellum Poenicumát* is színházi előadáson mutathatták be. Ezt átszik alátámasztani a IV—III. századi kultúra orális-auditív jellege, a színház központi jelentősége a kultúra befogadásának ebben a típusában, az *Odusia* szemelvényessége, szerzőjének válogatási szempontjai, a Livius Andronicus színészkedéséről szóló hagyomány, végül a két mű nyelvezetének rokonsága az irodalom előtti formákkal. Ebből az aspektusból nyer újszerű értelmet Ennius néhány fragmentuma, a költészetről, a költői öntudatról szóló töredékek. Ez az utolsó írás témája *(Az archaikus latin költő az orális költészettől útban az írott költészethez*, 112—121.). Itt a *fauni, vates, grassatores* szavak tartalmát elemzi E. F. az enniusi *poeta*-fogalommal szembeállítva. Az elődökkel való szembenállás lényege szerinte éppen a régi, orális kultúrával való szakítás. Teljesnek szánt szakítás ez: újítás a tartalomban, a versformában, és a 'költő' megnevezésére szolgáló, eredetileg semleges *fauni, vates* szavak Enniusnál kapnak pejoratív színezetet. A *poeta*-létet és a *dicti studiosus* jelzőt magának vindikáló Enniusban E. F. az új típusú, *írott* kultúra, a szó szoros értelmében vett irodalom első római alakját látja.

A dogmatikus, előregyártott sémákból dolgozó «marxizmusnak» nincs szüksége a tényekre, és mivel cserébe a tények sem engedelmeskednek az efféle «marxizmusnak», az ilyen elmélet megszállottja kénytelen a szellemi erőszak útján is hirdetni önnön felfogásának kizárólagosságát. E. F. könyvében a tények nem illusztrálják hanem hitelesítik a marxista módszer jogosultságát, meghagyva közben az elméletet annak, ami: *egy* lehetséges megoldásnak. A gyűjteményben számos pozitív és egyetlen negatív példa igazolja: minél mélyebb az elmélet, annál inkább követeli meg, saját belső logikája szerint, a filológus aprómunkáját. De másrészt ez, a részletek aprólékos vizsgálata E. F.-nél nem öncél, értelmét az egészben, a társadalmi folyamatok egységben látásában nyeri el. Így a szerző egyaránt kikerüli a tényekkel szemben ágáló harcos elméletieskedés és az esztétizáló filológia végleteit. Munkája a marxista klasszika-filológia — igen-igen kisszámú — csúcsteljesítményeihez mérhető, módszere és elméleti hozadéka messzemenően alkalmas arra, hogy ennek alapján majd az archaikus római társadalom rendszerezett ideológiatörténete megszülessen.

DÉR KATALIN

JUDITH GINSBURG: TRADITION AND THEME IN THE ANNALS OF TACITUS. New York 1981, 10 + 154 l. (Arno Press Collection: Monographs in Classical Studies.)

«Hagyomány és téma» — a könyv címe annyira általános, hogy tulajdonképpeni tárgyáról alig árul el valamit. Valójában a római annalisztika hagyományos («liviusi») kereteinek, illetve a köztársasági múlt adottságaiból folyó, évenként ismétlődő tárgycsoportosításnak az Annales *első* hexasában megfigyelhető («tacitusi») átformálásról van benne szó. Idézzük itt mindjárt a végső summázást (100) is: «Tacitus elvetette a hagyományos annalista történetírást, de nem annak formáját, még pedig okkal: az annalista forma hagyományosan társult a köztársasági múlthoz, Tacitus pedig ezt a múltat azért akarta felidézni, hogy *tagadja* annak a jelenre való alkalmazhatóságát. Különbséget tett forma és szubsztancia között: Tiberius principatusa *nem* folytatása a köztársaságnak. Átvette a köztársasági történetírás hagyományos formáját . . . , de ezt nem a hagyományos módon használta fel. A liviusi évkönyvírás stílusának elvetésével elvetette azt a feltételezést is, hogy a régi alkotmányos *formák* megléte a régi *valóság* folytatólagos létét jelenti. Amikor tehát Tacitus a hagyományos annalista történetírást elveti, a történelemnek egy bizonyos értelmezését is elveti.»

A tiberiusi hexasnak ez a megítélése ugyancsak eltér a megszokottól.[1] G. a «köztársasági» annalisztikának Livius (XXI—XLV) évkönyvírói gyakorlatával dokumentálható sajátosságait szembesíti a tacitusi Annales első hat könyvével. Csak a hagyományos — és «akadályozó» — *framework* szemléltető példái közt hivatkozik két *későbbi* Annales-helyre (XII 40, 5 *ad temporum ordinem redeo;* XI 5, 3 *cuius de potentia in tempore memorabo*), megfigyeléseit különben mindvégig az első hexasra korlátozza. Így hasonlítja össze sorra az évkezdő, valamint -záró formulákat (II—III. fej.), a közbeeső annalista tételeket (IV.); vizsgálja az anyag válogatásának szempontjait (V.), majd az eredményeket a «Tacitus and annalistic history» c. VI. fejezetben összegezi. A kiterjedt irodalomra (144—148) támaszkodó jegyzetek (101—127) kiegészítéséül három függelékben az évzáró fejezetek vázlatos áttekintése, majd «a tacitusi év elrendezése» után az egy-egy évre jutó előadások «senatori anyaga» van rendszerezve (128—143).

Tanulságos mindjárt az évkezdő formulák összehasonlítása. Tacitus a lehetőségek közül aránytalanul sűrűbben alkalmazza az abl. abs.-os változatot *(x y consulibus)*, mint Livius. G. számadatai nem egészen pontosak, következtetése mégis elfogadható: Tacitus a kevéssé jellegzetes annalista kezdőformula választásával csak datálja az esztendőt és utána — Livius szokványos (legfeljebb stilisztikai meggondolásból variált) évkezdéseitől eltérőleg — olyasmivel (nem okvetlenül januári, hanem akárhányszor későbbi eseményekkel) indítja előadását, amit *fontosnak* érez. A 24. év kezdéséhez (IV 17) kapcsolódva G. külön fejtegetésbe bocsátkozik Germanicusnak, mint drámai hősnek az annalisztika eszközeivel lehetséges kiemeléséről (23: «focusing on the central characters of the drama», vö. 79). Nem ismerhette azt, amit erről Annales-kommentárom bevezetésében (Bp. 1970, 13) magyarul írtam; ismerhette viszont a harmadik hexas elejéről, Agrippina «uralkodásának» fázisairól a RE Tacitus-cikkében (Suppl. XI 476) mondottakat (vö. Acta Class. Debr. 1970, 59 sk.), vagyis azt, amit most éppen az ő — sokban egyező — megállapításai még inkább valószínűsítenek.

Finom megfigyeléseket olvasunk az évzáró fejezetek sajátos tacitusi funkciójáról is, megint csak szembeállítva Livius (ill. a köztársasági annalisztika) gyakorlatával. Például: a consulválasztások hagyományos tétele nem a római állam szabályosan ismétlődő életműködését, hanem a princeps akaratának érvényesülését, végeredményben a *libertas* és *servitium* problémáját szemlélteti (39). Igaza van a szerzőnek: Tacitus év- és könyvzáró fejezetei nem elszigetelt megjegyzések, hanem minden esetben összefüggnek az előadás, a mű egészével. A szokványos formulák, ill. tételek nem gátolják, hanem serkentik az írót erényeinek kibontakoztatásában.

Ez derül ki az egy-egy év kereteibe kívánkozó események csoportosításának vizsgálatából is. A IV. fej. élére tett Diodóros-mottó (XX 43, 7) találóan érzékelteti a történetírói megelevenítés időrendjének problémáját: megvalósítható-e és hogyan a valóságnak magasabb fokon megfelelő *ἀληθῆς διάθεσις?* Liviusnál a consulok inaugurálják az évet,

[1] L. pl. *R. Syme:* Tac. I 269: «When Tiberius Caesar presided over the Roman State, it could still be regarded as a continuation of the Republic, its annual chronicle to be narrated in the traditional manner.» Ezzel vö. G. 2 (Tacitus fokozatos «emancipálódásának» feltevéséről): «it is a notion which still persists in the literature, and it is not necessarily a useful one.»

hadbavonulnak, visszatérve lebonyolítják a következő évi választásokat, vagyis természetesen adódik az évkönyvek rendje: *res internae — res externae — res internae*. Az Annales első hexasának 19 teljes éve közül mindössze nyolc igazodik ehhez a «természetes» schemához, hétben a külső események után következnek a belsők, három csak belső, egy pedig csak külső eseményeket tárgyal, és az egyes évek anyagának vizsgálata azt mutatja, hogy a tacitusi «eltérések» nem annyira a tárgy természetéből, mint inkább az író szándékából adódnak. Megállapítható (nemcsak a 20. év megörökítésében, III 1—30), hogy Tacitus igenis eltér a szigorú időrendtől, még pedig legtöbbnyire a zárófejezet(ek)ben; ha a hagyományos formát választja, azt is a maga írói céljainak érdekében teszi; az időrendhez való igazodás semmiképpen sem vezérelve a tacitusi évkönyvírásnak. (L. pl. a 15. év eseményeinek áttekintését: 67 skk.). Egészen különleges a 18. évnek mindvégig csak *külső* eseményekre korlátozódó ismertetése (II 53—58): semmi *otthoni* mozzanat nem vonhatja el figyelmünket Germanicus alakjáról, amikor útja kereszteződik Pisóéval, és az életre-halálra szóló ellenségeskedés nyíltan fellángol közöttük. Különben a *res externae* jelentése egészen más Tacitus szemében, mint volt Liviusében; ami pedig az annalisztika lényegét illető, a «*suum quaeque in annum referre*» (IV 71, 1) nem is töretlen elvén belül Tacitus számára csak az a bizonyos *ἀληθὴς διάθεσις* volt fontos. A principatus rendszerében a magistratusok választása stb. nem bírt jelentőséggel, és mivel a hatalom valóságos birtokosát nem kötötték éves határok, a hajdani évkönyvírás keretei, tételei és tényezői sem maradhattak azonosak, nem tükrözhették a princepsek Rómájának megváltozott *valóságát*.

Mint a futólagos ismertetésből kitetszik, érdekes vállalkozással van dolgunk. Hiányosnak azt érezzük, amit a *cím* elködösít: mennyiben tekinthetjük G. megfigyeléseit *általános* érvényűnek, még pedig nem csupán az Annales, hanem a tacitusi életmű *egészére* vonatkozólag? Legalább utalás formájában ki kellett volna térni az Annales másik felére (akkor esetleg okosabbak lehetnénk az öregkori mű megítélésének kérdésében: töretlenül következetes-e Tacitus írói fejlődése, vagy Syme-nak volna igaza, és a vége felé csakugyan a «befejezetlenség nyomait» kellene észlelnünk?), a korábbi Historiae hasonló — vagy eltérő — gyakorlatára, sőt még az első «kis» mű, az Agricola összetevői közül is a tagadhatatlanul meglevő annalista elemekre (20 *primo statim anno . . ., ubi aestas advenit;* 21 *sequens hiems;* 22 *tertius expeditionum annus . . .;* 28 *quarta aestas, etc.*). Ez a hiányérzet egyben azt jelenti, hogy G. kezdeményezését sikeresnek, hasznosnak, de kiegészítendőnek érezzük, amelynek folytatása további kérdésekre adhatna választ.

BORZSÁK ISTVÁN

AAGE KABELL: SKALDEN UND SCHAMANEN. Helsinki, 1980. Suomalainen Tiedeakatemia, 44 p. (FF Communications Vol. $XCVI_2$ No. 227)

Több adatunk van a skáldika köréből vésett, festett vagy másként díszített pajzsokról. A dob is azonosulhat (pl. a költői nyelvben) a pajzzsal. A *Haustlǫng* szerzője tudatosan kettős értelmű szavakat és költői körülírásokat használ, hogy ezt az analógiát még sejthetőbbé tegye. A *Ragnarsdrápa* hasonló vonásokat tartalmaz, úgy látszik azonban, szerzője inkább a dob, mint a pajzs szemnatikáját vette alapul. A *Húsdrápa* esetében arra gondolhatunk, hogy a homályos megszövegezés a dobolás felidézése. Más szövegekkel kepcsolatban is gondolhatunk arra, hogy az eszközök és tárgyak mitologizálása megtörténik a skáldikában (a szövésé pl. a *Darraðarljóð* esetében). Még a *sampo* is felfogható ilyen módon. Ha pedig a korai óészaki kultúrában volt nyoma a sámánizmusnak (amint azt többen állítják), a skáldoknál is felbukkanhat ilyen. Ami a szakkifejezéseket illeti, a *drápa* műfajnév eredeztethető egy 'verni' igéből, a *bragr* a dob gyors mozgatására utalható *bregða* 'gyorsan mozogni' igéből. Még a legismertebb Edda-dalokban is felsejlik az az idő, amikor a dobból származott az ének.

Ennél kevéssé homályosabb maga Kabell könyvecskéje. Nem ő volt az első, aki az óészaki műveltségben a sámánizmus nyomait kereste. Következtetései mégis az újdonság erejével hatnak. Magam, filológiai okokból egyetlen érvét sem fogadhatom el, azonban az egész témakör megérdemelné, hogy egyszer objektív módon is megvizsgálják. Addig csak furcsa ötletsor ez, néhol ravaszul kikerülve a filológiai buktatókat. Az óészaki műveltség létező sámánizmus-analógiái egyszerűbbek és hihetőbbek is.

VOIGT VILMOS

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONNEGYEDIK ÉVE

Társaságunk munkája a 24. évben is változatlan keretek között folyt Budapesten és vidéki tagozatainkban egyaránt. Budapesten a következő rendes felolvasó ülések voltak:

1981. okt. 15. Vergilius halálának 2000. évfordulója alkalmából a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal együttesen rendezett emlékülés. Előadó: *Borzsák István:* Vergilius noster. — *Tolnai Gábor:* Radnóti Eklogái.

nov. 20. *Ritoók Zsigmond:* Csengery János emlékezete.
Hegyi Dolores: Praehellén kultuszmaradványok Delphoiban.
Tóth István: Egy Duna-vidéki csillagvallás emlékei.

dec. 18. *Hamza Gábor:* Cicero és a római jog.
Visky Károly: A személynevek a római jogban.
Csillag Pál: Humanitás a római jogban.

1982. jan. 22. *Tamás Gáspár Miklós:* Néhány szó Euripidés színjátékairól.
Szilágyi János György: Platón és a klasszikus görög művészet.

febr. 26. *Steiger Kornél:* Egy elfelejtett Hérakleitos fragmentum.
Maróth Miklós: Aristotelés a szufizmusban.

márc. 26. Antik drámák modern színpadra állításának kérdései.
Karsai György: A filológus kérdései.
Fodor Géza: A dramaturg kérdései.
Zsámbéki Gábor: A rendező kérdései.

ápr. 16. *Hahn István:* Atheno-Korinthiaka.
Németh György: Küzdelem a hatalomért. (Athén i. e. 411—403).
Ferenczy Endre: Egy eltűnt állam nyomában: a latin városok szövetsége.

máj. 28. *Borzsák István:* Az új Horatius Teubnerianus. Közgyűlés.

A rendkívüli felolvasó ülések a következők voltak:

1981. máj. 29. *P. Moraux* (Nyugat-Berlin): Philosophie und Medizin bei Galen.

okt. 13. *G. Mihailov* (Szófia): Problèmes de l'onomastique thrace.

nov. 13. *E. A. Schmidt* (Tübingen): Horaz-Probleme.

A Társaság szegedi csoportja a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szegedi Városi elnökségével együttesen rendezte két alkalmát:

1981. szept. 24. Emlékülés Vergilius halálának 2000. évfordulója alkalmából.
Havas László: Vergilius. Egy költői világkép változásai.
Gesztelyi Tamás: IV. Ecloga és az Oracula Sibyllina.
Maróti Egon: «Vos, o clarissima mundi lumina». Megjegyzések a Georgica prooemiumához.
Szádeczky-Kardoss Samu: Az eke története és a Georgica.
Tar Ibolya: Visszatérés az Alvilágból. Az Aeneis VI. énekéhez.

nov. 10. *E. A. Schmidt* (Tübingen): Horatius és a Múzsák.

A debreceni csoport alkalmai a következők voltak:

1981. máj. 27. Tudományos ülésszak az antik társadalomtörténet problémáiról (a KLTE Ókortörténeti Tanszékével együtt).
Hahn István: A görög demokrácia előtörténete.
Hegyi Dolores: Az archaikus görögség levantei kapcsolatai.
Sarkady János: Athén és Attika a 12—8. században.
Ferenczy Endre: A római állam a királyság és a köztársaság között.
Kertész István: Pergamon és Róma kapcsolatai.
Maróti Egon: A szabad munkaerő szerepe a köztársaságkori villa-gazdaságban.
Gesztelyi Tamás: A római gemmaművészet társadalmi meghatározottsága.

szept. 18. (a KLTE Klasszika-filológia Tanszékével együtt): A. Deman (Brüsszel): Spartacus

1982. máj. 4. *Havas László:* Vergilius életműve. A költészet és a hatalom viszonyának problémája.

Ha az előadások e sorozatát végigtekintjük, azt kell mondanunk, hogy bár a keretek a régiek maradtak, bizonyos tartalmi újdonság mutatkozik, s ezt röviden úgy jellemezhetnők: a külvilág felé való nyitás új formái, «külvilág»-on értve a nem szűkebb szakmabeliek körét. Tavalyi jelentésemben beszéltem arról, hogy a felszabadulást követő évtizedekben a tudományos népszerűsítés, részben fordítások, részben a szélesebb olvasóközönséghez szóló, de a tudományos igényességből többnyire nem engedő munkák írása formájában mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt igen szép eredményeket ért el, de azt is meg kellett említenem, hogy a «külvilág»-gal való kapcsolat ezen formái kezdenek vonzerejükből veszíteni, s úgy látszik eljött az idő, mikor ismét az elmélyültebb tudományos munka kell hogy előtérbe kerüljön. Ez természetesen nem jelenthet bezárkózást valamilyen elefántcsonttorony-műhelybe, a «külvilág»-gal való kapcsolatnak tehát újabb formáit kell keresni. Éppen ennek jelei mutatkoztak az elmúlt év munkájában, részben úgy, hogy egyes alkalmainkat más társaságokkal együtt rendeztük, részben — s ez talán a fontosabb, hiszen közös rendezvényekre korábban is elég rendszeresen volt példa — úgy, hogy munkánkba igyekeztünk bevonni nem a szűkebb ókortudomány területén dolgozó, de az ókorban is kellő tájékozottsággal rendelkező szakembereket, akik új szempontokkal, új módon közelítették meg az ókor kérdéseit. Erre is volt természetesen példa korábban, de azután ez abbamaradt. Azt hiszem, ennek felújítása jelentheti az egyik, talán az éppen most időszerű utat abban az irányban, melyet a Társaság már régebben maga elé tűzött, nevezetesen hogy a magyar szellemi élet szerves részévé váljék, a magyar szellemi élet időszerű kérdéseire a maga választ megadja. Azok a módok ui. ahogyan a tájékozott nem-szakmabeliek az ókor kérdéseit megközelítik, lehetnek vitathatók, de esetleg éppen ellentmondást kiváltó voltukkal arra késztetnek, hogy saját, «megrögzött» nézeteinket újragondoljuk, módosítsuk, gadagítsuk, esetleg igaz voltukról egy újabb átgondolás eredményeképpen, ellenvéleményekkel szemben is jobban meggyőződjünk, esetleg ellenkezőleg: tarthatatlan voltukat felismerjük. Ha egy drámáról pl. színházi emberek beszélnek, csak érdemes odafigyelni, hiszen abból a közegből nézik a művet, amely számára az író azt írta, s aligha váletlen, hogy más országokban szakmabeli filológusok is mind nagyobb figyelmet szentelnek az ókori daraboknak, mint színpadi alkotásoknak (elég Taplin Aischylos-könyvére vagy Dover Aristophanésról szóló munkájára utalni). Ez nem jelenti azt, hogy a nem ókortudós szakmabeliek, a filozófusok, a színházi emberek mindig jobban látják a kérdéseket, de azt igen, hogy a velük való eszmecsere mindig termékenyítőleg hathat a mi szakmánkra, és — reméljük — az ő szakmájukra is. Így az ókortudomány és más területek között mindkét fél számára termékeny kapcsolat alakulhat ki, ami tudományszakunk elszigetelődésének sajnos nálunk egyre jobban fenyegető veszélyét küszöbölheti ki. Azt hiszem, ezen az úton kell tovább mennünk, amelynek a magyar ókortudomány történetében vannak hagyományai.

További kapcsolatot jelent a «külvilág»-gal a Társaság és középiskolai oktatás közötti kapcsolat. Itt szép eredményeink vannak, gondolok a középiskolai latin tanulmányi versenyekre. Ezeket húsz éven át Berényiné Révész Mária rendezte, nem apadó lelkesedéssel és odaadással. Ő alakította ki e versenyek formáit, az ő fáradhatatlan utánjárásának volt köszönhető, hogy e versenyek mindjobban polgárjogot nyertek a magyar középiskolai életben, s évről évre a szélesebb nyilvánosságnak is jelt adtak arról, hogy folyik, bár egyre szűkebb keretek között, Magyarországon eredményes latinoktatás, vannak szakmájukat szerető és eredményesen művelő középiskolai latintanárok. Most, hogy Berényiné Révész Mária visszavonult e versenyek rendezésétől, még egyszer meleg köszönetünket fejezzük ki odaadó, áldozatos munkájáért, s kérjük, hogy gazdag tapasztalataival továbbra is segítse a verseny rendezőinek munkáját. Idén a versenyek rendezését már Társaságunk egyik titkára, Mayer Erika egyet. docens irányította, aki Berényi-nével korábban is együtt dolgozott e versenyek rendezésében, s így ugyanolyan biztonsággal, de ugyanolyan áldozatkészséggel és lelkiismeretességgel is bonyolította le a versenyeket.

Végül néhány adat Társaságunkról. Taglétszámunk: 492 (tavaly 467), ezek közül egyetemi hallgató: 74 (tavaly 72). Sajnos, nem szoktuk őket mindig itt látni Társaságunk alkalmain. Azt hiszem, még ezen a téren is vannak tennivalóink.

RITOÓK ZSIGMOND

FÜGGELÉK

AZ 1982. ÉVI LÉNARD SÁNDOR DÍJ

A Lénard Sándor díjjal a Társaság, mint ismeretes, a latin irodalom köréből vett, meghatározott témát tárgyul választó dolgozatot jutalmaz. Legutóbb a Társaság vezetősége három témát tűzött ki: 1. Császárkori latin költészet. 2. Császárkori latin történetírás. 3. Latin patrisztika. Kifejezetten a díjra pályázó pályamű nem érkezett be, ezért a Társaság vezetősége úgy döntött, hogy a díjjal Hegyi Györgynek az akadémia egyetemes irodalomtörténet számára a császárkori római költészetről írt munkáját jutalmazza, melyben a szerző a költői szövegek alapos ismerete alapján azok esztétikai értékeit újszerűen ragadja meg, s úgy ismerteti, hogy azok az olvasó számára is élménnyé legyenek.

AZ 1982. ÉVI MARÓT KÁROLY DÍJ

A komplex kutatói módszerrel megírt dolgozatra adott Marót Károly díjat ebben az évben a Társaság vezetősége Hegyi Doloresnek ítélte oda, Az iónok Kisázsiában című, Budapesten 1981-ben megjelent könyvéért, melyben régészeti, nyelvészeti, gazdaság-, társadalom- és politika-történeti forrásanyag alapján foglalja össze Iónia történetét a bronzkortól a makedón hódításig.

AZ 1982. ÉVI RÉVAY DÍJ

A kritikusi tevékenységért járó Révay díjat ebben az évben a Társaság vezetősége Lőrincz Barnabásnak ítélte oda, a Die römischen Inschriften Ungarns II. és III. kötetéről írt, az Antik Tanulmányok 1982. évi 1. számában megjelent bírálatáért.

AZ 1982. ÉVI ÁBEL JENŐ EMLÉKÉREM

Az Ókortudományi Társaság 1982. évi közgyűlése az Ábel Jenő Emlékérmet Czeglédy Károly egyetemi tanárnak, a nyelvtudományok doktorának, az ELTE Bölcsészeti Karán a Sémi Filológia tanszékvezető professzorának ítélte oda.

Czeglédy Károly személyében olyan tudóst tüntetett ki az Ókortudományi Társaság, akinek több mint négy évtizedes tudományos munkássága önmagában is példát nyújt az ókor és az ókori s koraközépkori kelet együttes kutatásának kiemelkedő fontosságára és nagyszerű lehetőségeire. Czeglédy Károly tudós képzettségét s a klasszikus és a sémi nyelvek széleskörű ismeretét Hollandia, Anglia, Ausztria legjobb tudományos központjaiban szerezte. Óhéber, akkád és ugariti összehasonlító nyelvészeti kutatásai tették lehetővé számára, hogy az ugariti nyelv megfejtésének egyik fontos zárókövét már «A zöngés veláris spiráns az ugariti sémi feliratokban» c. doktori értekezésében (Bp. 1940) megtalálja. Ugyanakkor a bibliakritika és az antik vallástörténet mesterének is mutatkozott a Genesis hellénisztikus kori szerkesztéséről írott munkájában, amelynek a messzianisztikus ideák elemzése kapcsán a klasszika-filológia számára is van fontos mondanivalója.

Kivételesen széleskörű nyelvismerete, amely a modern, a klasszikus és a sémi nyelveken kívül az örményt, a közép- és újperzsát és a kínait is magába foglalja, lehetővé tette számára, hogy az ókori és középkori Közép- és Belső-Ázsia történetének, történeti földrajzának és az antik világgal s Bizánccal való történeti kapcsolatainak kutatása terén nemzetközi tudományos összehasonlításban is kiemelkedő eredményeket érjen el. E kutatásaiban olyan interdiszciplináris módszert alakított ki, amely a különböző, görög, latin, arab, perzsa, szír, örmény, grúz, kínai és tibeti források adatait szembesítve jutott korábban nem is sejtett fontos eredményekre. Kitűnő példáit mutatják ennek a kaukázusi hunokról és avarokról, Bahrām Čōbīnról, a Rézvárról vagy a későókori Közép-Ázsia történeti földrajzáról az Antik Tanulmányokban közzétett tanulmányai, amelyek egyben az ókortudomány és a keletkutatás szerves összefüggésének is ragyogó tanúbizonyságai.

Sokoldalú filológiai és történeti munkásságából az ókori és koraközépkori Közép-Ázsiának új történeti földrajzi képe bontakozott ki s a népvándorlás egész folyamata az alánoktól a hunokon és avarokon keresztül a kazárokig új megvilágításba került a Római Birodalom és a Bizánci Császárság története szempontjából. E kutatásainak foglalata

MTA Könyvtára 83.136/48

«Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig» c. monográfiája (Bp. 1969). Az antik és a közel-keleti vallás- és művelődéstörténet komplex kutatásában elért nagyszerű tudományos eredményei, mint a szír Nagy Sándor-legenda elemzése, Mār Grigor és Mār Aba szír martyrologiumai és Pseudo-Zacharias rhetor középperzsa eredetijének kimutatása vagy a Rézvár és a középperzsa apokaliptikus irodalom összefüggéseinek felfedezése és megvilágítása mindig módszertani mintaképek fognak maradni.

Az 1982. évi Ábel Jenő Emlékérem odaítélése Czeglédy Károlynak az Ókortudományi Társaság nagyrabecsülését és elismerését fejezi ki ezért az ókortudományt és a keletkutatást egyaránt gazdagító tudományos munkásságáért.

HARMATTA JÁNOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1983. I. 11. – Terjedelem: 11,90 (A/5) ív

83.11594 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

Németh György: Küzdelem a hatalomért. Athén i. e. 411–403 224
Hoffmann Zsuzsanna: Virágok és dísznövények Horatiusnál 231

VITA

A. Lengyel–G. T. B. Radan: The Archaeology of Roman Pannonia. (Ism. *Tóth Endre)* 241

KÖNYVSZEMLE

J. Gy. Szilágyi: Corpus Vasorum Antiquorum. Hongrie 1. Musée des Beaux-Arts, Budapest 1. (Ism. *Szabó Miklós)* 247
Maróti Egon: Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. (Ism. *Havas László)* 248
Gáspár Dorottya: Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae. (Ism. *Visky Károly)* 250
Douglas M. Mac Dowell: The Law in Classical Athens. (Ism. *Hamza Gábor)* 252
H. J. Wolff: Das Problem der Konkurrenz von Rechtsordnungen in der Antike. (Ism. *Hamza Gábor)* 253
Gy. Diósdi: Contract in Roman Law. (From the Twelfe Tables to the Glossators). (Ism. *Csillag Pál)* 255
Gianna Petrone: Morale e antimorale nelle commedie di Plauto. (Ism. *Dér Katalin)* 257
L. Várady: Die Auflösung des Altertums. (Ism. *Kapitánffy István)* 259
F. Bourriot: Recherches sur la nature du genos. — D. Roussel: Tribu et cité. (Ism. *Vilmos László)* 261
J. Christes: Bildung und Gesellschaft. (Ism. *Hamza Gábor)* 263
Enrico Flores: Latinità arcaica e produzione linguistica. (Ism. *Dér Katalin)* 264
Judith Ginsburg: Tradition and Theme in the Annals of Tacitus. (Ism. *Borzsák István)* 268
Aage Kabell: Skalden und Schamanen. (Ism. *Voigt Vilmos)* 269

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság huszonnegyedik éve. *(Ritoók Zsigmond)* 270
Az 1982. évi Ábel Jenő Emlékérem. *(Harmatta János)* 272

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 38,— Ft
Kötetenként előfizetve: 76,— Ft

INDEX: 26029.
ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.

3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.

4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.

5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafesztészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

2. Euripidés: Iphigeneia a taurusok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII fasc. 1—4. (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2. 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l.